

Тоттольд Тлогер

ФІЛОМЕЛА
НЕСЛА ПРАПОР

РОМАН

Державне видавництво
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
Київ - 1956

Переклад з німецької Марка Зісмана

Переклад здійснено за виданням:
Gotthold Gloger. Philomela Kleespiess trug die Fahne. Aufbau-Verlag.
Berlin, 1954.

КОМЕТА

Віщує нам комети літ
Багато лиха, злиднів, бід,
Посуху, повідь і чуму,
Загин барона і тюрму,
Обмови заздрісних людей
І перемінення властей.

Двадцять третього серпня тисяча дев'ятсот десятого року коло Бібера, маленького містечка в Шпессарті, із страшним гуркотом впали з неба три каменюки, одна з яких важила сорок фунтів, а дві інші — по двадцять. Після заходу сонця небо над лісом було багряночервоне і показалася блискуча комета, яка наблизилась до землі своїм яскравопроменистим хвостом. Навкруги поширилося світло. Незабаром над переляканими людьми навколишніх сіл з'явилась величезна вогненна маса. Чоловіки побігли до приміщень пожежних команд, а жінки затуляли руками обличчя. Під удари грому на землю пролився дощ іскор. Ці удари були більш схожі на сильну гарматну стрілянину, ніж на гуркіт грому. Здавалося, наче з неба падав сліпучий вогонь, і ліс на горах Шпессарта палав яскравим полум'ям.

Ніхто із сільських жителів ще ніколи не переживав такої жахливої ночі. Годя спершу схопилася за хрест, який носила на грудях. Її сухі губи злякано шепотіли молитву. Потім жінка схопила сумку і вибігла з дому на вулицю.

— Свята матір божа, — несамовито вигукувала вона, прощтовхуючись крізь натовп, — Маріє, захисти нас і дітей наших!

Обома руками вона відштовхувала всіх, хто попадався їй на дорозі.— Пропустіть-но мене!

Чоловіки давали їй дорогу і здивовано говорили:

— Стара Клейшпіс біжить додому. Диви-но! Ти ж нічим не допоможеш, хоч як бігтимеш.

Года обернулась.

— Моліться! — гукнула вона з запалом.— Ставайте навколішки і моліться, це кара божа, ви, тюті, вона прийшла, і якщо ви не вірите, то відчуєте її на власній шкурі. В країні буде війна, вона уб'є всіх вас, коли ви вчасно не одумаетесь і не покаетесь.

Після цього вона повернулась і рушила далі в напрямку Леттгенбрунна.

Якщо йти з Бібера за течією річки, що тече зі сходу, то дорога веде крізь чудову, вкриту лугами долину, оточену лісистими горбами. Через півгодини ти доходиш до роздоріжжя, звідки одна дорога йде в напрямку Леттгенбрунна. По кам'янистому ґрунту піднімається вона вгору, і ти, втомлений сходженням, досягаєш вершини Вільбахської гори. А з неї вже легко спуститися в долину і потрапити в Леттгенбрунн.

Це село — одне з найменших у північному Шпессарті. Купка будиночків, критих гонтою, маленькі дворики з клунею і хлівом. Коло них дуже кам'янисті вузькі поля; двір, що має пів або три чверті гектара ячменю і вівса, вважається заможним двором. Все багатство цих ланів полягає в тому, що на них добре родить картопля. Тут виростає неймовірна кількість бульби, як її називають жителі Шпессарта, і коли рік випадає не дуже засушливий, то дехто із селян може купити собі ще одну корову або свиню. Коло будинків при дорозі стоять малесенькі садки. Від першого до останнього подвір'я вулиця вимощена плоским буличником. Церкви в селі немає, для цього Леттгенбрунн занадто малий. Але у Вільбаху височить гарна церква, відстань до якої не здається побожним душам занадто далекою.

В той час, коли з'явилася комета, це осяйне видіння, яке так налякало людей у Бібері, дорогою йшли також і жителі Леттгенбрунна. На вершині Вільбахської гори Года зустріла жінок, які розповіли їй, що вони бачили комету з гори.

Яскраве сяйво комети зненацька освітило їх, коли вони йшли додому. Чоловіки стрибали в канави і голосно кри-

чали, як цього їх навчили у війську: «В укриття!» і каменем падали на землю. Так вони й лежали, поки вогонь у небі не згас. Жінки, навпаки, не рушили з місця. Вони склали руки і побожно молились.

З Анною Круг, яка стояла трохи осторонь, трапилась особлива пригода; вона розповіла Годі про видіння, яке з'явилося їй.

— На узліссі, оточена світлим сяйвом, стояла наша дорога матір божа, пані Марія. Вона поманила мене до себе, і коли я, проказуючи молитву, наблизилась навколішках до дорогого видіння, вона заговорила: «Вам, простим селянам, нема чого боятись, ця комета — кара на багатих. Хто придбав гроші нечесним способом, скоро їх втратить».

Слухачі мовчазно і побожно хрестились. «Втратить», пробурмотіла Годя і разом з іншими пішла додому.

Клейшпіси жили в центрі села. Вони мали маленьке господарство. Мати з Філомелою обробляли поле, а Мільхен, наймолодша, служила в місті. Батько блукав по країні, продаючи віники з гілля. Коли їм щастило, вони могли з цього сяк-так прожити, але останнім часом їм не дуже щастило. Біда була в тому, що батько призвичаївся до чарки.

Коли Годя увійшла на кухню, мати збирала зі столу їжу і ставила її на плиту. Філомела викрутила гніт лампи, щоб стало світліше.

— Ти бачила комету? Якби вона впала на землю, ми б усі загинули.

Філомела була худорлява дівчина. Її великі темні очі запитливо дивились на Году.

— Дурненька, навіщо кометі падати на землю? У вісімнадцять років мати в голові такі дурниці!

Годя погладила Мелу по голові, вона ще дитина.

— Але ж ти поспішила повернутись додому, — здивовано сказала мати.

— Це через ту зірку, — винувато промовила стара, — я боялася, щоб дома чогось не трапилось.

Мати насипала повну тарілку і поставила її на стіл.

— Гаразд, ти така ж химерна, як Мела. — Вона трохи викрутила гніт у лампі. — Нам ніхто нічого не дарує, і гасу теж. Ми повинні купувати його.

Годя і Мела нічого не відповіли. Адже вела господарство мати. Поки Годя їла молочний суп, Мела посу-

нулася зі своїм стільцем так, щоб на неї не падало світло лампи. Вона сіла біля вікна і почала вслухатися в звуки ночі. Обличчя її здавалося в присмерку ще вужчим, ніж звичайно. Очі на ньому палали. Думки кружляли в голові, як соломинки у вирі струмка.

Цієї ночі не лягали до пізньої години. Люди ще довго стояли на вулиці, обговорюючи незвичайну подію. Видіння Анни Круг було безперечно найзнаменнішим явищем. Чи це справді було? Хтось розповів, ніби у багатого селянина Пфаннмюллера вже здохли дві свині, яких начебто освітіло хвостом комети. Тут всі змовкли: Пфаннмюллер був пронозливий, жорстокосердий куркуль.

Після всього пережитого Філомела не могла заснути, вона чекала в ліжку на Году, батькову сестру, яка водночас була їй і тіткою і хрещеною матір'ю.

— Розкажи мені що-небудь,— попросила дівчина Году, коли та, нарешті, прийшла. Году робила це охоче. Вона лягла коло неї і розповіла їй історію про жінку чиновника. Мела мовчки зарилася в подушки і слухала.

— Жила колись в Гельнгаузені жінка чиновника, яка була страшенно скупа. Вона не мала ніякого жалю до бідних. Коли бідняки приходили до її дверей і просили хоч якої-небудь милостині, ця жінка безжально гнала геть бідних людей та ще й лаяла їх, називаючи ледачими зайдами, яких треба почастувати батогом. Замість того, щоб розділити між голодними людьми недоїдки, вона наказувала кидати їх у корито свиням. Сталося так, що ця жінка померла, і коли другого ранку служниця прийшла годувати свині, вона з подивом побачила, що біля корита поряд з шістьма свинями стоїть і жере ще й сьома свиня. Служниця злякалася, бо здогадалася, хто прилучився до шістьох свиней.

Сон ніяк не йшов до Мели. Вона лежала, зарившись в подушки, і думала. Вітер тихо ворушив занавіски на розчиненому вікні, з лісу доносився крик сови.

— Чи це правда,— спитала Мела,— що всі багаті люди, померши, стають свинями?

Года похитала головою.

— Не всі, тільки злі, і, крім того, вони можуть стати ще чимось іншим.

— А бідні як? — продовжувала питати Мела.— Вони всі попадають на небо, правда?

— Так, моя дитино.

— Ти думаєш, Годо, що я теж стану ангелом?

Дівчина заплющувала очі і засинала, чекаючи чудесного сну.

В місті відразу ж стало відомо, що це була комета Галлея. В газеті «Ганауер Цейтунг» з'явилася стаття, в якій професор Штарк з Аугсбурга писав на цю тему. За його обчисленнями, довжина хвоста становила 800 000 миль, а відстань комети від Землі, за підрахунками вчезного, сягала 45 мільйонів 600 000 миль. Далі газета висловлювала припущення відносно швидкості і напрямку польоту комети крізь простори всесвіту. Жителям Ганау, які на вулицях і площах спостерігали це чудо природи, було цього замало. Саме знатні і заможні чоловіки і жінки гадали, що ця комета повинна мати якийсь сенс і означає собою щось особливе. Ця думка викликала у них неприємне почуття. Багато хто з них думав, що настає кінець світу, і нечисте сумління гнало їх каятися. Деякі гадали, що польоти графа Цеппеліна з Бодензее до Карлсруе були викликом богу; інші зайшли так далеко, що твердили, ніби в усьому винен план створення флоту. Радник окружного суду фон-Кеппен сміявся з цього маловір'я.

— Певна річ, панове,— голосно заявив він у казино,— комета має значення. Тільки ви не хочете подумати. Ця падуча зоря має для нас величезне значення — вона показує нам майбутнє. Комета пролетіла по небу зі Сходу на Захід, з Німеччини до Франції... Ну, ви ще не здогадались? — допитувався капітан запасу.— Ха, ха, це осяйне видіння — це був, звичайно, його величність кайзер, який летів до Франції на вогненному коні — і переміг. Все ясно? — Він подивився навколо себе.— Ну, тоді за ваше здоров'я! — Він підняв склянку з вином, як годиться у таких випадках, і по-солдатському вихилив її до дна.— Ах, панове, я думаю, нам доведеться ще багато чого пережити.

Другого ранку на похміллі він пішов на службу. Суддя знав уже, що сказати. Під час розмови з урядовим президентом * він «щось таке» почув. Це, звичайно, сувора

---

* Урядовий президент — проміжна адміністративна посада між властями області та округу. (Прим. пер.).

таємниця. В найвищих інстанціях говорили, ніби німецькі армії — баварська королівська, гессенська великогерцогська і пруська армії — концентруються в учбовому таборі в Шпессарті. Він задоволено запалив сигару і піднявся по сходах у суд. «Німецька імперія марширує назустріч величним часам», думав він з гордістю. Він так свиснув швейцарові, який вештався без діла, що в того аж задзвеніло у вухах.

Він зручно вмовстився в кріслі. Він не належав до тих чиновників, які ставали товстими і самовдоволеними, переступивши межу сорокаліття. Робота в окружному суді зберегла йому молодість і почуття гумору. Така «зарядка» кожного ранку, від цього не старіють. Фон-Кеппен цікавився не тільки своєю роботою в суді, він з головою поринав у політичні події. Його надзвичайно цікавило, що буде з учбовим табором у Шпессарті. Не лише тому, що він там полював, він знав також тамтешніх селян, цих гессенсько-баварських упертюхів. Настав час зробити їх, нарешті, благородними людьми. Стосунки з військом не завдадуть нікому ніякої шкоди. Суддя постарався одержати точні дані про те, де буде розташовано учбовий табір. Він вийняв із шухляди листа і знову прочитав, що пише йому пишномовним канцелярським стилем його підлеглий.

Його високоблагородію панові раднику окружного суду д-рові Ернсту фон-Кеппену, Ганау, окружний суд.

В е л ь м и ш а н о в н и й   п а н е   р а д н и к у !

Я сподіваюся, що мій лист застане Вас у доброму здоров'ї, і дякую Вам за Ваші дорогі для мене рядки від 2 липня. Для нас велика честь, що Ви особисто цікавитесь нашою місцевістю, і, отже, я дозволю собі відповісти Вам на Ваші запитання.

Містечко Бібер розташоване в пруській окрузі Гельнгаузен і є крайньою волостю коло баварського королівського кордону. У вузькій долині північно-західного Шпессарта (в долині Бібера), через який тече річка Бібер, що впадає в Кінціг, розташовані селянські подвір'я. Містечко налічує 2840 жителів, у тому числі 24 єврея. Там є телеграфна станція і гірничий завод Ейзенштейна. Біберські рудники дуже прибуткові. В цій місцевості

є також дуже багато лісу, який для користі населення продається на вивіз. Грунт на горбах малородючий. Жителі тут високі на зріст, це гарна порода людей, які в боротьбі з природою ведуть життя, повне нестатків, тому що благословення боже рідко сходить на них і сільськогосподарське знаряддя дуже дорого коштує. Селяни Шпессарта являють собою зразок вірності і невимогливості, вони без нарікань виконують свою важку щоденну роботу. Вони почувають огиду до всяких позовів і вважають за ганьбу переступити поріг суду через подану скаргу. Вони над усе люблять роботу і землю, яку обробляють, і виконують свої завдання, свідомі того, що радісно здійснили свій обов'язок.

Хотілось би, пане раднику, щоб ці рядки дали Вам хоч деяке уявлення про нашу місцевість. В надії, що матиму честь привітати Вас під час Вашої інспекційної поїздки у вересні, шлю щире привітання Вам і Вашій дружині.

Ваш найпокірніший слуга Кункель, інспектор юстиції».

Радник потер свої чисто виголені щоки. Він пишався своїми загоєними шрамами. Він нетерпляче засовався на стільці. В листі не було нічого нового. Все, що повідомлялося в ньому про Бібер, він знав і сам. Він обережно підняв сигару над аркушем паперу і збив попіл у срібний шишак, подарований йому товаришами по полку.

Солдатський тон листа потішив його. Він здивувався також ясним поглядам цієї людини... «радісно здійснили свій обов'язок», так може сказати тільки солдат. Кункель служив в армії, він вичитав це з його небагатьох рядків. «Радісно здійснили свій обов'язок» він підкреслив олівцем. Такі люди потрібні. Він подумав, чому Кункеля ще не призначили старшим інспектором. Треба взяти його на замітку. Йому спало при цьому на думку, що його колега в Бад-Орб — на покарання переведений із Саксонії соціал-демократ. «Тому, звичайно, нема нічого дивного,— сказав він собі,— що така людина, як Кункель, не просувається по службі». Чи довго ще триватиме мир? Тоді доля імперії залежатиме тільки від таких людей. Фон-Кеппен вважав, що мир триватиме ще рік або два. Тепер було ще занадто рано починати. Він вірив у те, що заздрісний світ, озброївшись до зубів, відмовляє Німецькій імперії і кайзерові у життєвому просторі.

Нині, коли в процесі зміцнення обороноспроможності імперії у Шпессарті має бути створений полігон, потрібні надійні, солдатського складу люди, такі, як Кункель. Люди далекоглядні, які добре знають, заради чого вони повинні приносити жертви. Що жертви будуть, це для фон-Кеппена було цілком ясно. Щоб створити учбові плаці для війська, потрібна земля. Тому селяни повинні забиратися геть, незалежно від того, чи прив'язані вони до ланів чи ні. Імперія потребує жертв. Радник удавано застогнав, наче хотів переконати самого себе, що йому також шкода потерпілих. Та коли на це воля батьківщини, нічого не вдієш. Фон-Кеппен бачив, як за всіма жахливими картинами майорить переможний чорно-біло-червоний прапор. Він був людиною, у якої і в цивільному житті шелест прапорів на парадах міг викликати п'янке захоплення Гогенцоллернами. Якась сила підняла його зі стільця, і в своєму захваті він не міг стримати вигуку «ура!» на честь кайзера. На його подив, двері відчинилися, швейцар просунув голову в кабінет.

— Пан радник кликали мене?

Радник швидко опустився в крісло.

— Що? — пробурмотів він.— Ні, так, ідіть-но сюди, Лампель, віднесіть цього листа на пошту. «Хіба цей чоловік має хоч яке-небудь уявлення про національні проблеми?».

Швейцар Лампель зачинив за собою двері і прочитав на конверті: «Панові інспекторові юстиції Кункелю, Бібер у Шпессарті, службовий...»

Навколо гори і ліси. Шпессартський краєвид, у долинах — запашне сіно, селянин жене по нивах свою пару волів. В промінні сонця стримить угору світле букове дерево, а під верховіттям злякано пильнує олень. Тут усе належить комусь, усе без винятку: ліс — купцеві, дичина — баронові, води — орендареві, а селяни — позикодавцеві або податкам. Гора положисто спадає вниз у долину. Десь там, на верховині, ліс кінчається і починаються оброблювані лани. На них працюють селяни. Вони поспішають зібрати врожай. Вони бояться звіра. Коли поля лежать дуже близько коло лісу, селянин не почуває себе в безпеці. Кінець кінцем і дикі кабани можуть винищити хліба. «Вйо!» підганяє волів селянин у синій куртці.

Якщо все буде добре, то вже сьогодні збіжжя буде вивезено з поля. Ще три постаті, і вони закінчать. Воли впираються в ярмо і тягнуть доверху навантажений віз уздовж лісу. Селянин спиняє їх у затінку. Він оглядає ліс і лається, що огорожа, поставлена, щоб не пускати на лани звіра, вже зовсім стара. Скрізь дірки в огорожі; не дивно, що звірі розпулюють по полях, коли хочуть.

Філомела йшла за возом додому. Мати дівчини, Фердінанда, сиділа на торохкотливому возі, а корова повільно переставляла ноги по піщаному шляху. Голова її спина її гойдалися в такт, а з морди довгими нитками звисала слина.

— Гей, ти, скоро ми вже вдома, мерщій, стара Рябухо! — Мати підганяла палицею корову, бо вона, на її думку, посувалася не досить швидко. ♦

Так минав день за днем. Одна робота змінювала іншу, але була вона завжди однакова. Ніякого відпочинку, вічний рух, постійні турботи. Зрештою, селяни були запряжені у вози, як бидло, точнісінько, як корови. Фердінанда оглядала свою корову. Шкіра в тому місці, де лежала збруя, була стерта, зішкрябана. «І так буде завжди, — подумала жінка, — гаруєш і працюєш до останку, аж поки не впадеш мертва. Виспатися зможеш тільки в могилі».

Вона оглядала дівчину, яка поволі пленталася за возом. У неї була струнка постать і довге чорне волосся. Шкіра у Філомели засмагла, обличчя розчервонілося від роботи; з-під густих брів визирали темні очі. «Яка вона працюовита, — подумала жінка, — і вона в такому віці, коли найбільше подобаються чоловікам». Мати вже примітила достойного чоловіка для своєї доньки. У нього було не таке вбоге, не таке жалюгідне господарство, як у них. Якби тільки вона не була такою соромливою і не мала дитячого розуму. Вона була певна, що з Мели ви-йшла б роботяща селянка.

Філомела поклала на віз сумку з порожньою пляшкою з-під кави. Як жарко! Голова її поникла, вона бездумно дивилася на колеса, які котилися по камінню й траві. Потім підвела голову і байдуже подивилася навколо себе. Коли вони йшли повз скошені лани, вона думала: «Ага, цей уже впорався». Ідучи мимо інших ланів, де колосся ще не було зібране, вона думала: «А цьому треба поспішати». Яке то щастя, що мати вже звезла

все додому. Думки Філомели снувалися нешвидко. Про що їй думати? Адже ж і вона бачила на світі не набагато більше, ніж корова, яка тягне воза. Вона думала так повільно, ніби їй доводилось тягти все. Освячення церкви і танці, господарство і корова — такі були звичайні второвані стежки, якими йшли її думки. Коло села з зеленого лугу на дорогу, гавкаючи, вибіг білий собака. За ним ішов селянин.

— Стривай!

Мати, Фердінанда, зупинила воза.

«Сусіди,— подумала Мела,— у них завжди є про що побалакати». Вона продовжувала йти далі, не вважаючи за потрібне спинятися. Селянин підійшов до неї. Філомела привітала його:

— Добридень!

Селянин подякував і пробурмотів «...день». Він був занадто ледачий, щоб відкрити рота. Мела поспішала, щоб скоріше добратися додому. Всім, хто зустрічався їй в селі, вона кивала головою.

— Ну, ви вже впоралися? — спитав чоловік, що лагодив паркан.

Дівчина відповіла на ходу:

— Ми впоралися вчасно.

Інший, кого вона зустріла, поскаржився їй, що у нього з родиною була ще робота в лісі, тому вони не вийшли в поле. Мела засміялася і гукнула:

— Чого тобі поспішати, робота від тебе не втече.

Коли вона проходила мимо пошти, Генріх, начальник поштової філії, покликав її:

— Іди-но сюди! — крикнув він у вікно.— Тут є для вас лист. Мати вже вдома?

Щодо пруської поштової філії, то порядок тут був своєрідний. Генріх кульгав, тому він волів видавати пошту крізь вікно. Після битви під Сан-Квентеном він повернувся інвалідом. На лацкані піджака він носив медаль. За честь мати в селі заслуженого вояку селяни платили тим, що самі одержували для себе пошту. В селі його називали тільки Генріхом Кульгавим, бо він волочив ліву ногу.

— Мати йде позаду мене,— відповіла Філомела.

Лист був від Мільхен. Генріх знав це точно.

— Мабуть, вона скоро вийде заміж.

Філомела була старша. Вона хотіла вийти заміж раніше. Вона не могла стерпіти цих ущипливих слів.

— Мільхен ще має час, про неї не турбуйся. Кульгавий, диви, щоб ти сам скоро не оженився. Тільки хто за тебе, буркуна, захоче піти?

Після цього вона відвернулася і, розлючена, пішла геть від пошти.

Філомелина сестра Емілія вже рік служила в місті. В Гельнгаузені їй подобалося. Є, звичайно, більші міста в окрузі, але Гельнгаузен, в усякому разі, кращий за рідне село в Шпессарті.

Мати і Мела працювали на полі, Годя порядкувала вдома. А батько заробляв гроші. Досить мало. Він рідко приходив додому. А коли й приходив, то бував п'яний, лягав у ліжку і хропів. Мати вивертала його кишені. Якщо вона й знаходила в них гроші, то не більше чотирьох талерів. Це було так мало для сім'ї. Коли батько прокидався, він обіцяв виправитися. Він збирався на посаг Мелі купити покривало, а молодшій привезти плаття. І яких тільки обіцянок він не давав! Але не дотримував жодної. Повертаючись знову додому, він, як і раніше, бував повний, як барило.

Молодий селянин Маттіс, який допіру привітався з Мелою, мав підстави бути задоволеним. Він так ударив сокирою по поліну, що воно затріщало і розлетілося надрізки. З годину тому єврей Грюнберг дав йому вісімдесят талерів за корову. Вісімдесят талерів — хороша ціна за тварину, яка, на думку Маттіса, була навіть не зовсім здорова. Він наспівував пісеньку і радів.

На горбку маленький дім,
Там живе дівчина.
Я душею в домі тім,
В нім страждань моїх причина.

Там ялини на горбку
Піднялися в небо.
Чути шепіт у садку:
— Любий, жду на тебе.

З першим снігом піду в путь
Крізь ліси і села.
Поцілуй мене та будь,
Серденько, весела.

Наче любиш ти мене,—
Я скажу дівчині.
Страх і завтра не мине,
Тож рискну я нині.

«Все одно,— подумав він,— у педілю Мільхен прийде з Гельнгаузена на танці». Це вона йому написала чорним по білому, це написано в листі, який лежить у нього в кишені. Генріх з поштової контори покликав його зразу ж по обіді, коли прибула поштова автомашина.

Тепер він лагодить свій паркан. Було б смішно, якби він не вишукав серед старих обаполів ще двох-трьох лат. Віднині йому нема потреби бути занадто ощадливим. До осені він підгодує своїх свиней. Він легко вийшов із скрутного становища. Але ж він не хотів бути і занадто веселим, щоб це не так впадало в очі.

Ян Грюнберг тягнув на мотузці його корову вниз по дорозі з Леттгенбрунна до Бібера. Добру худобину купив він у цього Маттіса і зовсім не дорого. В Ганау або у Франкфурті він може взяти за неї щонайменше в півтора рази дорожче.

Там, серед багатьох будинків, було інше життя. Завжди можна почути якісь новини. Тепер у місті пошепки говорять про те, ніби в Шпессарті буде створений полігон для маневрів, а всі селяни, які живуть на верховині, повинні її залишити. Авжеж, Ян Грюнберг знав, чого варті такі чутки. А може, щось у цих чутках і правда. В таких випадках треба дивитись в обидва, хто своєчасно дізнається про новини, той завжди може заробити. Він уже мав досвід. Грюнберг не любив солдатів. Ні курфюрстівських гессенських, ні баварських солдатів, ні тим паче прусських, бо вони смерділи ваксою для чобіт, хоча й були корисні для господарства. Він не займався господарством, він торгував худобою. Господи боже мій, який галас зчиняють вони із своїми золотими гудзиками й шнурами та із своїм бундючним кайзером. Торговець худобою уявляв собі кайзера з величезною китицею на ефесі шаблі, наче молодшого фельдфебеля, тільки набагато більшим і набагато золотішим.

А мати досі ще розмовляла з сусідом про корову. З однією виснаженою Рябухою господарювати далі було неможливо. Крім того, корова так підозріло кашляла, повертаючись увечері в хлів, наче вже недовго протягне. Двадцять талерів Фердінанда могла зразу покласти на

стіл. Решту вона сплатила б найпізніше першого листопада на свято Всіх святих. Вони з селянином домовилися, вдарили по руках.

— Гаразд, Фердінандо, я тобі довіряю.

Сусід міг зачекати на гроші.

З деяким полегшенням ішла мати, Фердінанда, додому. Вона думала. «З новою коровою вже за два тижні буде краще. Така стара, хвора худобина завдає лише сорому». Мати збиралася вже робити віники. Цим ремеслом займався багато хто в Шпессарті. Вона кивнула головою Маттісові, який лагодив свій паркан.

— Чи не купив би ти мою Рябуху? — запитала Фердінанда, яка хотіла при нагоді збутися своєї старої корови.— Я б дешево продала.

Маттіс тільки вишкірив зуби.

— А що я робив би з такою старою козою, мені потрібна молода,— сказав він.

Мати зупинилася і, змірявши поглядом веселого хлопця, вона подумала: «Він був би до пари моїй Мелі». Але Маттіс закохався в Мільхен. Вона була молодша і, крім того, навчилася чогось у місті. Молодий селянин, який уже відслужив у війську, знав, що в місті чоловіки й жінки їздять на велосипедах. Стара не могла примиритися з новим спортом, вона ще ніколи не сиділа на велосипеді.

Перед тим, як сісти за стіл, Мела ще принесла води, заклала обом козам корму і замкнула курятник. Годя начистила картоплі, і коли мати прийшла, вона нарізала яблука і цибулю в простоквашу. Їжа була готова. Перед тим, як їсти, Мела ще повинна була випити молока. Мати вважала, що це корисно для здоров'я і дитина потребує цього. «Дитині» вже було вісімнадцять, вона слухняно вимила руки перед їдою і сіла до столу. Вона склала руки, а Годя виразно й голосно прочитала молитву. Гасове світло палало, вогнище так пашіло жаром, що від хвиль тепла ворушився календар на стіні.

— Мільхен пише, що в суботу прийде на танці.

Мати опустила ложку в простоквашу. Так бувало завжди. Коли щось траплялось, Мільхен приходила додому.

— Маттіс уже знає про це? — спитала Мела.

Фердінанда не відповіла.

— Він знає,— промимрила Годя,— він знає про це раніше від нас.

Вона засунула в свій беззубий рот шматок картоплі. Незважаючи на свій похилий вік, вона мала всевидючі очі. Вона сама бачила, як Маттіс опівдні одержав листа у Генріха. З Маттісом, застерегла Годя, треба бути на сторожі, він занадто моторний. Мати прибрала зі столу. Це не Године діло. Коли б усі були такі працьовиті, як він. Мела принесла із своєї комірчини плаття, в якому ходила на танці, і сіла коло лампи. Якщо вона хоче в суботу танцювати, треба його полагодити. Мати почала лаятись, що гасу на це нема.

— Якщо ми хочемо купити корову, треба бути ощадливими.

Годя взяла дівчину за руку.

— Мати правду каже, бог створив день і ніч.— Вона пошкандибала надвір, тягнучи за собою Мелу.— Нам, людям, не можна робити з ночі день, це гріх.

Мела зняла з лави глечик на молоко, і вони вдвох сіли на неї.

Денне світло зникало поза горами. Хмари рясніли золотими плямами, а на заході жевріло жовтогаряче й червоне полум'я. Годя розповідала історії про багатих жорстокосердих і скупих рицарів, які сиділи в своїх добре укріплених гірських замках і відбирали у селян останній пфеніг. Але потім бог усіх їх покарав.— Тут на горі,— вона показала на гору, яка височіла перед ними,— стояв колись замок. Жорстокий рицар так терзав цю країну, що ніхто не хотів жити в цій місцевості.— Стара окреслила руками коло.— Минув час і країна стала безлюдною пустелею. Лише господь наважився прийти в цю місцевість. Переодягнувшись жебраком, він постукав у браму замка і попросив шматок хліба. Скупий граф, нацькувавши на нього собак, хотів прогнати його геть з двору. Тоді господь випростався, і всі побачили у нього на голові золоту корону.— Стань каменем, як твое серце,— сказав він. І перетворив володаря замка на камінь.

Мела слухала і мріяла, вона могла годинами слухати ці історії. Вона розглядала худорляве, змарніле обличчя Годі. Хустина сповзала Годі на плечі. Говорючи, вона дивилася в небо водянистими очима.

Годя була побожна жінка. Щосуботи вона брала Мелу за руку і йшла з нею в церкву. Дівчина механічно йшла

з нею. А проте відправа давала їй втіху, бо це була для неї єдина розвага. Її вбогі думки ставали раптом крилатими. Вона мріяла про святих і переживала те, що розповідали легенди. Її фантазія йшла тільки за такими надзвичайними подіями. «Ах, якби мені зустрілась колись свята діва Марія!» думала вона. Замріявшись, вона чекала на чудо. Гола часто читала їй історії про великомучеників. Так Мела вперше почула про чужі країни і народи.

Емілія Клейпшіс ішла додому, і сонце було позаду неї, над Гельнгаузенем. Танці в Леттгенбрунні — це досить поважна причина, щоб бути веселою. Вона недовго крокувала по широкому піщаному Лейпцігському шосе. Вона дійшла до Гехста і там, перейшовши річку Кінціг, повернула праворуч і почала підійматися вузькою стежкою на високу гору. Вона витерла піт з вузького почервонілого обличчя, на якому світилися великі карі очі. Підіймаючись стежкою все вище вгору, вона старалася йти вздовж тінистого узлісся. Вона ще раз привітала поглядом Гельнгаузен, що зникав у далині, і жартома почала рахувати димарі чинбарень і фабрик, над якими нависали клуби диму. Найвищий димар мала гумова фабрика «Верітас». Мільхен не дуже симпатизувала робітникам цієї фабрики. Тьфу! Все місто смерділо згорілою гумою. А людей, які працювали на цій фабриці, ще здалеку можна було пізнати по смороду. В своєму селі вона звикла до свіжого гірського повітря. В Шпессарті був суворий, але здоровий клімат. Проте Емілія сердилась, коли її господарі вихваляли село, ліс і свіже повітря. «Ви там живете, як на курорті», говорила завжди господиня. Їй легко було говорити, бо вона ніколи не мала потреби працювати коло землі. Коли спина болить і пече від безперервного нахилання, тоді це аж ніяк не курорт. У місті більше цікавого. Солдати, концерти, іноді по вулиці тріскотять автомобілі. Тоді дівчина біжить до вікна і видивляється, роззявивши рота.

Мільхен була на два роки молодша за Мелу, але вона вже ставила до життя свої вимоги. З того часу, як вона працювала в місті, їй потрібне було щось таке, що її захоплювало б. Сьогодні вона одягла на строкату спідницю світлий фартух, який тепер був у моді в місті, і чорну оксамитову керсетку на білу блузку. Її темне волосся

спереду було поділене пробором, а ззаду його тримала пряжка. З-під неї буйно спадало волосся. Маленький вузький ніс стримів між карими веселими очима. Рожеві губи, завжди трохи випнуті, надавали їй обличчю впертого, як у дитини, виразу. На спині вона несла додому клунок своєї білизни. Вона йшла легко, мов на крилах. Дорогою її зустрічали молоді хлопці, які прямували до Франкфурта. Вони кидали дівчині жарти і часто оглядалися і гукали їй.

Цього разу фруктів було мало. Тільки де-не-де висіли на деревах яблука й груші. Вище в горах фруктів майже зовсім не було. Мільхен озирнулась, поблизу не було нікого. Вона миттю опинилася на полі і зірвала для матері пару яблук. Потім рушила далі. Дорога здавалась їй тепер нескінченною. «Якби я вже дійшла до Ланцінгена,— подумала вона,— це була б уже половина дороги». Внизу в долині стояла нестерпна спека. Тільки на верховині повівав свіжий вітерець. У блакитному небі громадились білі зámки хмар. Мільхен на ходу розстебнула керсетку.

Яка курна дорога! Ой, зле було б, якби їй довелося завтра танцювати в цих туфлях! Але ж удома є ще святкові туфлі. Це просто щастя. Вона раділа, що буде танцювати з Маттісом. Для нього вона припасла в своїй хустці пару сигар, справжніх сигар з обідком, таких, як курить її господар. Певно, Маттіс зрадіє.

Перед освяченням церкви в пекарні у Леттгенбрунні стояла велика метушня. Кожна хотіла пекти. Коло дверей були навалені оберемки хмизу.

— Поспішайте,— гукали деякі нетерпляче,— нам теж треба!

Жінки ставили на землю листи.

— Дивіться, кумо, у вас уже готове. Ви печете, як на сватання.

Жінка, якій призначалися ці слова, обернулась.

— Якби-то ми знати могли, чи цілуються риби коли,— неуважно сказала вона.— Освячення в Леттгенбрунні буває лише раз на рік.

За звичаєм, кожен повинен був цього дня надіти щось нове. Чи то шаль, чи то фартух, чи то нову сукню, чи то якусь оздобу — брошку, браслет або щось подібне. Навіть Фердінанда, яка скупилась і на гас, ні з того

ні з сього купила собі зелену шовкову стрічку. Мела вдягла на чорну, гаптовану квітами спідницю новий фартух. Тільки Годя не мала нічого нового. Вона була в усьому чорному, як годиться жінкам її віку. На свято вона пов'язувала на дряблу шию оксамитову стрічку і чіпляла старомодну золоту брошку з іскристим гранатом. Вона взяла свою сумку, спотикаючись, спустилася по сходах і подалася на сільський майдан. Годя була далеко не найстаріша з тих, які прийшли сьогодні на танці.

Дорогою до майдану оркестр грав марш. Свято почалось. «Хто святкує освячення?» горлали обвішані різнобарвним ганчір'ям хлопці, розмахуючи в повітрі прикрашеними ялинками. «Хто святкує освячення?» гукали вони і приспів «чингдабумдарасаса» змішувався з їхніми криками. «Ми святкуємо освячення!» відповідали люди, виходячи з хат на вулицю. Хлопці сновигали туди й сюди сп'янілі або удаючи, що п'яні, великими ковтками пили з пляшок вино, спотикалися, падали на брук, знову схоплювалися на ноги. «Хто святкує освячення?». Їхні голоси звучали вже зовсім хрипко. Оркестр повернув, і музиканти з сурмачем на чолі попрямували до шинку. «Бум, бум, бум!» Один з барабанщиків уже підозріло хитався, він мало не спіткнувся об поріг. В юрбі, не зважаючи ні на кого, базікав малюк: «Хто святкує освячення?» Він лише белькотав, з останніх сил видушував із себе слова. Йому було зовсім погано від крику і випитого вина. Батько погрожував йому:

— Ти, стерво, геть іди додому,— він помахав палицею,— ти мене зрозумів?

Ображений малюк забрався геть.

Дівчата нерішуче ввійшли в танцювальну залу. Нишком кидали вони погляди на хлопців. Фердінанда міцно тримала Філомелу за руку. Годя і Мільхен ішли позаду. Батько ще не прибув. Куди він подівся, той мітляр? Мати втішала себе тим, що їй байдуже, чи прийде він, він завжди там, де є що випити.

Мела, піднімаючись сходами, підбрала спідницю, Мільхен спіткнулась. Годя відразу ж сказала, що це недобра прикмета.

— Облиш,— відповіла Мільхен,— просто я подумала про Маттіса.

Вона розгладила спідницю і сіла. Тоді з'явився розпорядник свята і спеціальним туром для хлопців відкрив

танці. Він стукнув своєю палицею тричі об підлогу, і оркестр заграв марш. Свято почалося.

Над селом нависла спека останніх днів серпня. Під час танців задвірки Леттгенбрунна неначе вимерли. Коло шинку був великий рух, неймовірний гармидер. Бродячі гендлярі з навколишньої місцевості поставили свої будки і голосно вихваляли свої дешеві товари.

Діти товпились біля ласощів. Молоді дівчата із своїми дружками підходили до гендлярів, які торгували білизою, всякими сукняними товарами і хатнім начинням. Багато хто з дівчат в глибині душі уявляють собі, ніби вибирає вже на посаг. При цьому вони хто зна чому почували себе вже одруженими. Прийшов катеринщик і зупинився коло будок. Старий, одягнутий в довгий піджак, грав марш. На вулиці, побравшись за руки, танцювали маленькі діти. Яка штовханина! Сонце немилосердно пекло розчервонілі від пива і горілки обличчя. Поза висотами Вільбаха піднялися чорні грозові хмари. Щось загрозливе почувалося в повітрі. Кози у Фердінанди так стрибали на дощану загороду, що хлів аж двигтів і тріщав. Кури втекли від яскравого сонячного світла і настовбурчували пір'я в прохолодному затінку хат. Генріх Кульгавий — королівська прусська поштова контора — з пляшкою турецького меду в одній руці і зі склянкою пива в другій, заточуючись, блукав по залі. На весь голос співав він солдатських пісень, про короля і імперію, про Гравлотт * і Марс-ла-Тур **. Його п'яний голос переходив майже у фальцет. «Любив я змолоду війну». При цьому він горлав: «Війнуууу, муууужність і відвааагу». Ті, які цю пісню вже знали, зовсім не слухали його. Та на цьому вона ще не скінчилась. «Мундир солдатський одягнув і батьківщині склав присягу». Пісня втомила Генріха. Він поставив склянку на стіл і сперся на його край. «Настав для мене врешті час піти на битву перший раз». Хлопці гучно плескали в долоні. Старі люди стомлено відмахувались, вони вже не раз чули цю пісню.

— Якби ти хоч умів співати,— сказала йому Года.

---

* Гравлотт — село в Лотарінгії, біля якого 18.VIII 1870 р. німці здобули перемогу над французами. (Прим. пер.).

** Віонвілль і Марс-ла-Тур — французькі містечка, біля яких 16.VIII 1870 р. німці, ціною великих втрат, здобули перемогу над французами. (Прим. пер.).

Маттіс, високо підвівши голову, ішов по залу, курячи сигару з обідком.

— Панські витівки! — вилаявся Карл, який разом з ним служив у війську.

Маттіс мав вигляд благородного пана, він тепер зовсім не скидався на шпессартського селянина. «Авжеж, якби на ньому не був довгий піджак з золотими гудзиками, багато хто гадав би, що він з міста», побачивши його, подумала Мільхен.

Мільхен пишалася своїм другом. Звичайно, подвір'я у нього не таке велике, як у Пфаннмюллера, якого відвідує навіть ландрат *. Але живеться йому добре. Він може прожити із свого господарства, і його жінка не знатиме нестатків.

Года вихилила ще чарку горілки; це була восьма. При цьому її, як завжди, взяла охота розповідати. Селянам це подобалось. Вони присунулися ближче до Годи і уважно слухали. Стара так і сипала всякими побрехеньками і вигадками. Мела злягла на стіл, вона не могла стриматися від сміху. Мільхен від задоволення тупала ногами об підлогу. Лише одна мати серйозно й суворо дивилася поперед себе, бо на плечах її лежали турботи про господарство, про дочок, взагалі про все. Але Года нізащо в світі не хотіла полишити свого доброго настрою. Адже обжинки бувають лише один раз на рік.

В коло слухачів втерлася сусідська дитина. Хлопчик усе ближче присувався до Годи. Нарешті він штовхнув її.

— Чого ти хочеш, малюк?

— Тітонько, в будках є такі гарні штучки.

— Які штучки?

Хлопчик бачив, що у Годи добрий настрій.

— Такі гарні барвисті штучки. Можна мені купити одну?

Ага, от звідки вітер дме.

— А скільки ж коштують ці штучки?

Хлопчик замовчав.

— П'ять пфенігів,— нарешті, тихо сказав він.

Года глянула, скільки грошей є у неї в сумці.

— Ось тобі п'ять пфенігів.

Щасливий хлопчик побіг геть. За хвилину він з'явився знову.

---

* Л а н д р а т — окружний начальник. (Прим. пер.).

— Слухай-но, тітонько...

— Ну, а де ж твої штучки?

Малий мовчав. Він винувато дивився в підлогу.

— Де твої штучки, хотіла б я знати?

Ця історія набридла Годі.

— Нема,— схлипнув хлопчик і дременув геть.

Маттіс, який вже теж чимало випив, підійшов, хитаючись, до стола, щоб запросити Мільхен до танцю. Він галантно простяг їй пряник у вигляді серця, загорнутий в срібний папір. Він власноручно повісив його їй на шию. Стривай-но, на ньому щось написано. Спершу Мільхен хоче знати, що на ньому написано. Вона зняла його з шиї і прочитала: «Кохання твоє — лиш одне — щасливим зробило б мене».

— Ой, яка краса!

Мільхен обняла свого Маттіса, і він закружив її в танці.

Коло дверей чекали дівчата, з нетерпінням позираючи на хлопців, з якими їм хотілося б потанцювати. Мела не була такою, вона не почувала себе бідною сиротиною. Вона танцювала, як прийдеться, то з одним, то з другим. Та це здебільшого були сусіди, люди, прихильні до Годи чи до неї, які танцювали з нею пристойні танці. Всі поважали її. Дівчина вона серйозна і чесна, але яка з того користь, коли ніхто не дарував їй серця з пряника. Молоді хлопці уникали її, бо вона не дозволяла лапати себе і не любила жартувати; вона воліла краще розповідати або слухати. Так, старий учитель радів, дивлячись на неї. Вона відрізнялась від інших дівчат. В її погляді прозирала туга. Вона не була манірною, але жоден з хлопців не знав, як з нею поводитись.

Загудів тромбон, заgrimіли литаври. Оркестр грав до рейнського танцю. Селяни важко підводилися з місць і танцювали по всій залі. Сурма вдиралася в гру оркестру дзвінким соло, і танцюристи скрикували від радості й захвату. Вони бралися за руки й співали: «Ще нам ніколи не було так весело, як нині».

Філомела підвелася і непомітно покинула залу. Надворі вона глибоко вдихнула свіже повітря. Вона завернула за шинок, перейшла луг і сіла там у траву під яблунею. Чути було якесь шарудіння, з кущів доносився шелест, пориви вітру ворушили листя. У кожного, хто мав серце,

все це викликало дивне зворушення. В кущах позаду неї щось затріщало, до її ушей долинув дівочий сміх. Самітна Мела почула звуки поцілунків. Крізь яблуневе галуззя вона дивилася на місяць. Скільки все ж таки цікавого є на світі. Але все було не так, як вона собі уявляла. Те, що розповідала Года в своїх казках та історіях, діялося десь в інших країнах.

Життя в Леттгенбрунні текло, не даючи їй ніякої радості. Мела думала про шоколадні серця з гарними написами. «Хто любе серце знає,— повторювала вона,— найбільше щастя має». А Філомела не знала щастя.

В понеділок ранком селяни, які під час освячення на-танцювалися до знемоги, лежали ще в ліжках. На селі панував п'яний безлад. Вози стояли посередині вулиці; голоблі пнулися в небо. На дахах валялися святкові букети і предмети одягу, жартома сховані нагорі і там забуті.

— Моя голова, моя голова! — стогнала Года, прикладаючи до лоба намочену в холодній воді хустку. Батько, мітляр, який після довгих мандрів повернувся додому, одягнутий простягся на ліжку і, страшенно хропучи, протверезувався. Фердінанда, притиснута своїм старим до стінки, спала, усміхаючись навіть уві сні. Як добре, коли він удома, з сім'єю. Цього разу він приніс жінці п'ятнадцять талерів, такого ще ніколи не траплялось.

Над ранок, не будячи Мільхен, Мела встала з другого ліжка, взула пантофлі і в нічній сорочці зашаркала по двору, щоб принаймні випустити курей з курятника. Кішки почали ніжно тертися об її ноги і нявкати: «Няв, няв». Від учорашнього дня їм не давали молока.

Освячення тривало два-три дні. Здавна так уже повелося, що родичі і знайомі з усієї округи приходили одне до одного в гості. Тож ніхто не запідозрив чогось поганого, коли по селу, де панувало безладдя, прогуркотіли дві карети. Пара добре вгодованих військових коней бігла рясно, а на козлах сидів солдат.

Года в цей час уже займала свій спостережний пункт коло вікна. В одному з панів, які проїхали мимо, вона пізнала ландрата. Це був опрядний чоловік з мислив-

ським фетровим капелюхом на голові. Інших панів вона не знала. В каретах сиділо двоє офіцерів і цивільний, який, судячи з його костюма, належав до найвищого стану. Це приїхала сюди державна комісія, яка повинна була реквізувати землю під військовий учбовий табір. Ландрат запросив членів комісії у маєток Пфаннмюллера на сніданок. Проти нього сидів майор фон-Кнобельсдорф, представник корпусного командування у Франкфурті.

Дорогою члени комісії розмовляли.

— Чудесна, безлюдна місцевість, — промовив майор, — тут я почуватиму себе добре. Можна розпрягти коні. Міська метушня зрештою так розладнує людині нерви.

Ландрат чемно кивнув головою.

— Але й село має свої тіньові сторони, — відказав він. — Коли живеш тут довго, стає нудно.

— Звичайно, звичайно, — майор зрозумів його, — але, на щастя, у мене є пристрасть — полювання. Гляньте на цих селян. Вони багато працюють, зате завжди дихають свіжим повітрям, їм можна тільки позаздрити.

Мимохідь офіцер запитав, яка тут водиться дичина.

— В цих лісах бігає диких кабанів більше, ніж треба, — ландрат показав на повалені огорожі проти звірів. — Наші селяни були б вам вдячні, якби ви звільнили їх від цієї муки.

Розмова набрала затяжного характеру. Коні теж уповільнили свій темп, важко тягнучи вгору карету. Після короткої паузи чоловік у цивільному, який сидів поряд з Кнобельсдорфом, звернувся до ландрата:

— Пане доктор, ви перебуваєте в корпорації?

Доктор кинув погляд на вкрите шрамами обличчя радника фон-Кеппена.

— А ви що думаєте, мій дорогий? Я два роки був активним членом у «Хаттів».

Кеппен подумав і сказав:

— Чи не стояли ви в Марбургу, ноль два? Стривайте, адже там був отой, як його звати, махлюватий майор — не можу пригадати його прізвища.

— Фон-Блазевіц, — нагадав йому ландрат.

Судовий радник сів на свого конька. Студентські корпорації, знамениті спілки були невичерпною темою для розмов. Кадровий майор фон-Кнобельсдорф, якому надокучили хвастощі отих цивільних осіб, ліг позаду них у кареті і приготувався спати.

О, чудовий час старих студентських корпорацій! Кеппен і ландрат були в розпалі згадок про фехтування, дуелі і п'ятику. Кеппен даремно намагався пояснити ландратові тонкі відмінності між окремими корпораціями. Існували аристократичні клуби, наприклад, боннські «Боруси». Там дуелянти з'являлись на дуелі лише в білих рукавичках. «Дуелянт забув свої рукавички, це підстава для того, щоб відмовитись від дуелі, — фон-Кеппен передражнював секунданта, — авжеж, забуті рукавички — підстава для відмовлення». В Гейдельбергу навпаки, говорив Кеппен, там вони начебто не були такими манірними. Там дуелянти під час дуелей нібито носили лакові черевики. «Краплина крові бризнула на лаковий черевик дуелянта, це підстава для відмовлення, авжеж, підстава для відмовлення». Кеппен добре знав гейдельберзьку «Германію». Це все були люди грошовиті і впливові. Найбільш безглузді звичаї були у гіссенських студентів. Під час дуелі вони не кидали зброї до того, поки один з дуелянтів не діставав тяжкої рани. «Дуелянтові зірвали голову — чи є це підставою для припинення дуелі? Ні, дуель продовжується». Ландрат зітхнув: прекрасні були часи; людина тоді була ще чогось варта. Він похитав головою, так, так, молодість!

Доїхали до населеного пункту Леттгенбрунн. Ландрат збудив майора, який досі ще спав.

— Це перше село, яке підлягає виселенню.

Кнобельсдорф схопився, — зрештою, вони ж їдуть не на прогулянку. Перед ними простягались поля і ниви, повільно спускаючись до річки Зінн, яка звивалась навколо гір і десь у Франконії впадала в Майн.

— Яка мальовнича місцевість! — промовив, нарешті, четвертий подорожній. Його послало топографічне управління як спеціаліста, щоб він супроводив комісію і провадив топографічні роботи. Він пояснив своїм супутникам, чому для гір Шпессарта типовою є конусоподібна форма.

— Тут залягає стародавньокристалічне вулканічне каміння, гнейс, слюда і граніт. Гори Шпессарта належать до найстаріших у Німеччині. В цій землі закладені найрізноманітніші руди, які чекають, щоб рука людини видобула їх на білий світ.

Він розповів і про те, що за часів середньовіччя тут знайшли монетне золото, і про рудники в Бібері.

Кнобельсдорфа все це не цікавило. Він був переконаний, що ця місцевість буде чудовим полігоном. Він до-

кладно пояснив цивільним профанам, чому саме ця горбкувата місцевість прекрасно підходить для вправлення в стрільбі непрямою наводкою.

— Ви розумієте, навчання ПС — передових спостерігачів — має величезне значення. Ця місцевість бездоганна з усіх поглядів, — закінчив він.

Ландрат, котрий, як виявилось, був лейтенантом запасу 61-го великогерцогського полку польової артилерії, дислокованого в Дармштадті, вказав на корисність прийнятої недавно на озброєння польової гаубиці, яка значно збільшить ударну силу армії.

Карета заїхала в Леттгенбрунн. Майор теж помітив безладдя, яке в ньому панувало.

— Містечко має такий вигляд, ніби тут страшенно пиячили.

— Правильно, — погодився ландрат, — останніми днями селяни тут святкували освячення церкви.

Кеппен не міг зрозуміти, як це можна святкувати в розпалі збирання врожаю.

— Вони ж мають важливіші справи. Чи вони вже знають про свою долю?

Ландрат похитав головою.

— Ще не знають, — сказав він, покашлюючи.

Обличчя землеміра стало серйозним.

— Бідні люди! Я вважаю, що не слід переганяти людей на інші місця, виселяти їх. Рослини насилу приймаються на чужій землі, а людина, — закінчив він тихо, — марніє в тути за рідним домом.

— Чого ви хочете? — скипів фон-Кеппен. — Хіба батьківщина не має права вимагати жертв? Сьогодні селянам важко, але їхнє майбутнє буде куди кращим і героїчнішим. Всюди є люди, які ладні пожертвувати собою заради батьківщини, — при цьому він презирливо глянув на землеміра. — Але є ще, на жаль, не менше млявих і байдужих людей.

Землемір спокійно прийняв докір, він сказав лише:

— Пане раднику, це не держава селян, це не наша держава. Держава належить кайзерові і може ще студентським спілкам, корпораціям і вам, пане фон-Кеппен.

Від таких слів радник здригнувся.

— Кайзер — це ми, пане мій, — різко сказав він. —

Слава кайзерові, слава його героїчному народові і його підданцям...

Розмова урвалася. Майор, якому набридли ці пусті балачки, виглянув з карети. Такі тиради можна виголошувати на святах або під час вивчення військового статуту, вони були прикрасами для промов або доказами благонаміреності, а тут вони не до речі. Йому було дуже неприємно чути їх у приватній розмові.

Карета виїхала із села. Вона завершила ліворуч, у долину алею, яка вела в маєток Пфаннмюллера.

— А що то за чоловік цей Пфаннмюллер? — між іншим спитав ландрата майор.

— Добрий господар і спритний ділок, а в цілому проста, порядна людина.

— А в армії він служив? — одразу ж поцікавився фон-Кеппен.

— Так, ні...— він дістав ухильну відповідь.— Мені здається, він був сержантом у баварському егерському полку в Ашаффенбурзі. В усякому разі, він дещо вміє. Серед численних аристократів мого округу немає жодного такого багатого, як цей буржуа. Кажуть, що рахувати він вміє. Цей селянин заощаджує на всьому, кожному щось недодає. Він сердиться, коли на свята — на великдень або на різдво — змушений ставити щось на стіл своїм наймитам. Першого дня він дозволяє своїй челяді з'їсти сала стільки, скільки вона схоче, і люди пожадливо набивають собі пузо. Від цього їм потім стає так погано, що вони протягом усього свята ні до чого не доторкаються і нічого більш не можуть їсти. Це все ж таки коштує дешево.

Майор засміявся.

— Цей трюк мені відомий. В кадетському корпусі, де я вчився, був кухар, який в день народження кайзера намазував на хліб свинячі вишкварки. Внаслідок цього, замість того, щоб їсти з апетитом печеню і пиріг, ми діставали бігунку і не їли нічого. А цей шахрай продавав потім усі продукти.

Пфаннмюллер вставав рано, щоб першим вийти на подвір'я. Щоб ніхто не міг сказати, що він спить більше за своїх наймитів. На стайні, коло машин і в коморі він стежив, щоб усе було в порядку. І лише після того, як Пфаннмюллер розподіляв між усіма роботу, він спокійно сідав

за стіл. До сніданку приходила з кухні і його жінка. Він кивав головою служниці, яка приносила страви.

— Адже цей маєточок повинен прогодувати одного ледачого собаку,— жартував він,— цебто мене.

Він радів зі свого вдалого дотепу. Він задоволено сів на стільці. І все ж таки цьому селянинові жилося нелегко. Він стогнав. Хоч на столі були всякі ласощі, перед ним стояла чашка кислого молока, яке він, за приписом лікаря, повинен був приймати кожного дня, щоб не товстіти. Звичайно, той коновал розумівся на людях не більше, ніж на худобі, яку йому і слід було лікувати. Це кисле молоко — справжня гидота. Чорт забери, хіба у нього не досить окороків у коморі, хіба у димоході не висить двадцять гусячих грудинок? А йому, Пфаннмюллеру, лиха доля судила давитися кислим молоком.

Коло його крісла причаїлись дві собаки, стежачи пожадлигим поглядом за кожним куском, який він сунув у рот.

— На, Телль!

Він спритно кидав своєму мисливському псу шматок ковбаси. Другому собаці він також кидав що-небудь. Хоч це був лише поганенький дворняга, який мав стерегти овець, Пфаннмюллер любив справедливість. Взагалі він був дуже високої думки про свою любов до тварин і доброту. Він простягнув руку і почухав Телля за вухами. «Якби я вдруге народився на світ, я б хотів бути собакою у Пфаннмюллера».

Карета завершила на дорогу, що вела до двору. Звідти назустріч кареті йшла отара овець. Пастух свиснув собакам. Вони вскочили всередину отари, і за мить дорога для карети була вільна. Бородатий чоловік сперся на палицю і шанобливо скинув перед панами шапку. Майор кивнув з усмішкою в очах.

Двір справив на всіх хороше враження своєю заможністю. Будівлі стояли ще з XVIII сторіччя. Панський каркасний будинок з ізенбурзьким гербом нагадував про те, що колись він був власністю князя. Аж до переможної війни 1870—71 років, завдяки якій постала імперія, цей двір належав Вехтерсбаху. Потім він перейшов до рук королівського баварського придворного поставщика Кампгаузера, який володів ще, крім кравецьких майстерень, крупними фабриками цивільного і військового одягу в Ашаффенбурзі. Але на світі немає нічого вічного, старий

Кампгаузер помер, а його майно попало в легковажні руки молодого спадкоємця, його сина, і маєток незабаром змінив свого власника. Франкфуртське банківське товариство купило цей дім Кампгаузерів дешево як майно неспроможного боржника. Пізніше банк призначив Пфаннмюллера управителем маєтку, і йому незабаром з допомогою платежів у розстрочку і спритних махінацій,— він весь час доводив боязким ділкам, які нічого не тямали в сільському господарстві, нерентабельність такого маєтку,— вдалося заволодіти маєтком. Слуги, для яких незручна була постійна зміна господарів, звикли до Пфаннмюллера. Зрештою, їм було байдуже, в який спосіб будуть розтринькані доходи від їхньої праці. Прибутки, які колись старий Кампгаузер вкладав у свої фабрики, син його витрачав на купівлю скакових коней. Гарні коні, це імпонувало його людям. В їхніх очах такий господар був ще більшим аристократом, ніж князь. Потім цими грішми спекулював банк, а тепер Пфаннмюллер вкладав усе в розведення молочних овець і в куплені ним лісові ділянки.

Карета зупинилась якраз біля ганку панського дому. Кучер миттю зіскочив з козел і, приклавши руку до кашкета, відчинив дверцята. Пфаннмюллер показався на порозі і повів гостей у дім. У сінях висіли горді роги благородних оленей та бліді, покриті жовтуватою фарбою опудала ланей, які часто зустрічаються в Шпессарті. Коло масивних, різьблених дубових шаф висіли кольорові, ручної роботи гравюри прославлених англійських верхових коней; гравюри ці лишилися тут після молодого Кампгаузера. Господар дому запросив гостей до свого робочого кабінету. Майор і суддя сіли в шкіряні крісла під ліхтарем з оленячих рогів. Фон-Кеппен поцілував руку господині дому. Вони ввічливо відмовились від сніданку.

— Ми вже їли, шановна пані,— солоденьким голосом сказав радник.

Проте служниця поставила на стіл блюдо з бутербродами. Землемір вважав, що все в цьому будинку влаштоване якнайкраще. Він з захопленням розглядав масивні селянські меблі. В домі віяло прохолодою. Він вдихав кислуватий запах свіжого сиру і молока.

Пфаннмюллер уже знав, про що йдеться. Ландрат, який частенько бував у нього в гостях, перевіряючи, чи все в порядку в окрузі, сказав йому про це, взявши з нього

го обіцянку мовчати, бо це все ж таки була секретна державна справа. Тож селяк мав час добре все обміркувати. Він не сказав про це нічого, але прикинувся дуже здивованим, коли суддя вдруге — цілком офіційно — ознайомив його з рішенням найяснішого монарха розмістити на його землі військовий учбовий табір.

Фон-Кеппен, який в цей час сидів навпроти Пфаннмюллера, дивився на поміщика допитливим поглядом професіонального судді, що має велику судову практику. Все ж таки він був здивований тим, що грубі, спокійні риси його обличчя нічого не виражали. Він відчував щось приховане, щось непевне в поведінці цього селяка. Чи зможе він розлучитися із своїм маєтком? Кеппен був тонким спостерігачем. Після всього, що він бачив тут у кімнаті і в домі, він вважав, що господар безумовно не є німцем. Під однією з картин, на якій був намальований кінь, суддю неприємно вразив англійський напис. «Blue bird», що зразу ж зіпсував йому загальне враження, хоч кінь начебто був гарний. Зібрання рогів, навпаки, він вважав за чисто німецьку звичку; проте він підозрював, що сам господар не здобув жодного з тих трофеїв (в цьому він не помилявся, бо ж Пфаннмюллер був не поміщиком-мисливцем, а поміщиком-ділком). Остання і, власне, вирішальна підстава для негативного ставлення Кеппена до Пфаннмюллера полягала в тому, що коло гардероба він побачив дешевий кольоровий портрет кайзера, що справляв скоріше смішне, ніж поважне враження.

— Мені нема чого довго говорити,— сказав Пфаннмюллер,— я відмовляюсь піти зі своєї землі. За останні двадцять років я все це упорядкував, усе збудував. Я не граф і не барон, це далось мені нелегко; у мене нема ні фольварку, ні замка, ні якихось інших володінь, куди б я міг переїхати. Ні, я нікуди звідси не піду.— Пфаннмюллер розпалився.— Та ще при такому мізерному відшкодуванні. Нічого не вдієш, панове. Я вимагаю землю і садибу, перевезення інвентаря коштом держави. Зрештою, мені цей полігон не потрібен.

Чудово! Землемір радів у душі цим сміливим словам. На хвилину він пригадав історію про Кольгааса, але відкинув цю думку. Радник вніс у розмову націоналістичні мотиви.

— Адже ж ідеться про славу і майбутнє Німеччини.

Той не є німцем, хто думає про відшкодування, коли йдеться про таку високу мету!

Пфаннмюллер, немов обороняючись, прикрив рукою обличчя.

— Прошу вас, пане обер-суддя, покласти в каву цукор або вершки.

Крім того, у Пфаннмюллера вистачило нахабства сказати членам комісії, що селяни, коли цих чорноробів можна назвати селянами, неодмінно підуть за його прикладом.

Фон-Кеппен був обурений, це звучало майже як погроза. Ландрат і майор мовчали. Було ясно, що силоміць тут нічого не вдієш. Цей хитрий селяк на якийсь час паралізував комісію. Майор відкашлявся.

— Я особисто поїду до властей і з'ясую справу з відшкодуванням ваших збитків,— пообіцяв він.

В подальшому вони уникали розмови про це. Пфаннмюллер став дуже привітний і настояв на тому, щоб члени комісії залишилися на сніданок. Майор заговорив про полювання. Він похвалив лягавого собаку господаря дому. Страви дуже припали йому до смаку, особливо ліверна ковбаса. Офіцер зробив господині дому люб'язний комплімент з цього приводу. Землемір сидів мовчки. Час від часу він поглядав через стіл на майора, який, незважаючи на свій мундир, здавався йому людянішим, ніж цивільні — юрист і представник управління.

Фон-Кеппен голосно теревенив про дуелі і студентські спілки, які, на його думку, були єдиною школою, що виховувала корисних людей. Він будь-що хотів справити враження і по можливості осоромити селяка.

— А самі ви служили в армії, пане Пфаннмюллер? — спитав він добродушно.

— Це було, здається, в 84 році в егерському полку в Ашаффенбурзі, коли якийсь пан фон-Кеппен був вигнаний з армії за розтрати.

Фон-Кеппен прикусив губу: на жаль, в егерському полку був такий випадок.

— У родині завжди знайдеться паршива вівця.

Фон-Кеппен нічого більше не сказав, він дістав гідну відповідь.

Пфаннмюллер велів принести з льоху вино, і вони випили за здоров'я всіх присутніх, за сільське господарство, за добрий розвиток вівчарства і за його величність. Госпо-

дар розповідав веселі історії. Обличчя набрали дружелюбнішого виразу, і в їдальні залунав ситий, задоволений сміх.

— У середу з Бібера прийшов до мене на двір єврей, який торгує худобою,— чванливо розповідав Пфаннмюллер.— Пане барон, у мене є для вашої милості чудовий породистий кінь.— Іду я на двір,— розповідаючи, Пфаннмюллер підморгнув гостям, — і дивлюсь на коняку. Шкіра чиста, аж блищить, кінь неспокійно підтанцьовує на місці.— Ну, як,— питає Грюнберг,— темпераментний кінь? — Ах ти, думаю, пегідник, підмішав, певно, арсену в овес.— Грюнберг відв'язує шкапу, бере її за недоуздок і як божевільний пускається з нею по двору.— Дивіться, пане барон,— кричить єврей,— дивіться, як той коняка бігає, він зневажає простір, вся Європа занадто мала для нього!

Майор голосно сміється. «Оце так хвалько!» Навіть землемір, і той хихикає. Тільки фон-Кеппен лишився серйозним.

— А що я казав? — вигукує він.— Євреї — це найбільші дурисвіти.

Майора почала дратувати поведінка радника.

— Євреї розуміються на торгівлі краще за нас,— сказав він,— тому вони не гірші люди, ніж інші.

— Вони не кращі за християн,— погодився Пфаннмюллер,— вони великі мастаки щось кому-небудь накинути.

Фон-Кеппен нічого більше не сказав. Він образився. «Пфаннмюллер,— подумав він,— певно, теж напівєврей».

Чутка про конфіскацію землі швидко поширилася з хазяйського дому на стайні. Служниця, побрязкуючи відрами і наповнюючи молоком глечики, розповіла про це доярові. Чутка полетіла далі і досягла села раніше, ніж п'яні селяни встигли виспатися.

Однією з перших довідалася про цю новину стара Годя. Вона так злякалася, що повинна була сісти і обміркувати її. «Оце вона й є, та «божа кара», подумала вона з сумом. Вона почала будити Фердінанду.

— Вставай, Фердінандо, солдати з гарматами ідуть по горі.

Переказана багато разів, ця звістка розрослася. Мати протерла очі і, перелізши через свого сплячого чоловіка, встала з ліжка. Занадто фантастична була ця новина, яку

вона почула від Годи. Вона недовірливо подивилася на стару.

— Ти, певно, ще п'яна,— сказала вона.

Года глянула на небо. Ніхто з людей, що живуть без бога в душі, не міг її образити.

— Я ж казала, що слідом за кометою прийде велике нещастя. Я завжди вам нагадувала, щоб ви вчилися молитись. Ви мене не слухали. А тепер уже занадто пізно.

— Облиш це! — сердито гукнула мати і побігла до сусіда. Вона ніколи не надавала значення побожному ба-зіканню.

Мела вийшла на кухню, вона все чула. Можливо, все це не так погано, як казала Года.

— Якщо багатій Пфаннмюллер не поїде звідси, тоді й нам не доведеться виїздити.

— Для Пфаннмюллера золото — це все. Він одмовляється тільки для того, щоб якомога дорожче продати свій маєток, а нас просто виженуть геть!

Стара сумно махнула рукою; її не треба вчити, як жити на світі.

— А хіба це так погано,— питала далі Мела,— коли ми переїдемо в якусь іншу місцевість?

— Це погано, це дуже погано. Тебе знають тут і гори й поля. Ти знаєш, де тут можна роздобути дров, коли їх у тебе нема. У вільбахській церкві тебе причащали; ти не матимеш щастя, якщо підеш геть від свого божого дому. Лише ті, які володіють багатством, зможуть жити на чужині, їм бога не треба.

Не матиме щастя? А хіба Мела не живе без щастя? Дівчина подумала про свою сестру, яка має таке велике щастя, хоча й живе на чужині. Года подивилась на неї і, наче вгадавши Меліні думки, провадила далі:

— Мільхен теж не матиме щастя, якщо вона втратить рідний дім. Вона побуде тут удома, і це зробить її сильною в місті. І на службі вона не повинна з усім миритися, бо завжди знає, що може повернутись додому. І тільки один бог знає, чи одружиться вона з своїм Маттісом, якщо всі ми будемо відірвані одне від одного.

«Года вміє говорити, як свята,— подумала Мела,— вона так добре розуміється на всьому».

— Це все буває тоді, коли в людей нема потреби працювати,— сердито сказала мати, що ввійшла в цю

хвилину,— всі ці нісенітниці може вигадати лише людина, якій нічого робити.

На кухню зайшла Мільхен, яка вже встигла вмитися і одягтися. Почувши новину, вона не повірила жодному слову.

— Я піду до Маттіса і спитаю в нього.

Вона кокетливо пов'язала голову новою хусткою і, пишляючись, пішла з кухні.

Маттіс стояв уже в дворі і лаявся. Коли він не лаявся, значить він рахував. Мільхен збентежено підійшла до нього.

— Слухай-но, Маттіс,— спитала вона,— це правда...

— Все правда, і ще значно гірше,— сердито сказав Маттіс.— Коли держава каже, ми повинні виконувати. Ми в солдатчині навчилися слухняності.

— Але ж ми зовсім не солдати, ми жінки і діти, священник, учитель,— відповіла Мільхен.

— Це все одно. Коли кайзер наказує, ми повинні слухатися, і ти, Мільхен, також,— додав він.

Маттіс, який служив у війську в місті Вецляр, про все розповів своїй дівчині. Коли конфіскують землю, селяни повинні забиратися геть, їх переселять кудись далеко, у Польщу, чи хтозна-куди.

Мільхен слухала з острахом. Її великі очі наповнилися слізьми. Куди вона дінеться і куди піде Маттіс? Вона відчула, що їхньому коханню надходить кінець.

— Ми будемо писати одне одному,— втішав її Маттіс, але вона й чути про це не хотіла, вона просто втекла геть. Безутішною повернулася вона додому. Мати була скупа на слова. У кожного були свої турботи. Мільхен пішла в комірчину, впала на ліжко і заплакала. Меліна рука торкнулася сестриних плечей, що здригалися від ридання.

— Буде як бог схоче, не бійся.

Меліні побожні слова ще більше розлютили дівчину.

— Іди ти к бісу з своїм богом!

Мільхен схопилася з ліжка і почала збирати свої речі, щоб зав'язати їх у клунок. Потім, не попрощавшись, вона пішла з дому.

Цілими днями в Леттгенбрунні тільки й розмов було, що про учбовий плац. Над горами громадились дощові

хмари, що їх наганяв вересневий вітер. Останні плоди землі чекали на полях, щоб їх забрали додому. Почалося збирання картоплі. Кожного ранку мати і Мела разом з іншими жителями села поспішали у маєток, щоб допомогати на збиранні. Навіть лісоруби, у яких в цей час було мало роботи, найнялися до Пфаннмюллера збирати картоплю. Нічого не трапалося, що могло б викликати у людей тривогу, і тому інтерес до тих чуток значно зменшився. Селяни працювали з ранку до пізнього вечора і так натомлювалися за день, що спали мертвим сном.

Одного дня, коли збирання вже наближалось до кінця, на шосе показалася одягнута у сині мундири група солдатів, які швидким кроком ішли в напрямку Леттгенбрунна. Позаду них гуркотів віз, на якому, розмахуючи кашкетом, сидів мушкетер. Наймити випросталися і почали занепокоєно стежити за солдатами. Пфаннмюллер, який в цей час об'їздив верхи поля, перевіряючи, як іде робота, заспокоював людей:

— Це, певно, якісь маневри.

При цьому він дуже весело моргав очима.

На жаль, припущення Пфаннмюллера не справдилось. Слідом за солдатами, які стали на постій в маєтку і у Вільбахській школі, прибули чиновники військово-топографічної служби із своїми червоно-білими кілками і геодезистом, щоб обмірювати землю. Велика тривога запанувала в шпессартському селі. Після того, як закінчилося збирання картоплі, на дошках для офіціальних оголошень були розклеєні об'яви: селян запрошували прибути в неділю на важливі збори.

Отже, це було неминуче. Селяни та інші мешканці села з обуренням обговорювали цей ганебний план. Бургомістр не міг сказати їм нічого певного. Це був акуратний чоловік, який регулярно сидів над своєю писаниною, але не забував при цьому про сільське господарство. Пфаннмюллер, який міг би сказати більше за будь-кого, заявив, що людям нема чого турбуватися, треба спокійно вичікувати і насамперед прийти на призначені збори, а все інше влаштується, він також прийде. Його тверда позиція в питанні про конфіскацію землі була відома, тому тривога в селі трохи стихла і всі спокійно чекали, що буде далі.

Лише Годя була цим незадоволена. Вона обстоювала свою думку, що Пфаннмюллер — лукавий дурисвіт і що

його підкупили. «Недарма ж ландрат — його приятель, — говорила вона. — Ті пани з уряду зможуть його підкупити; а якщо вони поладнають з ним, тоді з нами буде швидко покінчено. На людей покладатись не можна». Вона погладила Мелу по щоці.

— Іди до священника, моя люба, — шепнула вона їй на вухо, — і скажи йому, що жителі Леттгенбрунна потребують його поради. Без бога ні до порога.

Даремно селяни просили учителя, щоб він їм допоміг зірвати цей згубний план. Він мав лише скласти листа до уряду.

— Я нічого не можу зробити, мої дорогі, — відмовлявся він, — я державний службовець і не можу йти проти моїх годувальників.

Насправді ж він в глибині душі радів, що таким чином матиме змогу перевестися на роботу в інше село.

Ще перед неділею до Годи прийшов священник. В селі швидко дізналися про це, і в маленькій кухні, невідомо чого чекаючи, зібралися старі й малі.

Года дивилася на молоде, здорове обличчя священника і чекала від нього підбадьорливих слів. Священник довго дивився їй в очі.

— Все в руці божій, — сказав він, — перед його волею повинні схилитися всі люди.

Стара жінка неспокійно совалася на стільці. Це було не те, що вона хотіла знати. Вона чекала ясної відповіді.

— Пане пастор, — звернулась вона до нього, — хіба це божа воля відібрати у нас землю, щоб навчити солдатів користуватися зброєю для вбивства інших людей?

Пастор похитав головою.

— Звичайно, це не божа воля, а справа рук людських — бог не благословляє зброю!

Года була задоволена, саме це вона й хотіла знати.

— Ми не хочемо погодитися з тим, що робиться не божою десницею, — сказала вона, — це не приносить людям благодаті.

Пастор мовчки потиснув їй руку.

— Вона мужня жінка. Бог у небі благословить і направить її дію. Я буду молитися за всіх вас і за тих, які безневинно зазнають лиха.

Піднявши руку, як для благословення, він пішов до дверей. Года схвильовано перехрестила груди.

— Свяга матір божа, охорони і захисти нас. До діла! — гукнула вона до людей, які її оточували.— Чого гав ловите? Хіба ви не чули? Ви ж повинні щось робити, щоб бог міг послати вам своє благословення. В неділю ми скажемо це тим солдафонам.

По дорозі додому пастор дивувався з кумедної старої жінки. Наче міцна шпессартська ялина, вкоренилася вона в рідній землі. Вона дужа й тверда і при цьому розумна, як ніхто в селі. Йому шкода цих бідних людей, які — він уже ясно бачив це — повинні покинути свої клапті землі. Він думав над тим, чи не окликати йому в сусідніх парафіях з благодійною метою сход, який би допоміг бідним біженцям.

Настала неділя. Чоловіки вдягли довгі чорні сюртуки із світлими гудзиками, а жінки вбралися в свою святкову одягу. Дехто з чоловіків, у яких ще висіли в шафах солдатські мундири, одяглись у військову форму. І так вони прийшли в шинок. Тут усе виглядало не так, як у день освячення. Стіна була зі смаком задрапірована чорно-біло-червоним прапором імперії. В центрі висів портрет його величності кайзера Вільгельма II в чорному мундирі гусарського полку «Мертва голова». Поруч самотньо гоїдалася зів'яла гірлянда з дубового листа.

Зал поволі наповнювався людьми. Начальник пруської королівської поштової філії весь час вилізав наперед і тоді, коли вказував людям місця, і просто без будь-якої потреби. З нагоди святкового дня він був одягнутий в синій мундир. На прудях його гордо красувалися дві медалі. Тільки-но він сів, як з'явилися члени комісії на чолі з ландратом. Вони піднялися на поміст і зайняли місця під прапором. З ними разом прийшов і Пфаннмюллер, але він не піднявся на поміст, а зайняв місце внизу, поблизу ораторської трибуни. Як і слід було чекати, збори відкрив ландрат, який попросив вислухати майора, який спеціально прибув сюди з Франкфурта як представник корпусного управління округу. Майор стриманим солдатським поклоном подякував попередньому промовцеві і заговорив.

— Земляки і патріоти! — звернувся він до селян.— Я бачу тут блиск хоробрих солдатських очей. Це хороша прикмета для нашої імперії, коли всюди солдати одразу пізнають один одного, солдати славетної німецької армії. Багато хто з вас пригадує собі ті ганебні часи, коли слаб-

кість і дрібний гендлярський дух перешкоджали розквітові імперії. А тепер Німеччина стала великою і гордою країною. Вороги нашого блискучого молодого кайзера, сповнені страху і задрощів, хочуть знищити нас. Озброївшись до зубів, вони оточили нас і лише чекають нагоди, щоб напасти на наш прекрасний працьовитий народ.

При цих словах у слухачів по спині побігли мурашки. Хіба не стоїть твердо на своєму посту варта на Рейні? Що має на увазі цей майор?

— Звичайно, не кожен може стати солдатом,— вів далі майор,— але кожен може принести щось у жертву своїй вітчизні.— Він пояснив їм, у чому полягає та жертва, яку вони мають принести: вони повинні віддати свою землю під військовий учбовий табір. До того ж їм по-царському заплатять за їхню землю. Кожен повинен бути слугою імперії.— Що здобули старі бійці, тримаймо твердо у руці!

Генріх Кульгавий давно не чув такої полум'яної промови. Він майже з благоговінням дивився на портрет кайзера в чорному мундирі. Хутряна шапка з зображенням черепа хвацько сиділа на його голові. Очі його мужньо дивилися в майбутнє. На золотих шнурах венгерки Кульгавий пізнав зірку ордена Червоного орла і вузький світлий контур Мальтійського хреста. «Яким почуттям гордості сповнює тебе свідомість того, що ти служиш такому кайзерові! Жоден цивільний,— думав Генріх Кульгавий,— принаймні ніхто з тих, що не були солдатами, не можуть почувати це так, як він». Під час промов і свят його завжди сповнювало почуття гордості. Якби він був ще молодим і не пораненим, він знову пішов би на битву. Він зробив би це з більшою охотою, ніж торгувати поштовими марками.

— З богом за кайзера, короля, князя й батьківщину!— вигукнув майор.

Генріх Кульгавий схопився з свого стільця і закричав «ура». Але він вихопився занадто рано. Промовець з осудом глянув на кульгавого зухвальця.

— Ми становимо собою одну велику сім'ю, дорогі селяни, кожен повинен робити те, що йому належить робити, щоб Німеччина стала великою і могутньою.

Года, яка сиділа разом з Мелою досить далеко, з усього сказаного не зрозуміла майже ні одного слова.

— Міське базікання,— прошепотіла вона дівчині.

І справді, мало хто з селян зрозумів щось із тих пустих фраз. Вони почули тільки те, що їм доведеться віддати свою землю, але майор згадав про це лише мимохідь. Промовець закінчив свій виступ вигуком «ура» на честь його найяснішої величності.

— Хто хоче щось сказати, нехай зголоситься,— сказав ландрат.

У залі стояла мертва тиша. Чоловіки пускали вгору кільця тютюнового диму, але ніхто не наважувався взяти слово.

Тоді підвелася Года і вигукнула:

— Я думаю, що нам краще зберегти за собою землю, а князь чи кайзер нехай ліпше вчать солдатів у місті, ніж тут... Я взагалі вмю погано балакати, нехай ліпше Пфаннмюллер Еріх спершу щось про це скаже.

— Вірно! — закричали селяни.— Нехай Пфаннмюллер висловить свою думку.

Пфаннмюллер підвівся. Погляди всіх леттгенбрунців звернулись до нього.

— Отже, слухайте всі...— почав він і відкашлявся,— отже, люди, я все це добре обдумав, ми повинні мати належну пошану до нашого наймилостивішого володаря і кайзера.— Далі він сказав, що йому довелося витримати сильну внутрішню боротьбу, але він все ж таки прийшов до висновку, що повинен поступитися своїми улюбленими ланами, своєю шпессартською землею для загального добра.

Селяни захвилювалися. Ніхто з них не сподівався почути таке від Пфаннмюллера, найбагатшого землевласника в окрузі, поля якого розкинулися тут на всі боки. Розлючена Года схопилася з місця, проштовхалася в перші ряди і крикнула:

— Скільки дала тобі державна скарбниця, що ти раптом став таким патріотом?

Вона схопила Мелу за руку і разом з нею вийшла з шинку. Після цього інциденту залунало ще кілька збуджених голосів. Тоді Пфаннмюллер владно підняв руку і зажадав, щоб йому дали закінчити. Нарешті настала тиша. Пфаннмюллер продовжував:

— Я б і вам порадив зараз звернутися до комісії і повідомити, якого відшкодування ви хочете.— Потім він зробив паузу, після якої сказав тихо, але так, щоб кож-

ному було чутно:—Адже відомо, що хто пізно ходить, той сам собі шкодить.

Он як стояла справа. Останні слова Пфаннмюллера вплинули на присутніх. Коли ландрат підвівся і заявив, що бургомістрові надані всі повноваження для завершення справ і що селяни можуть спокійно звертатися до нього за порадами, вони вже зрозуміли, в яке становище потрапили. Фон-Кеппен, котрий сидів на помості і мовчки слухав, як ідуть збори, був загалом задоволений. Для певності він поставив ландратові запитання, чи й тут, на селі, завелися вже соціал-демократи. Той з обуренням заперечив проти цього наклепу.

— Ще ніде в Шпессарті не були помічені такі інтриги. Тут усі добрі католики.

Можливо, що на металургійних заводах у Бібері хтось, може, й чув щось про це, але за Леттгенбрунн він цілком і повністю ручиться.

Таким чином, рішення про евакуацію було ухвалено, і вже нічого більше не стояло на заваді його здійсненню. В домі Клейшпісів мати почала готуватися до від'їзду. Спершу казали, що приїдуть солдати і одвезуть своїм транспортом жителів з усіма їхніми пожитками на залізничну станцію. Потім поширилися інші чутки. В усякому разі, точно ніхто нічого не знав, а невідомість була гірша за все. Года часто і довго молилась. Коли ж вона не молилася, то лаялася зовсім не по-християнському. Вона нізащо не хотіла, щоб її вивозили звідси, мов якесь бидло. Тут на своєму кладовищі, хоче вона бути похованою.

Года все своє життя гнула спину, збирала картоплю і допомагала в маєтку. Ніколи не було в неї так багато часу, щоб думати, як тепер. У Леттгенбрунні голова не була потрібна, потрібна була пара дужих рук і спина, яка могла б вдержати мішок картоплі. Крім біблії, стара жінка зроду не прочитала жодної книжки, але чула вона багато. Те, що вона чула, вона розуміла, і ніхто не міг потім так добре переказати це, як вона. Ще за тих часів, коли живі були її мати і бабуся, стара Клейшпіс, Года прислухалась до їхніх розповідей. Тоді, року 1848, дід її вирушив у Франкфурт робити революцію, але дійшов він тільки до Гельнгаузена, бо революцію тимчасом було придушено.

Настав час подякувати богові за врожай. Года умовила священника влаштувати цього року подячну проце-

сію по ланах. Можливо, востаннє їхня рідна земля буде освячена по-християнському.

Года, хоч і була побожна, але хотіла, щоб ця процесія відбулася не лише в ім'я господа бога. Вона думала при цьому про землю і про Леттгенбрунн. Часом і бога треба примусити. «Подивись-но сюди, тут твої діти, вони тут співають і моляться за збереження своєї землі, хіба ти не можеш заступитись за нас?» Года була переконана, що він це зробить. Вона посміхалась. Якщо трохи натиснути на небо, це йому не пошкодить.

Наступної неділі парафії Вільбаха і Леттгенбрунна пішли по ланах. Свіжий вітер, що повівав з Вільбахських горбів, напинав жовті шовкові короги процесії. Філомела Клейшпіс несла прапор і, хоч як смикав і виривав вітер шовкове полотнище, вона міцно тримала обома руками дерев'яне древко. «Маріє, матір божа, благослови нашу землю і заступися за нас». Повільно проходила громада мимо нещодавно зораних полів, від одного села до другого. Махаючи кадилами, дріботіли ногами на чолі процесії дячки в білому одінні. Хлоп'яга раділи, що їх не примушують іти в рядах процесії і співати. Священик, який виступав попереду розп'яття, із задоволенням спостерігав веселих пустунів. Все ж таки шкода, що він більше не буде їх учити. Года йшла в рядах процесії, старанно заспівуючи пісню за піснею. Фердінанда сумними очима дивилась на цю таку знайому їй землю. Вона прощалася з нею. Почуваючи, як вітер ворушить її волосся, Філомела дивилась на білу хмарину над лісом. «Чи не знаходиться там тепер божа матір?» подумала вона. Над полями, змахуючи крилами, злітали голуби, що шукали на них зерна. Філомела стежила за їхнім льотом, бачила, як вони пролітали над маленьким фруктовим гаєм і зникали, нарешті, в напрямку пфаннмюллерівського маєтку.

Церква святої Марії, яку можна побачити здалеку, височить над містом Гельнгаузенем на Кінцігу. Ця будівля з чотирма вежами стрімко підноситься над вузькими каркасними будиночками, над покрученими, тісними вулицями Гельнгаузена. Церква ця — прекрасний витвір німецької архітектури, який разом з тутешнім палацом кайзера Барбаросси ніби чудом перенесений в сучасність

крізь усі війни, пожежі, чуму і пошесті. Будівля ця стоїть там, де в мальовничій долині Кінцігу зустрічаються Фогельські гори і Шпессартські горби. Тут могутня піщана скеля, мабуть, далека віднога Тюрінгського лісу, захищає місто від крижаного подиху холодних вітрів з півночі та сходу. На це місце прибув колись полювати могутній кайзер з рудою бородою; князь пригадав свою молодість, і це місто завдячує своєю назвою його коханій, прекрасній Гельгар. Розповідають, ніби чарівна дівчина з білявими косами згодом пішла в монастир. Спогад про це залишився, як і саме місто. Цей клаптик землі удостоїв своєю увагою і хоробрий кайзер Максиміліан. 1517 року він скликав тут німецьких курфюрстів для переговорів про те, що робити з бунтівними селянами.

Великий канцлер Священної Римської імперії, курфюрст і єпископ Майнца, Альбрехт фон-Бранденбург сказав тоді розумні слова: «Коли селяни не бачать справедливості, то нехай мій друг і брат не дивується, що вони палять замки і вішають королів», слова, які свідчать про проникливість цього мужа, який ще тоді, мабуть, дуже доброзичливо ставився до рицаря Гуттена*.

Коли ідеш з Франкфурта в Лейпціг по старому Кауффартейському шосе, церква ця ще здалеку вітає тебе. Сьогодні дзвони на вежі дзвонять і скликають віруючих на молитву.

Емілія Клейшпіс супроводила своїх господарів у церкву святої Марії на подячний молебень з нагоди закінчення жнив. Хоч вона й католичка, але ж господу богу, мабуть, все одно, хто і в якій церкві віддає йому належне.

Мільхен ішла за своєю мадам, яка вичепурилася справді по-святковому і, крім того, ще й пахла одеколоном. Поли її довгого плаття розвівались, і вона підбрала їх. Задихаючись, важко піднімалась вона вгору. На голові у неї, за тодішньою модою, був вигаптований блискітками капелюш з великим пером.

Господарі посідали на свої постійні місця. Мільхен нерішуче постояла з хвилину коло входу, а потім пройшла вперед і сіла в кутку. В напівтемному просторому приміщенні, на хорах, орган загравав прелюдію, і над головами людей полинула тиха мелодія. Дівчина зачудовано

---

* Рицар Гуттен — Ульріх фон-Гуттен (1488—1523) — гуманіст і політичний діяч, ідеолог дрібного рицарства. (Прим. пер.).

дивилася на стелю. Яка висока зала! Погляд її ковзав угору по вузьких колонах аж до самого склепіння, де збігалися всі лінії. На олтарі вона побачила безліч плодів, які впереміш із квітами утворювали чудову піраміду. Її сусідка, стара жінка, обличчя якої було геть запнуте великою хусткою, ретельно перегортала сторінки книги церковних пісень. Тепер мелодія, що була спочатку легкою і трайливою, згустилася й перейшла в сильну пісню, якій старанно підспівували присутні. «Усі дарунки добрі — від бога в небесах». Для Мільхен це було зрозумілим, і тому вона, в німому горі сидячи серед самих співаючих людей, так само підхоплювала мелодію. Мільхен заплющила очі. В неї ввійшло святкове почуття. Чи це була душа? Солодка і божественна музика текла через її серце, і їй здалося, ніби вона лине крізь залу. Але одноманітний голос священника і присутність її вичепурених господарів повернули її до дійсності. Вона з цікавістю оглянула церкву. З кафедри, до якої був прикріплений клопоть оксамиту з хрестом на ньому, звучала проповідь. Мільхен думала про те, що їй ще опівдні треба прибрати комору й вимити тарілки, думала й про Маттіса. Її коханий не виходив у неї з голови. Яке прекрасне весілля справили б вони в церкві! Ах, як сумно було їй завжди, коли вона думала про нього, він був уже десь далеко — чи то на станції, чи то в страхітливій Польщі, де, крім того, ще й водяться вовки. Боже мій, чому все не вийшло на добре? Крізь відчинене вікно вона бачила, як надворі тихо колишеться верховіття дерев.

Чоловіки, які прийшли в довгих сюртуках, поклали свої циліндри на коліна, а жінки їхні бгали в руках носові хусточки. Мільхен уважно все спостерігала. В однієї з дам, що сиділи попереду неї, розстебнулася на череву срібна пряжка. Зі стін церкви поволі падала штукатурка. «Скоро треба буде мазати», подумала дівчина. Олтар, де лежали плоди, був огорожений своерідними перилами. На тих перилах стояв високий хрест, на якому висів Христос. Тіло його було трохи зігнуте. «Бо йому болить», подумала вона. Його догола обстрижена голова нахилилася вбік, обличчя було тверде, суворе, вона ще ніколи не бачила такого потворного Христа, він мав вигляд людини, яку піддавали тортурам. Це обличчя здалося Мільхен знайомим. Вона подумала, чи не бачила вона його, вже десь. Сонце крізь кольорове вікно

осявало задню частину зали. Воно обливало різьблені крісла яскравим світлом. Члени церковної ради, які сиділи в цих кріслах, сонно кліпали очима. На стінах висіли картини, а в одному кутку стояла кам'яна фігура. У них у Вільбаху не було такої гарної церкви. «Года повинна була б побувати тут», сказала вона собі.

На галереї вона побачила вирізьблені з каменю фігури. Дивовижні чорти з довгими осячими вухами й рогами тягли на товстому ланцюгу в пекло грішників. Один з чортів з страшною гримасою люто захопив за волосся одного з грішників — судячи по його убранню, це був, мабуть, король — і жбурляв його в огонь чистилища. Взагалі, їй спало на думку, що переважно добре одягнуті люди — багато хто з них тримав ще в руці мішок з грішми — потрапляють у пекло в той час, як з другого боку ангелочки простягають ніжні руки біднякам, щоб повести їх на небо, в благословенні краї, де панує вічне блаженство.

— ...це щира правда, проголошена богом! — глибокий голос священника під кінець посилювався. — Тож подякуємо творцеві (всі, хто був у церкві, встали зі своїх стільців) за багатий стіл, який він наклав для нас (господарі Мільхен стояли схвильовані і, схлипуючи, дякували), за плоди праці рук наших, що їх господь благословив у своїй мудрості. — Мільхен бачила, як здригається павине перо на капелюшку мадам, що схлипувала від зворушення. — Тож помолимося...

Мільхен теж згорнула руки. «Боже, ти наклав для всіх панів такий багатий стіл, — подумай і про нас, захисти хоч Маттіса, не дай мені більше бити тарілки, бо за них у мене вираховують з платні». — Амінь! — сказав у цю мить священник. Мільхен поспішала: «І нехай я скоро одержу від хазяйки ще одну сукню». «Може-таки вона ще чогось варта», подумала вона, виходячи з церкви.

Коли Ян Грюнберг почув про подячну процесію у Леттгенбрунні і Вільбаху, він одклав набір свої рахунки і замислено провів рукою по столу. «Бач, які вони, ті селяни, — дивувався він, — вони гадають, що, коли відслужать молебень, господь бог не допустить конфіскації їхньої землі. Хіба вони не знають, що існує могутніша сила, ніж їхній бог, який робить погоду і примушує світити

сонце? Є на світі люди, які мають владу і, коли вони хочуть, хліб дорожчає, а худоба дешевшає». Справи у Грюнберга ще ніколи не йшли так добре, як цього року. Селяни із слізьми на очах просили його купити за безцінь їхні корови. Грюнберг відмовлявся. «Такі гешефти завжди мають у собі якийсь гандж». Єврей замкнув рахунки в шухляду стола. Навіщо йому так багато грошей? Підвівшись з місця, він підійшов до вікна. Над лісом сховався місяць, великий і золотий, як дукат.

Грюнберг чув колись, що рух моря, приплив і відплив, залежить від місяця. У нього є такий сосок, що всмоктує воду. Грюнберг поринув у думки. Він бачив сон наяву. Йому снився місяць у вигляді великої золотої монети, яка висіла над Шпессартом. Вона осявала кожне село, кожен дім, і доля всіх залежала від її золотого блиску.

Це зійшла нова, золота зоря. Наче комета, з'явилась на фінансовому небі Загальна Компанія Електрики, нове товариство з величезним капіталом. Двадцять мільйонів золотих марок, це був справжній золотий хвіст комети, що засліплював усіх людей. Така сила грошей! Вони навіть не могли витратити всю суму в самій Німеччині. Німецька імперія стала щедрою — вона почала позичати гроші за кордон. Німецькі купці стали їздити з своїми товарами в Африку, продавати неграм німецьку продукцію. Ця комета була така могутня, що могла наказувати німецькому кайзерові і посилати, куди схоче, його солдатів.

«Оце господарство, оце торгівля», напівголосом сказав собі Ян. Він знав, що настав час дуката, що він може робити гешефти, що золотий приплив може наповнити йому всі кишені золотими дукатами. Але він нічого не робив для цього. Це несправедливі діла. Давати і брати — такі були його засади. Які турботи про селян прийняв він на свою шию! Коли їм потрібне було добриво, вони приходили до нього, і він здобував його для них. І коли в кооперативі бракувало насіння, вони так само приходили до нього. Йому байдуже було, яким чином заробити гроші, він допомагав іншим і сам мав змогу жити.

Він одійшов од вікна і попрямував у кімнату, щоб засвітити лампу, але не знайшов її. Тоді він узяв з шафи семисвічного жанукального свічника і засвітив його. Він

вигляду пальцями порох з заржавленого металу. Від дня свята він його й разу не чистив, просто сором. Хіба пра-
батьки не наказували тримати його завжди чистим для
того, щоб ти сам не вкрився плямами?

СТРИБОК «ПАНТЕРИ» НА АГАДІР

В кутку шинку, що належав Цапфу, сиділо троє лю-
дей, ведучи жваву розмову за склянкою вина. Ресторан
Цапфа був найкращий і найаристократичніший в Гельн-
гаузені, тож його відвідували ті, хто вже самим своїм
виглядом показував, що належить до обраного товари-
ства. Велика зала була зі смаком обладнана за остан-
ньою модою, стіни були облицьовані гарними дерев'яними
панелями, над якими була прибіта полиця, де стояли
важкі келихи й кухлі з прадавніх часів. Крізь зеленуваті
круглі віконця в кімнату падало денне світло. Був після-
обідній час. Годинник на церкві Святої Марії щойно ви-
бив пів на четверту. Звичайно в цей час відвідувачів не
бувало, і шинкар міг дозволити собі трошки подрімати
за стойкою. Трьом людям за столом не заважав ніхто,
і вони розмовляли напівголосно.

Здавна, здається, шановні бюргери мали охоту і на-
хил ділитися на групи і спілки. Вони полюбляли гурточ-
ки, утворювали союзи і радо відокремлювались від су-
сіда лише тому, що той не був членом співочого товари-
ства, як вони, а перебував у товаристві по вирощуванню
дрібної худоби.

Зала шинку була густо заставлена великою кількістю
столиків для постійних відвідувачів, серед яких чужа лю-
дина нізащо не змогла б зорієнтуватися. В залі стояв
запах сигарного попелу. Один постійний стіл за другим.
Столи чергувались один за одним, на кожному столі —
свій прапорець. Тут ось барвистий, із студентськими
кольорами — «vivat, crescat, floreat» — хай живе, щвіте
і росте чванливість і черствість пропахлих пивом сту-
дентських спогадів. Там от постійний стіл клубу курців,
ген там — табличка співочого товариства, спортивного
гуртка або ж раптом якоїсь спілки «Талія». Люди, які
сиділи в кутку, не мали своїх постійних столів. Вони си-
діли під кроною нерівного шістнадцятикутника. Це були

досвідчені мисливці. «Мисливське щастя» написано було на табличці, обведеної срібним дубовим листям. Червононосий аптекар виголошував довгу промову.

— Я вже казав вам, панове, що це справа складна. Я також, звичайно, не маю нічого проти прийому пана Лорцке в спілку, але ж подумайте про наслідки. Що скаже на це князь? Цей Лорцке походить з бідної, так, я б сказав, з дуже бідної родини. Хіба не з великодушного дозволу його світлості одержали ми цього року бариші? Хіба можемо ми вимагати від князя, щоб він подав руку колишньому ремісникові?

Чоловік з енергійним обличчям, який сидів навпроти нього, заперечив йому:

— Чого вам ще треба, він має гроші, хіба цього не досить?

На аптекаря це не вплинуло.

— Цього не досить! — сказав він різко.

Для другого це було вже занадто.

— Навіщо все так ускладнювати? Кажуть, що навіть його величність обертається в колах промисловців, а ви тут зчиняєте такий галас через якогось маленького князя чи барона. Пан Крупп також починав як ремісник. Сюди, в Гельнгаузен, пане пілюльнику, мусить поволі проникнути новий дух. «Дайте дорогу діловій людині!» таке тепер гасло.

Він безстрашно випростався, готовий дати відсіч своєму противникові, розсудливому аптекареві. Аптекар за-спокійливо підняв руку.

— Не поспішайте, пане головний інспектор. Для мене це суть ділове питання. Ми повинні віддати для війська більшість наших шпессартських ділянок. Ви так само мали мисливську ділянку коло Леттгенбрунна. Ви ж розумієте, що тут нічого не вдієш. Що воячина раз узяла, того вона назад не віддасть. А володарні князі Ізенбурга, Вехтерсбаха, Бірштейна і Мергольца володіють лісами і мисливськими ділянками навколо Гельнгаузена. Я не знаю, що думають собі ці князі, — може вони й поблажливі, — але ж це далеко не є для нас підставою, щоб примусити їх подати руку простому ремісникові.

Головний інспектор сердито стукнув кулаком об стіл.

— Хто тут говорить про те, щоб примусити? Що це за нісенітниця? Хіба ж це ганьба походити з бідної родини?

— Звичайно, ні,— відповів аптекар,— але ж...

— Панове,— втрутився в розмову третій. Він обіймав керівну посаду в місцевому уряді і почував, що зобов'язаний внести ясність у справу.— Чого ми сперечаємось? Давайте пошлемо делегацію у Вехтерсбах і попросимо у князя дозволу, це йому полестить. Ми маємо право полювати на його ділянках, та все ж таки нам нема чого сваритися з ним.

Головний інспектор відвернувся.

— Князівський лакей,— похмуро пробурмотів він.

— У нашого головного інспектора зіпсувався настрій,— пожартував червононосий аптекар,— він ще не забув про своє полювання на дрібну дичину коло Леттгенбрунна. Йому слід було б згадати про виселених селян, які не можуть узяти за собою своєї землі. Це гірше, ніж втратити пару лисиць або фазанів, які все одно не даються йому в руки.

Головний інспектор поклав руки на стіл.

— Про це я нічого не кажу. Селяни пожертвували свої будинки і подвір'я, чому ж і мені не поступитися чимось заради батьківщини?

— До речі, куди поділися селяни? — спитав чиновник.

— Боже мій, вони розвіялись на всі сторони. Дехто з них подався в Баварію — адже тут було не більше, як тридцять господарств,— а частину з них вивезли до Бібера.— Аптекар сьорбнув із своєї склянки і продовжував.— У Бібері є багато джерел прибутку. Кожна людина може знайти роботу на руднику, там навіть для дітей знайдеться щось, та й в кооперативі і на залізниці також працюють жителі Леттгенбрунна.

Головний інспектор задумливо малював на меню домики. Він мав багато справ у Бібері, звичайно, службових, тож він добре знав, що там робиться.

— Найвищі інстанції надають тепер великої ваги видобутку руди. Імперія, що бореться за світове панування, потребує руд і сталі — броненосців і наддредноутів. Хіба ви не читаете газет? Просто смішно стає, коли подумаєш, яку паніку викликала наша канонерка в Агадірі.

Його співрозмовник, який сидів навпроти, зацікавлено насторожився.

— Ви маєте на увазі стрибок «Пантери»?

— Авжеж, саме це я й маю на увазі,— відповів головний інспектор.— Німеччина стає великою й могутньою. Вона більше не має наміру, як це було досі, працювати і скромно лишатись на задвірках історії.

— Цілком вірно. Стрибок «Пантери» в Марокко врятував нашу честь,— заявив аптекар.

— Скажіть краще: наші гроші,— засміявся головний інспектор,— якби йшлося тільки про честь, французи охоче залишили б її нам, а гроші поклали б у свої кишені. Ні, ні,— помахом руки він одштовхнув від себе цю думку.— В світі точиться тепер боротьба за гроші і руди.

— Гей, Німеччино, у битву! Вперед у світ! — урочисто вигукнув червононосий, бо в нього самого небіж служив у колоніальних військах у Німецькій Східній Африці.— Чому ми завжди повинні сидіти за іграшковим столиком? — Він запросив своїх співрозмовників випити кругову чарку. Він постукав об свою склянку. Пан Цапф прокинувся і заспаними очима глянув за стойку.— Три склянки нірштейнського! — крикнув аптекар.

В келихах заіскрилось золоте вино. Червоний ніс пілюльника навис над келихом ароматного вина. Він обнюхав навколо себе повітря і з насолодою вигукнув:

— Гм, який чудовий букет!

Співрозмовники цокнулися.

— За кайзера!

Головний інспектор схопив коробку сірників і висипав їх на стіл. Поверхню стола він назвав океаном, попільничка стала Африкою, а порожня коробка — канонеркою його величності — кораблем «Пантерою». Він посунув коробку по столу: «Пантера» перетяла спінені вали і наблизилась до Африки.

— Моя склянка — це Франція,— заявив аптекар.

Чиновник не хотів відставати і назвав свою склянку Англією.

— Я ще утримуюся,— сказав він, довівши цим, що трохи розуміється на політиці короля Едуарда.

Наприкінці головний інспектор оголосив настільну таблицю «Мисливське щастя» Німецькою імперією. Усі похвалили його вибір, бо ж срібне дубове листя робило таблицю прикрасою стола. Можна було розпочати гру. Головний інспектор петляв з «Пантерою» по океану. Аптекар відламував у сірників голівки і кидав їх у попільничку.

При цьому він мав на думці «пороховий бочонок Африку». Виявилося, що в кишені пальта у писаки збереглося ще трошки пороху з дробових патронів. Він старанно вишкріб його звідти і, посміхаючись, висипав на сірникові голівки. Під звуки пісні «На щоглі гордо майорить чорно-біло-червоний флаг» канонерка вийшла з Бремергафена. Приятелі співали на всю горлянку.

— Тепер «Пантера» повзе крізь Ламанш, як лисиця крізь вузький лазок у норі, — сказав головний інспектор і просунув сірникову коробку між склянками «Франція» і «Англія».

— Ур-ра, наша взяла! — прокаркав аптекар.

Сірникова коробка знаходилась на відкритому столі і держала курс на попільничку. Для практики головний інспектор стріляв через стіл запаленими сірниками.

— Ми задамо перцю чужоземцям! — войовничо заявив аптекар.

«Пантера» крейсерувала коло африканського узбережжя, весь час обстрілюючи Агадір. Англія поставила свою склянку з вином коло Гібралтара, а Франція посунула свою до попільнички. Запалені сірники по високій траєкторії летіли в Африку. Один з них влучив у склянку Англії і з шипінням погас.

— Я протестую! — заговорив власник склянки. — Я пошлю ноту Німецькій імперії!

Головний інспектор засміявся і, склавши докупи кілька сірників, потер їх об канонерку і кинув у попільничку. Сірникові голівки і купка пороху одразу вибухли. Вгору встало гостре полум'я, розлігся постріл, склянку жбурнуло на підлогу, а обличчя приятелів почорніли від диму. Щось подібне їм ніколи й приснитись не могло.

— Мені обпалило волосся, — бідкався аптекар.

Головний інспектор лаявся: йому обпекло руку, вино вилилось на костюм. Шинкар, який прибіг тимчасом, стояв і дивився на заподіяну йому шкоду. Попільничка розламалася, склянки розбилися, стіл був припалений.

— Ах, панове! Що це за дурні вигадки! — сказав він. — Це вам чимало коштуватиме.

Він підняв з підлоги настільну таблицю, що так блискуче представляла Німецьку імперію. Приятелі кашляли. В такому повітрі можна було задихнутися. Пан Цапф відчинив вікна. Друзі підвелися зі своїх місць.

— Запишіть усе в рахунок, пане Цапф, ми, звичайно,

заплатимо вам за всі ваші збитки,— сказав аптекар. Він одягнув капелюха і разом з обома своїми співрозмовниками покинув ресторан.

Коли спускаєшся по шосе з Росбаха в Бібер, перша будівля містечка, яку ти бачиш, це новий будинок пошти. Це великий триповерховий дім, набагато вищий за інші житлові будинки. Коло пошти, відділений від неї лише садом, жив Ян Грюнберг, торговець худобою. Його будинок був оточений риштуванням і драбинами. Він розширяв свій будинок, готував нові хліви, склади, бо тепер він торгував також шкурами і шкірою, відправляючи цей товар безпосередньо на шкіряні заводи. Крім того, він постачав сировину товариствам по виробництву й збуту щіток і щетинних виробів, що виготовлялися в сусідньому містечку Кемпфенбрунні. У нього працювало двоє помічників, а вдома по господарству його жінці допомагала Філомела.

Минуло вже півроку, відколи родина Клейшпісів жила в Бібері. Мела обрала собі роботу в домашньому господарстві; батько кинув, нарешті, торгувати на рознос віниками і знайшов працю на руднику, на вузькоколійці. Мати і Годда протягом цілого дня прибирали свої дві кімнати, виділені їм у будинку біля школи. Хоч житло їхнє було невелике, але вони все ж таки мали ще й дровник і клаптик землі, щоб вирощувати картоплю. Це було краще, ніж вони собі уявляли. Мати одержала від держави відшкодування, тож вони могли б зразу купити корову, але ж у них не було хліва, бракувало їм і кормів. Спочатку все здавалося матері огидним, вона важко звикала до нових умов. Втрачена земля не виходила у неї з голови. Якби вона мала клопоть землі, вона б одразу почала будувати новий дім, з подвір'ям і хлівом, з усім, чого потребує сільське господарство. Годда часто заставала Фердінанду коло вікна: мати замріяно дивилась на чужі сади.

— Це несправедливо,— сказала вона одного разу,— що мене, таку стару жінку, переселили. Я виросла в Летгенбрунні разом з яблунями. Коли б я мала сад, я б могла вирощувати квіти. Тоді б я скоріше звикла. Так, мені б хотілося посадити квіти, я стала б спокійнішою.

Спортивна площадка в Бібері знаходиться недалеко від річки, яка промила собі річище між лугами й полями.

Тут щонеділі панує велике пожвавлення. На широкому лузі вирує веселе життя. Молоді хлопці ганяють по футбольному полю. Але буває, що не лише в неділю, а і в будні команда «Германія—Бібер» провадить тренування. Гравці команди «Германія», одягнуті в чорні труси і білі сорочки, раз у раз здобували перемоги, і в усій окрузі не було футбольного клубу, який міг би зрівнятися з біберцями. Навіть в окружному місті Гельнгаузені не було спортсменів, які б могли успішно змагатися з молодими шахтарями.

Мелі життя в Бібері принесло багато нових вражень і бажань, тож на відміну від матері й Годи вона незабаром забула про одноманітність існування в Леттгенбрунні і бадьоро пішла назустріч новим розвагам, які відкрилися перед нею. В неділю вона з іншими дівчатами стояла на спортивній площадці і прихильно вислухувала жарти спортсменів. Мела скоро довідалася, хто з гравців є новим улюбленцем публіки, хто забив найбільше м'ячів. Її увагу особливо привертав той хлопець, який стояв близько воріт і з нестримною силою відбивав усі напади. Незабаром Мела довідалася, що це — захисник і що цього захисника, між іншим, звать Віллі.

Як це часто буває, молодому хлопцеві дівчина також впала в око. Кожного дня, коли проходило тренування, вона спокійно і скромно стояла на площадці і мовчки стежила за грою. Віллі почав звикати до її присутності. Перед тим, як почати гру, він озирався, шукаючи її серед глядачів. Коли він знаходив її, він грав більш упевнено і врівноважено. Він знав, що й вона стежить за ним. Коли ж гра закінчувалась і він уже був одягнутий, вона раптом пропадала, просто зникала з очей.

Мелі пощастило, що вона потрапила в дім Грюнбергів. Торговець худобою був веселою, добродушною людиною, він часто і охоче балакав з Мелою. Він слухав її розповіді про те, як їй жилося на селі, про те, куди позаганяли селян. Зрештою, він добре знав їх, цих жителів Леттгенбрунна, бо досить часто зупинявся там по дорозі в Шпессарт... Коли Мела вранці прибирала контору, він подовгу розмовляв з нею. Грюнберг не був дуже запопадливий в роботі.

— Треба часом подумати і про щось інше, — говорив він і сам виносив у сусідню кімнату помийне відро після того, як Мела закінчувала мити підлогу.

Мела почувала себе там добре.

Якось вона сказала Грюнбергові, що охоче пішла б «служувати» до панів.

— Що вона там говорить? — спитав вражений єврей. — Пішла б слугувати?

Авжеж, Мела не дуже замислилась над тим, що вона сказала. Вдома говорять «піти слугувати».

— Я цього не визнаю, — почав лаятись торговець худобою. — У мене не слугують, і ніякі ми не пани, запам'ятай це. Кожен, хто працює, є паном або панею. Ти важиш у моїх очах стільки ж, скільки і принцеса.

Мела захихикала про себе і зробила висновок, що Ян Грюнберг дуже дивна людина. Він часто так жартує. «Принцеса», сказав він. Вона засміялась. «Все-таки багато краще працювати тут, — подумала вона, — ніж сидіти без діла вдома і дивитись на сумні обличчя матері й Годі».

— Нема чого сміятися з цього, дурненька. Тобі ще доведеться багато чого повчитися у мене, — сказав Грюнберг і, замислившись, вийшов з кімнати.

З дружиною Грюнберга, Саллі, у неї теж склалися добрі взаємини. Ця непомітна чорноволоса істота завжди тихо поралася на кухні, нікому не впадаючи у вічі. Коли хто її зустрічав, вона усміхалась. Мела звірилася їй, що вона охоче познайомилася б з одним хлопцем. Саллі поцікавилася, який він з себе.

— Ах, він грає у футбол, він високий і в нього чорне волосся. Звуть його Віллі. — Мела вкинула в горщик очищену картоплину. — Мені здається, що в нього ще нема подруги, — багатозначно додала вона.

Саллі стояла коло плити і, як завжди, усміхалася.

— Ти пішла б коли-небудь на прогулянку чи на танці. Про це Мела не думала ніколи, на танці вона не ходила, бо не мала з ким.

— Не можна ж ходити на танці без хлопця.

А мати і Годя не хотіли ходити в шинок; адже ж тут не Леттгенбрунн.

Віллі Корн скинув з себе синю монтерську блузу. На сьогодні він уже покінчив з грязюкою і поранням там внизу, в шахті. Власне кажучи, він повинен був працювати в майстерні, бо шахтоуправління прийняло його на роботу слюсарем. Проте він контролював рудопідйомний механізм, перевіряв повітряні шлюзи і працював на насосній станції. Насоси, які ніколи, ні вдень, ні вночі не переста-

вали крехтати й стогнати, завдали йому сьогодні особливо багато роботи. Їхні колеса повинні були безнастанно крутитися, щоб шахту не залило водою. Віллі ковзнув у штанни, поклав до шафи інструмент, замкнув двері і сховав ключа в кишеню. Надворі він на повні груди вдихнув свіже повітря. Молодий чоловік пройшов мимо кліті, повз будинки шахтоуправління і вийшов за ворота.

— Адью!

Приклавши палець до шапки, він попрощався з воротарем. Він байдуже пішов по вулиці повз маленькі домики, що їх побудували собі вибійники і штейгери поблизу рудника, щоб мати можливість поспати зайві п'ять хвилин. Віллі жив сам і працював сам. Він рідко зустрічався з товаришами по зміні. «На жаль, — подумав він, — я завжди самотній». Відколи померла його мати — вона померла минулого року, — а батько повинен був «через обставини» покинути Ганау, Віллі був самотній. Його батько, якого в Ганау знеславили як «червоного» і «соці», утік в Оффенбах. Оффенбах належав не до Пруссії, а до Великого Герцогства Гессенського. Політика була для батька завжди на першому плані. Відколи Віллі почав щось розуміти, він пам'ятає лише, що батько завжди перебував у дорозі з одних зборів на другі. Він брав участь у кожній демонстрації, в кожному страйку.

Його ганяли з місця на місце. Багато фабрикантів уже не приймали його працювати на свої підприємства. І все ж таки, він не мав права піддаватися втомі, він повинен був продовжувати боротьбу. Де б не збиралися товариші, окрізь, коли хтось із них почував утому, разом з ним приходила бадьорість, яка підносила їхній дух. «Тепер тим паче». Ці слова Віллі часто чув від батька. Соціал-демократи боролись проти кайзерової програми створення військового флоту. Старий вождь робітників, Вільгельм Лібкнехт, закликав їх: «Жодного пфеніга цій системі, не даймо грошей на озброєння, не докладімо наших рук до вбивства народів!» Ці слова знайшли відгук на заводах, на фабриках, бо ясно було, що ті величезні суми, які уряд витрачає на гармати і на будівництво броненосців, украдені у трудящого люду.

В той час, як Віллі ще жив у Ганау, він бігав за батьком, коли той ходив розклеювати плакати. Віллі носив горщик з клейстером, який вони заварювали з борошна.

Вдома ніколи не було грошей. Віллі, закінчивши своє навчання, приносив додому кілька пфенігів. Мати працювала ще тоді в пральні, а батько був часто змушений ховатися. Особливо минулого року, коли уряд видав свій «закон про намордники». Мати захворіла, батько спочатку цього не помітив, бо він був занадто зайнятий своєю політикою. Лише коли мати злягла в постіль, щоб уже більше з неї не встати, Корн дозволяв собі залишатися трохи довше коло дружини.

Віллі часто згадував батька: як йому живеться? З ним у нього завжди були добрі стосунки. Батько знаходив час, щоб виховувати свого сина. В сумному настрої брів Віллі додому. Щовечора сидів він тепер в своїй кімнаті і читав уже знайомі йому книжки. Як часто батько казав йому: «Читання для молодого робітника важливіше, ніж танці і куріння».

Та чи допомогло Віллі те, що він так багато читав? В його голові виникало багато думок, якими він ні з ким у Бібері не міг поділитися. Батько сказав би: ти повинен створити тут гурток із товаришів і навчати їх. Це легко було казати. В Бібері все було не так, як у Ганау. Більшість хлопців напередодні свят ішла з Бібера на свої маленькі господарства косити сіно або годувати худобу. Навіть коли вони мали тільки садочок, то й це дуже відрізняло їх від жителів міста. На футбольній площадці вони були добрими приятелями. Віллі робив спроби відвернути двох-трьох з них від пиятики й зав'язати з ними серйозні розмови. Він переконався, що вони дуже мало чого знають.

— Дай нам спокій з твоєю політикою, — казали вони йому, — ми ж нічого не можемо змінити.

Як боляче було йому слухати це!

«Змінити», це було для нього велике слово. Світ зміниться, і люди також зміняться, він твердо вірив у це.

Еміль Клейшпіс, Мелин батько, почав працювати на рудниковій вузькоколійці. Рано-вранці збирався він у путь і простував з окрайцем хліба й пляшкою теплої вівсяної кави через гори шлаку в депо. Робота у нього була напружена. Протягом цілого дня залізничники робили маневри, подавали до виходу із шахти паршиві вагончики і там вантажили руду, яку піднімали із штолень

чотириколісні рудовідкатні візки. Поки паровозик не відмовлявся служити, вони підвозили руду на промивку до товарної платформи вузькоколійки, яка сполучала Бібер з Гельнгаузенем. Еміль Клейшпіс, звисивши ноги, які теліпалися від руху поїзда, сидів скраю останнього вагончика, що, похитуючись, віз його по знайомій місцевості. Маленька машина пирхала й пихкала, час від часу дико свистіла і, задихаючись, піднімалась на пагорок, де стояв замок. Жилося Емілеві зовсім непогано, йому не було чого турбуватися, щоп'ятниці він одержував зароблені ним гроші і йшов додому, до своєї Фердинанди. Неспокійне життя на шосейних дорогах скінчилося.

Поїзд зупинився. Еміль зіскочив на землю. Він узяв лопату і почав завантажувати вагон. Що правда—то правда, забруднюєшся на цій роботі так, що далі нікуди. Але ж це тільки зовнішньо, втішав він себе. Нутро можна виполоскати. Еміль пішов за вагон і сьорбнув з пляшки, наповненої прозорою рідиною. Будьмо здорові! Теплу каву, яку налила йому Фердинанда, він просто вилив геть. Без горілки йому важко було терпіти це життя. До того ж горілка була дешева. Склянка її коштувала три пфеніги в кожному шинку. Звичайно, вона не смачна, але до чого тільки людина не звекає? Проте, коли п'єш, треба бути на сторожі: якби це побачив наглядач або начальник зміни... Вони просто шаленіли, застукавши кого-небудь за питтям горілки. Еміль знову сховав пляшку і, хитаючись, взявся за роботу. Машиніст подав знак: «Готово!» Поїзд рушив з місця. Весело дригаючи ногами на сидінні останнього вагона, Еміль повертався в депо.

«Завтра,— думав він,— настане кінець усім турботам».

У п'ятницю був великдень. Виплачували гроші. На шахтному дворі, коло управління, зібралися робітники, чекаючи на службовця бюро заробітної платні, який викликав їх на прізвища. Викликані заходили до контори, де одержували свої десять-дванадцять марок, зароблених протягом тижня. Директор рудника Ціммерман був прихильником порядку й дисципліни. «Порядок — благословенний син небес!» любив він говорити. Більшого наброду, як ці шахтарі, він не міг собі уявити. Що за люди приходять у Бібер? Розорені, заборговані селяни і невдахи, які зневірилися у всьому, «переважно наволоч», як говорив він.

«Цей простолоуд не має вищих інтересів у роботі, ці люди тільки пиячать, бунтують і плодять дітей, яких вони

не можуть прогодувати». Він постукав олівцем по дзвонику, в кімнату, задихавшись, вбіг секретар.

— Пане директор, ви мене кликали?

— Плакати проти пияцтва вивішені?

— Вивішені, пане директор.

— Я хочу, щоб бюро зарплатні вивішувало ці плакати кожного дня виплати!

Секретар вклонився. Найгірше в пияцтві, на думку директора, було те, що ці мужлаї засинали в шахті й не працювали.

В бюро зарплатні взяли за роботу.

— Чи всі зайняли свої місця в строю?

Інспектор був любителем військової термінології.

— Всі зайняли свої місця,— відповів секретар.

— Кличте сюди цих мужлаїв. По десять чоловік, зрозуміло?

Секретар викликав десять чоловік.

Еміль Клейшпіс переступав з ноги на ногу. Він вираховував, скільки годин він працював протягом минулого тижня. Власне, він повинен був би завести книжечку і записувати туди денний виробіток, такий намір бував у нього щотижня, але він завжди забував про це. Він витяг пляшку; там ще мало щось бути. Правильно, він сьорбнув пару раз, і пляшка спорожніла. Еміль викинув пляшку.

— Гляди, щоб Ціммерман тебе не застукав, він цього не терпить.

— Мовчи! — відмахнувся Еміль.— Мені байдуже, чи терпить він це, чи не терпить. Я п'ю, коли хочу — Він підніс палець до носа товариша.— Розумієш? — пробурчав він.

— Ходім, ходім! — заспокоювали його товариші, приперши його до стінки, щоб він не впав.— Не вскоч у клопіт, директор забороняє пити горілку на руднику.

Еміль притулився до стінки.

— Директор може поцілувати мене в...— пробелькотів він.

У нього було ще досить часу. Тепер викликали ще тільки на «б», Бауера, Бальзера, Бертольда. Поки черга дійде до «к», йому ще довго доведеться ждати.

— А це що? — здивовано вигукнув Еміль; його погляд зупинився на плакаті проти пияцтва.— Диви-но, тут малюнки.— Еміль, хитаючись, наче човен на хвилях, став

перед плакатами і почав читати по складах написаний над малюнками текст: «До питання про алкоголь», прочитав він.— Авжеж, хлопці, тут написано щось про а-алкогольне питання.— Він змахнув руками в повітрі і продовжував читати: «Тверезий, ощадливий чоловік». Ідїть-но всі сюди, подивіться на тверезого й ощадливого чоловіка.— Шахтарі тихо сміялись. Еміль продовжував читати і розглядати малюнок. «Він приносить своїй жінці зароблені гроші». Ах, як мило, ідїть-но сюди, гляньте-но на цих милих діточок у матроських блузках, точнісінько, як діточки Ціммермана; він приносить своїй жінці зароблені гроші. Звичайно, він повинен це робити, розумієте, це ж обов'язок людини, так би мовити, обов'язок перед богом.— Погляд його спинився на другому малюнку. «Цей самий чоловік іде в неділю на прогулянку зі своїми діточками», гляньте, який гарний костюм на ньому — цей ощадливий, тверезий робітник іде в неділю на прогулянку. Я також піду з Фердінандою на лоно природи, в небесні краї.

Посоловілими очима розглядав він третій малюнок.

— Щоб відпочити, він обробляє свій садок. Правильно, я теж буду робити це, щоб по-справжньому вдосконалитися, звісно! Ну, а що це таке? — Еміль був спантеличений, він не розумів, що було на четвертому малюнку: щось схоже на яловичину в м'ясній крамниці. Спочатку йому треба було прочитати текст під малюнком: внутрішні органи здорової людини.— Ах, так, серце, печінки, шлунок непитущого, вони мають вигляд свинячих задків, дуже апетитно.— Проте це було лише на одній половині плаката, з другого боку були інші малюнки. «Алкоголік», прочитав Еміль. Зеленою фарбою художник намалював огидну корчму, в якій сидів і пиячив алкоголік. «Алкоголік здебільшого пропадає цілісінькі дні в шинках і примушує свою родину голодувати», читав по складах Еміль.— Яка огидна корчма,— вголос констатував він.— Шинок біля пошти в Бібері набагато затишніший. Ах, боже, а малят він примушує голодувати, цей мерзотник. Це на нього схоже, хто ходить у такі брудні шинки, той напевно примушує свою жінку і дітей голодувати.— Емілеві він був огидний, цей п'яниця, який примушує голодувати жінку й дітей. І все ж таки він продовжував читати: «Часто в випадку білої гарячки він стає небезпечним для родини». Як це жахливо! На малюнку

п'яний бузувір, який замахується ломакою на свою сім'ю. Бідна тремтяча жінка прикриває рукою дітей.— Бідолашна,— співчутливо схлипує Еміль,— нехай вона покине цього негідника! — Еміль схвильовано читав далі.

Тимчасом почали вже викликати на букву «і».

— Я ще маю час, моя година ще не настала,— заявив між іншим Еміль, продовжуючи з цікавістю розглядати антиалкогольний плакат.— Що це таке? — Нагла смерть застала п'яницю на вулиці. Алкоголіки часто знаходять свій безславний кінець у рівчаку. Вп'явшись руками в грязюку, лежить в канаві п'яниця, що нагло вмер від паралічу серця.— Якби моя Фердінанда не тягла мене частенько додому, я б так само здох.— Страшно дивитися на внутрішні органи п'яниці; зеленуватосині, вкриті жовтими гнійними пухирцями, з'явилися перед зляканими Емілевими очима серце, печінка і шлунок питущого.— Боже мій,— пробелькотів він,— ви думаєте, що у мене вже теж таке зморшкувате серце?

— Все можливе,— відповів йому один з товаришів.— Я б, у всякому разі, остерігався.

Еміль раптом протверезився, він обмацав себе і глибоко вдихнув повітря, щоб переконатися, що всі органи у нього в порядку. Все начебто було гаразд. Він з полегшенням зітхнув.

— Тепер я не буду зловживати горілкою,— вирішив він.— Після робочого дня я для відпочинку працюватиму в саду, а в неділю гулятиму з Фердінандою.

— Клейшпіс! — почув він своє прізвище.

— Тут! — відповів він. Майже твердими кроками дійшов він до бюро і одержав свій конверт.

— Перевірте! — сказала касирка.

Тремтячими руками розірвав він конверт і перелічив гроші.

— Та ви ж п'яні, Клейшпіс,— накинувся на нього інспектор.

Еміль поквалливо сховав у кишеню свій конверт і злякано вислизнув за двері.

— Ні, зо-зовсім ні, па-пане інспектор,— белькотів він, протискуючися між робітниками, які чекали своєї черги. Перестрибуючи через купи шлаку, він прибіг додому і поклав на стіл перед враженою Фердінандою свій заробіток.

— Тверезий, ощадливий чоловік приносить своїй жінці всі зароблені гроші, — сказав він урочисто.
Фердінанда не мала нічого проти.

Поштова контора була відкрита до шостої години вечора. Віллі Корну треба було поспішати, якщо він хотів встигнути. Пробігаючи вулицею, він сполохав кількох курей, які, кудкудахаючи, втекли за паркан. Перестрибуючи через кілька східців, він піднявся нагору і зайшов у двері, над якими висіла синя табличка: «Прусська королівська поштова і телеграфна контора». Він не запізнився. В залі було повно людей.

— Тільки не штовхайтесь, — попросила його якась жінка, — всі ще встигнуть.

Вона підняла вгору зашитий в матерію пакунок, щоб пропустити Віллі. На свій превеликий подив, він помітив Мелу, яка стояла позаду, тримаючи в руці кілька листів. Вона ніяково опустила очі і почала перегортати папери, що їй дав їй Грюнберг, бо ж вона, звичайно, помітила Віллі. Обличчя її порожевіло. Ніби замислившись, вона дивилася через голови людей, що були попереду неї, але при цьому куточками очей пильно стежила за новоприбулим. Вони вперше зустрілися не на спортивній площадці. Мелі здалося, що хлопець виглядає тут інакше, старшим і змужнілішим. «Краще б я одягла синій фартух», подумала вона. Обережно погладивши себе по волоссю, вона спідлоба глянула на хлопця.

Молодий чоловік протиснувся ближче до неї. Віллі глибоко зазирнув в її темні очі. Він відчув, що його серце б'ється швидше. Йому довелося відвести очі вбік.

Не звертаючи уваги на людей, що чекали своєї черги, він рішуче просунувся ще ближче до Мели, він був уже так близько до неї, що торкався її.

Дівчина перелякано обернулася і глянула на нього.

Тепер, коли вони стояли обличчям одне до одного, Мела мала час розгледіти хлопця. У нього було темно-каштанове волосся і при цьому якісь дуже ясні, блакитні очі.

Віллі спробував зав'язати розмову.

— Вам не здається, що в цьому балагані дуже тепло?

Мела кивнула головою, нічого, крім «так», вона не спромоглася відповісти.

Віллі здавалося що люди тут занадто швидко роблять свої справи. Заходили все нові й нові відвідувачі, щоб здати свої листи чи пакунки. Чиновник, який приймав пошту у віконечко, вже вмивався потом. Віллі стояв позаду Мели. Він милувався її товстими косами, які лежали короною на її голові.

Дійшла Мелина черга. Вона віддала листи і заплатила гроші.

— Багато ж у вас листів,— наважився сказати Віллі.

— Це не мої, це ділові листи,— серйозно відповіла вона, збираючи здачу.

— Заждіть-но,— попросив хлопець,— я піду з вами, адже ж нам по дорозі.

Мела спинилася й зачекала. Коли вони вийшли з поштової контори, вона сказала:

— Вам не треба проводити мене, ось мій дім.— Вона показала на будинок торговця худобою.

— Шкода,— пробурмотів він і запевнив її: — Я пішов би з вами й до Гассена або Реріхта.

Мела помітила у вікні Саллі, яка дивилась на них.

— Іншим разом,— коротко сказала вона і простягла йому руку.

— Коли? — запитав він.

Мела хотіла відняти свою руку, але він не випускав її.

Віллі запитав, чи не зачекає вона на нього в неділю, після матчу.

Мела пообіцяла йому.

— Але це напевно? — взяв з неї слово Віллі.

— Коли я кажу...— запевнила вона. Посміхаючись, вони попрощалися.

До неділі залишалось три дні, отже, сімдесят дві години, порахував Віллі. Цей час він провів, то впадаючи у веселий настрій, то вигадуючи собі всякі страхи, боячись, щоб щось не стало на перешкоді: вона могла захворіти; йому весь час спадали на думку отакі дурниці. Тривожно дивився він крізь вікно на ліс і гору. Час спливав занадто повільно. Навіть задушливий дим, що хмарою висів над рудником, розвіювався не досить швидко.

Мела не так тривожилася; вона була замкнута й завжди заклопотана: іноді на кухні, іноді в конторі чи в хліву. Робота у неї спорилася, але вона не розмовляла, лише час від часу наспівувала півголосом якусь пісеньку, Вона завжди думала про нього. Які у нього великі, дужі

руки! Ще й досі відчувала вона їх міцний потиск. Намить вона уявляла собі, що він зараз робить. Чи на шахті він? Звичайно, він там.

Саллі так само нічого не казала, але пильно дивилась на дівчину. Непомітна Саллі, сповнена співчуття, хотіла зблизитися з Мелою, хотіла зогріти своє серце біля чужого вогню. Меліні очі якимось особливо блищали, коли вона дивилась на маленьку непомітну єврейку.

Гра закінчилася. Перемогла, звичайно, «Германія». Біберські містечкові красуні підбирали довгі сукні і, розмовляючи, простували додому. Мела стояла коло виходу так, щоб бачити всю площадку. Вона чекала на свого хлопця. Віллі прибіг, ледве переводячи дух, він на ходу застібав сорочку, бо дуже поспішав.

— А ось і я! — вигукнув він і простяг Мелі свою лапу.

Вона подивилась на його гаряче, спітніле обличчя.

— Перемогли?

Він махнув рукою, мовляв, про це не варто й говорити. На лобі у нього була подряпина. Невимушено, ніби вони вже давно йшли разом, погладила Мела маленьку ранку.

— Болить? — спитала вона.

— Ах, це дрібниця, — недбало сказав він, — таке трапляється щодня.

Вони йшли серед потоку причепурених людей, які робили свою недільну прогулянку.

— Куди ми підемо?

Мела обернулась до нього.

— Будь ласка, тільки не в містечко.

Вони стали підніматись по крутому косогору. Довгими рядами стояли тут яблуні, їхнє зелене світле листя вирізнялося на тлі темного лісу.

— Чи це правда, що на Замковій горі лежить могутня залізна колода? — спитала вона. — Кажуть, ніби ця гора всередині вся із заліза.

— Метал залягає шарами, — пояснив він їй, — гірськими пластами, глибоко під землею. Він ніби жила в іншій породі, але ж лежить він недовго, руди скоро зникають, жила пропадає. Після неї лишається самий тільки праніт.

— Кажуть, що там, у штольнях, небезпечно.

— Цієї небезпеки не було б, якби все було в порядку: технічне устаткування, вентиляція та все інше, але ж

директорам мало того, що вони заробляють. Для охорони праці робітників вони роблять мало або й зовсім нічого: адже ж ті, що працюють внизу, в шахті,— лише пролетарі.

Вираз Мелиного обличчя не змінився. Ян Грюнберг, пригадала вона, також говорив їй щось подібне.

— Директори — погані люди?

Віллі не знав, чи погані вони люди. Напевно погані, бо вони — вороги робітників.

— У себе вдома вони, можливо, дуже хороші, але для нас,— він похитав головою,— ні. Та годі про це.

Хіба Мела повинна була зразу помітити, що він — син червоного? Вони замовкли обоє.

Вони йшли вузькою стежкою вздовж луку. Хлопець узяв дівчину за руку. Так ішли вони в неділю, а на серці у них було вільно й легко. Вони всміхалися сонцю.

— А я щось знайшла! — вигукнула Мела. Вона нахилилась над чотирилистим листочком конюшини і зірвала його.— Ця конюшина приносить щастя, я дарую цей листочок тобі. Але він приносить щастя лише тоді, коли його дарують комусь.

Він взяв листочок у свою руку.— Дякую,— ніяково промовив він і подумав при цьому: «Що це за забобон, якась нісенітниця!» Проте і він теж почав шукати.

Але Мела вірила в щастя. Як це все ж таки приємно і як багато обіцяє, коли вже на першій стежці знаходиш конюшину, що приносить щастя.

— Я теж знайшов такий самий листочок,— вигукнув Віллі. Він гордо підняв його вгору і обережно поклав у кишеню до першого листочка. Він уже забув Меліні слова про те, що листочок лише тоді приносить щастя, коли його дарують комусь іншому.

Вона зовсім засмутилася, хотіла щось сказати, але промовчала. Зрештою, коли про це треба нагадати, то воно нічого не дає. І чому він про це не подумав? Вона втішила себе тим, що сама вона не забула про це і потурбувалась про їхнє спільне щастя. Так, вона дійсно про це подбала.

З-за ялин перед ними виник «Струмок» — улюблений шинок навколишніх жителів, які зупинялися тут під час своїх прогулянок. Кожної неділі тут було людно. Молоді люди сіли за стіл, і Віллі замовив для себе баварського пива, а для Мели — каву і пряники.

— Можеш вибирати, що хочеш,— розщедрився він.— Я теж хочу зробити тобі щось приємне, раз ти подарувала мені конюшину, що приносить щастя.

«Який же він чурбак»,— кепкувала з нього Мела,— якби він подарував їй листочка конюшини, це було б їй приємніше, але це до нього не дійшло. «Чоловіки,— подумала вона, глузливо випнувши нижню губу,— про це ніколи не здогадуються».

Понад шинком, на схилі гори,— найбільше двадцять хвилин ходу від нього,— лежить заховане в лісі маленьке озеро. Шпессартські селяни називають його «візенським цебриком», бо з нього до села Візен, що знаходиться вже у Пруссії, тече маленький струмок. Яка гарна дорога крізь світлий буковий ліс!

Із стовбура на стовбур з придуркуватим сміхом перелітав дятел. Мела подумала: «Він сміється, як злий чоловік». Віллі причаївся в заростях, він будь-що хотів побачити оленя. Він підкачав штани і вирізав собі мандрівницьку палицю і так ішов поряд з дівчиною до «візенського цебрика». Вода була прозора. На рівному дзеркалі озера, там, де риба вискакувала на поверхню ковтнути повітря, з'являлися кола.

Між маленькими ялинками і високим вересом вони знайшли собі гарне місце. Дівчина з Леттгенбрунна сіла навпочіпки на теплу лісову землю, яка так пряно пахла ялинами, мохом і вересом. А її друг із Ганау, розстеливши на моху свою носову хустку, повільно опустився на неї. У воді хлюпалися діти. Далеко позаду молоді люди чули їхній крик. Маленькі хвилі билися об берег, часом з плескотом стрибала в озеро жаба.

Мела лягла головою на мох, очі її мружились на сонці. Високо вгорі, в яскравій блакиті ширяв хижий птах, знизу він здавався маленькою темною цяточкою. Як гарно навкруги!

Віллі погладив її засмаглу руку і взяв її в свою.

— Мелю,— тихо сказав він. Він відчув, як її маленький кулачок затремтів у його руці. Він обняв її і міцно пригорнув до себе.

Чи довго лежали вони, щасливі, на сонці? Вони цього не знали. За цей час жаба, мабуть, уже сто раз стрибнула в воду. Сонце спустилося й стояло низько над лісом. Раніше, ніж вони вирушили додому, Мела зірвала кілька гілок вересу і подала їх Віллі.

— На, візьми, збережи їх, цим квітам не потрібна вода. Вони стоятимуть вічно...

Біберські шахти цінувалися тим, що в їхній залізній руді була велика домішка кобальту. А ця суміш давала твердий метал, з якого можна було виробляти високоякісні броньові плити. Рудникова вузькоколія вивозила руду із шахти, після чого коричнево-сірі уламки породи на довгих платформах прибували в Рурський промисловий район, де їх на великих заводах плавили і перетворювали на броньовані плити для лінійних кораблів.

Створювалися все нові й нові ескадри. Народжувалися все нові назви, такі, як «Дерффлінгер», «Великий курфюрст», «Мольтке» — все це були імена прославлених полководців. Багатьох людей сповнило невідоме доти захоплення військово-морським флотом. «Наші сині хлоп'ята, — казали вони. — Німеччина на морі — Німеччина пануватиме в світі». Кава подешевшала. Почали привозити чай і какао. В універсальних магазинах, у відділах дитячого одягу висіли матроські сорочки з золотими якорями й коронами на синіх рукавах. Так, це був останній крик моди. «Ви вже чули, що сини кронпринца теж гуляють у матроських костюмчиках?» Хлопчики з великою охотою читали книжки про морські пригоди. Золотий якір був тим знаком, під яким Німеччина збиралася стати світовою державою. Кайзер Вільгельм панував над німецькими підопічними територіями в Китаї, на Маріанських островах і на Самоа. Його рука міцно вхопила Німецьку Східну Африку й на Кіліманджаро струшувала з дерев кофейні зерна.

У директора рудника Ціммермана був син, він теж був таким собі синім хлопцем, новоспеченим морським лейтенантом. Коли він приїздив у відпустку в своїй синій формі з золотими гудзиками, його мати пишалася ним і раділа. Краще б він був одинаком, бо після нього народжувалися самі дівчата. Дні його відпустки були святом для сім'ї. Пекли пироги, влаштовували невеликі вечірки; на які запрошували всіх знайомих. Затхлий червоний будинок з пісковика, де містилося шахтоуправління, змінювався до невпізнанності. Діти голосно раділи, співали й стрибали; службовці були задоволені тим, що їхній шеф був у такому чудовому настрої. Пан директор урочисто

походжав у чорному костюмі на честь свого лейтенанта, як він говорив. На його сюртуку теліпалася медаль за заслуги. В його просвітленій уяві виникали картини його колишньої служби в армії, і вельмишановний пан директор навіть удостоював секретаря обговорення з ним своїх «особистих справ». Авжеж, він мало не потрапив до полку шеволежерів, баварської легкої кінноти, до королівського... але потім залишився в егерському полку, хвалити бога. В 1870 році під Гравлоттом шеволежери зазнали великих втрат від огню важкої артилерії противника. Для нього, безумовно, було порятунком те, що він залишився в егерському полку. І хоч егері також дечим відзначилися на війні, але ж як їм попало під Вертом? «Хлопці, невже ви хочете жити вічно?» Так само, як говорив колись великий прусський король. Отже, на чому ми зупинились? — Ціммерман був трошки розгублений. — Ага, під Вертом. Звичайно, пан директор хотів ще трохи пожити. Так, звичайно, під Вертом було досить небезпечно... Це сталося одного прохолодного ранку, — почав розповідати директор, — штурмували цвинтар. 43 Гессенська бригада і баденці вже були в бою — і враз «тра-та-та-та!» Пролунали бойові крики, оглушливий звук сурем — червоноштанні стояли на мурі і стріляли, і стріляли... Звичайно, вони іноді влучали, але все ж таки... ми відкинули їх... — Директор провів долонею по столу, — начисто відкинули їх. Ми, німці, боялись бога і більш нікого на світі, і менш за все французів.

Пані Ціммерман приготувала сюрприз для свого сина Йоахіма, який прибув у відпустку: поїздку в Гельнгаузен на свято. «Вітчизняна жіноча спілка» прислала запрошення. «Спілка» поручилася, що участь візьмуть лише вищі кола й «порядні» родини. Свято мало відбутися в усіх залах готелю «Німецький кайзер». В програмі свята були танці, гра в лото «томбала» і загальноприйнятий благодійний базар. Коли пани розважаються, нехай і бідніші верстви також мають з цього якусь користь. Мати з сином поїхали в кареті в Гельнгаузен, батько мав приїхати пізніше.

Готель «Німецький кайзер» був освітлений по-святковому. Пані Ціммерман, тягнучи за собою сина, протиснулася крізь юрбу гостей. Хотів він цього чи не хотів, але він повинен був витерпіти цю комедію. Хіба він не розумів гордоців своєї матері? Йоахім зовсім не хотів, щоб

Його тягали куди попало. На сцені грав полковий оркестр тюрінгійських уланів, які стояли в Ганау. «Дуже весело!» подумав Йоахім, дивуючись, як це тюрінгійці потрапили в місто, розташоване в далекій Пруссії. Мати мала краще уявлення про армію, ніж її синій хлопчик.

— Тюрінгійці,— пояснила вона йому,— належать до 21-го кавалерійського полку.

— Гаразд, але чому він розміщений в Ганау?

— Він розміщений у Франкфурті, а в Ганау — лише один дивізіон, зрозумів?

Йоахім клацнув каблуками.

— Так точно, мамо, зрозумів!

Нарешті, пані Ціммерман знайшла того, кого вона шукала.

— Ах, поглянь-но, це ж наш милий аптекар, я повинна скоріше познайомити його з моїм лейтенантом. Ходімо, Йоахім!

Йоахім послав до біса це знайомство, він краще б побіг за жагучою дівчиною Гельмою Лорцке, яка щойно коло гардероба кинула йому такий промовистий погляд.

— Пане аптекарю, ви дозволите представити вам мого сина Йоахіма? — почув він слова матері.

Він машинально вклонився. Червононосий аптекар надів пенсне і зміряв моряка поглядом.

— Пробач, мамо,— затинаючись, пробурмотів Йоахім, тікаючи від неї,— я тут декого побачив.

— Іди, йди,— сказала вона і, звертаючись до аптекаря, продовжувала,— вони ще такі молоді!

— Авжеж, це перевага молоді,— погодився червононосий.

Йоахім шукав усюди. Але знайти Гельму Лорцке було неможливо. Він вештався по оздоблених залах. На стінах — гірлянди, коло сцени — безліч квітів, посередині — бюст кайзера. Гості зайняли місця за столами, вкритими білими скатертинами. Молодий лейтенант подивився, хто де сів. Знатні особи посідали попереду, а всі інші розташувалися з боків. Сім'ї вчителів і статечні, чисто вбрані ремісники, — всі сиділи на своїх місцях.

Він бачив тут багато знайомих облич. Он там, наприклад, сидить його старий професор латині Карлштатт, Кароліус Магнус, як вони його називали. Йоахім зробив бездоганний уклін. Професор підвівся і підійшов до свого колишнього учня.

— Мое шанування,— сказав він з повагою,— кайзерівському лейтенантові флоту. Дозвольте вас поздоровити, мій милій.

Йоахім скромно відхилив поздоровлення. У нього перед цим ученим мужем і досі було таке почуття, ніби він не вивчив уроку. Старий радісно поплескав його по плечу і сказав:

— Ви воістину зробили щасливий вибір, далекі мандрівки, ви побуваєте в чужих країнах.

Йоахім на хвилину замислився.

— *Navigare necesse est, vivere non est necesse* *.

Мобілізувавши все своє знання латині, він насилу вимовив цю фразу.

— Правильно, правильно, милий Ціммерман, ви ще навіть щось пам'ятаєте. Отже, мої старання не пропали даремно.

Він простяг Йоахімові руку.

Ландрат, підвівшись, виголошував промову. Йоахім майже не слухав його. Очі його виглядали гарну дочку фабриканта Лорцке, що зникла невідомо де. На жаль, все було марно. Нарешті, промовець закінчив. Присутні встали зі своїх місць. Ландрат вигукнув:

— Хай живе його величність кайзер!..

Уланський оркестр заграє туш.

— Ура!

Йоахім став струнко.

— Ура! — вигукнув на всю горлянку аптекар.

— Ура! — поважно сказав Лорцке, піднявши вгору свою склянку.

Після цього урочистого акту оркестр покинув сцену. Опустили завісу. Для розваги гостей була приготовлена багата змістом програма. Уланські сурми заграли «Веселих хлопців», увертюру Франца фон-Зуппе. Студенти, які сиділи поблизу професора Каролюса Магнуса, почали підспівувати: *Gaudeamus igitur*.. Після короткої паузи гостям оголосили, що їм покажуть таку популярну скрізь «живу картину», якої публіка чекає з нетерпінням. Цього разу вона мала багатонадійну назву: «Сад світу». Цікавість глядачів була розпалена до краю. Світло в залі погасло. Завіса була піднята, вигуком подиву «А-а-ах!»

---

* *Navigare necesse est, vivere non est necesse* (лат.) — плавати — обов'язково, жити — необов'язково. (Прим. пер.).

зустріла публіка розкішну картину. Все було показано символічно. Посередині, на своєрідній дерев'яній римській квадризі, в широкому і пишному вбранні стояла Германія. Її оточували дівчата — праворуч міс Альбїон, ліворуч — мадмуазель Маріанна. Вони, також стоячи на дерев'яних квадригах, вершили долю світу. Йоахім був вражений, особливо, коли в особі Германії він упізнав Гельму Лорцке. Він схвалював те, що в три колісниці були запряжені колоніальні народи. Колісницю Германії, вщерть заповнену плодами й продуктами, тягло двоє чорних (негри) і двоє жовтих (китайці). В упряжці Англії стрибали маленькі індуси. В квадригу Франції впряглися марокканці. На задньому плані Йоахім побачив ще двох осіб: це були Америка й Росія. Держачи на спині грошовий мішок, дядько Сам курив свою люльку, а росіянин, одягнений в хутро, вів на мотузці хижого вовка. Бурхливі оплески заплеснули сцену. Картина вдалася. Негри так само мали дуже милий вигляд. Коли глядачі заспокоїлися, фігури заговорили. Першою, звичайно, почала Германія:

Вище вершин світових
Сяє Германії блиск.
Створені ми для звитяг бойових,
Обрані ми за зразок для всіх інших.
Нашу старанність і вірність й сміливість всюди
Люблять хороші й бояться злі люди.

За своє декламування Гельма була нагороджена овацією всієї зали. Германія кніксеном подякувала за увагу й оплески. Потім настала черга Англії. Ця дама була досить-таки огрядна. До її шовкового плаття був прикріплений фрегат. На голові у неї була світла зюйдвестка з оксамиту й шовку. Дивлячись у залу, вона прикладала до очей підзорну трубу.

Дочка Альбїону, королева морів,
Не стався до кайзера так гордовито.
Приходять десятки твоїх кораблів
До нас з вантажами з далекого світу.

Товста дочка Альбїону голосно декламувала. Індуси, запряжені в її колісницю, натягнули стрічки. І тоді сталося лихо: одна стрічка розірвалася. Наслідок: пожвавлення за столами. Англія знову осоромилась.

Тоді заговорила Маріанна, жвава французенка:

Франція в смутку, вона у тривозі.
Я шлункові волю дала.

О горе, багатству моему — загроза:
Чужа канонерка в Марокко прийшла.
«Пантеро», ти кігті свої сховай
І краще дружити давай.

Вона була чарівною, спокусливою істотою, ця французженка. Вона так кокетливо вимовила слово «Пантера», що, певна річ, кожен із присутніх чоловіків охоче б вирушив разом з нею в Агадір. Навіть французоненависникові директорові Ціммерману, який тимчасом появився в залі, також захотілося подружитися з цією французженкою. Він вирішив, що піднесе їй потім келих шампанського.

Вистава тривала далі. Американський дядько Сам з грошовим мішком вийшов на сцену і похмуро сказав:

Ношу я мільйони в мішку грошовім,
За це ви повинні мене шанувати.
Я люльку курю за звичаєм своїм,
Усе я купую; як цар, я багатий.

Потім настала черга Росії. В своїй товстій шубі вона мерзла на сцені.

Який мороз в моїй державі,
Вовків у ній багато,
Та обмаль хліба в ній...

В цю мить удруге сталося лихо. «Вовк» на мотузці, якого подражнили улани-оркестранти, загавкав: «Гав, гав!» У залі вибухнув сміх. Декламаторка розгубилася, забула свій віршик і відступила в глибину сцени. Тоді заспівав фінальний хор. Всі фігури стали в позу і почали декламувати:

С а д с в і т у:

Всі плоди будуть наші,
Ми будем їх щедро ділити
І будемо завжди радіти,
Любити і мир плекати.
Все квітнути буде в єднанні тіснім,
Ми будемо жити у щасті яснім.

Під гучні оплески залу завіса опустилася. Йоахім усе ще плескав у долоні. Він робив це для того, щоб іще раз побачити прекрасну Германію. На мить в голові його майнула думка, чому картину назвали «Садам світу». Хіба не краще було б назвати її «Володарі світу»? Але бал був непідходящим місцем для роздумів. Його Германія

могла щохвилини з'явитися в танцювальній залі. Він повинен був пильнувати, щоб ніхто її в нього не перехопив.

Гельма тішилася успіхом свого першого виступу. Навіть дама з правління «Вітчизняної жіночої спілки», стара жінка в сірому шовковому платті, поздоровила її з успіхом. Вона була дуже милою маленькою Германією, сказала дама. На ній було чудове плаття, діадема на її розпущеному хвилястому волоссі змагалася в блиску з її очима. Між іншим, це все коштувало силу грошей. Цього разу татусь був щедрий. Йому й не шкода було грошей. Він був захоплений своєю дочкою. Щойно ландрат зробив їй милий комплімент і лукаво ущипнув гарненьку дитину за щічки. Лорцке був задоволений. Його родина могла сидіти в залі за першим столом. Він переможно подивився на аптекаря, цього червононосого пілюльника, який збирався відмовити йому в прийомі до мисливського клубу. Йоахім підійшов до фабриканта.

— Поздоровляю вас, пане Лорцке, з чарівною донечкою.

Лорцке зміряв молодого лейтенанта критичним поглядом. Він оглянув його з голови до ніг.

— Дякую, пане Ціммерман, а ось і Гельма йде.

Його дочка приєдналась до них.

— Дай-но я тебе обніму, дитино моя. Дозволь представити тобі пана Ціммермана.

Усміхаючись, Гельма простягла Йоахімові руку.

Музика заграла до танцю. Йоахім галантно запропонував Гельмі руку.

Вона повисла на його руці і затупала коло нього ногами. Вони полетіли по всіх залах: вальс, франсез, полька, галоп. Натанцювавшись, вони пішли по базару. Йоахім купив лотерейні квитки. В «дегустаторській кімнаті» вони пили солодкий лікер. Йоахім схилився над прекрасною Германією. Її манливий рот сміявся. Йоахім весело прошепотів:

— В поцілунку з пошани відмовляти хто стане...

— А коли нас тут хтось побачить? — сміючись, сказала Гельма й потягла Йоахіма геть.— Ходімте потанцюємо.

Молода пара закружилася по залі. Лейтенант міцно пригорнув дівчину до себе, Гельма не опиралася, вона почувала себе легкою і крилатою. Нарешті вони знайшли куточок у винному рундуку, де їх ніхто не міг побачити.

— Поцілунок з пошани...

— Йоахім,— тихо сказала Гельма,— це вже тринадцятий, ти нехороший.

Вона поклала голову йому на плече.

Трапилось так, що професор Каролус Магнус теж сидів у рундуку за доброю чарою вина. «Поки що це найприродніший і найдоступніший напій», казав він. До того ж, це вино 1811 року було справді чудове. Помітивши в кутку Йоахіма, свого колишнього учня, він, хитаючись, підійшов до нього.

— Ха-ха, *solus cum sola non cogitabant orare pater poster **,— процитував професор.

Гельма глянула йому в обличчя.

— О, пардон, я не буду заважати, панове, я тільки дозволю собі випити маленьку чарочку за здоров'я Германії.

Йоахім дозволив йому.

— Ура Германії! — вигукнув професор.— *Germania imperii, ура!*

ТРАВНЕВІ СВЯТА 1914 РОКУ

Бакалійна крамничка, або, вірніше, як було написано на дерев'яній вивісці, прибитій над дверима, «Роздрібна бакалійна торгівля Генріха Штумпфа», містилася безпосередньо за самою церквою, тож підводи з навколишніх сіл могли зупинятися й чекати коло цієї крамнички. Був там і кілок, до якого можна було прив'язати коней. Покупцям доводилося довго чекати, бо рідко траплялося, щоб крамариха не заходила з ними в довгі розмови. Пані Штумпф, яка командувала і крамничкою і своїм чоловіком, надавала дуже великого значення дружньому обслуговуванню. Її винятково вигідний для неї контакт з клієнтами полягав у тому, що вона втягала їх у нескінченні балачки, які припинялися лише тоді, коли в крамничку заходив новий покупець. Тимчасом її чоловік виконував собі якусь спокійну роботу на подвір'ї або в хліву. Він дивився, щоб усе було гаразд, тут щось полагодить, там візьметься майструвати нове корито для годівлі свиней. Генріхові доводилося рубати дрова й викочувати з льоху

---

* Коли чоловік і жінка лишаються вдвох, вони не будуть читати «Отчешаш». (Прим. автора).

бочки з оселедцями. Всі неприємні обов'язки, яких чимало було в крамничці, всю «чоловічу роботу» Генріх брав на себе.

— Гейнере! — кликала його пані Штумпф. — Зайди-но сюди, тут пані Адам, вона просить відпустити їй два фунти зеленого мила!

Генріх заходив, закачував рукава і вишкрібав з майже порожньої бочки ще два фунти мила. Горе йому, якщо він при цьому замазувався. Пані Штумпф пильно дивилася, щоб на одягу чоловіка не попала якась краплина цього зеленуватого слизького мастила.

— Просто жах з цими чоловіками, — скаржилася вона пані Адам, — скажеш їм «зваж два фунти зеленого мила», вони розмажуть два фунти на своїй голові.

Пані Адам з повним розумінням кивала головою й додавала:

— Авжеж, ці чоловіки, як діти, вони рвуть свій одяг і брудняться гірше ніж хлоп'ята.

Генріх Штумпф мав свою власну думку. Він вислухував все це, клав на стіл перед покупницею мило й зникав так само непомітно, як і заходив. Цей роздрібний бакалійний крамар був членом соціал-демократичної партії. Товариші висміювали його.

— Він пішов у соціалісти через свою жінку, — глузували вони з нього, — бо вона його визискує.

Генріх не звертав уваги на це базікання. Він був тихою людиною, охоче сидів за столом у пивній і уважно слухав, що говорять інші. Він думав про почуті ним премудрості і мовчки пив при цьому чарку за чаркою, поки товариші, які сиділи з ним за одним столом, згадували про нього й вирішували, що йому давно вже слід було попасти додому. Тоді чоловік на прізвище Коленбреннер, який приїхав з Рурської області працювати на шпессартських шахтах, брав його під руки, тягнув через усі містечко й передавав жінці. При цьому Коленбреннерові часто доводилося вислухувати крики й лайку пані Штумпф. Та хіба це торкалося його, адже ж п'яним завжди напивався Штумпф. Навчений гірким досвідом, він ставив коло дверей свого товариша, який тремтів від страху і ледве тримався на ногах, і швидко тікав. Не глянувши на жінку, Генріх плентався нагору. Своєю вічною лайкою жінка отруювала йому радість перебування в партії. Він допомагав партії всім, чим міг. В шинку Ріттера вечорами

відбувалися товариські групові збори, куди його тягло з нестримною силою. На останньому засіданні йому було доручено вивісити плакати про сьогорічні травневі свята. Друкованих плакатів у них не було, тож другого ранку він сам написав їх. Текст дав йому колійний сторож Клямм.

Колійний сторож Клямм був головою місцевого соціал-демократичного об'єднання в Бібері. Свого часу, після того, як він був покалічений при нещасному випадку на руднику, шахтоуправління послало його працювати на залізниці. Таким чином, він виконував свої службові обов'язки в будці колійного сторожа. В 1903 році він намагався за допомогою інших місцевих груп створити в долині Бібера справжню соціал-демократичну партію. На кайзерівській прусській землі це була не легка справа, бо якщо в межах Великого Герцогства Гессен-Дармштадтського вже було досягнуто значних успіхів (наприклад, Оффенбах, місто з багатьма шкіряними заводами, існувало в уяві Вільгельма Клямма як «червоний Оффенбах»), то на прусській землі зробити щось було дуже важко.

Еміль своїм пияцтвом справді міг розорити дім Клейшпісів. Великих достатків у них не було ніколи, а тепер вони зовсім зубожіли. Нещасна Фердінанда нишпорила по кухні й проклинала той день, коли їй довелося покинути Леттгенбрунн. Вона дуже страждала від зміни обставин, від прязьких вулиць і вічного чаду з рудника.

Года сиділа коло вікна й плела панчохи. При цьому вона в задумі дивилася, як над шпилем гори Мавріціуса купчилися білі хмари. З усієї сім'ї стара Года змінилася найменше. Її думки, як завжди, линули в інші краї, і коли вона розповідала свої химерні історії, здавалося, що вона вже однією ногою стоїть у райських обителях.

— Вачиш ти цю гору? — казала вона, не підводячи очей від своєї панчохи. — Це гора Мавріціуса. В старих церковних книгах написано, що бог охоронятиме аж до страшного суду те місце, де стоїть ця каплиця. Це пророцтво діятиме до кінця світу, — додала вона.

У Фердінанди не було нічого на вечерю. Це її драгувало.

— Яке мені діло до кінця світу? — сердито крикнула вона. — Нам нема чого їсти.

Вона схопила свого кошика і пішла в дрібну бакалійну крамничку. Досить було у неї турбот із земними злиднями, стане вона ще думати про небесні. Года, похитуючи головою, дивилася їй вслід.

— Ах, людина блукає серед фабрик і машин. Де ж їй знайти дорогу до миру господнього?

В той час найдешевшою їжею були оселедці. Ні, не найдешевшою. Сир був ще дешевший. Але Еміль не міг уже більше бачити сиру. Він з'їв його стільки, казав він, що цей сир лізе у нього з ушей. Фердінанда попросила зважити їй шість оселедців. Пані Штумпф дбайливо загорнула їх у пергаментний папір і запитала пані Клейшпіс, чи не принесла вона з собою мисочки, щоб налити туди розсолу, Фердінанда подала їй миску. Теревені крамарки вже давно не справляли на неї ніякого враження.

— Що там поробляє Філомела? — почувла вона її слова.— Вона ще досі зустрічається з Віллі Корном? Між ними щось серйозне?

— Нічого серйозного між ними нема,— заявила Фердінанда.— Моя дочка вийде колись заміж за селянина. Робітник селянці не до пари.

Тут пані Штумпф заперечила.

— Кожен корисний на своєму місці. І селянин, і робітник. Чому б їм не побратися?

Далі Фердінанда не слухала, вона вибігла з крамниці й пішла додому потувати оселедці.

Ввечері Еміль повернувся з роботи втомлений. Свою торбинку з порожньою пляшкою з-під кави він просто впустив на підлогу і жбурнув її ногою в куток біля кухонної шафи. Він робив так щоразу. Адже ж Фердінанда могла підняти її, а завтра, наповнивши кавою, знов поставити на місце. Тепер жінка розставила на столі тарілки й принесла миску картоплі в лушпинні. Не кажучи й слова, Еміль підійшов до миски для миття. Миючися, він скося глянув на плиту, щоб побачити, що є до картоплі. «Чоловікам хочеться з'їсти щось смачне,— подумала Фердінанда, помітивши його погляд,— а звідки воно береться, того вони не питають». Еміль з відразою шукав очима миску з сиром. Він не знайшов її. «Хвала богові!» вихопилось у нього. Із суміжної кімнати зайшла Года. Вона привітала його словами «мій старий» і зразу почала про щось говорити. Вона сіла за накритий стіл.

— Цього року буде добра садовина. Дєрева так рясно обсіпані цвітом.

Еміль і Фердінанда не прохопилися й слівцем. Вони мовчки сіли за стіл.

— Аби тільки не було морозу,— продовжувала плескати язиком Года.— Святі володарі льодів ще можуть усе змінити.

Як усі на селі, і вона боялася трьох холодних травневих днів, втілених у трьох володарях: Мамертусі, Панкраціусі і Серваціусі.

Фердінанда підсунула чоловікові оселедця.

— Благослови, боже, цю їжу,— помолилася вона й перехрестилася.

Года зробила те ж саме. Еміль зразу ж почав уминати. Він швидко впорався з усіма шматочками риби, що лежали на його тарілці.

— Візьми ж собі ще картоплі, ти ж самою рибою не наситишся.

Еміль поклав собі на тарілку картоплі. Оселедця він уже з'їв. Тепер йому доводилося ковтати суху бараболю. Фердінанда була ощадніша. Оселедця вона не їла, а тільки проводила ним по картоплі. Таким чином, аромат оселедця проникав у картоплю, а майже вся риба залишилася. Господиня поклала її Емілеві на хліб, щоб він з'їв щось поживне, бо ж він так набігався за день на цій рудниковій залізниці.

Настало Перше травня, і хоч шахтоуправління було проти святкування, товариші з місцевої групи соціал-демократичної партії Німеччини на це не зважали, Перше травня треба було відзначити. Одного вечора жителі Бібера побачили на багатьох мурах розклеєні жовті плакати:

«Виходьте з дому! Настало Перше травня!

Бюро місцевої групи СДПН запрошує всіх своїх членів на святкування Першого травня (в неділю після першого травня).

Демонструймо проти голодних тарифів і визиску,

проти гармат і проти війни!

Виходьте всі! Беріть з собою жінок і дітей.

Місце збору: шинок «Під липою» в Гассені!»

Щоб слова не мали на жовтому папері такого безформного й незграбного вигляду Генріх Штумпф з добрим наміром обвів напис чорною каймою. На жаль, це справляло тепер враження великого жалобного жовтого оголошення, а не запрошення на святкування Першого травня. Один дуже ретельний службовець — секретар канцелярії шахтоуправління — просто зірвав таку об'яву й послужливо приніс її директорові рудника. Сидячи за своїм письмовим столом, Ціммерман зачудовано дивився на неї. Незабаром він збагнув, про що тут ідеться. Він наказав покласти плакат на килим. Щоб краще бачити його, він надів окуляри і вийшов з-за письмового стола. «Диви-но, червоні», — подумав він і свиснув крізь зуби. Явно потішений незграбним написом, він глянув на свого службовця.

— Коли наклеєно? — спитав він у властивій йому лаконічній військовій манері.

— Сьогодні вночі, — почувлася слухняна відповідь.

— Так, так. Ким?

Подумавши з хвилину, службовець знизав плечима.

— Не уявляю, пане директор, — сказав він.

Ця відповідь не задовольнила директора. Він сердито подивився на свого підлеглого.

— Що це все означає? Адже ж у нас у Бібері соціалістів не так багато! Назвіть-но тих, які могли б це зробити.

Службовець назвав: колійний сторож, отой Гейнер Штумпф, Віллі Корн, Карл, Йозеф і Альбін Дебус; їх все ж таки було більше, ніж п'ятнадцять чоловік. Коли Ціммерману нагадали, скільки живе в Бібері цих, як він казав, голодранців, він став сам не свій. Якби це залежало від нього, з цими негідниками була б розмова коротка. Щоб якось покінчити з цим, він запропонував секретареві, який зірвав плакат, сигару і зробив йому знак очима, що цього досить і він може йти геть.

На прощання він сказав йому:

— Потрудіться якнайкраще забрати з-перед моїх очей цю жовту шмату.

Для такої впливової людини, як він, Ціммерман, ця пара людців не може становити небезпеки. Господарем у Бібері був він, тут розпоряджався лише він і ніхто більше. При всьому своєму розумінні поміркованої демократії він говорив: «Хто бруду торкнеться, той забруднить себе».

Він тримався від них якнайдалі. Чи називали вони себе профспілкою, чи якимось інакше, але всі вони були варті один одного. До цього зобов'язував його і пост голови націоналістичної спілки. «Вірних німців», яких він очолював, була невеличка купка. Маленька, але ого! Для цього він об'єднав усіх впливових людей в окрузі: ветеринара, головного лісничого, управителя маєтку поміщика Лютце, лікаря і аптекаря, коротко кажучи, всіх впливових людей, крім одного, який ніяк не міг прийняти рішення про приєднання до націоналістів. То був учитель. Ціммерман не міг його переконати. Ні погрозами, ні лестощами. На селі говорили, нібито вчитель сказав, що якби йому довелося робити вибір між партіями, він віддав би перевагу партії колійного сторожа перед націоналістами, яких очолює «напіввійськовий когут». Обрані кола Бібера сприйняли це як промах учителя. При цьому ніхто не міг сказати, що вчитель — дурний, бо всім були відомі його статті в гельнгаузенській окружній газеті. Він був розумний і дуже начитаний. Щомісяця листоноша приносив у Бібер примірник передплачуваного вчителем журналу «Майбутнє», що видавався Максиміліаном Гарденом. Хоч слова «напіввійськовий когут» викликали у багатьох сміх, усе ж люди були тієї думки, що вчителеві не слід було говорити таке. Бо ж вони знали, який вплив на ландрата має директор біберських рудників.

Думка про святкування Першого травня завдавала немало клопоту Віллі Корну, футболістові й королю воріт команди «Германія — Бібер». Йому ясно було, що ні спортивна спілка, ні керівництво рудника не схвалять його участі в святкуванні Першого травня. Особливо майстер, під начальством якого він працював на насосній станції, був відвертим ворогом таких «дурошів», через які можна було «занапастити своє майбутнє».

І справді, в Бібері було гірше, ніж будь-де. Хлопець лаяв цей глухий закуток. Вони, ці жителі Шпессарта, були одчайдушними крутіями, хитрими і обачними, завжди пройнятими думкою про власну вигоду, але ж як інакше могли б вони прожити. Новоприбулі — люди іншого крою. Серед них не було майже ні одного, хто б не був членом профспілки. Але яке це мало значення, це було занадто мало для такого містечка, як Бібер. У Ганау і в Оффен-

баху святкування Першого травня (воно завжди відзначалося лише в неділю після першого травня) щороку переростало в могутню демонстрацію, на яку не можна було не зважати. На вулицях тоді було на що подивитися. Коли товариші по службі й по партії об'єднувалися до купи, у кожного з них було відчуття, що він бореться за велику справу. В містах дечого й добивалися. Там ніхто б собі не дозволив поводитися з робітниками так, як поводиться тут директор Ціммерман. Відколи Віллі пам'ятає себе, він кожного Першого травня проходив з батьком мимо вілли пана Гераойза, і з ним разом ішли всі, хто працював на його фабриці. Але старий, ніби випадково, цього дня завжди виїздив з дому.

Віллі ясно було, що він візьме участь у святкуванні Першого травня. Звичайно, разом з Мелою. Вони часто бували разом, і Мела старалася його зрозуміти. Власне, хлопець повинен був би дивуватися з того, як вміє вона пройтися його настроями, як відгадує його думки, як вона зрікається себе самої, щоб цілком належати йому. Але він зовсім не помічав цього.

Мела була незвичайною дівчиною. Вона вже не була такою неповороткою й кощавою, як у Леттгенбрунні, а стала вищою на зріст і стрункішою. Її великі карі очі палали то прихованим жаром, то відвертою любов'ю. Вона була гарна. Для неї не було нічого милішого, ніж бути разом з ним, по закінченні робочого дня блукати рука в руку полями, слухати, як він говорить, а він розмовляв з нею тихо і все ж таки переконливо. Найкраще було, звичайно, коли він її обіймав. У нього були дужі, вкриті золотисто-коричневим пушком руки.

Вона була спокійна і розсудлива. Він бігав, стрибав, робив гімнастичні вправи на товстих вітах і майже на сто метрів кидав камені, аж у сажалки з коропами, що належали директорові Ціммерману. Він був трохи шумний, цей Віллі, і занадто старався показати свою силу, що йому, власне, непотрібно було. Його весела вдача заражала Мелу. Живучи у Грюнбергів, вона зовсім змінилася, стала також веселою і в усьому звірялася Саллі: де вони були, що Віллі думає і що говорить.

— Коли ж ви збираєтесь одружитися? — запитала Саллі.— Ти ж повинна подумати й про майбутнє.

Звичайно, вони збираються одружитися.

— Але ж у нас обох ще нічого нема.

Саллі була такої думки: або одружуватися зараз, або зовсім не одружуватися.

— Поберіться, все інше прийде з часом.

Під час роботи й по закінченні її, коли Мела вже звільнялася від служби, вона думала про Віллі. Вона намагалася збагнути його думки.

З добрими намірами, що відповідало її вдачі, вирішила дівчина втрутитися колись в його політичні справи. Вона хотіла довідатися, що за ними криється, і взяти в них участь. Заставши якось Генріха Штумпфа самого в його роздрібній бакалійній крамничці, вона забажала одержати деякі відомості.

— Ну, щось буде Першого травня? — спитала вона, глянувши на нього.

Генріх кивнув головою.

— Віллі вже розповів мені, що робітники всього світу відзначають цей день, — випитувала вона, стараючись видобути якомога більше з касира соціал-демократичної партії.

— Правильно, пролетаріат усього світу, — підтвердив Генріх, — це його бойовий день, тому ти повинна причепуритися якнайкраще. — Він з усміхом подивився на неї. — Ти ж гарненька дівчина.

Мела замовкла. Вона й без нього знала, що вона гарненька. Вона покvapливо загорнула цукор і банку з мастикою. Що він собі думає!

— Замість того, щоб верзти дурниці, ти б краще пояснив мені дещо, — напала вона на нього, удаючи, що розсердилась. — Добрий з тебе касир, коли ти більш нічого не знаєш.

Генріх посміхнувся.

— Ну, тоді викладай, що ти хочеш іще знати?

Мела знову поставила на стіл свою сумку.

— Наприклад, — сказала вона, — скільки років уже святкують Перше травня і чи відзначають його всі робітники, в тому числі і неорганізовані?

— Святкування Першого травня почали СДПН і профспілки, — сказав Штумпф, — але відзначати його можуть і ті, які не належать до цих організацій. Цей день, наскільки мені відомо, відзначають уже з 1889 року. Ми у себе, в Бібері, вперше святкували Перше травня в 1903 році.

Хоч трошки длувано, але все ж таки він розповів Мелі, яка уважно слухала його, про те, що її цікавило, і дівчина вже приблизно уявляла собі, в чому тут справа. Вийшовши з крамниці, вона почувала вже себе значно розумнішою.

Під час перерви в школі колійний сторож завітав до вчителя. Він хотів з ним поговорити. Йшлося про першотравневе свято. Клямм був би радий, якби вчитель також узяв участь у святкуванні. Він мав намір запросити його офіційно. З цією метою Клямм, який після нещасного випадку в шахті захворів на легені, залишив свою хатку біля колії й прийшов у Бібер. Пан Арндт повів захеканого гостя в учительську. Хоч вони дуже мало знали один одного, він поставився до нього, як до старого друга.

— Хочете сигару?

— Ні, дякую. У мене хворі легені.

— А чарочку горілки?

Проти цього Клямм не заперечив. Учитель по-товариському обняв його за плечі, підсунув ближче стілець і сів біля гостя.

— Я знаю, чого ви прийшли,— сказав він: Вигляд у нього був серйозний, а очі його прагнули зустрітися з очима голови групи СДПН Клямма.— З приводу травневих свят. Я вгадав? — Клямм кивнув головою. Вчитель продовжував: — Я прийду. Я візьму участь у святі, бо це мій обов'язок. Я покладаю надії на вас, соціал-демократів,— додав він з усмішкою.— Це не значить, що я вами спекулюю, ні, я вважаю, що майбутнє належить вам. Вам, трудящим людям. Але я повинен вам сказати, що дасться це вам нелегко, все це ще здається мені мрією.

Він зробив паузу і подивився крізь вікно на двір, де гралися діти, чекаючи, поки дзвоник покличе їх у клас.

— Все це ще тільки мрія,— продовжував він.— Але одного дня це стане дійсністю. Коли це буде, ніхто не знає. Німеччина стоїть на роздоріжжі. Або ми будемо й далі святкувати день Седана * і день народження кайзера, або будемо святкувати Перше травня. Якщо ми святкуватимемо річницю боїв, ми рано чи пізно загинемо; якщо ж ми святкуватимемо Перше травня, тоді з нас іще

---

* С е д а н — місто на північному сході Франції, де 1.IX. 1870 р. німці здобули перемогу над військами Наполеона III. (Прим. пер.).

можуть бути люди.— Вчитель схопив колійного сторожа за руку і сказав:— Я за першотравневі свята, пане Клямм, можете мені повірити.

Чоловік у синьому мундирі залізничника із значком шахтоуправління взяв обома руками руку вчителя і міцно потиснув її.

— Іншої відповіді ми від вас і не чекали, пане вчителю,— сказав він.— Якби всі в Бібері думали так, як ви. Ми повинні також виявити своє ставлення до жорстокого поводження з солдатами в учбовому таборі в Леттгенбрунні. Проти цього треба вжити якихось заходів, священник теж пообіцяв підписатися під листом до уряду. Особливо обурені товариші на руднику.

Тут Клямм перейшов на місцеву говірку:

— Хто все те мусить змінити, коли ми не зробимо? Ось ті вискакує єден з точильників, прямо скажу — з тих правих націоналістів, буцім граф тот Оріола, і велить видати закона проти страйків. Самі скажіть, пане навчителю: вони погрожують нам тюрмою, коли будем страйкувати. Нісенітниці всякі витворяє уряд, а толку з того жодного.

В окремих урядових постановках учитель не вбачав нічого загрозливого, бо вони не були скеровані проти нього, але заради гармонії він погодився і сказав:

— Німеччина розвивається, як першокласна світова держава, це таїть у собі, звичайно, певну небезпеку. Тепер наш обов'язок бути пильними й подбати про те, щоб вона вийшла на вірний шлях.

Погода обіцяла бути хорошою. Протягом цілого дня сонце осявало зеленіючу природу. На польових межах квітнув глід. Обабіч верстової дороги яблуні, які цвітуть пізно, були ще в повному розквіті. Профспілка привезла з Ланцінгена оркестр, а касир велів розчистити коло «Струмка», лісового шинку, просто неба танцювальну площадку.

У школі вчитель заявив дітям, що він буде присутній на матчі й пообіцяв особливу премію тим хлопцям і дівчатам, які під час змагань візьмуть участь у перегонах. Він сказав, що подарує переможцям книжки або,— що їх привабило найбільше,— візьме їх з собою в мисливські походи по лісах і полях, під час яких він поповнював свої колекції метеликів і жуків.

Мела шила собі нову блузку; матерію подарувала їй Саллі. Віллі мало не збожеволів, шукаючи велосипед, який він міг би прикрасити стрічками й зеленню. Він забрав собі в голову поїхати цього разу з велосипедистами, які рушають на чолі першотравневої демонстрації, навіть попереду музикантів. Його пошуки увінчалися успіхом, бо торговець худобою Грюнберг, якому Мела розповіла про всі невдачі Віллі Корна, позичив йому свій велосипед. У такій формі Грюнберг брав участь у святкуванні Першого травня. Він не наважувався відкрито стати в лави демонстрантів. Селяни, від яких він залежав, подивилися б на це дуже косо. Вони були такі відсталі люди. Він часто лаяв їх, але від них залежали його справи, і він не хотів втратити їхні симпатії.

Директор Ціммерман запросив на неділю з Гельнгаузена своїх товаришів по полюванню. Полювати на дрібну дичину ще дозволялося, а він знав, що в долині Шварцбаха, в тернику, водяться фазани.

У неділю Віллі встав набагато раніше, ніж вставав у будні. Він надів свої робочі штани й червону футболку із знаком «Германія — Бібер». Він побіг по лугах, сонце ще не вийшло з-за Замкової гори. Він біг і біг, і ранкова прохолода його освіжила. Вгорі, в лісі, він нарвав молодого березового гілля. Дорогою він не зустрів нікого. Долина неначе вимерла. В блакитному небі заливалися трелями жайворонки, а з молоді ярини несподівано вискочив коричневий олень, наляканий Віллі, що, задихаючись, піднімався вгору. З Замкової гори чути було, як кувала зозуля. Затамувавши подих, Віллі зупинився й порахував, скільки разів вона прокує, бо ж стільки років лишається людині прожити. Сорок п'ять раз прокувала зозуля. «Як, мені лишається прожити всього сорок п'ять років? Я доживу щонайменше до ста років!» Коли сонце зійшло, трава була ще мокра від роси. Він на це не зважав. Він роззув черевики й босоніж побіг по луках. Він нарвав для Мели букет. В його руці були багатобарвні пучки квітів і трав, він доповнив їх жовтим козельцем, світлоліловою жерухою і колючою горлянкою. «Вона зрадіє», подумав він. Коли йому на сонці стало жарко, він роздягнувся й стрибнув у річку. Крижана гірська вода облекла його холодом. Вона щипала й колола все

тіло. Незабаром він вирішив, що досить/ накупався в цій травневій ванні, виліз на берег і почав розтирати своє тіло, з якого йшла пара. Коли на його шкірі, під якою рухалися мускули, виблискували вже тільки окремі краплини води, він прудко ковзнув у штани й побіг додому, але не просто, а в обхід, бо він ще хотів покласти букет коло Мелиного вікна.

Вирішено було зібратися о десятій годині в Гассені. Молоді хлопці прийшли, звичайно, раніше. За годину перед збором Віллі вже їздив велосипедом по містечку й перевіряв, чи його товариші по роботі вже приготувалися. Він до блиску вичистив велосипед. Спиці обох коліс він обмотав червоними шовковими стрічками, а навколо руля стирчало молоде березове гілля. Велосипед блищав і іскрився, Віллі вичистив його і спереду і ззаду. Нікель машини виблискував, як новенький талер. Дорогою Віллі зустрів Альбіна. Його велосипед так само був прикрашений, але, як з першого погляду відзначив Віллі, далеко не так гарно, як його власний... Альбін був ледачий, він не любив зайвого клопоту. На рулі було кілька гілок, а між спицями він прикріпив бляшані пробки від пивних пляшок, що хоч і мало веселий вигляд, але далеко не такий святковий, як Віллін червоний шовк.

Робітники з родинами сходилися групами в Гассен. Вони вітали один одного й чекали. Багато хто з працівників рудника прийшов у своєму чорному гірницькому одязі: в чорних сюртуках із срібними гудзиками, оперезаних широкими шкіряними поясами, на яких висіли начищені до блиску шахтарські лампочки. На головах у них були шапки, схожі на солдатську пілотку, але чорного кольору і з значком у вигляді срібного кайла навхрест з молотком. Штани були з грубої тикової тканини, темні, пофарбовані в колір мундира. Що в них було особливого, то це широка шкіряна смуга ззаду, як на рейтузах. Колійного сторожа привезли на велосипеді. Приїхавши, він обійшов усіх і потиснув їм руки. Альбіна послали довідатися, чому той або інший запізнюється. Віллі приєднався до нього. Поки молоді хлопці їздили на розвідку, прийшли такі люди, про яких невідомо було, чи підуть вони сюди, чи до церкви. Саме в цей час люди йшли до церкви. Селянських жінок можна було пізнати з хусток на голові. Коли вони проходили, дехто обмінювався з ними жартами. Якась селянка гукнула:

-- Ви б хоч посоромилися зчиняти такий галас у святу неділю.

-- Нічого, матінко, сьогодні ж Перше травня, а ви зчиняєте такий галас не один раз на рік, а п'ятдесят два рази.

Селяни, яким довелося плентатися в супроводі своїх жінок, підморгували демонстрантам.

— Це ж тільки до обіду, а потім можна буде хильнути чарчину,— шептали вони їм.

Так воно, звичайно, й було. Хто цього не розумів? Багато кому довелося піти в церкву тому лише, щоб стара не зчинила вдома галасу.

Для Мели не піти в церкву була річ не проста. Мати не звертала на це уваги, батько зовсім цим не цікавився, але Года була в цьому відношенні дуже сувора. Вона не потерпить того, щоб дитина відійшла від бога. Ніякі умовляння не допомогли. Цього разу Мела віддала перевагу Віллі. Вона хотіла бути там, де буде він. Йй не лишалося нічого, як обманути Году. Вона сказала їй, начебто Грюнберг виїздить і вона будь-що повинна ще зайти до нього. Хоч Года й не могла цього збагнути, але все ж таки він був господарем, та ще й євреєм, тож її не здивувало, що він не розуміє християнського обов'язку. В домі торговця худобою Мела з допомогою Саллі перодяглася. Йй були до лиця нова блузка і чорна шовкова спідниця. З нагоди свята Грюнберг подарував їй червону гвоздику і п'ятдесят пфенігів.

— Гвоздику ти приколеш до волосся, в цей день так ведеться, а за ці гроші купиш собі якихось ласощів.

Мела подякувала йому. Коли дзвони покликали до церкви, вона відчула каяття, в серце її закралася маленька гіркота, що вона почала брехнею такий гарний день. Але в цей час до дому під'їхав на велосипеді Віллі, щоб узяти її з собою. За мить вона забула про все. Він посадив її коло себе на раму. Нахилиючись, він торкався обличчям запашного Мелиного волосся. Мела міцно вхопилася за руль. Блузка її стала схожа на блискучий оксамит і наповнилася чимось м'яким. Вона обтягувала тугі Мелині груди, які здригалися під час їзди.

— Будь уважний, коли їдеш,— сердилась Мела,— ти ж везеш не мішок картоплі. Так трусить, що мені аж боляче сидіти. Будь обережний!

Віллі зразу ж поїхав повільніше. Що він везе на ве-

лосипеді не мішок картоплі, це він якраз помітив. Коло шинку збиралися люди. О-пів на одинадцяті всі були тут. Колійний сторож скликав демонстрантів до купи. Можна було починати. Альбіна і Віллі обрали розпорядниками. Вони об'їздили всіх, запрошували вишикуватися. Віллі ще піднявся по сходах у шинок і попросив тих, які сиділи за чаркою, спуститися вниз і приєднатись до демонстрантів. Була небезпека, що дехто сп'яніє раніше, ніж почнеться демонстрація.

— Випити ви зможете й потім, а тепер виходьте!

Він термосив за плечі старих диваків і стягав їх із стільців. Демонстрація рушила. Музиканти з Ланцінгена заграли на честь біберських гірників шахтарську пісню. Учасники походу підхопили:

В добрий час, в добрий час,
Штейгер ось іде...

Обидва хлопці на своїх велосипедах зайняли місце на чолі демонстрації. Вони то їхали поряд, поклавши один одному руки на плечі, то петляли вісімкою. Музиканти грали знайомі їм пісні і марші. Друзі в колоні ішли під руку, співаючи тих пісень, текст яких вони знали. Мелі здавалося, ніби вона присутня на веселому освяченні, тільки тут усе було святковіше й урочистіше. Чоловіки причепили собі червоні гвоздики або бантики червоного кольору. Коли демонстрація проходила по Біберу, на вулицях було майже безлюдно. Хто не пішов до церкви, брав участь у демонстрації. Лише двоє-троє сплюхів, які весь недільний день пролежували в ліжку, підійшли до вікна, розбуджені піснями і грою оркестру, і, позіхаючи, протирали очі. Мела чула, як одна жінка позаду неї сказала:

— Такої багатолюдної демонстрації ще ніколи не було в Бібері.

І день був дуже гарний, в рядах демонстрантів панували радість і торжество. Якби Мела знала всі пісні, вона б теж співала разом з усіма, але вона лише відкривала рот і співала мелодію з «ля-ля», бо їй соромно було, що вона, Віллина подруга, не знає пісень. На її радість, грали й знайоме. Вона так дзвінко затягла «Прийшов до нас травень», що аж радісно на душі стало. Коли демонстранти йшли мимо школи, до колони приєднався вчитель, сюртук якого теж був прикрашений червоною гвоздиною. Його прихід вніс деяке безладдя, бо кожен

хотів потиснути йому руку. Ряди змішалися, але незабаром усі знову стали на свої місця і продовжували марширувати.

«Ось який наш учитель! — подумав багато хто із зворушенням.— Не багато є в нашій місцевості таких близьких до народу людей».

Віллі і Альбін, котрі їхали попереду, вважали, що демонстрація повинна пройти через фабричний двір, це була й найкоротша дорога до їхньої цілі — до «Струмка». Але колійний сторож вирішив інакше. Він не хотів без потреби сердити панів із шахтоуправління. Коло роздрібної бакалійної крамнички Штумпфа похід повернув праворуч і пішов в обхід через Росбах.

В той час, коли демонстранти вже бадьоро крокували по селу, в домі директора Ціммермана ще панувала сонна тиша. Служниця накривала стіл для сніданку, стараючись не брязкати посудом, бо ж у них були гості. Вчора ввечері із Гельнгаузена приїхали екіпажем червононосий аптекар і гострий на язик головний інспектор. Добре випивши з нагоди приїзду, вони полягали в чужі ліжка. Цей візит був для служниці Ціммерманів особливо неприємний, бо в цей день вона мала бути вільною. Тепер її відпочинок пішов нанівець, і вона була засмучена, що це сталося саме на травневе свято. Першою із спальні вийшла шановна пані. Треба було ще дещо зробити. Слідом за нею в халаті вийшов пан Ціммерман. Він збуджено бігав туди й сюди і навіть забув зняти пов'язку з бороди. Він розпорядився, щоб мисливський екіпаж тримали напоготові до полудня. Служниця побігла до Першке, кучера, який одночасно був за швейцара, і підняла його з ліжка. Коли ванна кімната нагорі звільнилася, обидва гості поспішили туди й приготувалися до сніданку.

За столом — господиня саме наливала каву — після звичайних запитань «чи добре спочивали?» й таке інше гості заговорили про те, що це за музика гула протягом цілого ранку в містечку. Музика? В містечку? Ціммерман з подивом глянув на жінку.

— Ти щось чула, люба?

— Ніякої музики я не чула,— ніяково пробелькотіла вона.

Все ж таки гості вперто твердили, що вони щось чули, тож господиня покликала служницю.

— Скажіть-но, Тіллі,— звернувся до неї директор,— чули ви сьогодні в містечку якийсь галас або музику?

Треба сказати, що в домі директора ніколи не говорили про профспілки і Перше травня. Це досить драгувало його на службі, тож в особистих розмовах він ніколи про це не згадував. Отож не дивно, що служниця Тіллі також нічого про це не чула. Справа почала викликати подив. У аптекаря заціпило в його червоному носі і, коли Ціммерман звелів Тіллі довідатися, що це за галас чути було сьогодні вранці, він багатозначно подивився на головного інспектора.

Тіллі й не треба було йти кудись, бо вона й сама добре знала що сьогодні сталося, але вона побігла вниз на подвір'я, до сім'ї двірника і з невинним виглядом запитала:

— Чули ви сьогодні вранці галас або музику?

Вони глянули на дівчину з таким подивом, ніби вона з глузду з'їхала.

— Звичайно, ми чули музику, ми навіть самі співали. А ти хіба не чула? — здивовано запитала двірникова жінка.

— Та ні, невже ви думаєте, що мені вуха лепом позакладало? — зухвало промовила Тіллі.— Але ж наш господар не чув,— такого він не чує,— і тому він хоче знати, що воно таке було.

Двірникова жінка захихикала:

— Коли він не чув музики, то звідки він знає, що вона грала?

— Про це йому сказали гості,— багатозначно пояснила Тіллі.

Двірник теж добре знав, у чому справа.

— Мабуть, дошкуляє йому, цьому старому товстосумові, що в Бібері таке відбувається?

Дівчина кивнула головою. Двірникова жінка, яка була дуже кмітлива, сказала тоді:

— Ти ж можеш сказати йому, що це святкувала пожежна команда.

В їдальні Тіллі повідомила, що на подвір'ї ніхто точно не знає, що трапилося. Двірникова жінка гадає, що це святкувала пожежна команда.

Ціммерман ухопився за цю версію, як потопаючий за соломинку, і сказав своїм гостям:

— Звичайно, панове! І як міг я забути, що сьогодні професійне свято пожежної команди.

Гості з недовір'ям випорожняли ложечками яєчка. Головний інспектор між іншим кинув:

— А чи це не святкування Першого травня?

— Ні в якому разі! — вибухнув директор. — Як ви могли подумати таке? В Бібері свято Першого травня? Просто смішно! Під моїм командуванням вони тут усі націоналісти. На своєму руднику я урядую суворо і справедливо. Звичайно, і мої погляди до певної міри соціалістичні, певна річ, націоналістично-соціалістичні, так би мовити.

В лісі, на лужку, де мало вдбутися свято, з необтесаних дощок і жердин був збудований поміст. Біля нього розташувались оркестранти, а жителі Бібера поставали навкруг. Спочатку взяв слово колійний сторож. Він поздоровив присутніх і заявив, що радий з того, що так багато людей бере участь у святкуванні. Тут було також дуже багато й дітей. Колійний сторож говорив докладно й спокійно. Він уважав, що час уже шахтоуправлінню побудувати нові житла для гірників. Він говорив також про жертв виселення з тих сіл, де мали бути військові табори. Ландрат надавав їм обіцянок, але не дотримав жодної. Треба, нарешті, подбати про те, щоб ці розорені селяни одержали землю.

Мелі його промова дуже сподобалась, особливо те, що він лаяв воячину. Адже ж саме воячина була в усьому винна. Нарешті, колійний сторож обрушився на якогось графа в ландтагу і не залишив на ньому живого місця. Коли ж пролунало ім'я Лібкнехта, всі почали плескати в долоні. Це була справжня людина, якби тільки в Німеччині було побільше таких людей. Мела вже не раз чула від Віллі ім'я Лібкнехта. Вона знала, що її Віллі покладає на нього великі надії.

Учитель стояв на луку, трохи осторонь великої юрби. Він слухав. «Диви-но, який він, цей колійний сторож, — думав він, — цей простий чоловік говорить такі речі, що аж дивно стає». Він дивувався. Говорив той, що правда,

досить кострубато, але вчителя дивувало те, що і у нього самого часто виникали такі ж думки.

Учитель міркував. Це ж саме він сформулював би зовсім інакше, звичайно, в тій мірі, в якій він згоден з цими ідеями. Недарма ж — тут учитель гордо випростався з почуттям власної переваги — він писав статті в газету і в нього виробився легкий стиль. Але він ладен був дещо простити колійному сторожеві, бо в його промові, як він констатував, були справжні перлини думки. Цей чоловік викликав у нього пошану. Травневе свято було якесь особливе. Його не можна було порівняти ні з чим. Члени профспілок пішли в наступ, вони зажадали збільшення платні, вони вирішили більше не допустити війни. Вони були революційно настроєні. Нехай панівні верстви удають, що ці вимоги їх не турбують. Хвальки спробували пустити їх повз вуха. Але одного дня все піде інакше. В душі вчителя зажеврила маленька іскра. Таких людей, як цей зарозумілий Ціммерман, слід було б притягти сюди, — подумав він, — нехай би дав цим людям пояснення і відповідь. Йому довелося б погодитися з вимогами робітників. Плин учителевих думок перервала гідна уваги подія, яка трапилася в траві: по землі повзла слизиста цикада. Вона була дуже цікава тим, що тільки в ранній час покидала свою дірочку в землі, щоб приклеїти свій слиз до стеблинок і квітконіжок. Напевно, її сполохала святкова публіка...

Після колійного сторожа до демонстрантів звернувся голова окружної організації СДПН Бузольт. Він говорив про те, що капіталісти озброюються, але цього разу робітники всіх країн усвідомили, що вони не повинні воювати проти своїх братів по класу. Мела, якій вже надокучила балаканина, простягла руку своєму Віллі. Про цього промовця Мела знала тільки те, що він працює столяром у Ганау і що Віллі знайомий з ним. Хвала богові, він говорив не довго. Під кінець він побажав усім радісно провести цей день, щоб набратися нових сил для дальшої боротьби. Потім оркестр загравав «Вранішню зорю».

Зірки погасають,
Пітьма розтає,
Вже тіні щезають,
Зоря настає,
Між землею і небом сходять
Свобода й одвічна молитва народів.

Мелі, яка коли-не-коли вихоплювала із тексту окремі слова, ця пісня сподобалася.

Мисливський екіпаж пана Ціммермана був звичайнісіньким міцно збитим висококолісним селянським возом. Пани посідали попереду, а Першке в заднього сидіння правив возом. Щоб уберегти від розчарування своїх гостей, чиї сподівання все росли й росли, господар покаржився, що умови для полювання в його мисливській окрузі стають дедалі гіршими. З полювання на дрібну дичину нічого не виходить, бідкався він, куріпок, зайців і фазанів стає все менше. Лисиць, звичайно, було багато, їх розплодилося до біса. Більше, ніж кролів. Головний інспектор під час свого полювання в Леттгенбрунні (в межах його маєтку вже три роки стоять солдати) також набув сумного досвіду. Дичині шкодило насамперед браконьєрство.

— Так, жителі Шпессарта славляться цим,— багатозначно заявив аптекар.— Як ви гадаєте,— продовжував він,— що я почув на останніх зборах мисливців? Уявіть собі: пастухи найчастіше підстерігають зайців і винищують велику кількість їх. Кажуть, що своїми триметровими сапами вони вбивають дичину на смерть.

— Це ж просто неймовірно! — роздратовано заперечив Ціммерман.

Головний інспектор також не хотів допустити, щоб йому розповідали такі побрехеньки.

— Клянусь своєю честю і совістю, що це правда,— урочисто посміхнувся кумедний аптекар, потерши свого червоного носа.— Подумайте тільки, адже заєць не тікає від пастуха, коли той підходить із своєю отарою овець. Пастух з його отарою добре відомий звірині на полях. Тож заєць причаюється в борозні і дає пастухові наблизитись, бо гадає, що той обмине його. Але ж пастух і не думає іти геть, він кладе свого ціпка на плече і кружляє весь час навколо звірятка, що припало до землі. Чи він зайця гіпнотизує, чи як там, не знаю, але заєць продовжує лежати, і пастух, наблизившись до нього, вбиває його ударом проміж вуха.

— Це ж просто неймовірно! — вигукнули в один голос Ціммерман і головний інспектор.

— Це така ж правда, як те, що я сиджу тут! — Апте-

жар ніколи ще так не забріхувався, розповідаючи свої мисливські вигадки.— Це правда, подумайте тільки, як легко пастухові підійти до зайця. Йому набагато легше набити дичини, ніж нам. Послухайте, ось вам інший випадок. Пастухова отара перестриває зайця. Тоді пастухові ще легше його здобути. Цікаві вівці зупиняються, щоб розгледіти зайця. Досвідчений пастух відразу ж помічає, що вівці збилися до купи. Що ж він тоді робить? Він видобуває свого ціпка, відштовхує трохи вбік овець, що облягли зайця, і...

— Б'є! — жартівливо перебиває головний інспектор.

— Звичайно, він б'є,— розпалюється червононосий,— і навіть дуже сильно, точно проміж вуха. Ви не повірите, але спритний пастух добуває отак шість-вісім зайців на день.

Для аптекаревих співбесідників це було вже занадто.

— Цього не може бути! — відверто сказав головний інспектор.— Ця історія з початку до кінця облудна і брехлива. Заєць ніколи не буде перебігати дорогу отарі овець.

Аптекарь стояв на своєму. Ні, він і на крок не відступить від своєї думки.

— Чи ти колись бачив, щоб заєць тікав від отари?

— Щиро кажучи, ні, але...

— Ніяких «але». Заєць ніколи не тікає від отари.

— Але,— головний інспектор почервонів і почав лягати,— не буду ж я спинятися і спостерігати, чи тікає заєць від отари овець.'

— Стривай-но, але ж це важлива річ, що ж ти спостерігаєш, хотів би я знати, коли знаходишся на лоні природи?

Червононосого дідугана не можна було переспорити.

Віз звернув на польову дорогу. Директор Ціммерман мав намір наблизитися до фазанячої загороди ззаду, але ще треба було заїхати по дорозі в лісництво, де директор залишив свого лягавого собаку. Першке зіскочив з козел, щоб узяти пса. Це справа дуже недовга, бо кучер має лише випустити його з будки. Собака привітав свого хазяїна гучним гавканням і вилянням хвоста. Полювання можна було починати. Віз під'їхав, коло воріт з'явився лісник і, вітаючи панів, підніс руку до кашкета:

— Мисливського щастя!

— Мисливське спасибі! — відповіла громада, продовжуючи перервану бесіду.

Мисливська мова — це мова спеціальна, і кожен повинен пильнувати, щоб не осоромитися перед іншим.

— Дозвольте вас перебити, пане директор, — включився в бесіду аптекар, — кінцівки журавля мисливець називає ногами, а кінцівки сірої чаплі — «підпірками».

Присоромлений Ціммерман почервонів.

— Дякую вам!

Ціммерман був ще відносно молодим мисливцем. Аптекар не пошкодував праці і виклав зеленому новакові назви частин тіла дичини. Олень має не вуха, а «слухавки», очі називаються «світельцями». Морда зветься «пащею», а замість «ноги» мисливець каже «тікачки». Ціммерман уже засвоїв все це. Тому аптекар перейшов до менш відомих, але саме тому делікатніших предметів... Головний інспектор вважав, що все це дуже образно і вкрай забавно. Він підстрибував на своєму сидінні і вимагав від аптекаря все нових соромітних назв. Звичайно, оповідач на це не погодився, він приступив до розгляду лисиці.

— У лисиці не морда, а «хапало», не хвіст, а «хлист».

Після обіду коло «Струмка» відразу ж почалися танці. Хлопці з захопленням брали участь у святкуванні; поки музиканти грали, вони й на мить не припиняли танцювати. Вони відмовлялися йти додому їсти, і тоді, як дехто хотів повернутися в Бібер, вони вперто залишалися тут. Зрештою, таке травневе свято буває раз на рік, тож вони бажали скористатися з нього.

Трьом бабусям, які із своїми чоловіками прийшли з Росбаха, зовсім не варто було зайвий раз верстати далеку дорогу додому. Вони скинули з себе верхню одягу і посідали в своїх світлих нижніх спідницях на сонці, під кущем тернику, рясно вкритого білим цвітом. Бабусі виглядали під весняним сонцем, як черстві хлібні шкуринки. Поки їхні чоловіки стояли коло стойки й пили, бабусі розпакували свої пироги і, сидячи в траві, правили собі теревені (без цього вони не могли). Сьогодні вони теж почували себе молодими. Одна з них, щоб уберегтися від сонця, обмотала собі голову хусткою; друга взялася плести вінок із жовтцю і дзвоників, який вона потім одягла собі на голову. А третя не робила нічого, вона обперлася на свою сумку з харчами і в свої шістдесят років, як дитина, смоктала цукерки. Вона зачаровано дивилась на зелень, на

квіти, на луг і на ліс, а потім, штовхнувши своїх супутниць, натхненно сказала:

— Агі, дівчата, як ту добре, ми сьогодні знов молоді а сильні, я смокчу конфету, як дитина восьми літ. А най помру, то не буду призти навіть окрайця, се кажу тобі, Ерно, бо поти щось призеш, ще ті красно живеться.

Яка тиснява і штовханина коло буфету! «Струмок» зовсім не був розрахований на таку кількість людей. Чоловіки товпилися біля шинку.

— Мені теж кухоль пива!

— Три кухлі бюргербройського, — намагався перекричати інший.

Алоїз вибрався з тисняви. Він одержав нарешті свої два подвійні.

— Посунься, старий, нам теж треба місця!

Ці хлопці не давали пити іншим. До природи і повітря ці старі диваки були байдужі. Вони добре почували себе в густому тютюновому димі й сивушному смороді. Без горілки і вина свято для них було не свято. В люльках, які звисали з їхніх беззубих ротів, шипів кнастер. Старики сміялись, на їх зморшкуватих обличчях блищали очі. В такому товаристві Алоїз любив поговорити:

— Кажіть, що хочете, а все ж таки лісник нас обдурив! — голосно заявив він. — От шельма, от падлюка, от сучий син! Щоб за наші гроші ми не могли мати добрих дров? — Він огледівся навколо себе. Загальне схвалення. — Коли нам належать колені дрова, він не має права призначати нам колоди чи хмиз.

— Що ж ти зробиш, коли ти голий бідак?

— Біжи пожалійся головному лісничому, — порадив йому хтось.

Іншим зразу стало ясно, що він ще не стикався з пруським лісовим управлінням.

— Він нічогосінько тобі не дасть. Ти вкради, тоді матимеш.

— Тихше! Тихше! — заревів шинкар. — Бунтуйте, де собі хочете, тільки не в моєму ресторані.

Жителів Бібера дуже погано забезпечували дровами. Хоч навколо містечка були ліси, лісове управління не хотіло давати людям хороші дрова. Хороші колені дрова везли в місто, бо там їх продавали дорожче.

— Адже хтось мусить брати колоди, — казав лісничий, — і це випадає вам.

Спробуй заперечити. Хто хотів, щоб зимою у нього в хаті було тепло, змушений був тягти дрова з лісу. «Тільки не дай себе застукати», казали найбільші хитруни.

Під звуки музики молоді люди рухалися по дошках помосту. Назвати це танцями не можна було. Молодь стрибала і пританцьовувала. Пари натикалися одна на одну, не заважало їм і те, що маленькі діти, побравшись за руки, товклися серед них. Все було прикрашене зеленню, танцювальна площадка була облямована листям, а в саду гоїдалися гірлянди різнобарвних ліхтариків. Молодь веселилася. Надвечір, коли запалять різнокольорове освітлення, буде ще красивіше. Адже травневе свято буває лише раз на рік. Мела і Віллі натанцювалися вже досхоchu, вони розгарячилися і спітніли, сорочка прилипла до Віллиного тіла, і тому вони пішли з танцювальної площадки. Вони кинули співчутливий погляд на Альбіна, який від нудьги чистив свій велосипед, поставивши його коло тінистої загорожі. Він був самотній, обличчя його було похмуре, бо він не знайшов дівчини, яка б з ним потанцювала. Мела випустила Віллину руку і підійшла до Альбіна.

— Ходім, Альбін, потанцюємо, чи тобі не хочеться?

Альбін запитливо подивився на Віллі і пішов з Мелою. Віллі сів на лаву і, насвистуючи, дивився на них. З цим Альбіном просто біда. Хлопець торопів перед дівчатами і перед усіма жінками взагалі. Причина була та, що вдома у нього все йшло шкереберть. Батьки його сварилися при кожній нагоді, в хаті завжди стояв галас, і Альбінові не легко було утриматися вдома. Він не був ані гарним, ані смілим і дуже ніяковів у присутності жінок. А може, через те він був такий, що його ніколи не зогривала материнська любов. Звідси і його нерішучість. Він здавався норавливим і, хоч як старався, але не вмів знайти потрібного тону, коли розмовляв з біберськими красунями. В липні йому мине двадцять один рік, через його женоненависництво з нього вже насміхалися:

— Альбін,— казали люди,— ти б краще зразу взяв стару, якусь удову, з нею тобі добре буде, вона тебе навчить, коли ти ще не вмєш.

Такі жарти прикро вражали Альбіна. В Бібері він взагалі ні з ким, крім Віллі, не дружив.

Тепер, тримаючи в обіймах Мелу, він ковзався по помосту. Вона належала до тих небагатьох танцюристок, яких дуже легко було вести, тому вони добре танцювали.

Здогадуючись про його смуток, дівчина знала, як з ним повестися.

— Ти добре танцюєш,— похвалила вона його.

Від цієї похвали хлопець почервонів.

— Ти також,— ніяково сказав він, бо щось інше не спало йому на думку. При цьому він зробив такий незвичайний поворот, що Мела від страху скрикнула. Але вона добилася того, чого хотіла. Коли вони сходили з помосту, Альбін сміявся.

Тимчасом Віллі скинув піджак. Йому стало легше, як і спітнілим музикантам, котрі давно вже сурмили в зовсім промоклих сорочках. Спека стояла нестерпна. Мела, яка звичайно страждала від неї найменше, тепер так само пішла в затінок і з благоанням дивилася на небо. Не ворушилася жодна гілка великих ялин, що оточували танцювальну площадку. Дереву нерухомо височіли під жагучим промінням сонця. Мела стежила за маленькими пташками, які, шукаючи хоч невеличкого затінку, стомлено і мляво пурхали в ялиновому галуззі.

За прикладом пташок пішли й молоді люди, які спочатку з таким захопленням брали участь у танцях. Вони зникали один по одному, щоб трошки поспати під деревом після обіду, хоча б до того часу, поки спаде найбільша спека. Деякі з них знову попленталися вниз, до річки, щоб там, у тінявих кущах, половити в швидкій воді форелей. Хлопці, які були з дівчатами, використовували цей час для прогулянок. Дівчата сміялися, коли хлопці, раптом сповнившись бажанням «рвати квіти» чи робити щось інше, нетерпеливо тягли їх за руку. Три бабусі у нижніх спідницях розуміюче підморгували їм, уважно реєструючи лише, хто з ким пішов.

Мела пішла із своїм Віллі. Вони вибралися в гірський ліс і, йдучи вперед, потрапили в густі зарослі, де квітнули кущі блискучожовтого дроку. Кущі ялівцю, які, мов самотні городні опудала, стирчали серед цього краєвиду, гоїдалися од вітру. Вітер, який віяв на висоті, освіжив закоханих. Вони побралися за руки, і їм почало здаватися, ніби природа готується урочисто зустріти їх. Довгі трави гладили їх по ногах, а ялинки ворушили своїми голчастими руками, манячи і кличучи їх поринути ще глибше в цю квітучу красу. Вони бігли, поки не стомилися. Тоді молодий хлопець знайшов у затінку місце, де можна було відпочити. Мела лягла на траву, підклавши руки під голову,

а Віллі присів коло неї. Вона втупила очі в небо, а він у цей час піймав і посадив їй на руку коника, що почав по ній дряпатися. Дівчина схопила Вілліну руку і почала гратися його пальцями, вона дивилася на нього таким ніжним поглядом, що Віллі неважко було зрозуміти, як вона його кохає. Так, Мела в цей час була щаслива. Він пестив її голу руку, його рука гладила м'який, хрустливий шовк її блузки. Він підклав руку їй під голову і поцілував її в губи. Дівчина заплющила очі, кращого, здавалося, їй бути не могло, та все ж таки сталося їй щось краще.

Троє мисливців з упертим і гордим виглядом ішли через ліс, через луки, пробиралися крізь густі зарослі білого терника, що рвав на них одяг. Попереду всіх, винюхуючи і вистежуючи, біг собака. Він мусив вивести мисливців на вірну стежку, підказати їм: «го-го-го, увага». Час від часу пес зупинявся в чеканні, підіймав ногу, насторожено повертаючи голову в одному напрямку. Мисливці зупинялися, їх охоплювало почуття крайнього напруження, кожної миті міг злетіти вгору табун фазанів або куріпок. Рушниці вони тримали наготові до пострілу, руки їхні тремтіли від збудження. Горе нещасному птахові, бідній куріпці, бідному фазанові, які наслідки б тепер злетіти вгору: розтерзані дробом, вони знову опинилися б на землі. Але ніщо не злітало. Навіть не можна було визначити, що так надовго прикувало увагу бравого собаки: миша чи тільки метелик? В душі аптекаря, який вважав, ніби у нього хороше око на мисливських собак, виникли сумніви щодо якості директорського пса. Сам Ціммерман також втратив певність: очевидно, пес загубив напрямок. Хоч директор і базікав щось про «місце збору фазанів»,— цього виразу не чув навіть добре обізнаний аптекар,— але знайти його він не міг.

Сталося так, що члени гелінгаузенського мисливського клубу «Завзятий мисливець, зареєстрована спілка» разом із гостинним власником цієї округи наблизилися до тих місць, куди залізли закохані парочки з числа біберської молоді, яка брала участь у травневому святі. Полишимо досвідченому мисливцеві вирішити, чи троє людей, які полювали щонеділі і яких можна було просто назвати горе-мисливцями, не знайшли ніякої дичини тому, що її розігнала музика, чи тому, що вони були не справжніми

мисливцями. Тут, мабуть, далися ознаки обидві причини. Директор ще важко крокував уперед, запалений бажанням побачити, як на його поясі гойдаються кілька штук куріпок (*perdix perdix*) або принаймні один фазан (*phasianus colchicus*). Як це відомо мисливцям, шум, який робить дичина в чагарнику, називають «прокладанням шляху». Чути тріск і шурхіт. Несподівано поблизу горе-мисливців почулося «прокладання шляху». Вірний пес миттю зупинився, а мисливці завмерли в напрузі, чекаючи, що прокладе собі шлях із чагарника. Але звідти не вийшла ніяка дичина, а тріск і шурхіт все ж таки не припинялися. Не побачивши нічого, мисливці зібралися йти далі. Пес також повільно зробив два-три кроки. За командою «хапай!» собака з гучним гавканням зробив стрибок і сполохав закохані парочки.

Минуло кілька секунд, поки «мисливці» отямилися. Головний інспектор розуміюче засміявся, а Ціммерман зовсім розлютився. Саме тут знаходяться фазани, і в тому, що вони не застрелили ні одного, винна ця банда робітників і ледарів: працюють вони погано, крім того, вони бунтівники, до цього ще лізуть кохатися на мисливську ділянку свого господаря.

Сполохані парочки, не оглядаючись, швидко подалися геть. Наостанку мисливці, які в безнадії перекинули вже через плече свої рушниці, прогавили двох рябчиків, що злетіли в них перед самісіньким носом. Головний інспектор ще пустив їм хутко вслід два заряди дробу, але даремно. Він не надав цьому ніякого значення, лише щиро-сердо сказав:

— Нічого, я принаймні прочистив дула своєї рушниці.

Кучерові Першке було наказано чекати з возом на панів унизу, на дорозі, що веде з Бібера до Візена. Він сів у затінку на траві і, курячи свою люлечку, думав про те, в якому разі він одержить більше чайових: чи тоді, коли пани настріляють більше, чи тоді, коли вони настріляють менше дичини. Подумавши з годину, він прийшов до висновку, що для нього найкраще було б, якби пани нічого не настріляли, бо тоді їм було б соромно і вони дали б йому більше грошей. Через те він не моргнув оком, коли пани припленталися без здобичі. Він допоміг їм залізти на воза і розмотав віжки, що їх він, чекаючи, намотав на пужално.

По дорозі додому вони проїхали мимо «Струмка», де люди співали й танцювали. На воротах саду висіла табличка, на якій було написано: «Хай живе Перше травня!» Головний інспектор і аптекар захотіли злізти з воза.

— Нам не пошкодило б,— сказали вони Ціммерману,— якби й ми на Перше травня перехилили по чарці.

Директор Ціммерман кисло скривився. Він не любив бути з робітниками запанібрата. Здалека, так, здалека ними легше було командувати. Та що було йому робити. Він повинен був поступитися перед бажанням своїх гостей.

Коли вони ввійшли в шинок, там зразу запанувала повна тиша. Ті, які стояли ближче, незграбно робили низькі поклони, а ззаду в цей час невідомі крикуни кидали зневажливі репліки. Їм не подобалося, що їм перешкодили святкувати.

Саме цього директор і боявся. Він помітив шахтаря Альбіна, відомого йому своєю непокірливістю, який старанно припадав до горілки.

Альбін схопив з прилавка дві склянки і, хитаючись, підійшов до директора, який з обуренням оглядався навколо.

— Іди сюди, директорчику,— белькотав він,— випий з нами.

Ціммерман завагався, в першу мить він хотів вибити склянку з рук прубіяна, але відразу ж схаменувся, зробив вигляд, ніби не помітив його, звернувся до своїх супутників і пройшов до прилавка мимо сп'янілого хлопця.

— Гей,— покликав Ціммерман шинкаря,— коньяку, будь ласка, три склянки, але найкращого з усіх, які у вас є.

— Мабуть, цьому боягузові моє запрошення не дуже припало до смаку,— пробурмотів йому вслід Альбін.

Директор удав, ніби не почув цього.

— Давайте вип'ємо за всемілостивішого батька нашої вітчизни і за військово-морський флот.— Ціммерман став впівоборота.— І ви, люди, можете випити з нами.— Він підняв склянку.— За Гогенцоллернів!

«Люди» мовчали, їхні обличчя спохмурніли.

Троє мисливців вихилили горілку, скривилися, як це роблять, п'ючи міцний напій, і поставили склянки назад на стойку.

— Ще по склянці,— звелів Ціммерман.

Шинкар клацнув каблуками і налив коньяку.

Ціммерман озирнувся навколо. В залі запаувала тиша — зловісна, гнітюча тиша. Директор пожалкував, що забув на возі свою рушницю. Якби вона була при ньому, він міг би триматись інакше. Він підняв склянку.

— У кого справжнє німецьке серце,— звернувся він до присутніх,— той вип'є зі мною! Ясно?

Алоїз, який сховався за чиюсь спину, голосно запитав:

— А за що ми будемо пити?

Ціммерман з хвилинку шукав того, хто зробив це зухвале запитання.

— Що ж, за те саме, що й перед тим,— відповів він.

Ще коли Ціммерман із своїми товаришами по полюванню пив першу склянку, Віллі Корн і Мела, ніким не помічені, ввійшли в шинок.

Дівчина ніяково скинула травинку із своєї пом'ятої спідниці і в чеканні стала коло дверей.

Віллі Корн розгнівано підійшов до директора, якого раптом опанувала непевність. У цю мить директорові хотілося бути далеко звідси.

Корн відчував, що всі очі звернуті на нього. Він стояв коло Ціммермана визивно близько, лише кілька сантиметрів відділяли його від могутнього директора. Він міг би схопити його...

Люди, які стояли позаду нього, затамували подих.

— Товариші! — голосно вигукнув Віллі і став врівоборота, не спускаючи ока з директора, котрий якось увесь зіщулювався.— Товариші! — вигукнув він.— Коли вже треба випити за те ж саме... Перед тим ми пили за єдність робітничого класу, проти визиску і війни, за це ж ми вип'ємо і тепер!

Звичайно, за це вони цокнулись. Алоїз, лісоруб, посміхнувся і сказав:

— Випити ми повинні, щоб пан директор не подумав, що ми нечемні.

У шинку залунав схвальний регіт гірників.

Цей регіт доконав мисливців. Всі троє відчули себе тут чужими і, розгублено посміхаючись, подалися із шинку.

Тоді в шинку знову стало весело. Люди за столами голосно й радісно обговорювали пригоду. У визначенні того, що сталося, вони не були цілком однакової думки. Дехто з них гадав, що з таким впливовим чоловіком, як

Ціммерман, не можна було поводитися так безцеремонно, а інші казали:

— Котюзі по заслугі, нехай не втручається в наші справи і взагалі...

— Брудна банда! — сердито сказав директор, сідаючи на воза.

Аптекарь і головний інспектор не могли відмовити собі в тому, щоб не поглузувати з директора — з його добрих стосунків з робітниками рудника.

Червононосий продовжував шпигати його словами:

— Дивно, що ви, пане директор, нічого не знали про це травневе свято. Хіба дирекцію не повідомили?

— Ви ж знаєте, що я людина рішуча, — заявив Ціммерман. В душі він урочисто поклявся, що помститься робітникам за те неприємне становище, в яке вони поставили його. «Ці двоє ще згадають про мене, я їм покажу».

Незабаром після цього пам'ятного травневого свята в домі Клейшпісів сталася несподівана подія. З Гельнгаузена повернулася Мільхен. Господарі, в яких вона служила, переїхали кудись далеко в Лотарінгію, і їй довелося взяти свої речі на плечі і повернутися в лоно сім'ї. Вона не хотіла виїздити так далеко від дому. Дівчина з'явилася в Бібері з багатьма старими платтями, що їх у своїй щедрості подарувала їй шановна пані, і весь час тільки й розповідала про те, як добре жилося їй в Гельнгаузені. На перших порах вона, очевидно, не мала роботи і витрачала свій час на переодягання, міняючи плаття кілька разів на день, тому в містечку скоро звернули на неї увагу. Коли вона виходила на вулицю, чи то йдучи в крамницю по харчі, чи то прямуючи до своєї сестри, вона завжди була вдягнена елегантно й зі смаком.

Біберські молоді хлопці стали незабаром її поклонниками. Мати її, яка пишалася своєю молодшою донькою, була так само захоплена нею. Годя ж, навпаки, осуджувала її нехристиянську мішуру та кокетство, сусіди, особливо старі жінки, які стежили за молодістю дівчиною, сховавшись за занавісками своїх вікон, похитували головами і заявляли, що ця особа «своєю короткою сорочкою зчиняє занадто сильний вітер». І справді, Мільхен, якій минав двадцятий рік, блиском своїм дратувала селян і була в їхніх очах якоюсь підозрілою особою. Старі люди, які

вважали себе знавцями життя, пророкували, що вона накличе на Бібер всілякі біди.

Та хоч які суперечливі розмови точилися про Мільхен, була все ж таки людина, яка дуже зраділа її приходу. Це була Мела. Мільхен також була вражена тим, якою гарною стала її сестра. Кинувши допитливий погляд на те, як вона зачісує волосся, як носить блузку, міська мамзель прийшла до висновку, що Мела закохана, що у неї є друг. Щасливі тим, що вони знову разом, сестри міцно обнялися, поцілувалися і потиснули одна одній руки. Вони нагадували двох подруг, які довго не бачилися.

Дім Грюнбергів справив на служницю з міста недобре враження. Вона вважала, що там брудно. Вона морщила ніс від безладдя на подвір'ї, від запаху худоби. «На жалюгідному хуторському дворі курки й гуси — це бідний єврейський селянин, та й годі», подумала вона. Коли Мела представила свою сестру господині, Саллі стояла біля плити і витирала руки об не зовсім чистий фартух. «І це така господиня? — майнуло в голові у Мільхен. — Ні, красенько дякую!» Господиня, яка носить брудний фартух і стоїть коло плити, яка не п'є опівдні чаю з варенням, така господиня не господиня, Мела дійсно не може похвалитися нею! Щодо пані Грюнберг, то Мільхен одразу винесла їй свій вирок. Чоловік їй сподобався більше, з ним вона могла принаймні поговорити. Він розпитував її про своїх знайомих з Гельнгаузена, жартував з міською дівчиною. «Цей чоловік принаймні піднявся вище села», подумала Мільхен. Вона швидко й дотепно відповідала. Наслідуючи претензійну мову своїх господарів, вона вплітала в свої відповіді такі слова, як «неодмінно» і «так би мовити». Мела аж роззявила рота. «Авжеж, у місті можна чогось навчитися». Мільхен розумілася на всьому. Коли розмова зайшла про політику, вона заявила, що час уже, щоб німецький орел показав чужим народам свої кігті. «Вгору злинь, орел німецький!» продекламувала вона незабаром. Мелина сестра скоро набридла Грюнбергу.

— Вона марить серед білого дня, — сказав він дружині. — Чорно-біло-червоні господарі Мільхен наклали на неї свій відбиток.

Саллі запитала, чи довго це германське ангелятко думає залишатися в Бібері. Грюнберг знизав плечима. Цього він не знав. Саллі сказала, що коли вона залишиться тут на довгий час, то це буде просто небезпечно для Мели.

Мелин Віллі відразу ж підняв на сміх міську панночку. «Панські витребеньки», сказав він своїй подрузі, яку ці слова дуже образили. Проте Мелі було прикро тільки одну мить, зрештою, це краще, сказала вона собі, ніж коли б він закохався у неї. Цей неотесаний хлопець смертельно образив Мільхен. Власне, він не звернув на неї ніякої уваги.

А втім, у Віллі Корна не було й часу довго думати про новоприбулу Меліну сестру. На руднику ішла чутка, ніби шахтоуправління збирається вигнати з роботи Альбіна і Віллі за їхню зухвалу вихватку проти директора рудника. Ніхто не знав, звідки пішла ця чутка. Деякі гірники з шахти чули це нібито від свого штейгера, а він, як гадали, дізнався від канцелярського інспектора, який працює в реєстратурі. Віллі, стривожений більше за свого друга, ніж за себе, зустрів його в кладовій, куди той прийшов обміняти свою шахтарську лампу. Він по-дружньому поплескав Альбіна по плечу і, коли той одержав нову лампу, затягнув його до себе в насосну.

— Ти вже чув, що кажуть люди? — обережно спитав він, переодягаючись.

— Ну, а що ж вони там мелють? — безтурботно запитав Альбін.

— Вони базікають про нас.

— Про нас? А що саме?

Віллі діловито схилився над своїми черевиками і почав зашнуровувати їх.

— Вони кажуть, що директор хоче нас звільнити, ти ж знаєш, через ту сутичку в шинку, — швидко промовив він, спідлоба глянувши на друга.

— Так, а що там сталося в корчмі?

Альбін був тоді такий п'яний, що не міг пригадати подробиць. На обличчі у нього з'явився вираз тривоги. Віллі побачив це.

— Нехай директор поцілує мене в...! — зухвало й гірко вигукнув Альбін. Що він може вдіяти, коли директор хоче його викинути. Альбін ще почував себе молодим і сильним. — Роботу я знайду завжди. Лісорубом мене всюди візьмуть.

І все ж таки, це була неприємна справа. Віллі зашнуровував черевики. Він простяг руку за піджаком, зірвав його з гачка і вийшов разом з приятелем. Вони більше не говорили про звільнення, вони попрямували до пошти, де

Мела повинна була чекати на Віллі. Дорогою він розповів Альбіну про її сестру, яка прибула з Гельнгаузена. Прихильно ставлячись до Мели, Альбін зразу ладен був перенести цю симпатію і на її сестру. Та коли Віллі жартома заявив, що, можливо, вона була б для нього доброю жінкою і вони стали б тоді шуряками, в Альбіна пробудився дух суперечності.

— Я не одружуся ніколи,— гостро сказав він,— жінки приносять лише неприємності.

Мела, розгублена і збентежена, чекала на Віллі. Їй було дуже неприємно, що сестра її стояла коло неї. Та що вона могла робити, Мільхен нудилася і потребувала товариства. Коли вона побачила Віллі і Альбіна, які наблизилися до них, в очах у неї з'явилися подив і радість. Віллине обличчя, коли він помітив її сестру, набрало навіть дружнього виразу. Очі Мільхен хоч крадькома, але дуже пильно оглянули Віллиного супутника. В очах її блиснули грайливі вогники. Нехай сестра її тепер подивиться, як швидко вона обкрутить кругом пальця цього хлопця.

Бідна Мільхен, як вона помилялась! Холодні сірі Альбінові очі швидко оглянули її, і в них не з'явилося й ознаки того, що він принаймні з прихильністю помітив її вроду. Така неуважність образила горду Мільхен. Якусь мить вона старалася стримати сльози гніву. Всі четверо пішли польовими стежками в напрямку Замкової гори. Тоді як Віллі і Мела, побравшиця за руки, повільно йшли, сповнені кохання й симпатії одне до одного, Альбін весь час вихоплювався вперед, залишаючи міську панночку на самоті. Він поводився сьогодні по-дурному, він жартував і пробував глузувати з Мільхен. В думці він вирішив, що в неї хитрі очі й кучеряве волосся. «Кручене волосся — кручена душа. Якби вона була одружена, вона б кричала на свого чоловіка і мучила його. Всі жінки однакові!», думав він.

Ціммерман вирішив викинути принаймні одного з тих хлопців, які його «образили» під час травневого свята. Вибір його впав на Альбіна. Він з великою охотою вигнав би обох. Цього підбурювача Віллі він «попер» би залюбки, але для нього, робітника насосної станції, не так легко було знайти заміну. А з другим він швидко розправився.

Опівдні Альбіна викликали і вручили йому документи. Йому ще виплатили заробіток за тиждень. Альбін поставив нову лампу на підлогу в конторі і пішов додому.

Директор Ціммерман з задоволенням дивився із свого вікна йому велід. Позбавлятися таких тварюк було завжди корисно. Такий тип міг би заразити все підприємство. Думки Ціммермана перекинулися на його сина, новоспеченого обер-лейтенанта флоту. Якраз сьогодні він одержав від нього листівку з барвистою, екзотичною поштовою маркою. Він уже кілька місяців перебував у закордонній подорожі. Директор розглядав листівку, на якій виблискував яскравий південно-американський краєвид. Він позаздрих молоді, якій випадають такі багаті переживання.

Містечко Бібер лежить коло північного схилу Шпессарта. Ці гори не становлять собою кам'яної брили, яка піднімається вгору з усіх боків; це скоріше пасмо гірських хребтів, що безладно тягнуться один коло одного: вкриті лісом висоти, долини, що їх перетинає багато річок, які турист або мандрівник в усяку пору року може спокійно перестрибнути, не ризкуючи замочити черевики. Більші річки впадають у Майн, виняток становить річка Бібер, води якої течуть з Високого Шпессарта на північ і коло села Віртгейм вливаються в річку Кінціг. Якщо піти з Бібера вгору в південному напрямі, то менше, ніж за годину ходьби можна досягти вододілу між Кінцігом і Майном. По мохах гірських лісів багато струмків несуть в долину води Лора, а коли йти далі на захід, то видно, як струмують по лугах ті джерела, що дають початок річці Каль. Селяни, які живуть у цій частині Шпессарта, не мають нічого спільного або не хочуть мати нічого спільного з гірниками біберських рудників. Вони звисока дивляться на рудокопа або на гірника, і селянин не без презирства вимовляє слово «гірник». При цьому селянинові, який розорився і змушений продати своє подвір'я, нема іншого виходу, як самому стати гірником. Заможні селяни у Візені розглядають біберські рудники як кладовище для селянського стану, як могили, де кінчають своє життя невдахи, котрі втратили всяку надію.

Звичайно, молоді хлопці з Бібера не дозволяли безкарно дивитися на себе звисока, а змагалися в тому, хто заїде селянинові у вухо, коли трапиться нагода, що їм,

як правило, і вдавалося робити, бо вони були хитріші і спритніші.

З 1903 року Управління державної залізниці плекало думку прокласти вузькоколійку і цим відкрити доступ до господарства маленьких долин Шпессарта. Вигідним здавався проект, за яким колія повинна була пройти долиною річки Каля. Прокладка залізничної колії через ці багатолюдні, але бідні на заробітки округи обіцяла дати хороші наслідки, тим паче, що в таких містах, як Ганау і Ашаффенбург, весь час зростали фабрики, що потребували робітників. Уже тепер у багатьох місцях цієї бідної, убогої округи люди займалися кустарним промислом. По закінченні робочого дня селянки скручували сигари, а в святкові дні прямували з великими кошиками в місто, щоб продати там плоди своєї праці. При цьому їх не лякали далекі відстані в сім-десять верстов. Цьому лиху треба було зарадити, і тоді виникла думка прокласти колію із Шеллькріппена через Мембріс і Шімборн до Каля, прусько-баварського прикордонного містечка, звідки робітники змогли б уже легко добиратися до Ашаффенбурга і Ганау. Але на все це потрібен був час, переговори точилися нескінченно довго, особливо в баварському ландтагу. Заможні селяни (а саме вони мали вплив) чинили одчайдушний опір проекту прокладення залізниці, бо це не дало б їм ніяких вигід. Вони втратили б дешеву робочу силу, бо ніхто з тих, які могли б заробити гроші в місті, більше не брався б за плату натурою наповнювати їхні засіки. Та одного дня справа все ж таки була доведена до кінця. Незважаючи на те, що куркулі голосували проти, було ухвалене рішення про те, щоб цього року, як казали, розпочати прокладання залізничної колії.

Одного дня на луги долини Каля прийшла група з трьох чоловік. Вони встромили в землю смугасті чорно-білі жердини і, поки двоє з них, голосно гукаючи, щоразу ці жердини пересували, третій стояв за триніжком і викрикував тим двом якісь числа. Він нахилився над трубкою і посилав прокльони чорно-білим кілкам. Числа, які він вигукував до своїх товаришів, він старанно записував у книгу. Заможні селяни з околиць Шеллькріппена з недовір'ям спостерігали це заняття. Незабаром прибіг роздратований власник лугу і спитав чоловіка, який стояв за триніжком, що має означати вся ця возня. Цей так званий землемір був ніхто інший, як безробітний Альбін, котрий

не відступив перед натиском селянина, а спочатку вигукнув до свого товариша чергове число:

— Тридцять три з половиною!

Ззаду долетіла далека луна: «Тридцять три з половиною». Селянин повторив своє запитання, цього разу вже значно ввічливіше:

— Пробачте, будь ласка...

Настала довга пауза, Альбін кинув швидкий погляд на селянина.

— Пробачте, будь ласка, що ви робите на моєму лузі?

Альбін пояснив йому, що вони провадять певні виміри, для прокладання залізничної колії, але вже незабаром закінчать свою роботу. Селянин уже й раніше здогадався, що воно таке, та все ж таки вражено вигукнув:

— Єзусмарієйосифе, хіба це має робитися якраз на моїй землі, а на іншій не можна?

Альбін дуже серйозно відповів йому, що за його розрахунками це місце найзручніше.

— Підгрунтя тут особливо хороше, ця земля буде дуже добре тримати на собі колію.

— Ой, лишенько,— забідкався селянин, і якщо раніше він не скаржився на свою землю, то тепер він почав її лаяти. Вона не така тверда, як здається, під нею хлюпочуть чисті підгрунтові води.

— Перейдіть на той бік річки, там земля багато краща.

Альбін наморщив лоба, вдаючи, ніби він міркує.

— Яка невдача,— сказав він,— а ми якраз закінчили свої виміри, вся наша робота пішла б нанівець, якби ми перейшли на той бік.— Альбін пильно глянув селянинові в вічі.— Я думаю, хай лишиться так, як є, ви одержите від компанії відповідне відшкодування.

Селянин скипів:

— Відшкодування? Що я робитиму з тим відшкодуванням? Я хочу зберегти свою землю. Відшкодування! — голосно обурювався він.— Відшкодування?

Хитрому селянинові щось спало на думку.

— Пане землемір,— звернувся він до Альбіна,— само собою зрозуміло, що ваша праця має бути оплачена.

«А це не хабарництво?» здригнувся селянин, глянувши збоку на Альбіна.

— Скільки? — запитав вражений землемір.

Селянин весело підморгнув оком.

— Зайдіть на хвилинку до мене.

Альбін не примусив себе довго просити.

— Що ж, поки що припинемо вимірювання.

Він дав знак своїм «людям», щоб вони кинули роботу і почекали на нього. Сам він пішов за селянином на його подвір'я і після довгих прохань з його боку дав себе умовити. «Землемір» зглянувся на бідняка. Перед тим, як вийти, він сховав у кишеню дві золотих монети і взяв ще для своїх «помічників» кілька кружал ковбаси і окорок. Після того група землемірів спустилася вниз по долині, щоб ламати ту ж саму комедію коло наступного подвір'я. Селянський страх легко наповнював їхні кишені. Незважаючи на Вілліні докори, Альбін, вибитий з колії увільненням з рудника, брав участь в усіх негідних витівках, якими біберці дурили селян.

Біберські хлопці ставали все зухвалішими й пихатішими, хоч зрештою їхні витівки склалися тільки з хвастощів і розумувань. Вечорами, сидячи по шинках, вони придумували свої каверзи. Улюбленим методом витягати гроші із шпессартських селян був трюк з «Біберським селянським театром». Щонеділі переодягнуті хлопці заходили в якесь село. Село вони обирали віддалене. З'явившись до бургомистра, вони представлялися йому комедіантами, які хочуть розвіяти дрімучу лісову нудьгу його земляків, і просили дозволу дати театральну виставу. Викинувши на сільській вулиці кілька грубих жартів, вони цим самим показували, що вони вміють робити. Люди голосно сміялися. Старі й молоді юрбою сунули до місця, де мав розташуватися театр. Позиченою в поспіху хусткою вони завішували двері хліва. Місце перед хлівом мало служити сценою, за завісою вони чіпляли дзвоник. Перед початком вони, звичайно, збирали гроші. Гроші грали тут найважливішу роль. Поки хлопець, переодягнутий дівчиною, під регіт і великий галас приймав гроші, інший пройдисвіт прив'язував кішку за завісою, якій ніколи не судилося піднятися. Кішка смикала дзвоник, а тимчасом спритні артисти тікали крізь задні двері хліва і надійно ховалися.

Таким чином, Альбін і його приятелі стали господарями в долині і в Шпессарті. Коли вони іноді й ходили «порожнем», себто, без грошей, то не брали цього дуже близько до серця. Вони були молодими, а напад футбольної команди «Германія — Бібер» лишався, як і досі, гордістю і честю долини. Ця команда завдавала всім командам в окрузі поразку за поразкою, і спортивний кореспондент

«Гельнгаузенської газети» писав про «нестримну силу чорно-білих біберських рудокопів».

Мільхен теж захопилась футболом. Не було жодного матчу, на який вона не приходила б, під час якого вона не кричала б: «Браво, Альбін, вперед!» Звичайно, їй не важко було б підчепити собі дружка з футбольної команди. Але Мільхен цього не хотіла. Вже після першої зустрічі з Альбіном дівчина вирішила не відставати від нього і почала упадати коло нього саме тому, що здавалося, ніби жодна дівчина не зможе нічого добитися від цього похмурого хлопця.

Тимчасом близькість між Філомелою і Віллі все зростала. Вони скрізь появлялися вдвох, і всі в містечку вже були певні, що вони поберуться. Хлопець уже давно подобався старій Фердінанді. Спочатку мати з неприязню ставилася до нього, бо він не селянин, але тепер вона не заперечувала. Адже в неї лишалася ще Мільхен, яка могла вийти за селянина і таким чином придбати господарство. Батько, цей завжди п'яний службовець вузькоколійки, був більше ніж зачарований своїм майбутнім зятем і саме через ті голи, що їх Віллі забивав у чужі ворота на честь команди «Германія». Відблиск завойованої ним слави падав і на Мелиного батька. Віллі і Мела збирались оженилися. Кохання між ними було, не було у них тільки грошей. Звичайно, вони спочатку хотіли дещо налагодити, і тому цілком зрозуміло, що спершу їм треба було повністю обладнати собі кімнату і кухню. Мати Клейшпіє пообіцяла їм шафу, а від Саллі Грюнберг вони мали одержати комод. Якби тільки ліжка не коштували так дорого! Через ці свої турботи закохані все більше відокремлювалися від людей, щоб у довгих інтимних розмовах під час далеких прогулянок обмірковувати свої плани.

ЗЛИГОДНИЙ ЧАС, БУРХЛИВИЙ ЧАС

Настало літо. На полях піднялося високе колосся врожаю, і селяни вже говорили, стежачи за погодою:

— Ще два тижні такого сонця й вітру, і можна буде почати косовицю.

В долині Бібера життя йшло своїм звичаєм. Після днів святого Іоанна і Петра й Павла в це спокійне і безтурбот-

не життя ввірвалася звістка про вбивство ерцгерцога в Сараєві. Здавалось, ніби з південного сходу пролунав пронизливий крик долі, і всі прислухалися й страшилися, що з цього буде. Года молилася в церкві, щоб бог покарав цих мерзенних убивць-нехристів. Священик з гнівом заявив, що це вбивство є початком наступу антихриста на релігію.

В шинку, в якому, незважаючи на нестерпну спеку, всі місця були зайняті, відвідувачі розмовляли тільки про це вбивство. Тоді як деякі обережні люди обмежувалися лише тим, що звертали увагу на кількість пострілів, інші заявляли, що серби образили велич католицького бога і цим самим образили кайзера, який є союзником австрійців. Старий Клейшпіс погрозово піднімав палець:

— За таку образу треба відомстити,— заявив він на підпитку.— Бо інакше їх кайзерські величності втратять свій авторитет, який уже й без того неабияк підмочений.

Крім того він запропонував послати в Сербію карний загін. Одного полку гресмейстерів. Тевтонського ордену було б цілком досить, щоб сербам набити нижче спину, а тамтешнім дівчатам, як годиться, набити пуза.

— Стара свиня,— вигукнув хтось за столом, де сиділи хлопці з команди «Германія». Йому б мерщій забиратися додому, щоб не пропити ті гроші, які він повинен віддати своїй жінці. Віллі стало соромно за свого майбутнього тестя, і він сказав кілька вибачливих слів на його захист.

— Він страждає цим з того часу, коли блукав по країні, продаючи свої віники. Тоді йому доводилося говорити такі дотепи, щоб приваблювати покупців.

Голкіпер «Германії» промовив:

— Я б викинув його звідси, якби він сказав мені таке.

Альбін, який регулярно читав газету, заявив, що ерцгерцог помер уже після перших двох пострілів. Потім він поволі перейшов до його жінки. Всі ті кулі, які вбивця призначав ерцгерцогині, мертвий Фердинанд прийняв на своє неживе тіло. Деякі з хлопців пробурчали:

— А може, така воля божа.

— Так, так, господь бог захищає вдів і сиріт,— заявив інший.

П'яний Клейшпіс, який чув лише кінець цієї фрази і для якого ні господь бог, ні ерцгерцогиня не були свяtimi, схотів, щоб до тих, кого захищає бог, додали ще й п'яничок.

— Вдів, сиріт і п'яничок,— сказав він поважно.

В розмовах щоразу чулося слово «війна». У багатьох людей думка про це відбирала спокій, коли про це говорили, вони відчували тривогу. Дехто думав, що тут криється щось інше. Вона ж не повинна тривати довго, ця війна. Вона має і свої хороші сторони, їздиш скрізь, захоплюєш невідомі землі і мислено одержуєш орден.

— Ні,— сказав Віллі,— це не про мене.

Дехто почав його дражнити.

— Тому, хто хоче оженитися, війна непотрібна. Принаймні в перші роки. Та почекай, коли проживеш у шлюбі десять років, після десяти років війни з жінкою ти охоче підеш на фронт, і лише тому, що тобі набридне бачити свою стару.

Минуло небагато часу, і листоноша приніс повістки про прибуття на призов. Усі жителі Бібера, які вже служили в армії, повинні були знову одягти кайзерівський мундир. Багато хто втішав себе: «Нічого, солдатчина не така вже й погана штука». Взагалі ж чоловіки пишалися, а жінки боялися. Дуже схвильована прибігла Мела до пані Грюнберг.

— Адже до Віллі теж скоро дійде черга,— сказала вона,— адже він пройшов огляд минулої осені.

Саллі спробувала її заспокоїти. Війни ж іще нема, це все може бути лише несправжньою тривоگوю, щоб налякати ворогів. Для Мели, якби війна навіть і вибухла, нічого не значили ні Німецька імперія, ні кайзер. На думці у неї було тільки одруження.

Незабаром після мобілізації кайзер оголосив війну. З нагоди цієї незвичайної події він виступив з балкона свого берлінського замка з промовою до свого народу. По німецьких землях повторювали його вислів: «Я більше не знаю ніяких партій, я знаю лише німців». Він сміло міг сказати це, бо вожді соціал-демократичної партії уклали з ним мир. У рейстагу один тільки Лібкнехт підвівся і проголосував проти затвердження воєнних кредитів.

Після від'їзду чоловіків Бібер став значно безлюднішим. Дрібний бакалійний крамар Генріх Штумпф також виїхав. Це не дуже впадало у вічі, бо ж верховодила в крамниці його жінка, а сам він майже ніколи не стояв за прилавком. У м'ясній було зовсім інакше. Там жінка досі нічого не робила, а тепер вона рішуче стала до прилавка, і діло пішло й там. Рудник мусив за всяку ціну продовжувати роботу. Війна потребувала заліза, і рудник потре-

бував людей. Мела з радістю почула про те, що робітники рудника в першу чергу одержать відстрочку. Багато кому з молодих людей набридло чекати. Вони, мабуть, побоювалися, що поки їх призвуть до армії, війна закінчиться.

Коли жінка головного лісничого добровільно записалася сестрою-жалібницею до Червоного хреста, всі сподівалися, що її подруга пані Ціммерман піде за її прикладом. Хоч директор Ціммерман похвалив її намір, але він водночас побоювався, що коли вона здійснить його, то домашнє господарство буде занедбане. Крім того, вона була слабкої будови тіла, а їзда возом до Гельнгаузена, яка все ж таки тривала дві години, була б не легка для кволої жінки.

— Ти цього не витримаєш, люба моя дружино, — сказав він. — Ти повинна завжди пам'ятати, що наш син, наш найдорожчий хлопчик, узяв зброю, тож тобі нема чого іти в першу чергу.

Але його умовляння не допомогли, кінець кінцем він змушений був відступити перед навальним натиском своєї жінки.

Сидячи за чашкою кави, всі жінки з біберського обраного товариства вирішили організовано вступити на курси підготовки сестер-жалібниць. Двома каретами приїхали вони в Гельнгаузен, до лікарні. Решта учасниць цих курсів були молоді дівчата. Професор Віттіх, видатний хірург з характером грубого селянина, вітаючи їх, підкреслив, що робота сестри-жалібниці вимагає самопожертви, що робота ця важка і вчитися її треба самовіддано. На адресу молодих дівчат він кинув такі грізні слова:

— Якщо ви, гуски, мрієте про те, щоб тут, в офіцерських палатах, піймати собі женихів, вилікувати їх і підготувати до шлюбу, то ви помиляєтеся. В лікарні я забороняю будь-які шури-мури між пацієнтами і сестрами.

Пані Ціммерман вважала, що професор занадто суворий. Йому слід було б хоч раз заглянути в серця цих молодих дівчат, які так само поставили себе на службу батьківщині.

Після перших вступних лекцій, в яких пояснювались основні обов'язки сестер-жалібниць, слухачок розподілили по окремих палатах, бо ж практика — найкращий вчитель. Пані Ціммерман призначили до відділу внутрішніх хвороб, у палату шлункових хворих. Її захоплення мило-

сердям було ще непохитне. Жінка директора рудника забрала собі в голову, що вона своєю ніжною рукою лікуватиме всіх хворих і поранених, щоб вони незабаром могли знову поспішити на фронт для виконання свого обов'язку. Але дійсність виглядала зовсім інакше. Палати, які вона мала обслуговувати, були переповнені погано виголеними й виснаженими людьми, які здатні були на все, аби тільки не повернутися на фронт. Тут були дезертири, які симулювали виразку шлунку і тому все вибльовували. Хворі на жовтяницю і замучені болями ревматички плакали і скиглили, як маленькі діти. В них не було й сліду героїзму, як це уявляла собі пані Ціммерман. Життя сестер-жалібниць було важке, в шпиталі стояв страшенний сморід. Вона не жалкувала про те, що за чашкою кави прийняла рішення служити батьківщині, працюючи в Червоному хресті. Але вона здавалася собі маленькою, такою жалюгідно маленькою і безпорадною. В задубілих, витягнутих вперед руках вона виносила з палати судна, повні нечистот. В одного хворого був солітер. Після кожного його випорожнення дама з Бібера повинна була бігти й перевіряти, чи не вийшла голова глиста. Це було для неї найгірше. Вона ніколи не зможе розповісти про це своєму чоловікові. Великий був страх хворих перед фронтом. Пані Ціммерман не могла цього зрозуміти. Хворі на шлунок відмовлялися їсти картопляне пюре, бо воно ніби занадто важке для їхніх слабких шлунків. Доводилось викликати лікаря, який говорив їм, що цю їжу можна давати навіть восьмимісячним дітям. Незабаром пані Ціммерман попросила відпустку, начебто для того, щоб наварити вдома варення. Цього року дуже рясно вродили сливи. Ряснота плодів примусила її жінку головного лісничого повернутися в Бібер, і зрештою всі вони знову опинилися вдома, і все їхнє товариство знову збиралося за чашкою кави, як раніш.

Одного ранку Года не змогла встати з ліжка. Вона скаржилась на болі в тілі і в шлунку. Фердінанда заварила їй чаю, як це в таких випадках велося в домі Клейшпісів, але їй не допоміг і настій бузинового цвіту. Года захворіла. На щастя, була вдома Мільхен, яка все ще не мала роботи. Вона й доглядала Году. В жовтні Мільхен повинна була дістати службу в готелі.

У Мели зовсім не було тепер вільного часу. Вона ледве встигала бачитися вечорами із своїм Віллі. Грюнбергового помічника призвали до війська, і їй доводилося супроводити господаря в його поїздках. Звичайно, вона вже виконувала й самотійну роботу, купуючи в селі корову або свиню, що там випадало. Мела почувала себе у Грюнбергів, як дома. Коли вона, вирушаючи в справах, покидала містечко, Саллі давала їй з собою достатню кількість бутербродів, а коли вона приходила пізно додому, їжа для неї стояла вже на столі.

Стан здоров'я Годи не змінювався. Довелося викликати лікаря, який встановив, що у неї хворий шлунок. Він приписав їй легку їжу і, коли є змога, масло і білий хліб. Фердінанда пішла на те, щоб купити масла, а Мела щодня приносила від Грюнбергів білий хліб. Слабка Года лежала в ліжку.

— Мої дорогі діти,— невразно бурмотіла вона,— на фронті ж умирає стільки людей, дайте мені спокій, дайте мені мирно померти.

Фердінанда робила їй знаки очима зберігати спокій і не верзти таких дурниць.

Відомо, що нещастя не приходять поодинці, отже, другого дня Мелу і Мільхен спіткав новий удар. Віллі і Альбін одержали повістки з'явитися на призов. За тиждень вони мусили прийти в Буцбах, до 81-го полку. Це був піхотний полк, солдатів якого називали «піщаними зайцями», бо вони завжди перебували в полі, копирсаючися в страшенній грязюці. Альбін з більшою охотою пішов би в кінноту.

З півночі в долину Бібера вдерлася гроза. На Замковій горі ще сяяло сонце, та над селом Ланцінген висіли темні загрозливі хмари. Звідти доносились удари грому. Тут у повітрі було тихо. Природа затамувала подих. Між гірськими шпилями громадилися хмари, вони утворили суцільну чорну стіну. Рівна чорна смуга відділяла їх від легких літніх хмарок, які світлими купками стояли в небесній блакиті. Поодинокі пориви вітру, провісники негоди, проносилися над полями, гойдали яблуні при дорозі й збивали куряву. Люди і звірі з жахом тікали і ховалися в безпечному місці. Мела спостерігала крізь вікно за тим, що діється надворі. На фоні темного неба вона бачила

білі животики ластівок, які виписували дуги в повітрі, розтинаючи його крильми. На серці у неї було дуже важко. Вона нізащо не хотіла відпустити на фронт свого нареченого. Незважаючи на весь свій тупий сум, вона збагнула, що всі їхні плани, все їхнє щастя було загублене й втрачене, принаймні поки точитиметься війна. Ах, якби вона могла бути десь поблизу нього. Та де там, він буде далеко від неї, в небезпеці, і можливо вже скоро. Мела відвернулася. Сильна злива застукала у вікно. Грюкнули вхідні двері, і в кімнату ввірвався холодний вітер. Вдягнувши в'язану кофточку, вона механічно продовжувала свою роботу.

Паровий гудок коло промивальні просвистів о сьомій годині. Це означало закінчення робочого дня на руднику. Віллі повісив у шафу свій робочий одяг і вийшов із насосної. Ідучи двором, він почув сміх гірників.

— Гляньте на цього гордого вояку,— жартували вони з нього.

— Заждіть-но, і вам доведеться піти на фронт,— пробурчав він у відповідь. Він з великою охотою захопив би когось за горлянку. З воротарем він попрощався досить похмуро. Думаючи про Мелу, Віллі в глибині душі почував біль перед наступною розлукою. Якраз тепер, коли вони збираються одружитися, він повинен виїхати. Від цього можна було збожеволіти. Навіщо це треба? Він був людиною, яка до всього звикала повільно. А солдатчини він зовсім не терпів. У нього є дівчина, котру він кохає. Якби вона стала його дружиною, він повинен був би про неї піклуватися. А тепер був кінець усьому.

Года, яка сиділа в ліжку і сьорбала молочну кашу, була дуже вражена, почувши, що «хлоп'ята», як вона називала Віллі і Альбіна, призвані до війська.

— Тепер ти повинна молитися,— сказала вона Мільхен,— щоб господь бог захистив хлоп'ят.

Мільхен охоче пообіцяла це. Нічого страшного тут нема, умовляла вона себе, зрештою, кожен чоловік повинен хоч раз у житті побувати на війні, щоб потім у себе дома захоплено розповідати про свої подвиги. «Я не знаю, чи до лиця буде Альбінові мундир», снувалися далі її думки. Раптом, наче блискавка, майнула у неї думка: «Ми мусимо тепер же заручитися,— подумала вона,— а коли хлопці приїдуть у відпустку, тоді ми одружимося». Ця думка була така припадна, що вона, не за-

бравши навіть у старої, хворої Годи тарілку, одразу ж помчала до Мели, щоб повідомити її про свій новий план.

— У нас буде одразу двоє заручин,— раділа вона, стрибаючи по калюжах, які залишилися після грози.

Альбін не міг примиритися з тим, що його призвали в піхоту.

— Якби принаймні в артилерію! Невже ми дійсно такі лемішки, що можемо бути лише «піщаними зайцями»?

Але згодом він утішився тим, що піхотинцям не треба чистити коней і тому вони частіше мають відпустки. «А коли я приїду додому (він був переконаний, що незабаром одержить єфрейторського гудзика *), у Мільхен від подиву очі на лоб вилізуть». Авжеж, у Мільхен! Та чи ця маленька кицька не зрадить його?

Мела терпляче вислухала Мільхен. Отже, треба справити заручини. Сімейне свято, коли вже більш нічого не можна вдіяти. Старша сестра цілком спокійно пояснила, що вона заручилася з Віллі півроку тому. При цьому вона показала сестрі персня, що був тій знайомий давно, але про значення якого вона не здогадувалася...

— Ми хотіли одружитися на різдво,— підкріпила вона свої слова.

Мільхен слухала її з недовір'ям. Вона просто не розуміла, як можна було заручитися і нікому про це не розповісти. На її думку, принаймні сестра повинна була б знати про це. Хіба в житті жінки є щось важливіше за заручини і шлюб? Невже сестра так мало їй довіряє, що має від неї таємниці? Мільхен мало не образилась на Мелу. Старша сестра посміхнулася. Їй довелося пообіцяти Мільхен, що вона візьме заручини прилюдно, хоча б заради подарунків.

Як і можна було чекати, хлопці охоче погодилися на це.

— Я теж думаю, що заручитися треба,— гордо заявив Альбін.

Його вразила заповзятливість Мільхен. До того часу він був тієї думки, що все, всі її пестоші були несерйозні і що вона зовсім не переживала б, якби втратила його. Він був згоден. Дівчина йому подобалася, і, крім того,

---

* Єфрейторський гудзик — знак відмінності. (Прим. пер.).

врода її може дуже легко звабити когось під час його відсутності. Отже, заручини це все ж таки певна гарантія.

До дня заручин Года, хвалити бога, видужала. Балакуча, як завжди, вона покинула своє ліжко і взялася допомагати Фердінанді пекти пироги. Прийшли Альбінові батьки, які мешкали в Реріхті, коло шосе, що вело у Флерсбах, і принесли в подарунок Фердінанді печеню, а для Мільхен — багато всяких дрібничок. Віллі купив кухонну шафу. Її принесли двоє помічників столяра. Коли Мела побачила шафу, по щоках її побігли сльози радості. В присутності всіх родичів, які зібралися на заручини, вона обняла свого Віллі. Вечірка пройшла добре. На столі було багато їжі. Старий Клейшпіс схопив пляшку, і Дебус, батько Альбіна, пішов за ним у другу кімнату, де їм ніхто не заважав пиячити. Года, яка була ще не зовсім здорова, причепилась до новозаручених пар і почала базікати про непорочність, «найкращу перлину в короні нареченої». В цей час п'янички повернулись і виголосили тост за молодих, підкресливши, що з особливим задоволенням вони п'ють за бравих вояків. Мела тихо сиділа на своєму стільці біля жениха, Мільхен удавала із себе давно одружену. Вона жартома розподіляла роботу в своєму майбутньому господарстві.

— Горе тобі, якщо ти будеш гримати на мене, я видряпаю тобі очі, тоді побачиш!

Альбін відповідав лише «так, так», одне тільки «так, так» і пив чарку за чаркою. Після цього він збуджено підвівся і поцілував Фердінанду. «Мамо», пробелькотів він. Це було так добре. Поки учасники вечірки ще могли триматися на ногах, вони підняли тост за швидке і щасливе повернення обох вояків.

— За те, щоб вони скоро здоровими і веселими пішли до вінця.

Згодом призвані в армію чоловіки поїхали з містечка. Військова операція на Заході, за планом генерала Шліффена, названа «шліффенським молотом», ударила, як справжній залізний молот, по східних провінціях Бельгії і Франції, розтрощуючи ворожі армії. В цей час у вітальнях німецьких готелів співали пісню про «Гуркіт грому й дзвін мечів». «Спокійна, батьківщино, будь» — мила батьківщина ще не бачила підстав для тривоги. Поки що вона ще пишалася.

Незабаром до Бібера дійшли вісті, що в районі Вільбаха і Леттгенбрунна, в сусідстві з військовим учбовим табором, будуть розквартировані військовополонені французи. Коли стало відомо, що йдуть французи, весь Бібер висипав на вулицю. Французи наближалися нескінченно довгою колоною під охороною недолугих солдатів ландштурму. Партія військовополонених посувалася по шпесартському шосе до Леттгенбрунна. Населення спостерігало цю картину. Жінки пильно дивилися на кучерявих брюнетів, одягнених у чужоземні мундири. Хаос звуків незрозумілої мови вдерся в Меліні уші. Коли вона побачила цей похід, її, як і інших, опанувало якесь дивне захоплення. Якась товстенька, невисока жінка з нижньої частини містечка, кинула кілька яблук у ряди військовополонених. Французи подякували кивками голови і вигуками «мерсі». Звичайно, зразу знайшлися і такі жителі Бібера, які засудили подібну поведінку. Вони сказали з обуренням:

— Ми не повинні давати фрукти нашим ворогам, які постріляли наших хоробрих синів.

— Вони не наші вороги, вони вороги кайзера,— пролунав чийсь голос. Це сказав учитель. Він навіть умів розмовляти по-французькому. Звідки вони йдуть? З берегів Марни. Там точиться запекла битва.

Серед глядачів був один старий чоловік. Він разом з онуком приїхав сюди із села Вальденсберг, яке лежить далеко за Гельнгаузенем, щоб побачити французів. Більш як двісті років тому Вальденсберг був заселений Вальдензернами, прибулими туди з Франції. Ще й сьогодні в цьому самому селі живуть їхні нащадки. Там живе смуглявий, чорноокий рід, справжні південні французи. Їхні прізвища: Гільмон, Курвуазьє, Жіро, Вуазен і Фарг. До них належав і старий, який із своїм онуком стояв у рядах глядачів. Він мав прізвище Жіро, і його заповітною мрією протягом усього життя було хоч раз побувати у Франції, побачити свою колишню батьківщину і поговорити з людьми, які там обробляють землю. Але як він міг це здійснити? Старий заглядав у вічі кожному військовополоненому. «Хіба вони не мої брати, ці сини Франції? — бурмотів про себе старий.— Добридень! Добридень!» Він кумедно вітав їх. Старий нахилив голову і простягав до французів свої тремтячі руки. Один з полонених, помітивши дивного дідугана, гукнув йому:

— *Lève toi, à — das la guerre!* — що означало «голову вище» і «геть війну!»

Поволі звикали жителі Бібера до сусідства табору полонених, тим паче, що вони бачили французів не часто, лише тоді, коли тих трудовими командами виводили на роботи.

Листопад випав холодний і вогкий. Вечорами Мела разом з Годою сиділа коло гасової лампи і плела для свого Віллі теплі речі. Мільхен, навпаки, обмежувалася листами, які вона писала своєму женихові. Так минав час. Ширилися чутки, що полонені пробували тікати з табору. Мільхен любила уявляти собі, як вони, Клейшпіси, повелися б, якби однієї ночі до них прийшли полонені і попросили притулку.

— О великий боже, я не могла б доторкнутися до цих французів, — сказала вона. Їй здавалося це занадто огидним.

Мела, навпаки, заявила, що хліба вона, звичайно, дала б їм, але сховати їх, — ні, це було б уже занадто.

— Правильно, — схвалила Годя її слова. — Французи теж люди, божі створіння, і вони так само не хотіли війни, як і ми.

Сніг розтав — прийшла весна. Трава на лугах біля річки виросла така висока, що, не витримавши власної ваги, полягла на землю. Молоді гуси перевальцем ходили скраю дороги. Золотистожовті, вони з гелготанням скубли кропив'яне листя. Гусят пасла молода дівчина, потворна і горбата. До того ж, вона була ще й недоумкувата. Ця дівчина мала смішний вигляд. Її чорні косички були такі тоненькі, як шнурки, висали вони з її занадто великої голови. Якщо обличчя у неї було й не погане, то відвисла нижня губа і завжди роззявлений рот показували вам, з ким ви маєте справу. В Реріхті, в сільці, де жили Альбінові батьки, не було людини, дурнішою за неї. Крім того, що вона пасла гуси, їй часто доручали й брудну роботу. Коли треба було збирати в лісі хмиз або виносити відрами гній на поле, цю роботу завжди загадували їй. А коли робити було нічого, вона виганяла гусей за околицю села. Там вона сідала в траву і плела з стокроток вінок, який потім вдягала собі на голову.

— Гляньте-но на гарну пришелепувату Марію, — глузували дівчата.

Але Марії, яка носила ім'я божої матері, ця насмішка не дошкуляла. Вона й не прислухалася до неї. Ніщо не зачіпало її, вона продовжувала плести свої вінки і мугикала при цьому пісеньку.

Одного разу, збираючи в лісі дрова, вона зустріла групу полонених французів. Під охороною старого вартового вони збирали дрова для своєї кухні. Марія тільки-но зібралася закинути собі на плечі оберемок дров, як до неї підбігло двоє французів і галантно подали їй цю кладь. Марії ще зроду не доводилося зустрічатися з такими хорошими людьми, які не насміялися з неї, а, навпаки, допомогли їй. Вона звикла до всього поганого з боку людей, діти часом кидали на неї грязюку і камінці. Вартовий з усмішкою спостерігав рицарську поведінку своїх бранців. Він зразу ж велів зробити перерву на перекуску, і дурній дівчині випала нагода побачити, як французи розпалюють багаття і смажать собі на ньому скибки буряків. Французи з великим апетитом поїдали підсмажені скибки буряків, спочатку як слід подувши на них, бо вони були дуже гарячі. Дівчина уважно дивилася на все це. Вона скинула свій оберемок назад на землю і довірливо сіла в колі полонених біля вартового. Полонені причепурювались. Вони сміялися і обмінювались жартами; розігруючи багато кумедних сцен, вони розважали Марію. Дурненька цього не розуміла, їй лише забавно було це все спостерігати. Побачивши, як опорядилися французи, вартовий засміявся. «Безумовно, Марія не є найвродливішою з жінок, які будь-коли приймали преклоніння з боку полонених. Все ж таки це істота жіночої статі!» подумав він. Він пояснив Марії, що його люди входять до дров'яної команди табору і бувають у лісі щодня. При цьому він натякнув їй, що якби вона принесла якусь їжу,— він показав пальцями на рот,— французи були б їй дуже вдячні. Полонені зрозуміли це і без слів. «Їсти — manger», ці слова були найважливіші в їхньому табірному житті. На довершення Марія зробила винятково розумне обличчя. Так, у неї навіть нижня губа не відвисала. Вона почувала, що всі погляди спрямовані на неї. Це були голодні погляди. Вона кивнула головою на знак того, що зрозуміла.

Ще б пак їй цього не зрозуміти! Відтоді її вбоге, тупе, нікчемне життя сповнилося турботою про здобуття харчів. Вона випрошувала хліб, не кажучи, для чого він їй, і сама брала з льоху картоплю. В покинутій кошарі вона влаш-

тувала потайний склад, звідки переносила все це в ліс. Жодна з біберських, гассенських чи реріхтських дівчат ще ніколи не знали такої пошани й преклоніння. Вся дров'яна команда ставилася до Марії, як до королеви. Один з французів вирізьбив для неї велику ляльку, інші пошили платтячка. Ввечері, по закінченні роботи, вони поклали їй до ніг свій подарунок. Вони розгашувалися на землі, а вона сиділа, мов на троні, вище за них і слухала, як вони співають. Вона поволі запам'ятовувала їхні імена: Марсель, Гастон, Жан і Еміль — люди і обличчя потроху залишалися в її пам'яті. Вона вибирала собі щодня з кола полонених нового фаворита, на якого дивилася пильно й томно. Присутність вартового була запорукою того, що полонені не зловживуть її добротою. Та в цьому й не було потреби, бо всі вони стежили за цим. Всі вони почували себе її обранцями, і той, кому вона нині віддавала своє серце, повертався в табір із щасливим усміхом і жалюгідною певністю, що «це могло б статися».

На крилах щастя поспішала Марія назад у містечко. Для певності вона щоразу брала з собою оберемок дров, щоб людям не впадало в очі, як часто вона бігає в ліс. Та їй погано вдавалося це приховати. Дурна Марійка перетворилася на дівчину із ясними усміхненими очима, вона прикрасила себе блакитним бантом і заплела свої тоненькі коси у вінок, що обрамляв її голову, бо так було красивіше. Вона зразу перестала бути дурепою Марією. Тепер їй могли б допомогти й містечко, й батьки, й родичі її. Та ні, так воно не сталося. Маленькій дурній Марії не пощастило. «Розчавити!» заявило село і озлоблено повернулося проти неї. Жінки почали називати її «французькою шлюхою», а чоловіки твердили, ніби половина табору живе з нею водночас. Хвалити бога, ці чутки не дійшли до Марійки. Дівчина була щаслива, вона випрошувала хліб, швидко збирала картоплю і, захопивши все це, бігла до лісу.

З того часу їй дали прізвисько, яке їй довелося носити все життя. Всі в Реріхті називали її «французькою Марійкою».

Війна тривала вже дуже довго, а кінця їй і досі не було видно. Вона все поширювалася, важким тягарем лягала вона на плечі населення і ковтала людей, капітали,

матеріали і сировину. Вітчизна приносила жертви і біду-зала. Того мало, що військові позики допомагали продовжити це нещастя, вживалося ще й інших заходів. Німецька імперія потребувала іноземної валюти, і тому берлінський уряд розпочав акцію, яка називалася «я віддаю золото за залізо». Він закликав усіх віддати на олтар вітчизни своє золото, срібло і дорогоцінні камені в обмін на квитанцію. З цією метою в школах роздавалися листівки з портретами «жертвувателів», які в свій час, 1812 року, відгукнулися на заклик короля і віддали своє останнє майно на користь визволення.

— Малюнок гарний, та мета його — мерзенна, — обурювався нишком учитель. — Тоді ж була війна за визволення від іноземного ярма! Всі сподівалися, що по закінченні цієї війни постане вільна об'єднана батьківщина. Це правда, король закликав, і всі відгукнулися. Але тоді була зовсім інша справа, — сердито сказав учитель і поклав ці листівки таким чином, щоб учні могли взяти їх стільки, скільки їм заманеться.

Війна вимагала не тільки золота, вона потребувала й заліза. Розпечені до червоного жару домни гарматних заводів роззявляли свої пащі і владно вимагали заліза. Людям не вистачало масла і хліба. На біберському руднику робота йшла вдень і вночі, але з землі вишкрібали тільки маленьку частку потрібних руд.

— Війна пожерла все, — з острахом говорили люди, які були трохи забобонні.

— Бог віднімає від нас назад ті скарби, які він сховав у землі, бо ми використовуємо їх не з благодатною метою.

Залізної руди в пластах ставало дедалі менше.

Як сарана, налітали на села жителі міста. Вони купували, вимінювали і випрошували у селян все, що можна було їсти. Борошно, масло, м'ясо, картоплю і солодкий буряковий квас. Для заможних селян настав прекрасний час. За центнер картоплі їм давали сукна і тканини, а за окорок — золотого годинника. Вони могли б заслати килимами свої хліви, якби вони тільки цього захотіли, і багато хто з них хотів цього. Скільки добра приніс цей час заможним селянам, стільки ж зла приніс він біднякам. «Капусняк» їли не тільки на фронті, але й у Клейшпісів. Годя незабаром знову тяжко захворіла, і Мела часто приносила їй від Грюнбергів щось смачне. Мела сідала коло

Годиного ліжка і намагалася підбадьорити її. Вона розповідала хворій ті ж самі казки та історії, які чула колись від неї самої. Її піклування було зворушливе й сердечне. Мела, як ніхто, любила Году. Від неї дізналася вона про все гарне й добре. Від неї навчилася мріяти. Лежачи в ліжку, стара гладила її руки.

— Ти хороша,— шептала вона,— ти занадто хороша для людей. Не думай так багато про них, думай краще про бога і пречисту діву Марію.

Года перехрестилась і почала голосно молитись. Мела трохи засоромилася. Останнім часом вона майже не згадувала про небо і його святих. Жодного разу не була вона в церкві. Відколи вона познайомилася з Віллі, все навколо неї наче змінилося. На землі також було добре.

— Прийде час, і ти згадаєш мене,— говорила стара.— Ти занадто добра. Люди тебе обманять. Але бог ніколи тебе не обманить.

Очі її засяяли таким пророчим блиском, що Мела злякалася.

Мела замислилася: бог був дуже далеко, і хто знає, що він думає. Наскільки небо вище за землю, настільки думки його вищі за наші думки. Хіба міг хто-небудь точно знати, чи бог піклується про нас, чи ні? Хіба не раз сама Года вимагала від бога, щоб він захистив її рідну леттгенбруннську землю? Хіба бог не обманув тоді Году, не обманув усіх нас? Мела мовчала. Года безсило впала назад на подушку. Обличчя її було висхле, змарніле. Воно все марніло й марніло. В сутінках наступаючої ночі Мела більше не пізнавала своєї любимої Годи. Вона вибігла на кухню і заридала в душевній муці. Фердінанда стояла коло плити і варила в одному горщику разом картоплю і яблука:

— Господи боже мій! Не плач,— заспокоювала вона Мелу,— кожен повинен колись померти.

Мела заголосила з новою силою. Фердінанда була грубувата. На її думку, проти смерті не було ліків.

Коли одного вечора Мела повернулася додому, Года була мертва.

— Чого б це я кликала тебе,— виправдовувалася мати,— ти ж не могла б нічим допомогти.

Мела мовчки кивнула головою. Вона не пролила жодної сльозини і більше не заходила в кімнату. Вона тихо сиділа на кухні.

— Раптом вона почала задихатися,— розповідала мати,— хапала руками повітря і вимагала молока. «Молока, тільки молока», стогнала вона. Це було жахливо, але що я могла робити? — розпачливо вигукувала Фердінанда, витираючи руки об фартух.— Чи, може, я повинна була віднести до селян останнє простирало і випросити півлітра молока?

Незабаром жителі Бібера побачили на Філомелі чорне плаття. Грюнберги дивувалися з неї, бо Мела продовжувала працювати, як завжди. З її зовнішнього вигляду нічого не можна було пізнати. Вона належала до тих людей, які нікому не показують свого горя. Тільки Саллі часто помічала, як очі її раптом наповнюються слізьми. Це траплялося несподівано і так само несподівано минало. Під Мелиним зовнішнім спокоєм таївся глибокий, тупий біль, жагуче почуття втрати. Вона любила Году. Від неї почула вона перші казки та історії. Перші свої мрії і бажання звіряла вона Годі.

Дівчина писала Віллі на фронт довгі листи, в яких дуже просила його бути обережним і дбати про себе. За цей час Віллі був відправлений на фронт. Альбін, навпаки, досі ще нудився у Буцбаху. Він залишився там у роті і виконував деякі «обов'язки», тобто він був підручним у майстерні або в цейхгаузі. На відміну від Мільхен, яка не вважала свого Альбіна хоробрим, Мела була тієї думки, що Альбін зробив дуже розумно, і вона хотіла б, щоб у Віллі також вистачило на це розуму. Коли у Мели був час, вона робила довгі прогулянки по долині Бібера.

В день «непорочного зачаття богоматері» єпархія влаштувала похід на богомілля до каплиці св. Мавріціуса. З цією каплицею, яка ще за прадавніх часів була збудована коло підніжжя Замкової гори — казали, що вона існує більше, як шістсот років,— справа стояла так: вона нібито не могла бути зруйнована, бо архангел захищав її під час усіх воєн. І справді, в усі часи своєї мінливої історії це містечко, ніби якимсь чудом, лишалося цілим. Щождо замка, який стояв колись на Замковій горі, то його не раз спалювали. Скільки разів його відбудовували, стільки разів він згорав. Лише на початку ХІХ сторіччя замок був знесений остаточно, і зруйнована фортеця служила в той

час тільки за схованку для злодіїв та всякого розбійницького наброду.

На превеликий подив місцевої церковної верхівки, у поході на богомілля взяло участь дуже багато селян. З усіх боків сходилися з навколишніх сіл віруючі. Вони йшли помолитися перед святилищем миру, яке, звичайно, було під особливим захистом всемогутнього бога, щоб він дарував людям мир. День був погожий. Сонце зогрівало на дорозі людей, котрі віддали себе на волю божу. Мелі, яка також брала участь у поході на богомілля, здавалося, ніби з нею разом іде й Годя. Коли ті, що йшли попереду, заспівали, їй причулося, ніби серед багатьох голосів звучить чисте сопрано, яким завжди заспівувала Годя. На чолі процесії йшов францісканський чернець, який після кожних десяти кроків обертався до людей і голосно закликав їх каятися.

— Покайтеся, діти мої. Станьте перед богом очищеними, і він врятує вас від кари війною. Чада людські, милосердний господь усе може.

Потім він знову повертався обличчям наперед і молився:

— О, поможи нам, наймилостивіша богородице, царице небесна, подаруй мир нам, недостойним людям.

Мела побожно склала руки і молилася на ходу не за правилами, а як їй на думку спадало.

В юрбі богомольців її опанував душевний трепет. Він охопив її, як колись охоплював той захват, що його вона переживала в дитинстві у лютгенбруннській церкві. Білі хмари, наче горді парусники, пливли по блакитному небу, веселі ластівки швидко ковзалися по ньому, і душа її полинула вгору, і вона відчувала блаженство високого зльоту її бажань і думок. Вона бачила, як на зелені гори лягають тіні хмар. Вона почувала повіви вітру, що линув між луговими квітами. Вона бачила, як гнеться трава і як з блискучих річок вистрибують форелі. Бачила вона хліба, що стояли на полях. У вухах її дзвенів хор пташиних голосів, а з долини долітало до неї голосне цвіркання цвіркунів. Жито достигало, Мела молилася про добрий врожай. На деревах висіли зрілі плоди. Вона дякувала богові і всім святим за це багатство, за цю рясноту. Вона по-дитячому молилася й за те, щоб вони вберегли дрова сім'ї Клейшпіс у лісі, поки будуть гроші, щоб їх привезти додому. Вона просила святого Венделіна забезпечити на-

чальству успіх у справах, щоб воно не зганяло свою злість на безневинних. Благослови худобу, щоб корови телилися, подбай про те, щоб у Грюнбергів свиня не пожерла поросят...

Тимчасом процесія досягла каплиці. Ворота відчинилися, і святий брат у рясі ступив через її поріг. На мить він упав навколішки перед олтарем, він зробив це з завченою легкістю і граціозністю. За ним посунули богомольці. Юнак у білих ризах ухопився за дзвонувий мотуз і задзвонив. Органа в церкві не було. Священикові довелося заспівувати самому. Він почав з хвалебної пісні. Поки юрба заповнила церкву, минуло немало часу. Кожен повинен був присісти і молитися. Спершу підспівувало лише кілька чоловік, але поступово пісня ставала все голоснішою. Здавалося, ніби це захоплено радіє небесний хор. Каплиця була всередині бідна, без лав, майже неприкрашена. Святий Венделін і святий Квірін стояли у вузьких нішах коло глухої стіни. Білі гіпсові фігури святих поблажливо посміювалися із співаючої юрби. З другого боку, між двома вікнами, зашкеленими кольоровими шибками, стояв Перегрінус, покровитель усіх тварин. В одній руці він тримав хреста, а в другій держав на мотузці вівчарку, так само зроблену з гіпсу. Після того, як Мела помолилася за солдатів, за всіх солдатів, запам'ятайте це добре, незалежно від того, чи це друзі, чи це вороги, вона помолилася й за коней, яким доводиться тягати в боях гармати. «Захисти також і бідних тварин, вони ж не винні, в цьому нещасті».

Священик співав: «Gloria in excelsis deo».

Мела відповіла разом з парафією: — «Et in terra pacis hominibus bonae voluntatis». Всі ми, бідні люди, маємо добрі наміри, любий боже,— проказувала Мела про себе.

Священик зробив паузу.

— Laudamus te,— заспівав він знову.

— Benedicamus te,— відповіла парафія.

Коло церкви зібралися богомольці, які не могли ввійти, бо каплиця була переповнена. Обличчя у них були серйозні. Склавши руки на грудях, стояли тут селяни, а діти, які прибігли з ними, гралися між богомольцями в піжмурки. Ніхто не дорікав їм за це. Бо ж сяяло сонце, і в серці кожного, хоч яке печальне було це свято, жила хоч невелика радість.

Перед олтарем патер читав літанію. «Sancta trinitas, unus deus miserere nobis — sancta Maria ora pro nobis».

Глухо й одноманітно вступав парафіяльний хор: «Молись за нас!»

З олтаря звучали титули і епітети богородиці, кожне слово було квітчасте й пишне. У священника був м'який голос і, вимовляючи титули, він переходив на речитатив.

Парафія проказувала своє одноманітне: «Молись за нас!».

— Refugium peccatorum — ти захист грішників.

— Молись за нас!

— Ти цариця ангелів.

— Молись за нас!

— Ти цариця непорочних дів.

— Молись за нас!

Кожен почував себе добре, ніби його зміцнювали і захищали численні титули богородиці. Це «Молись за нас!» весь час уривало молитву. І все ж таки Мела під час пауз чула, як цвірчать надворі цвіркуни. Вона нишком кинула погляд крізь вікно і побачила, що надворі гарно. «Молись за нас!» глухо звучало в каплиці. Мелін погляд ковзнув мимо лісу, крізь кущі й долини. Внизу, на луговій дорозі, вона вгледіла двох подорожніх — дівчину в світлому платті і солдата. «Молись за нас!» Солдат міцно обнімав дівчину. Мела ясно бачила це, коли нахилилася трохи вперед. Вона подумала про Віллі, і думки її знов повернулися до молитви. «Ти вежа всемогутності», почувла вона співченця. «Молись за нас!» пробурмотіла Мела у відповідь.

Несподівана пригода урвала літанію. За два ряди від Мели якась жінка раптом впала навколішки і почала голосно молитися, не звертаючи уваги на священників голос.

— Боже, поверни мені мого чоловіка, господи Ісусе, всемилостива матір Маріє, поверніть мені мого чоловіка...

Останні слова її заглушило ридання. Люди ще довго чули, як вона стогнала, стоячи навколішках на підлозі. Не звертаючи уваги на зойки, що лунали знизу, патер продовжував літанію:

— Маріє, богородице непорочна, — співав він.

— Молись за нас, — з острахом бурмотіла парафія.

Мела відчула, що на очах у неї виступили сльози.

— Бідна жінка, вдома у неї троє дітей, а заробітку ніякого, — долетіли до Мели слова сусідки, яка пошепки зверталася до іншої богомолки.

Така вона, ця війна, вона вгризалася в людські сім'ї, як скажений собака, і завдавала людям тільки горе. Свя-

щеник вимовив останній титул богородиці. «Молись за нас!» востаннє проказала парафія. На літанії святого Лаврентія й закінчилося головне в цьому богоміллі. Багато людей, яким далеко було додому, непомітно пішли з церкви. Францісканець не помітив цього, бо мовчазно стояв навколішках перед олтарем.

Мела теж проштовхалася з каплиці надвір. Там було тепліше, як між товстими, збудованими з пісковика стінами. Вона присіла на схил і почала спостерігати дітей, які гралися коло церкви в своїх світлих недільних платтячках. Кумедно метушливі, наслідуючи дорослих, вони гралися в процесію. «Молись за нас!» пищали вони. Здалека до неї доносилися звуки католицької меси. Голос ченця виривався з каплиці надвір. «*Ite missa est*», сказав чернець. «*Deo gratias*», завершив у церкві містерію хор.

Дорога з гірської церкви в долину вела крізь ліс. Мела в жалобному платті йшла, мов тінь, поміж сірими буковими стовбурами. Коли ліс закінчився, очам дівчини в усій своїй розкоші й красі відкрилася долина Бібера. Тут Мела востаннє склала руки і звернулася до бога:

— Принеси нам мир, не знищуй своїх дітей з цієї долини, кожному подаруй що-небудь і дай нам досить розуму.

Проказавши це, вона пішла далі з таким задоволенням, ніби їй відомо було, що небо почує її і зверне увагу на ці слова. Повернувшись додому, вона сіла за стіл і написала Віллі довгого листа, в якому з нетерпінням питала його, коли він, нарешті, повернеться. Вона будувала плани і розповідала йому, що вже знайшла коло росбахського шосе місце для будиночка, який вони будуть ставити після весілля. Вона передала йому привіти від Мільхен і матері й закінчила свого листа словами: «Сердечно цілую і шлю багато привітань — Мела».

За роки війни в окружному місті Гельнгаузені багато що змінилося. Окружний начальник став похмурим і сварливим, а мисливський клуб, що його останнім часом очолював червононосий аптекар, припинив своє існування. Час був тяжкий. Харчові пайки день у день скорочувалися. Це особливо давалося взнаки жителям міста, бо працювали вони дуже важко, а одержували 250 грамів поганого цвілого хліба.

Люди, які завжди їли добре, варили тепер точнісінько ту ж саму перлову юшку, яку найбідніші з бідних називали «блакитним Генріхом», бо варилася вона на самій воді. Зате торговки рибою і овочами сунули собі в рот одну здобну булочку за другою, причому не забували покласти на неї товстий шар масла і ковбаси. Помічник м'ясника вважався видатною особою і мав у дівчат більший успіх, ніж судовий референт. Старий Каролус Магнус, гімназичний учитель латині, безплатно давав уроки синові торговки городиною, бо той приносив йому коли-не-коли трошки салату. Отакі-то були справи! Питання шлунку мали велике значення. Торговцеві маслом кланялися нижче, ніж окружному начальникові.

Хто мав будь-яку змогу, будував крільчатник і заводив кролів. З тих «домашніх зайців», як їх називали гельнгаузенські робітники, виходила добра печеня. Тільки треба було доглядати їх і добре годувати.

Альбін, який їхав у відпустку до Бібера, зустрів у Гельнгаузені, коло мосту через Кінціг, жінку, яка серпом косила траву для кролів. У нього було ще трошки часу — його поїзд відходив лише за годину, — тому він зупинився і почав спостерігати її роботу.

— Добра трава, — сказав він.

— Для кролів згодиться, — відповіла жінка, не відриваючись від роботи.

Альбін підняв з землі плоский камінь і так жбурнув його над водою, що камінь двічі чи навіть тричі з плеском підскочив на блискучій поверхні ріки.

Жінка випросталася.

— Здається, у вас є ще зайві сили, — пожартувала вона.

— У нас завжди є сили, — коротко відповів він. — Вітчизна ж повинна бути сильною, щоб фронт не був прорваний.

Жінка посміхнулася і глянула на солдата, який стояв перед нею без будь-яких відзнак, без жодної нагороди, навіть значка за поранення не було на його сірому мундирі, зате вона побачила, що у нього грубі робочі руки із слідами олії, яка в'їлася в них темнокоричневими плямами.

Солдат Альбін нахилився і підняв ще кілька маленьких камінців, щоб кинути їх у воду.

Жінка запхала траву в мішок.

— Чи довго вона ще триватиме?

Альбін з розмаху пустив над водою кілька камінців.

— Хто саме? — спитав він.

— Я говорю про війну, — сказала жінка.

— Ах, так! — Альбін підняв двома руками важкий камінь і кинув його у воду. Він з гучним плеском зник у Кінцігу. — Війна триватиме до того часу, поки робітники будуть на неї працювати, — сказав солдат, струшуючи з рук пісок.

— Хіба робітники винні в цій війні? Не вони її починали, — відповіла жителька Гельнгаузена. — Вони повинні працювати, щоб заробити.

Альбін глянув на годинника.

— Мені вже давно пора бути на вокзалі. Треба ж колись навідатися додому. Не ображайтеся, будь ласка, але я лишаюсь при своїй думці: якби всі перестали працювати, війні настав би край. Тоді б і кайзер нічого не міг зробити.

Альбін поправив на собі портупею, надів пілотку і попрощався.

Коли він переходив залізничний міст і йшов уздовж колії, вона дивилася йому вслід.

Альбін вузькоколійкою поїхав додому.

Лише двічі на день відправлявся поїзд з Гельнгаузена на Бібер. Тож цілком зрозуміло, що купе були повні-повнісінькі виснажених, стомлених робітників, балакучих селянок, які везли з собою великі корзини, худих школярів та школярок.

Солдат, який їхав у відпустку, охоче поступився своїм місцем. Він забився в куток, далі від усіх цих паунків з убогими харчами, здобутими з такими труднощами. І от стоїть він, солдат-відпускник, і дивиться сумним поглядом на своїх земляків. Альбіну здавалося, що мало кого з них нещастя чогось навчило. Його наслідки вони відчували на власній шкірі, але чому це було саме так, вони не розуміли.

А він це знав. У своїй ремонтній роті він часто зустрічався з робітниками, які носили це знання в собі. Ввечері вони разом збиралися в кімнаті. Із схованок витягалися заборонені книжки. Один читав уголос, другий пояснював. Під Альбіновим ліжком лежали листівки союзу «Спартак». «Геть війну!» стояло в заголовку.

Так, Альбін змінився. Він завжди відчував на собі очі цих товаришів. Він став спокійніший, він уже більше не

був легковажним «лемішкою». Звичайно, він ще не був цілком приборканий, але знання все ж таки дисциплінували його. Він не став пролазою, боронь боже, ні! Тепер він знав, коли треба робити зусилля, як треба діяти, щоб дати користь своєму класу.

Біберський вчитель мав звичку сідати до столика в шинку, щоб у затишку за склянкою пива послухати, що кажуть люди. Його постійне місце було в тій корчмі, де з недавнього часу, наливаючи і видаючи пиво, за прилавком стояла Мільхен. Треба ж було їй зрештою щось робити. Вдома було дуже нудно. Вчитель зайшов у шинок і голосно сказав «Добридень!». Потім він сів на своє постійне місце. Мільхен, яка вже знала його смак, без замовлення принесла йому перший кухоль пива. Йому здалося, ніби дівчина сьогодні в особливо доброму настрої. Минуло небагато часу, і він зрозумів причину її веселості. Її жених, Альбін, сидів за тісно оточеним людьми столом і голосно переконував у чомусь присутніх. Цілком очевидно, що мова йшла про політику. З уривків, які долітали до вчителя, він збагнув, що Альбін закликає робітників покласти нарешті край війні, «цій великій гидоті», і послати генералів у відставку. Сказано це було просто, рішуче і зрозуміло для всіх, хоч це була справжнісінька державна зрада. Лісоруб, до голови якого наче приріс зелений засмальцьований капелюх, запитав Альбіна, як він уявляє собі все це. Альбін підвівся і коротко сказав:

— Страйк, а потім робітники повинні зайняти урядові пости.

Настала пауза. Вчитель цілком ясно побачив, як лісоруби відсахнулися.

— Це ж була б революція,— сказали вони.

— Це єдино можливий шлях,— сказав Альбін.

Учитель неквапливо запалив сигару. Для цього йому придався ніж, він загострив ним сірника, засунувши цього сірника в сигару, тримав його в ній доти, поки не розкурив її. Лише тоді він затягнувся. Після перших затяжок він закашляв. «Ах, ці воєнні сигари! — вилаявся він про себе.— Вони відгонять сіном і соломою». Він роздивився по шинку. Крім того стола, за яким сиділи Альбін і його друзі, зайнятий був ще один стіл. Коло нього сиділи секретар пошти, волосний писар і канцелярист із

шахтоуправління. За цим столом розповідалися свої байки. Тут широко обговорювалися стратегічні проблеми. Вчитель почув щось про «флангову атаку» і «взяття в кліщі». Звичайні балачки на воєнну тему за легким пивом. Це було дуже кумедно і мало для нього особливу принадність. Тут стіл і там стіл. Тут — війна, там — мир. А вчитель якраз посередині за своїм постійним столом.

Він починав уловлювати уривки розмови з обох боків. Альбін говорив:

— Поки військо на фронті, для цього є сприятливі умови. Чи ви хочете дочекатися, щоб усі ми подохли з голоду!

Це говорилося з лівого боку. З правого — мова йшла про генерала Фалькенгайна і про останні зміни в командуванні армією. Секретар пошти вважав, що ці зміни корисні. Вони піднімуть дух армії, — а це так потрібно зараз солдатам.

— Спочатку треба здобути Верден, — бо ми повинні відрізати французів від вугілля, а потім уже прорватися до моря!

Вчитель випустив під стелю кілька димових кілець і почав прислухатися до того, що говорять на другому боці.

— Лише тоді, коли наш уряд візьме кермо влади в свої руки, всі вони прийдуть до нас, так само й ті, які сьогодні ще стоять осторонь. Перший крок завжди найважчий. Так воно завжди буває при революціях. Більше мужності, — вигукнув Альбін на закінчення, — тоді справа піде на лад!

Учитель помітив, що розмова за войовничо настроєним столом змовкла. В шинку запанувала напружена тиша.

— Я не дозволю верзти чортзна-що! — заревів волосний писар, звертаючись до лівого стола.

— Зрадники батьківщини! — закричав худорлявий секретар пошти.

— Свині! — захрюкав канцелярист із шахтоуправління.

Альбін та його сусіди по столу обернулися.

— Де ваш кайзер, базіки? — в'їдливо кинув якийсь зухвалець. — Він не на фронті, він мочиться собі в будиночку старого Фріца*.

Рухом руки Альбін спинив його. — Тихше! — сказав

---

* Старий Фріц — Фрідріх II Пруський. (Прим. пер.).

він, і зразу запанувала тиша. Зупинивши погляд на тих трьох ворогах, він підвівся і підійшов до їхнього стола.

— А скільки ще триватиме війна, ви, прихильники війни, ви, вбивці?

Люди, до яких він звертався, сиділи знітившись, сховавши голови в плечі, не сміючи розтулити рота. Вони нагадували собою огидних павуків, що втягли свої отруйні лапи. Вони вже мирно охопили руками кухлі з пивом, а канцеляристові шахтоуправління навіть вдалося усміхнутися. Поки вони відчували на собі владний погляд Альбіна, вони не наслідилися прохопитися й словом. Та коли він відвернувся, один з них знайшов у собі сміливість пробелькотати:

— Але ж Росія вже капітулювала. Це перша країна, яку ми перемогли, а за нею ми подолаємо інших. Треба лише мати терпіння.

Та тільки-но Альбін знову глянув на нього, як він одразу ж занімів.

— Звичайно, завжди треба мати терпіння, а тимчасом на фронті дохнуть сотні тисяч людей. Коли ваш кайзер прогорить, в Індії знову почнуться заворушення; щоб відвернути нашу увагу, робитимуться все нові виверти. Послухайте, панове,— сказав він, підійшовши впритул до ворожого стола,— ми більше не хочемо воювати. Бо ми ведемо цю війну не для себе. Ми хочемо покласти їй край. — Він повернувся до свого стола, рішуче повторивши: — Покласти їй край.— Після цього він сів.

Учитель уважно прислухався. Він повертав голову то вправо, то вліво. Два столи стояли один проти одного, як дві ворожі армії. Мабуть, десять, або й більше, дужих чоловіків згрупувалися навколо Альбіна. Ті, трое інших, бундючилися і каркали щось про небезпеку «внутрішнього ворога» і про те, що «цій небезпеці треба дивитися сміливо в очі», що вони й роблять.

В цю мить знадвору в корчму вбіг шинкар, йому сказали, що в ресторані ріжуть і вбивають. Він нагадав, що треба бути дисциплінованими і відновити порядок. Альбін засміявся.

— Авжеж, встанови-но свій порядок, корчемний порядок.

Учитель був згоден з шинкарем. Він підвівся і став між готовими зчепитися людьми.

— Порядок повинен бути,— хитро сказав він, дивля-

чись то на один табір, то на другий.— Послухайте, я вам розкажу щось про порядок. Отже, увага! Відколи людина живе на землі, вона потребує якогось порядку. Вона пронесла його крізь усі часи, як костюм. Без нього людина не може існувати. Але з часом людина виросла. Той костюм, що його вона назвала святим порядком, став уже їй не до міри. Що ж було робити? Тоді вона створила собі новий порядок, новий костюм, який пасував їй, грів і прикрашав її. А час спливав. Думуючи про те, що вона виросла, людина виросла ще більше, і незабаром їй знову став потрібен новий костюм, новий порядок. І тепер ми маємо те ж саме. Старий кайзерівський порядок уже давно нас не задовольняє, тільки ми цього не помічали, бо завжди марширували. Отже, ти, поштовику, ти, скромний волосний писарю, погляньте на свій воєнний порядок, який ви тут уперто захищаєте, пильно подивіться на застебнутий на всі гудзики генеральський мундир, що його носив уже старий Фріц. Хіба ви задоволені ним? Він тріщить по всіх швах. Ні, нам потрібен новий костюм. Демократичний порядок, робочий костюм.— Він звернувся до Альбіна.— Готовий він у вас, цей новий костюм?

— Та майже,— сказав солдат ремонтної роти.

— Що ж,— сказав учитель,— тоді одягніть його, але якомога швидше.

Робітники від радості забарабанили по столу, а Альбін налив своїм застільним товаришам і вчителеві із зеленої пляшки. Не побачивши ознак того, що може зчинитися бійка, трохи заспокоєний шинкар вийшов із корчми. Але перед тим як вийти, він ще раз звернувся до публіки з застереженням:

— Я б не хотів, щоб у моєму ресторані говорили про політику,— сказав він, піднявши вказівного пальця, як священник.

— А навіщо ж нам тоді рот? — спитав Альбін.

— Щоб упиватися і жерти,— відповів шинкар.

— Але ж чим тоді ми відрізнялися б від тварин? — запротестував Альбін.

— Тим, що ми платимо,— дотепно відповів шинкар.

Через два дні після пам'ятної сутички в корчмі жінка-листоноша разом з іншими листами доставила два особливих листи. Одного вона віддала в дім Ціммерманів, а дру-

гого — Клейшпісам. Перший лист був із Південної Америки і належав перу інтернованого в Аргентині морського обер-лейтенанта Йоахіма Ціммермана. Це був сумний, сповнений глибокої муки лист полоненого солдата. Другий лист був майже бадьорий і радісний, він прибув з окопної грязюки Західного фронту. Написав його Мелін жених Віллі своїй нареченій.

Пані Ціммерман, як тільки побачила листоношу, схопилася з місця, кинулася на лист і з криком торжества понесла цей вкритий всіма можливими штемпелями цензурних відомств конверт по всій квартирі.

— Лист від нашого Йоахіма, лист від нашого Йоахіма;— раз у раз вигукувала вона. І з такими вигуками вдерлася вона в кабінет свого чоловіка.

— Та не кричи ти так,— нагримав на неї директор.— Що сталося? Лист? Від Йоахіма? Покажи-но!

Пані Ціммерман не наважилася послухатися цього наказу. Покопирсавшись в своєму волоссі, вона послужливо подала чоловікові головну шпильку, яка ззаду скріпляла їй зачіску. Гордий батько розпечатав листа, ще раз відкашлявся і почав читати:

«Монте Сан-Педро, вер. 1917.»

Д о р о г і м о ї!

Шлю Вам свій привіт з чужого континенту, який хоч і здається нейтральним, але ж є вкрай ворожим. Ми прив'язані тут до землі, хоч і красивої, але ж не німецької. Хоч забезпечені ми всім і не відчуваємо ні в чому потреби, та в серцях у нас жагучий біль, тому що ми не маємо змоги брати участь у вирішальній боротьбі Німецької імперії. Коло барака, де ми спимо, стоять пальми і бананові дерева, по них стрибають кумедні мавпочки, добрі тварини намагаються нас розвеселити. Та марні їхні зусилля, вони аж ніяк не можуть полегшити нашу пекельну муку. Ми знемагаємо від бажання пробитися в Німеччину, хоча б у ролі піднощиків вугілля. Але вибратися з нашого острова в ролі піднощиків вугілля дуже важко, бо звідси до континенту ходять тільки парусники. Вдень і вночі ми думаємо про вітчизну. Але, на жаль, я повинен Вам сказати, дорогі батьки, що і тут є негідники. Наприклад, наш лікар, коли він не гуляє і не розпусничає, то завжди п'є червоне вино. Нещодавно він наважився заявити таке: «Тут ми якнайкраще пересидимо війну».

Ми одверто висловили йому свою думку. Але він лише засміявся. Коли ми сказали йому, що хочемо втекти, щоб на батьківщині стати до бою, він лише зареготав і заявив, що робити цього не варто і що він взагалі вважає нас божевільними. Я весь час пишу «ми», маючи на увазі мого друга, капітан-лейтенанта фон-Фровейна і себе. Коли лікар сказав, що ми божевільні, мій друг відповів йому: «З такими, як ви, ми не зможемо виграти війну». До цієї думки я повністю приєднуюсь. Я пишу Вам такого докладного листа тільки для того, щоб ви мали досить повне уявлення про нашу лиху долю. Ви бачите, що нам не легко, що ми поневіряємося в справжньому пеклі. Всіх Вас обіймає *Ваш Йоахім*».

Мати заридала.

— Мій маленький Йоахім! Але ж,— продовжувала вона крізь сльози,— якщо він хоче втекти і там не ходять пароплави, чому ж він не може втекти на паруснику?

— Ти цього не розумієш,— коротко відрізав Ціммерман. Він з докором глянув на неї. Його жінка знову заголосила.

— Хіба з тобою вже не можна поговорити? Ти весь час турбуєшся лише про імперію.

Щоб заспокоїти її й полегшити її горе, директор поклав руку їй на плече.

— Бачиш,— пояснив він,— справа ось у чому. У піднощиків вугілля замазані обличчя.

— Ну то й що? — пробелькотіла жінка, яка ще нічого не розуміла.

— Так, адже ж нашого Йоахіма не можна було б пізнати в ролі піднощика вугілля,— пояснив Ціммерман. Ах, так, тепер вона збагнула.— І ти справді думаєш, що на паруснику в усіх чисті обличчя? Тоді б Йоахіма, звичайно, пізнали.

— Звичайно, такий білявий германець особливо вирізняється серед кольорових індійців. Коли наважуєшся тікати, треба все зважити.

Майже наприкінці своєї путі листоноша пройшла мимо будинку, де жили Клейшпіси. Мати готувала на кухні обід, батько був на роботі на рудниковій вузькоколійці, а Мільхен лежала ще в ліжку. Адже ж Альбінові лише один раз пощастило одержати відпустку, тож вона прогу-

ляла з ним до пізньої ночі. На щастя, шинкар, її господар, звільнив її до полудня.

Листоноша постукала, зайшла на кухню і поклала листа на стіл.

— До побачення! — і вона пішла геть.

Фердінанда кинула швидкий погляд на лист і, побачивши, що його адресовано не їй, обернулася назад до горшків. Пізніше й Мільхен не звернула на нього уваги. Мати до вечора забула про нього, Мільхен пішла на роботу в шинок, і лист кінець кінцем загубився б, якби старому Клейшпісу не треба було вичистити свою люльку. Шукаючи клаптик паперу, він натрапив на лист. Побачивши, що лист досі не розпечатаний, він спробував засунути його Мелі у виріз плаття (це був своєрідний жарт).

Жінки, кохані яких були на фронті, завжди турбувалися. Думки їхні завжди про них. «Де він тепер?» або «Правда, з ним нічого не скоїться?» питали вони себе з острахом, а потім самі ж вишукували тисячі причин для заспокоєння своєї тривоги. «А може, він уже повертається додому? Тоді він, звичайно, не може писати!» казали вони собі, або ж: «Капітан пошле його туди, де не так небезпечно!» На хвилину це їх заспокоює. Не маючи протягом тижня вістки від жениха, Мела не могла вночі спати. Вигляд у неї був сумний, їсти їй не хотілось.

Коли Мела побачила Віллін лист, у неї зразу ж з'явився апетит. Вона намазала буряковим повидлом скибку хліба і, взявши лист, пішла геть, щоб ніхто не перешкодив їй читати його. Вона хотіла залишитися із своїм Віллі сам на сам.

«Дорога Мело, — писав Віллі, — спершу дещо радісне. Ми вже три дні знаходимося в хорошому бліндажі, на сухому сні. Давно пора вже було нашій групі вибратися із цього болота й грязюки. Дуже вдячний тобі за твою посилочку, шкарпетки я зразу ж одягнув. Тепер дещо сумне. Я дістав у спадщину по Густаву (я писав тобі про нього) губну гармонійку, він був убитий, коли йшов одержувати їжу. Бідолаха, через тиждень він повинен був поїхати у відпустку. Я ретельно вправляюся на його гармонійці і вже добре граю. Насамперед я заграв твій улюблений вальс. Товариші сиділи навколо мене і били воші. Нам доводиться з ними воювати так само, як і з французами. Хтось тут сказав, що коли я граю, воші починають танцювати. Ми дуже з цього сміялися.

Відколи ми знаходимося на новому місці, їжа у нас стала кращою. По-перше, вона гаряча, по-друге, дають трохи м'яса (коли здиhaє шкапа, що возить кухню). Скільки довелося нам пережити останнім часом! Просто не віриться, що здатна перенести маленька людина. Вона витерплює стільки, скільки під силу лише бидлу. Я не можу примиритися з тією думкою, що у людини вистачає сил тільки на те, щоб терпіти. Я думаю, що після цієї війни другої вже більше не буде, бо війни безглузді і спрямовані лише проти робітників. Ту велетенську силу, яку людина витрачає на війну, вона може краще застосувати в мирний час. Настане час, коли людина стане могутньою людиною і більше не буде бидлом. Робітник напружить свої м'язи і скаже: «Війни більше не бувати!» Тоді багатії сполохаються, бо ніхто вже не схоче жертвувати собою заради них. Тоді й гроші їхні втратять свою силу, і вони спробують боротися проти робітничих мас. Робітник розгромить своїх ворогів усією своєю силою, яка по-справжньому відкрилася йому тільки під час війни. Я думаю, людина стане велетнем. Тимчасом я в своєму бліндажі збираю сили й ненависть. Я міркую про те, чому війна досі не закінчується. Я гадаю, що уряд боїться тих, які повернуться з війни додому.

Коли війна закінчиться,— а це колись має статися,— ми повернемося, Мело, повір мені. Ми подбаємо про те, щоб війни не було вже ніколи. Ми будемо вдвох з тобою жити в любові і не розлучимося більше довіку. Тебе обіймає твій солдат-фронтівик *Віллі*».

Мела відклала листа. Війни більше не буде, і вона ніколи більше не розлучиться з ним! Як вона бажала цього. З-поміж усіх слів, які дійшли до неї з суворого і сумного фронту, її непокоїло одно слово. Це було слово «ненависть». Біда вчить молитися, подумала вона, а не ненавидіти. Примиритися з ненавистю вона не могла. Не повинно бути ніякої війни, але ж не повинно бути й ніякої ненависті. Хіба не можуть запанувати в світі любов і взаєморозуміння? Мела мріяла про сад, повний квітів і дозрілих плодів, в якому б вона гуляла разом з Віллі.

Вона була за небо, а він за землю. Вона казала, що треба молитися, а він — про те, що треба орати. Вона зорила на бога, а він у цей час пильнував, щоб жоден ворог не розтоптав посівів. Але обое вони однаковою мірою були прихильниками любові, безмежної любові. Мела від-

чувала, що між нею і Віллі є різниця, та, кохаючи його, вона старалася підкоритися його волі. Її життя було поєднане з його життям, як сказано в святому письмі, «поки не розлучить їх смерть».

В Німеччині швидко поширювалися темні чутки про поразки і битви. Останній наступ видихся, війська відійшли назад на погано укріплену «лінію Зігфріда». Говорили про перемир'я і про близький кінець війни.

Віллі Корна, який під час останніх боїв був легко поранений,— дістав «відпустку на батьківщину», як сказав йому на прощання його віце-фельдфебель,— відправили в тил.

Його поклали в лазарет. Він відпочив, але рана його не загоювалася, бо його весь час годували бруквою. Він писав Мелі в своїх листах, що тепер він у безпеці і що скоро повернеться, бо ж ця бійня не може довго тривати.

В палаті він часто розмовляв з іншими пораненими.

— Нас зрадили, зарізали, як баранів.

Висновок був завжди однаковий:

— Покінчити з війною якомога скоріше!

Серед поранених не було жодного, хто б з цим не погодився.

З лазаретною сестрою-жалібницею Віллі так само міг говорити відверто. Вона саме проходила мимо ліжок, із співчуттям оглядаючи своїх пацієнтів, одного за одним.

— Хіба я не правий, сестро? — спитав Віллі.

Вона кивнула головою.

— І мій чоловік на фронті,— тихо сказала вона,— і він уже давно не пише мені. Не знаю, де він. Може, він поранений, про щось гірше я боюсь і подумати. Цієї ночі мені спилося, що йому відрізали ногу.

Сестра відвернула обличчя.

Віллі спробував її втішити.

— На мене теж хтось чекає,— сказав він,— і вже так довго.

Не обернувшись більше до Віллі, сестра вийшла з палати.

— Вона плаче,— промовив на своєму ліжку коло дверей поранений, якому ампутували ногу.

Віллі в розпачі стрибнув з ліжка.

— Клята війна! — закричав він, нестримна лють пе-

реповнювала його.— З мене досить. Хіба гарматні королі не досить заробили, хіба нас мало побили? Єдине, що у нас лишилося ще,— це життя, а вони і його віднімають у нас. Голод, злидні й болі, всі наші муки і страждання вони перетворюють на золото й акції. Капіталісти відбирають у нас життя і велять своєму кайзерові посилати нашим родичам почесні жалобні грамоти.

Віллі ходив від ліжка до ліжка.

— Можеш ти за свій орден купити хліба? А твоя жінка наїсться грамотою про твою смерть?

Старшим по палаті був один віце-фельдфебель. Він теж повинен був погодитись з тим, що життя в солдатчині нічого не варте, «коли не маєш доброї посади», додав він.

Віллі гірко засміявся.

— Плювати мені на добру посаду. Це залежить від того, за що ти борешся,— сказав він.— Без боротьби не доб'єшся нічого, колись нам усім, робітникам, службовцям і селянам, доведеться боротися, щоб прогнати багатіїв з фабрик і маєтків. Тоді ми доб'ємося миру, і тоді буде кінець війні. Остаточний кінець.

Один із санітарів доніс на нього.

— Той Корн знову виголошує одну із своїх горезвісних підбурливих промов,— доповів він штаб-лікареві.

Лікаря в лазареті не любили. І чи можна було любити того, хто, не довго думаючи, писав усім «придатний для використання на війні». В своїх володіннях він терпіти не міг таких підбурювачів. Віллі був виписаний, щойно почав ходити, ще задовго до того, як йому можна було покинути лазарет.

— Це ж справжнісіньке вбивство,— казали його товариші по палаті, які здогадувалися, чому Корна так скоро послали до біса.

Віллі Корна перевели в учбовий табір третьої роти військового училища. На відкритих усім вітрам гірських висотах Гунсрюка формувалися рекрутські загони, щоб знову марширувати на фронт; здебільшого вони складалися з підлітків, старих чоловіків та інвалідів.

Щоб зробити їхні члени гнучкими, фельдфебель ганяв їх по піщаних горах. Вони потіли в грубому військовому лахмітті, а ввечері, коли марширували додому, було холодно: над горою дув сильний, різкий вітер. Не допо-

магала й команда фельдфебеля: «Бігом марш!» Вони бігли і знову ставали мокрими. Мимо небагатьох будинків, з яких склалися тамтешні села, вони йшли в ногу, фланговий заспівував пісню.

У лісі чудово-чудово співали пташки,
Додому, додому, до любих ведуть нас стежки.

На їхні кволі, виснажені тіла обрушився грип. Майже у кожного була висока температура. Молоді хлопці падали з ніг, лежали по два дні на медичному пункті, а потім умирали. Таке сталося з багатьма.

Важкі справи на місцевості були Віллі Корну не під силу. Рана його знову відкрилася. Куди міг він звернутися? До лазарету? Але там було переповнено. І от повезли Корна на відкритому возі в найближче місто.

Його прийняли в цивільну лікарню. Лікарі підтвердили, що справді слід було поспішати. Бо, крім рани, у нього була висока температура, він також захворів на грип.

Чи можна було за такого стану хворого думати про операцію? Чи можна було допустити хірургічне втручання? Коли пацієнта поклали на стіл, він почав мари́ти. Віллі втратив притомність. Сестра наклала на нього маску з хлороформом. Лікар ще вагався, чи приступати йому? Щось треба було робити, інакше хворий помре у нього під руками. Він не знав точно, від чого температура: чи то від рани, чи то від грипу.

Лікар приступив до операції.

Одна із сестер стежила за пульсом. Його биття ставало все слабше, слабше.

— Стривайте! — гукнула вона.— Пацієнт умирає...

Лікар уже закінчив.

— Скобки! — наказав він.— Голку!

Кількома стібками він зшив шматки м'яса. Пульс був ледве відчутний. За мить він зник зовсім.

— Exitus *,— промовила сестра і відійшла від операційного стола, щоб вимити руки.

Одного дня Мела одержала офіційного листа. У ньому командир роти висловлював свій жаль з приводу того, що йому доводиться повідомити її про смерть її жениха, єфрейтора Віллі Корна, який героїчно помер у лікарні за кайзера та імперію.

* Смерть (лат.). (Прим. пер.).

Мела втупила очі в аркуш паперу і ще раз прочитала це сухе повідомлення. В голові у неї все переплуталося і спочатку вона не могла нічого зрозуміти. Аж поки перед очима у неї на вкритому квітами лузі простяглася веле-тенська постать, це був Віллі, і він був мертвий. Ангел, схожий на Германію, насував йому на чоло лавровий вінок: «За кайзера та імперію». Мела бачила, як сам ангел, прекрасний ангел-душитель з німецького неба, вбив її Віллі. Серце у неї закалатало, і з уст її вирвався крик. Фердинанда і Мільхен вбігли в кімнату і також прочитали повідомлення.

— Бідна моя дитино,— промовила мати, ніжно погладивши доччине волосся.

Меліні думки провалилися в скорботу й ніч.

Все скінчилося. Німецька імперія з гуркотом обрушилася. Бібер лежав у темряві. Струму не подавали, бо треба було заощаджувати вугілля. Газети більше не виходили, замість них робилися тільки жалюгідні повідомлення, які абсолютно нічого не говорили, а лише підтверджували те, що вже кількома днями раніше ставало відомо з чуток. Переговори про перемир'я, повстання в портах стоянки військово-морського флоту. На кайзерівському флоті вибухла революція. В Берліні владу взяли робітники, уряд було повалено. В цей час до Бібера повернувся Альбін, який втік із своєї ремонтної роти.

Настав слухний час, щоб діяти. Альбін утворив солдатську раду. В кожному селі, в кожному шинку відбувалися збори. Дорослі були на ногах. Удома залишалися самі тільки діти. Здавалося, наче ніколи не було ні війська, ні поліції. Кайзерівського орла не видно було ніде.

Весь набрид кайзерівських чиновників десь поховався. Директори, вищі службовці й офіцери позалізали в найдальші мишачі нірки.

«Тепер двері відчинені, тепер треба діяти», сказав собі Альбін. Це був слухний момент. Він стояв за те, щоб гірники захопили рудник. «Навіщо його захоплювати? — казали гірники.— Нема ж нікого, хто б його обороняв».

Деякі темні особи, такі як писар з волосного управління, збиралися до купи і нашіптували всілякі історії. Нібито кайзер загинув на чолі своїх військ, як загинуло багато інших людей. Це мало пом'якшити ту ненависть до мо-

нархії яку вона викликала серед народу, принісши йому стільки горя і злигоднів.

Альбін, якому думка про підприємство не давала спокою, пішов на рудник і подбав про те, щоб там нічого не пошкодили. Він покликав із шинку пару хлопців і поставив їх вартувати коло рудникових воріт.

Взагалі, все життя відбувалося на вулиці. Багато говорили. А що їсти? Збуджені жінки питали, коли будуть ділити кайзерів золотий скарб, реквізований у Берліні; вони сподівалися одержати свою частку. Соціал-демократична партія закликала до поміркованості. Вона домовилася з лібералами насамперед про скликання Національних зборів. Так, жителі Бібера вимагали нового уряду, нового ладу. Президентом держави повинен стати робітник.

В перші дні хаосу Ян Грюнберг прийняв на себе тимчасове управління Бібером. Альбін вирушив до Гельнгаузена. Там округом управляв фабрикант Лорцке, спекулянт, який нажився на військових поставках.

Альбін був посланий як довірена особа біберського населення, щоб подбати про містечко і навколишню місцевість. Зв'язків у нього не було. Він повинен був діяти і вживати рішучих заходів. Для цієї мети йому служив лист від комітету солдатських рад землі Гессен. Під наглядом Альбіна вагон за вагоном вантажили і відправляли в долину Бібера. Альбін сам підписував розподільчі документи для громад. Він робив усе, що міг, лише про велику політику він подбати не міг. Час від часу його турбувала думка: «А що в Берліні? Хіба ми не пошлемо туди своїх представників?» Потім робота знову навалювалась на нього.

УТРАЧЕНІ ШАНСИ

Відстань від Бібера до Берліна становить 465 кілометрів. В нормальний час, коли б усе йшло як слід, пасажир швидкого поїзда витратив би на цю поїздку один день. Та коли торговець колоніальними товарами Штумпф був відпущений, час іще був ненормальний. Майже три дні витратив Генріх Штумпф на проїзд додому, і йому ще пощастило. Два чи три рази мусив його поїзд сходити на запасні колії, щоб пропускати

транспорту. Одного разу вийшов з ладу паровоз і довелося півдня чекати приходу другого.

Навпроти вокзалу — пасажирів треба було тільки перейти вулицю — містився привокзальний шинок, господарем якого був пан Єккель. Хоч цей шинок стояв на вигідному місці, але пан Єккель не міг жити на ті гроші, які він уторговував у пасажирів. На щастя, у нього були постійні відвідувачі з вокзального персоналу. До нього заходили стрілочники, провідники і складачі поїздів.

Старий Клейшпіс був постійним відвідувачем шинку. Цього вечора він також сидів там, забувши, що йому треба йти додому. Проти нього, забившись із своїм стільцем у куток, сидів складач поїздів, пожираючи бутерброд, що йому дала з собою жінка. Третім за столом був залізничник із Тюрінгії, який служив на лінії Лейпціг — Франкфурт. Про що вони говорили? Звичайно, про політику. В даний момент це було найцікавішою темою. В Берліні дещо відбувалося. Там була революція Несамовитий ураган знявся у Веддінгу, в Моабіті, на горі Пренцлау, в густо населених робітничих кварталах. Він прорвався аж до самої Вільгельмштрассе і змів геть усе старе й гниле. Колони робітничих демонстрацій проникали в Далем, до вілл мільйонерів, і нагнали на їхніх власників страх і трепет. Край визискові, ваше панування скінчилося. Фінансові володарі поховалися в льохах і, сповнені страху, чекали, що голота їх пограбує. Та нічого не трапилось. Хтось лише кинув каменя у вікно, але далі цього не пішло.

Кайзер був вигнаний з країни, старий рейхстаг розпущений. Керували всім солдатські ради. Потім обрали нових народних уповноважених. Соціалісти одержали більшість голосів. Соціал-демократи були найсильнішою партією. Народ радісно вітав на вулицях Фрідріха Еберта. Він був підмайстром лимаря, виходцем із народу. «Керуй вліво, Фріц», підбадьорювали його люди. Він дякував їм, усміхаючись, і обіцяв керувати вліво. Участь в урядуванні взяв і дехто з вищих кіл. Це здебільшого були ліберально настроєні або побожні люди. Із страхом божим, прямо і гордо стояли вони, соромливо втілюючи в собі те «добре старе», що врятувалося ще в їхній особі і перейшло в республіку. «Тепер ми повинні знайти новий напрям думок», писали вони і, закочуючи очі, називали цей знайдений ними напрям думок: демократія, право для всіх,

як для мільйонера, так і для робітника, чиста, абсолютна демократія. Ось що могли вчитати з газети Клейшпіс і складач поїздів.

— Це не чиста демократія, а чистий обман,— сказав складач поїздів. Він належав до тих, хто називав речі своїми іменами. Але навіщо читати газети? Вже краще запитати про це тих, хто брав у цьому участь.

Пан Еккель сам робив обхід свого ресторану. Він ходив від стола до стола.— Гостям більш нічого не потрібно? — або: — Може, ви чогось бажаєте? — запитував він.

В цей час гості почули, як прибув останній поїзд. Еміль Клейшпіс підвів голову. «Хто б ще міг приїхати? Я сподіваюся, що це чоловік з грішми і що він розщедриться, інакше мені доведеться йти додому».

Навантажений пакунками, в одній руці туго набита сумка, із згорнутою і перев'язаною шнуром ковдрою через плече, ввійшов Генріх Штумпф. Він штовхнув ліктем двері привокзального шинку і раптом появився перед ними в своєму сірому солдатському мундирі.

Спочатку ніхто його не впізнав. Клейшпіс примружив очі, начебто він йому знайомий, цей солдат. Лише коли Штумпф нахилився і скинув з себе пакунки, Емілеві стало ясно, хто це такий.

— Хлопче Генріху! — вигукнув Клейшпіс, схопившись з місця.— Який я радий, що знову бачу тебе.

Штумпф відступив на крок і допитливо подивився на нього.

— Диви-но, старий Клейшпіс. Чи це ти, Еміль? Ти, звісно, такий же п'яниця, як і раніше.

Вони обнялися.

— Ну, ну, — кинув складач поїздів,— менше запалу. Клейшпіс з обуренням обернувся до нього.

— Дозволь мені привітати як слід мого старого бойового товариша,—сказав він майже ображено.

— А я й не знав, що ти теж був на війні із своєю масляною,— насміявся з нього складач поїздів.

Клейшпіс не хотів терпіти такі образи.

— Даруйте,— відповів він,— хіба я не виконував мужньо свого обов'язку на тиловому фронті?

Всі за столом засміялися, особливо сміявся залізничник із Тюрінгії. Шумні привітання викликали пожвавлення в ресторані. Гості, які сиділи за сусідніми столами,

підходили до Штумпфа і потискували йому руку. Вони поздоровляли його з приїздом у Бібер.

Шинкар вогкою ганчіркою витер свій прилавок.

— Його ж тягне до своєї бочки оселедців,— двозначно сказав пан Єккель.— Іди-но зараз додому, жінка вже чекає на тебе.

У пана Штумпфа є час, адже він тепер уже не єфрейтор. До жінки він прибуде ще досить рано.

— Спочатку я мушу випити чарку за своє щасливе повернення,— сказав він і замовив шинкареві горілки на всіх гостей.

Клейшпіс потирив руки. Прибула ще одна людина, яка має гроші. Щождо інших, то вони теж не посягнуть.

— Значить, ти приїхав з Берліна? — запитав складач поїздів, коли вони випили.— Адже там багато новин. Розкажи ж нам. Ви теж штурмували?

Штумпф витяг з кишені мундира сигару, відкусив кінчик і сплюнув на підлогу.

— Штурмували? — повторив він запитання.— Ну, а то ж як, палац, міністерства, все було в наших руках.

З усіх, які сиділи навколо нього, один тільки чужий залізничник був знайомий з Берліном. Якось на початку війни він проїхав через нього. Він бачив лише Бранденбурзькі ворота, палац і військовий учбовий табір у Деберіці.

Клейшпіс підніс запаленого сірника до Штумпфової сигари.

— А в тронній залі ти теж був? — запитав він.

Еміль бачив колись малюнок тронної зали, здавалося, що все в ній зроблене із щирого золота і жовтуватого мармуру, стіни були задрапіровані червоним шовком.

— В тронній залі я не був,— признався Штумпф.— Я цілий день сидів за столом і виписував перелустки. Мені виявили таке велике довір'я лише тому, що я старий соціал-демократ.— Він з викликом подивився на присутніх, начебто бути старим соціал-демократом — це велика заслуга. Потім він розповів: — Коли нас закликали створювати солдатські ради, ми спочатку роззброїли офіцерів. Багато хто з них наживав п'ятами ще раніше. Кожна рота обрала свого уповноваженого. Я був продовольчим каптенармусом роти. Починаючи з цього дня, ми перестали нести службу. Ми лише тримали в порядку зброю.

В кожній роті у нас був революційний рій, який разом з робітничими комітетами влаштовував демонстрації. Цей рій одержав бойові патрони і охороняв вокзали та урядові квартали. На одній демонстрації я слухав виступ Лібкнехта. Спочатку казали, що він буде президентом. Але потім висунули Еберта, він не був таким радикальним. Я чув, що він хороша людина. Через місяць мене перевели в берлінську вищу солдатську раду, де я мусив виписувати перепустки. Але згодом я зробив вчинок, який не сподобався товаришам. Ось як було діло: одного дня прийшов до мене мій колишній капітан і попросив перепустку. Я не мав права виписати йому перепустку. Мені стало шкода його, цього капітана, і я нишком дістав йому перепустку. Але про це стало відомо, і тому мене вигнали геть.

Складач поїздів вислухав його. Розлючено зім'явши папір з-під бутерброда, він кинув його Штумпфові під ноги.

— Ти вчинив дуже погано, — сказав він, — такі люди, як ти, зраджують революцію.

Базікало не сподівався почути такі слова. Приголомшений, подивився він на складача поїздів.

— Ну, ну, — непевно промовив він, ніби прохаючи пробачення, — я зробив це із співчуття, та мене неправильно зрозуміли.

Штумпф образився.

Поки ті двоє сперечалися, Клейшпіс закочував очі.

— Мабуть, він дав тобі горілки, твій капітан, — сказав він, — за те, щоб ти виписав йому перепустку?

— Мій капітан ніколи не пив горілки, — відповів Штумпф, — це був добрий старий чоловік, який пив лише мінеральну воду, щоб мати ясну голову.

Тепер складач поїздів люто накинувся на Клейшпіса:

— А ви знаєте лише лиячити, — вилаяв він його, — вам лише тоді добре, коли ви п'яні. Але перед нами, робітниками, стоять інші завдання; ми боремося за високі цілі. — Складач поїздів схопив Емілеву склянку пива, збираючись відняти її у нього. — Попив би й ти колись води, щоб у твоїй дурній голові прояснилося, — сказав він Клейшпісу.

Еміль не пристав на цю пропозицію.

— Я вчитав колись, — сказав він, — що мінеральна вода шкодить внутрішнім органам, вона не для мене.

А картопляна горілка була міцна.

— Нею добре труїти щурів і мишей,— здригнувшись, сказав Штумпф.

Коли вони вийшли із шинку, було вже досить пізно. Клейшпіс іще провів додому торговця колоніальними товарами. Він ніс Штумпфові пакунки й сумки, «щоб приїжджий мав удома вільні руки для привітання», сказав він.

Нарешті настав ранок. Над чорним лісом світає. Небо стає світлішим і полум'янішим. Фарби з густожовтих переходять в огненно-оранжові. Старий селянин, пророк погоди, сказав би, що погода буде погана. Яскравочервона вечірня зоря — це добре, що вона віщує хорошу сонячну погоду. Залишки ночі, сірі клапті хмар летять над яснотою. Але світло сильніше, воно перемагає пільму. Спів півня, яким він будить містечко, його протяжне кукуріку тремтить над тихими полями та лугами і завмирає в стінах хліва. На селянина чекає звична робота.

Коли прокидаються біберські робітники, вже співають жайворонки.

Альбін потягується, він прокинувся в поганому настрої, але все-таки рішуче встає з ліжка. Він навпомацки блукає по кухні і, шукаючи миску для миття, думає про те, що сьогодні понеділок і знову починається звичайна «шестиденна біганина». Холодною водою змиває він сон із своїх очей; вода так і бризкає кругом по кухні. Освіжившись, він заспокоюється і одягається так тихо, щоб нікого не збудити. Він загортає собі бутерброди, що їх приготувала для нього Мільхен, закриває свою потерту чорну сумку, надягає шапку і виходить з дому. «Чортова холоднеча ранками», думає він.

Альбін іде в напрямі рудника... «Тротуар, чорт забери, вже давно пора його обновити». Шахтарі, які рушають велосипедами із своїх сіл, проїздять повз нього. Дехто каже йому «в добрий час!», дехто «доброго ранку!», залежно від того, як вони виспалися. Альбін бурчить щось у відповідь. Ніхто не знає, чи це привітання, чи вияв досади, чи лайка. Нарешті, він бере себе в руки, бо ж він тепер майстер зміни! Так, за цей час на руднику дещо змінилося. Насамперед робітники вигнали Ціммермана. Йому довелося передати свою директорську посаду

обер-штейгерові Реснеру. Нарешті, революція зробила це, хоч не все було так, як уявляв собі Альбін. За духвалою головного управління, яке дало старому директорові милостиню, він ще дістав право на своє старе житло на території рудника. Старий бродяга залишився поблизу свого директорського місця. Це не давало Альбіну спокою. «Та чого можна вимагати від головного управління крупівських заводів?» казав він собі. Взагалі, коли Німеччина зазнала краху, ті колишні «вірні кайзерові», ті переможці в світовій війні за пивними столами позалізали в усі мишачі нірки, та далеко від своїх старих посад вони не пішли. Але поки він тут щось важить, нехай ніякий директор Ціммерман і не думає показатися на руднику.

Уже місяць, як Альбін одружений, одружений щасливо. Повернувшись додому, він повів Мільхен до волосного управління і зареєстрував свій шлюб. Фердінанда, о боже, як вона лаялася і кричала, що це не церковний шлюб. Без благословення і таїнства святого причастя одружитися не можна було. Особливо коли стара Клейшпіс знайшла підтримку в Альбіновій рідні. Нічого не допомогло. Альбіна потягли до церкви. Це призвело до всіляких свар і звад, та все, нарешті, втихомирилося. Так Альбін був двічі повінчаний: один раз богом і один раз людьми. «Двічі зв'язане не рветься», подумав він.

Коли, прямуючи в двір, він проходив у браму, воротар привітав його. За сторожкою висіла дерев'яна дошка, де наклеювалися оголошення і об'яви: «Говорить профспілка», встановлена рудниковою радою за ініціативою Альбіна.

Кілька років тому про це не можна було й мріяти: тепер і на робітників треба було зважати. СДПН стала могутньою партією. До неї записувалися навіть селяни, принаймні ті, котрі шукали в цьому якоїсь вигоди.

Відколи Мільхен стала фрау Дебус, авторитет її виріс. На базарі або в роздрібній бакалійній крамничці вона частіше стояла в колі заміжніх жінок, обговорюючи з ними домашні питання або господарські проблеми. Одружившись, вона залишила родину Клейшпісів і поселилася разом з Альбіном на першому поверсі селянського дому, власник якого покинув обробляти землю і взявся лагодити черевики. Селянин став шевцем. Запах шкіряних жирів і шевського клею витісняв з дому свіже сіль-

ське повітря. Пан Рейц — так звали шевця, — сидючи за роботою, мріяв про те, що якби його справи пішли краще, він міг би торгувати чобітьми і черевиками.

Сходи, які вели в квартиру Альбіна Дебуса, були вузькі й темні. Старі дошки рипіли при кожному кроці. Зайшовши нагору, гість опинявся в напівтемних сінях, де переважно тхнуло мастикою або, коли підлогу довго не натирали, пахло тілами мешканців квартири або квасолевим салатом з тміном, або смаженою картоплею. Перед вікном, прикрашеним подертою занавіскою, стояли декоративні домашні квіти. Їх поставила в сінях літня вдова, сусідка Мільхен. Кожен любитель квітів знає, що вазони з квітами не можна пересувати з місця на місце, тож минали довгі місяці, поки стара жінка бралася до роботи, щоб випрати занавіски і провітрити кімнату. Виникла й нагальна потреба вичистити підвіконня, бо на ньому лежали цілі покоління дохлих мух, які надавали повітрю в сінях солодкувато-затхлого запаху.

Дебуси займали дві кімнати й кухню. Один покій служив спальнею, житловою кімнатою, а другим, «чистим покоєм», за тутешнім звичаєм не користувалися ніколи. Все сімейне життя проходило на просторій кухні.

Альбін любив затишок, він виставив канапу із житлової кімнати на кухню, щоб мати змогу відпочивати після роботи. Попоївши, він найчастіше зразу ж засинав. Мільхен доводилося потім будити його, щоб він переходив на ліжко.

Після свого весілля Мільхен рідко зустрічалася з Мелою, в чому винні були вони обидві, бо Мела вела в Бібері самотнє життя. Вона тихо жила вдвох з Фердінаndoю і щонеділі водила її в церкву.

Цілий день вона працювала у Грюнбергів. Після того, як їхній дім і торгівля зросли, роботи у неї стало більше, ніж було досі. Крім торгівлі худобою, Грюнберг відкрив ще широкий продаж щіток і щетинного краму: кустарних виробів із Шпессарта, насамперед із Кемпфенбрунна. Одночасно із зростанням Грюнбергової торгівлі зріс і його вплив у Бібері та його околицях. Він став поважною діловою людиною, про яку говорили тепер не інакше, як з пошаною, бо ж люди добре пам'ятали, що в голодну зиму 1918—1919 років вони вдвох з Альбіном привезли в містечко харчі. В господарстві Грюнбергів Мела почувала себе, як удома. В конторі вона була секре-

таркою і бухгалтером. Водночас вона була і торговельним представником Грюнберга і робила досить далекі подорожі велосипедом, підтримуючи ділові зв'язки із селянами. Для торгівлі худобою ці часи були несприятливі, бо за розпорядженням уряду був запроваджений суворий розподіл худоби. Поставки встановлювалися і регулювалися офіційними оголошеннями.

Звістка про кривавий злочин, вчинений Носке проти берлінського робітництва за дорученням нового соціал-демократичного уряду, докотилася й до Бібера. Почувши про це, Альбін був приголомшений. Лібкнехт убитий, Роза Люксембург також! Вони найпослідовніше боролися проти визиску і війни, тому їхні образи найміцніше закарбувалися в серцях робітників. І найстрашніше було те, що цей злочин учинила його партія. На його думку, це було зрадою щодо робітничого класу. Лібкнехт був головою братньої партії, спартаківців, або комуністів, як вони себе нещодавно назвали.

Він просто не міг цього збагнути. Чи це були ревності, чи честолюбство соціал-демократичних вождів? Може, Носке підкупили? Ця думка дістала особливе поширення на руднику.

Альбін вирішив вийти із лав СДПН. Ще багато хто разом з ним прийняв таке ж рішення. Але куди піти? Вони вирішили вступити в ряди «незалежних» — у НСДПН.

Головою організація СДПН у Бібері ще й досі був худий, блідий колійний сторож Клямм. Незважаючи на свої шістдесят з гаком років, цей пенсіонер залізниці точно виконував партійну роботу. Він прийняв Альбіна в кімнаті, повній спогадів про старі часи. Колійний сторож завжди радів, коли Альбін приходив до нього. Він був тоді одним з наймолодших. Клямм по-батьківському поплескав його по плечу.

— Ну, мій старий бойовий товаришу, — сказав він, усміхаючись.

Альбін не був сьогодні схильний до жартів. Молодий чоловік роздивився по кімнаті. На стіні — червоний прапор, який він ніс ще тоді, за часів кайзера. В прикрашених імортелями рамках — незліченні фотокартки першотравневих святкувань. Він побачив, що фотографії вже пожовкли від часу. Альбін шукав себе на них і знайшов

у перших рядах. Поруч з ним були одягнуті в гірничі мундири, усміхнені з радості хлопці, які, піднявши вгору пивні кухлі, дивилися в об'єктив фотоапарата.

Альбін дивився на маленького старого чоловіка, який вже трохи здитинився і ослаб, який вже ніколи не постукає в двері Ціммермана і не зажадає, як це він зробив колись: «Геть, кровопивцю!» Альбін відкашлявся. Він приступив до справи.

— Власне кажучи, я прийшов з приводу вбивства Лібкнехта і Розі.

Старий недочував.

— Що? — прокрехтав він.

— Ми повинні послати в Берлін телеграму протесту, — запропонував Альбін.

— З якого приводу? — запитав голова.

— З приводу вбивства, — закричав Альбін йому на вухо.

Колійний сторож похитав головою.

— Тільки без хапання, — застеріг він, — у цю фазу боротьби нам не можна бути необачними.

Альбін запитав себе, яку фазу боротьби має на увазі старий.

— Це вже не фаза, — сказав він голосно, щоб дід почув його.

Колійний сторож похитав головою.

— Ти молодий, — сказав він Альбінові, — а молодь часто буває нерозсудливою. Тепер найголовніше — це зберегти лад, тому наш уряд повинен боротися проти крайніх напрямків.

Нічого не можна було вдіяти. Погляд Альбіна впав на запорошений і давно вже занехаяний Бебелів портрет, що стояв у кутку за вазоном.

— А що б сказав він, — спитав Альбін старого, — якби побачив розбрат серед робітників?

Клямм обернувся і уважно глянув у куток.

— Август Бебель помер, не розумію, чого тобі треба. Він виступав за восьмигодинний робочий день, і я питаю тебе: маємо ми восьмигодинний робочий день чи не маємо? — Клямм втомився. Для нього боротьба була закінчена завоюванням восьмигодинного робочого дня. — Тепер ми при владі, — сказав він, — чи, може, ти думаєш, що робітники дозволять, щоб у них відняли владу?

Ні, цього Альбін, звичайно, не думав.

— А може, ти думаєш, що капіталісти відмовляться від боротьби? — спитав він старого.

— Капіталісти,— сказав Клямм, і його водянисті очі засвітилися,— капіталісти переможені назавжди. Вони лежать на землі і вже більше не встануть.

Альбін заявив йому, що він виходить із СДПН. Колійний сторож мовчки подивився на нього.

— Від тебе я сподівався більшого,— розчаровано сказав старий.— Я завжди думав, що ти колись будеш моїм наступником. Іди собі, іди собі...— старий втомлено засміявся.— Я знайду собі іншого наступника, я вже як-небудь обійдусь без тебе.

Альбін попрощався. Це було прощання з партією, в лавах якої він жив і боровся шість років.

— Куди ти тепер підеш? — спитав колійний сторож.— До комуністів чи до незалежних?

— Я піду до незалежних,— коротко відповів Альбін,— але це не стане причиною ворожнечі між нами. Ми все ж таки лишаємося товаришами і, коли зможемо, будемо вчитися один у одного.

Коли Альбін вийшов, старий підбіг до вікна, відсунув убік занавіску і подивився йому вслід. «Він і Віллі,— подумав він,— вони були у мене найкращими. Віллі був спокійніший, безперечно, він не завдав би мені болю. А Альбін, він завжди мав гарячу голову».

Дивно, що вони обидва, і колійний сторож, і Альбін, подумали про Віллі. Потрапляючи у складне становище, як, наприклад, сьогодні, Альбін завжди згадував про Віллі. «Я гадаю, він би мене зрозумів,— думав він.— І він, напевно, зробив би так само».

Старий Дебус мав невеличке господарство у Реріхті. Багатством це не було, але рік у рік він держав три свині і дві корови. Старому шпессартському лисові не важко було обминати постанови про податки. Контролер, якого управління сільського господарства посиляло перевіряти селянські хліви, мав при собі список, в якому були зазначені рубрики: «свині», «худоба», «вівці» і «кури». Перевіривши, він заносив у список лише кількість штук, незалежно від того, чи це була молода чи стара тварина. Дебус цим користувався. Заколовши свиню вагою в цент-

нер, він приводив у хлів нове порося, тож у нього завжди була однакова кількість худоби.

Були в Шпессарті й такі селяни, які, не шкодуючи праці, тримали свій свинарник у лісі. При тих цінах на м'ясо і сало, які були на чорному ринку, це окупалося. Глибоко в лісовому ґрунті викопували вони хліви, а сторожі забезпечували худобу кормами і охороняли її. Час від часу в покинутій гірничій шахті, яку не залили ґрунтові води, чути було свиняче рохкання. В ті роки ведення сільського господарства було ризикованою справою.

Загадковим явищем були дуже часті крадіжки худоби. Як помітила поліція, траплялися вони регулярно перед строками здачі поставок. Щоб з'ясувати ці містичні випадки, уряд послав до Бібера надзвичайного уповноваженого, який мусив пролити світло на цю темну справу.

Коли комісар Кнебель допитував місцевого жандарма, той саме відрізав собі порядний шмат свіжої, здавалося, шинки.

— Звідки я можу все це знати? — відповів жандарм. — Ці злочинці були вже й на возі й під возом.

Запах шинки приємно лоскотав у носі зголоднілого міського комісара. Він уже мав свою думку про цього охоронця порядку. Перегортаючи акти, комісар дивувався, що під час усіх крадіжок обікрадені були відсутні, вони, за власним свідченням, ходили в цей час у гості в інші села, до своїх родичів. Злочинці залізали в хліви через затилля і, коли смеркало, виганяли худобу — найчастіше це були свині — в ліс. А там усі сліди зникали.

Комісар, молодий, щасливо одружений чоловік, підбадьорений тим, що йому вже на початку його діяльності пощастило викрити крупну спекулянтську аферу, чим він заслужив посаду комісара, вирішив будь-що викрити ці сільські історії з крадіжками. Але з чого починати? Коли він допитував обікрадених селян, у нього було таке почуття, ніби перед ним сидять мляві і уперті люди, і, хоч як він старався, йому нічого не вдавалося видобути з них. Очевидно, їх не цікавило, куди поділися їхні свині. Їм було явно нудно сидіти перед ним під час допиту. Безуспішно допитавши всіх потерпілих, він вирішив підійти до справи з іншого боку. Щоразу сліди злодіїв вели спочатку в ліс, а потім губилися на щебеневій дорозі, що йшла у Флерсбах. Комісар випадково звернув увагу на

те, що поштова карета прибувала із Флерсбаха в Бібер саме в той час, коли траплялися крадіжки. «Кучер цієї карети повинен був щось помітити», сказав собі Кнебель. Комісар відвідав його. І, дуже тонко нагадавши йому, що він теж державний службовець, попросив розповісти все, що тому відомо.

Таким чином Кнебель дізнався, що кучер справді помітив кілька підозрілих осіб, які на відкритій дорозі вантажили на вози свині. Отже, Кнебель просунувся на крок уперед. На жаль, кучер не міг описати цих осіб, бо вже було занадто темно, цей полохливий чоловік, певно, боявся кинути на когось підозру, тому що це могло завдати йому в Бібері неприємностей. Комісар, який гадав, що самі селяни вчинили крадіжку (ця підозра була у нього вже давно), провів слідство по інших селах серед родичів, і всі вони підтвердили свідчення селян. Кожен мав бездоганне алібі. Розчарований, Кнебель знову звернувся до поштового кучера і велів йому описати словами той віз, що на нього вантажили худобу, і тут виявилось, що це був віз для перевезення молочних продуктів. Це стало для Кнебеля важливою відправною точкою, бо в цій місцевості не могло бути дуже багато таких возів. Озброївшись цією прикметою, він кинувся на розшуки. В супроводі сільського жандарма він цілий день розвідував біберські двори, шукаючи цього воза. І він знайшов його, чим дуже збентежив селян, які зразу ж запідозрили, що жандарм не втримав язика за зубами. Бідний підкуплений сільський поліцай потрапив у скрутне становище. Він відчув, що селяни відцурались, зреклись його, а комісар йому не довіряє, що для нього було ще гірше. Що було йому робити? На чий бік йому стати? Він марно шукав виходу. Цей конфлікт був для біберського сільського жандарма найстрашніший. Це не було для нього питанням справедливості або несправедливості, справа стояла значно гірше, тут ішлося про ковбаси або про важливе для нього підвищення по службі. Як на зло, наслідки боротьби між комісаром і селянами були ще занадто непевні для того, щоб він міг стати на той чи інший бік. Вкрай змучений своїми думками, він з'явився до комісара і попросив коротку відпустку.

Міський чиновник допитав власника воза, записав прізвища селян, які останніми тижнями позичали його, і повернувся до себе на квартиру.

Батько Дебус, який спочатку дивився на комісара з недовір'ям, пішов у готель, в якому той мешкав. Перед тим він ще побував в обікрадених селян і попросив їх пожертвувати трохи сала для зголоднілого комісара. На кожній кухні, в кожній коморі щось клали в його кошик, а потім усе зібране накрили хусткою.

Зайшовши в готель, Дебус голосно зажадав, щоб його пустили до комісара. Його провели на верхній поверх, де містилися кімнати для приїжджих. Перед тим як увійти, Дебус поставив кошика в сінях.

Скинувши очі на Дебуса, комісар відразу ж пізнав його, бо перед тим довго його допитував. Дебус підійшов до нього ближче і обережно запитав, чи він уже добився чогось в його справі, чи дізнався, куди зникла вкрадена худоба?

— Ні, ще не дізнався,— з посмішкою відповів Кнебель,— але на слід я вже натрапив.

— На слід, так, так,— промовив Дебус і сів до столу.— Скажіть мені, пане комісар, для кого ви так речно стараетесь?

Комісар з подивом відсахнувся.

— Звичайно, для вас,— відповів він.— Я хочу допомогти вам знайти вашу худобу або принаймні розшукати злодіїв.

Дебус махнув рукою і заявив, що бідних тварин давно вже, певно, пожерли.— Значить, ви робите це не для своїх начальників,— продовжував він далі,— і не тому, що вам хочеться дістати підвищення по службі?

— Авжеж, підвищення по службі я не прагну,— урочисто запевнив чиновник,— тепер поліція — це поліція народна, і я працюю для вас, для платників податків.

На обличчі Дебуса промайнула хитра посмішка.

— Значить, ви до деякої міри наш службовець?

— Так, до деякої міри, посередньо я, звичайно, ваш слуга,— погодився Кнебель.

Дебус цим задовольнився. Він вийшов у сіни, взяв свого кошика і повернувся в кімнату. Тут комісар вилупив очі, бо на стіл викотилися ковбаси, копчені поросячі шлунокки, начинені січеним свинячим м'ясом, і таке інше.

— Ну, беріться ж по-справжньому за діло,— підбадьорив його Дебус.— Ви ж посередньо наш службовець і докладаєте багато зусиль, тож ми не можемо допустити, щоб ви голодували.— При цих словах його селянське обличчя

розпливлося в широкій посмішці.— Правда, ви ж не думаєте, що це хабар, не зменшуйте свого службового запалу,— і він повторив: — ви доклали багато зусиль і вже натрапили на слід, тож можете спокійно прийняти це від нас. Бо за свої марки ви такого не купите. Калорії, дорогий друже!

Дебус поставив перед ним на стіл тарілку і поклав коло неї круглий буханець селянського хліба. Зголоднілий поліцейський чиновник, принаджений апетитним виглядом ковбас, почав їсти. Селянин не заважав йому дальшими запитаннями, але зробив натяк, що коли цього не вистачить, він подбає про добавку. Потім він став докладно обдумувати, що сказати комісарові.

— Як вам, напевно, відомо, пане Кнебель,— почав він, коли комісар наївся,— ми у себе в Бібері добрі католики.

Кнебель, який саме витирав рота, кивнув головою. Дебус продовжував:

— Ми тут мислимо по-християнському і по-людському. Коли, скажімо,— тут він зробив паузу, щоб подивитися на комісара,— коли голодна людина украде худобину, чи треба її осудити, чи ні? — На це запитання він сам відповів, як християнин: — Ми його не засудимо. На страшному суді йому самому доведеться відповідати за це перед богом. Ми,— цим він натякнув, що говорить також від імені інших обікрадених селян,— прийшли до висновку віддати цих грішників на справедливий суд божий.

Комісар, якому відома була селянська жадібність, що стала приказкою, в душі сміявся. Дебус продовжував співчутливим шепотом:

— Хіба у нас, селян, не більше їжі, ніж у бідних городян? — признався він.— А в святому письмі сказано, що той, хто має все, повинен дати тому, хто не має нічого.— Дебуса цілком захопила стихія побожності. Він був тієї думки, що сам архангел пішов би на крадіжку заради бідних.— Бо ж вони там, на небі, не мають худоби, щоб відплатити благочестивим.

До цього часу комісар спокійно слухав. Нарешті, він запитав, чи не хоче Дебус, щоб він припинив слідство і полишив цю справу на справедливий суд божий?

— Авжеж! — з полегшенням вигукнув Дебус.— Цього саме ми й хочемо. Ми б ще приготували вам пакуночок на дорогу, щоб ви здоровенькі приїхали додому і добрим словом згадували Бібер.

— Все, що мені донині вдалося встановити, не має значення,— признався комісар,— єдиний знайдений мною слід веде до молочарського воза в Реріхт.

— Милосердий боже, до власника хутора! — Від подиву, що межував з обуренням, Дебус сплеснув руками.— Нема людини благочестивішої за нього,— заявив він,— власник хутора нізащо в світі не зробив би цього.

— Ну, то й гаразд,— сказав комісар,— про мене, ця справа майже закінчена. Але в майбутньому я б не хотів почути про те, що в Бібері архангели крадуть худобу для бідних. Якщо це трапиться ще раз, я приїду і проведу ґрунтовну чистку серед небесного воїнства. Все має свої межі,— підкреслив він мимохідь.

На цьому вони й договорилися. Дебус добре виконав своє завдання і вже зібрався був іти, коли двері відчинилися і в кімнату зайшов жандарм.

Сільський поліцай, витримавши боротьбу із самим собою і справедливістю, спонукуваний почуттям обов'язку, прийшов зробити донесення. Його здивований погляд спочатку впав на Дебуса, а потім на ковбасу. Це видовище зовсім збило його з пантелику. Проте він не розгубився і спершу повідомив, що став жертвою підкупу, а потім заявив, що має велику підозру на власника хутора в Реріхті в тому, що той крав худобу з відома селян. Дебус уже бачив, як усі його труди пропадають даремно. Він глянув на комісара круглими скляними очима, шукаючи у нього допомоги. Останній дуже прихильно кивнув жандармові, щоб той не тягнувся перед ним. Рухом руки він перебив його донесення.

— Мені здається, що ви марите.

Жандарм, украй розгублений, подивився на Дебуса. Він не знав, як поводитись. Гадаючи, що має чисте сумління (чисте сумління часто дає людям певність і право кричати), він загорлав, що хоче повідомити комісара про становище в Бібері і особливо про корупції (в своєму запалі він прокричав «корупсії») серед службових осіб. Дебус помітив, що Кнебель почервонів. Селянин прийшов йому на допомогу: наблизившись до жандарма, він пошепки запитав його, як бути з крадіжками дров і чи він забув, що з кожної крадіжки він завжди одержував свою частку. Сільський поліцай був розчавлений. Він справді забув про це, отже, совість його була не така вже й чиста.

Молодий комісар, який своєю чистотою в службових справах завдячував насамперед власній молодості, вийшов знову на шлях доброчесності і виконання обов'язку.

— Підійдіть-но ближче, — покликав він зовсім нещасного поліцая і став чекати на його повідомлення. — Що сталося, доповідайте, будь ласка.

— Та нічого, — нарешті промимрив той збентежено. Поліцай вперто мовчав.

Злякавшись, щоб приступ моральності у пана комісара не затягнувся і щоб його пропикливість не пробудилася ще раз з новою силою, Дебус додав до вже обіцяного пакунка сала ще мішок картоплі і клятвено пообіцяв Кнебелью, що сам завезе все це його жінці в Ганау.

«Мішок картоплі, — міркував Кнебель, — і пакунок сала. Чого я вагаюся, що заважає мені погодитись? Адже самі обікрадені відмовляються від продовження справи. Ясно, що потерпілих нема, що ж може трапитися, якщо ти приймеш цю картоплю? Нічого!» І він заявив жандармові, що вважає справу закінченою. Він кивнув головою — поліцай може бути вільний. Потім він знову звернувся до Дебуса і зажадав від нього негайно приставити йому мішок картоплі, щоб завтра він міг взяти його з собою на вокзал. Дебус посміхнувся і пообіцяв усе влаштувати. Справа владналася якнайкраще. «Якщо все це обміркувати серйозно, — сказав собі самому комісар, коли обидва відвідувачі вийшли з кімнати, — то в цій справі все ж таки є факт спроби вплинути на державного чиновника і, що найдивовижніше, є потерпілий». Він ще тільки не знав, хто є той потерпілий.

Минуло ще немало часу, поки в Леттгенбрунні і Вільбаху селянам повернули реквізовану землю. Мелі довелося ще їздити до Гельнгаузена, в окружне управління, і заявити претензії родини Клейшпісів. Писар заніс усе у відповідні рубрики, Мела заповнила бланк, і справа пішла по інстанціях. Мелі було сказано в управлінні: «Коли все буде закінчено, ми вас повідомимо».

Тимчасом Фердінанда вже спакувала свої пожитки. Нічого нового за цей час вони не придбали, за винятком кухонної шафи, яку Мелі подарував Віллі. Мати вже не могла дочекатися повернення додому. Казали, що всі будівлі стоять неушкоджені, та зате поля спустошені.

Навесні прибула довгождана звістка, що їм дозволено вселитися в їхній старий дім. Мела попрощалася з Грюнбергами. Їй довелося пообіцяти Саллі, що вона буде часто навідуватись до неї в Бібер.

— Твоя заміжня сестра живе в Бібері, значить тобі все одно доведеться тут бувати.

У відповідь Мела запросила Грюнбергів до Леттгенбрунна. Старий торговець худобою подарував Мелі на прощання «за вірну службу», як він сказав жартома, добру корову, що дуже порадувало Фердінанду. В її убогому житті це був надзвичайно радісний день, що траплялося дуже рідко. Під руку із своїм Альбіном прийшла Мільхен, і вони разом провели сім'ю за околицю містечка.

Коли батько, старий п'яниця Клейшпіс, почув, що можна повернутися в Леттгенбрунн, він поспішно заявив, що йому неодмінно треба залишитися на руднику.

— Адже хтось один мусить заробляти тотівкою,— сказав він.

Мати подумала: «Він занадто ледачий, щоб виконувати перші важкі роботи. В Леттгенбрунні його пияцтву був би край. Він просто хоче втекти». Клейшпіс стояв на своєму.

— Якби Альбін позичав мені велосипед, я, звичайно, наїздив би часом додому,—запевнив він урочисто.— Може, пізніше я зовсім переселюся в Леттгенбрунн, але спочатку я повинен придбати велосипед, щоб їздити звідти на роботу.

Фердінанда подумала: «Це ж тільки пусті викрути».

Усі пожитки Клейшпісів навантажили на два селянських вози. На першому возі з драбиною, на яких возять сіно, стояли скрині, шафи і старий комод, що його придбала ще Годя. Селянин, в якого вони позичили ці вози, сидів спереду на кухонному столі і правив своїми двома волами. Другим возом правила Фердінанда. Вона покляла на нього ліжка, в м'які перини запакувала посуд. Позаду матері, звісивши ноги, сиділа Мела. Коли їхали вгору, вона зіскакувала з воза, щоб волам було краще. Обабіч дороги, яка вела на Вільбахську висоту, росли високі ялини.

Мела дівчиною прибула з рідного села в Бібер. А назад вона верталася незаміжньою жінкою. Ідучи за возом,

вона пильно дивилася на колеса, які, безупинно обертаючись, лишали на піску глибокі сліди. Колеса навантаженого воза видавлювали в ґрунті борозни. Мела чула, як рипить підвода і як тріщить час від часу гілка, попадаючи під колеса. Мела почувала, що так само одноманітно йде її життя. Часом воно важче, часом знову трохи легше. В основному ж воно було безрадісне. Цей світ з його вічними чварами, війною і ненавистю зовсім її розчарував. Го́да, авжеж Го́да була права, коли казала, щоб Мела більше думала про небесні речі, ніж про це вбоге життя. Ідучи за возом, вона мимоволі згадувала свою молодість. Чим вище вона піднімалася,— крізь ялини вона часом оглядалася на даленіючу долину Бібера,— тим сильніше билось її серце від близькості старого Леттгенбрунна. Їй здавалося, що вона вже більше як тисячу разів ішла за цим возом. Бачить ті ж самі колеса, чує те ж саме рипіння піску. Так, вона, мабуть, ніколи не переставала йти за цим возом і мріяти. Все, що трапалося з нею в Бібері, зникало з-перед її очей. Вона хотіла забути це.

Нарешті, вози досягли верховини. Дбаючи про своїх волів, селянин вирішив дати спітнілим тваринам перепочинюк. Фердінанда погодилася з ним, зіскочила зі свого сидіння і вибралася на таке місце, з якого могла бачити старий знайомий краєвид. Це ж була її рідна земля. Ви повинні зрозуміти цю стару, працьовиту жінку і те, що діялося в її виснажених грудях. На чужині в голові її з'явилося багато сивих волосин. З уст її не вирвався жоден схвильований зойк. Допитливим поглядом дивилася вона на цю землю. Поля вкрилися терником і колючками. Бур'ян заглушив усі рослини і пишно розрісся повсюди. На полях і лугах були вириті траншеї і вихідні окопи, які під час маневрів означали фронт. Протягом цих років окопи заросли ніжною зеленню. Барачний табір, який займав половину висоти ближче до Вільбаха, був тепер безлюдний і справляв гнітюче враження. З дерев'яних стін звисали поламані віконні рами. Двері лежали на землі, скрізь повно було бруду й мотлоху, а на колючому дроті висіли обривки білого паперу. Фердінанді не видно було домів Леттгенбрунна. «Хвалити бога, багато буде роботи, дуже багато роботи, поки знову визріє хліб», подумала стара. Вона рішуче підійшла до возів.

— Рушай,— сказала вона селянинові,— нам і так довелося досить довго чекати.

По спадистій дорозі вози майже самі собою з'їжджають у долину. Фердінанда прикрутила гальма. Селянин зробив простіше, він просунув палицю в колеса і цим загальмував рух свого воза. Старій Клейшпіс здавалося, ніби дорога стала ширшою, вибоїн не було на ній зовсім. Може, солдати як виняток зробили тут корисну справу? А може, це зробили полонені? На повороті дороги показалося село. Це мав бути Леттгенбрунн. Мела була вражена тим, як усе тут змінилося. З'явилися нові будинки, маленькі сірі сторожові будки. Де був колись хлів, там стояв тепер амбар або склад. Вона не пізнала б свого рідного села, якби не цей краєвид, ця знайома картина навколишньої місцевості, цей ряд плодкових дерев, ця стежка, що веде в ліс, і ці гори, увінчані темними лісами. Сумніву бути не могло, вони були дома.

Леттгенбрунн ще здавався порожнім. Крім якоїсь чужої людини, що вдалині від них бігала по піску з гавкаючим псом, вони не побачили нікого.

— Ми приїхали! — гукнула Фердінанда.

Воли спинили свою гойдливу ходу і тихо стали. Вози зупинилися коло хати Клейшпісів. Поряд із старим і знайомим Мела примітила й дещо чуже. В дворі, на місці дровника був бліндаж для боеприпасів. Крізь відчинені низькі двері вона побачила сходи, що вели вниз, у льох. Фердінанду в першу чергу цікавила хата. Вона зразу ж увійшла всередину, слідом за нею пішла Мела. Селянин розпряг волів і погнав їх на траву, що дико росла між хатами.

Куди б Фердінанда не заходила, вона всюди натрапляла на запустіння й безладдя. На підлозі лежали шматки тріснутої стелі. Зі стін осипалася штукатурка. Найгірше виглядала кухня. Закопчена і задимлена стеля, в стінах повно дірок, с'як-так заклеєних газетами. Фердінанда зітхнула. Плита, на щастя, збереглася. Мела зайшла в стару кімнату, де вони бували колись найбільше, там стояв довгий стіл, збитий з сирих дощок. Велика гарна пічка зникла. Натомість посередині кімнати лежала перевернута маленька чавунна «буржуйка». Солдати пробили в стіні коло вікна отвір, з нього звисала пощерблена димова труба. Мела постукала по ній, і з неї знялася ціла хмара порошу й сажі.

Те, що вони побачили нагорі, було не набагато краще за те, що вони застали внизу. Там була солдатська спаль-

ня. Похідні ліжка нагромаджені одне на одне. В кутку, приперта до стінки, напівполамана війська шафа, завалена смердючими коробками. Фердінанда, не довго думаючи, з обличчям, перекошеним огидою, взялася викидати їх у вікно, що послужило початком прибирання.

Внизу селянин голосно і нетерпляче питав, куди йому ставити речі. Він вимагав, щоб вони зараз же спустилися вниз, бо хотів ще до присмерку повернутися в Бібер. Жінки прибігли і допомогли йому вивантажити речі. Поки Фердінанда замітала кухню, селянин з Мелою вже заносили в дім перші меблі. Роботи було стільки, що жінки не знали, з чого почати. Спочатку треба було занести ліжка, їх не можна лишати на дворі. Мелина корова також завдала їм обом клопоту. Вони ж не могли замкнути її в бліндаж для боєприпасів.

— Та хай вона лишиться надворі,— швидко вирішила Фердінанда.

Нарешті вивантаження було закінчене і селянин міг поїхати. Так двоє жінок почали своє нове життя в Леттгенбрунні. Мати перехрестилася, Мела склала руки, і вони разом почали молитися, щоб бог послав їм своє благословення.

Якщо вони думали, що прибули в село першими, то помилялися. На другому краю села ще раніше за них оселився селянин, який весь час прожив у Кемпфенбрунні. Він не став дожидатися, поки власті надішлють йому дозвіл, а взяв свої пожитки і зразу вселився в свій дім. Речей у нього було небагато. Мабуть, ще менше, ніж у Клейшпісів. У роки війни він вештався на Балканах. А його стара мати в цей час жила в родичів у Кемпфенбрунні. Почувши, що Леттгенбрунн звільнився від війська, він кинув усе, спакував свій ремісницький інструмент та інші конче потрібні речі. Він позичив у родичів корову, залишив у заставу за неї свою матір і зібрався в дорогу. Він жив тут уже цілий тиждень, і його дім знову став, можна сказати, цілком пристойним. Він привітався з обома жінками, трохи допоміг їм там, де треба було докласти чоловічої сили, за що вони зварили йому їсти. Він міг багато що розповісти. Фердінанду цікавило, що сталося з іншими леттгенбруннцями. Багато хто з них помер. Наприклад, колишній начальник поштової контори Кульгавий і старий крамар. «Де ми будемо купувати? — поду-

мала Фердінанда.— Погана справа!» Поки тут ще не буде крамниці, доведеться одній з них двічі на тиждень ходити в Бібер і там купувати харчі. Чим більше вона думала, тим більше виникало турбот: наприклад, де взяти дрова на опалення? Коли хочеш зварити їсти, тобі потрібне пальне. На селі нічого не можна було знайти. Селянин показав на бараки:

— Там є досить дров,— сказав він,— чудових сухих дров.

На другий день, в той час, коли обидві жінки ходили по дрова, в Леттгенбрунн прибула ще одна сім'я. Вона приїхала власним возом, в який запряжені були дві корови: одна власна і одна позичена. Зразу ж за ними приїхав велосипедом сільський жандарм. Його обов'язком було дбати про порядок у селі. Грунтовно обстеживши всі будинки, він після довгого роздуму вселився, нарешті, в бургомістрів дім, що зберігся найкраще. Нова влада ще того самого дня представилася всім прибулим родинам. Фердінанда зауважила:

— Бакалійник був би мені тепер миліший за поліцаю.

Поки мати в хаті хазяйнувала, витирала і ставила на місце меблі, Мела надворі складала в одну купу дошки й поліна. Вона скопала землю навколо дому, де колись був її сад, і з допомогою матері обкопувала грядки, на яких посіяла городину. Жінки хотіли ще в цьому році мати хоча б кілька качанів капусти.

Мела позичила велосипед у жандарма, ще нежонатого і тому дуже уважного до її просьб, і поїхала в Бібер закупляти продукти. Повертаючись додому, вона зустріла в Реріхті старого Дебуса, який зробив їй знак, щоб вона зупинилася, і запросив до себе на подвір'я. Сестрині свекор і свекруха дали їй двоє курчат і мішок корму для них.

— Ми, селяни, повинні допомагати один одному,— посміхнувся старий,— крім того, ми ще й родичі.

Стара селянка дала враженій Мелі ще й кружало білого сирю. Мела подякувала і, ошчасливлена, поїхала додому.

В Гельнгаузен прибув новий ландрат. Казали, що він демократ. Для всіх, які чекали чогось від нового ландрата, це була приємна несподіванка. Приїхав міністерський

радник і відрекомендував його. Побожним людям він розповів, що пан Вробель — так звався новий ландрат — ретельно відвідує церкву, соціал-демократам він заявив, що той є людиною з народу, колишній банківський службовець; лібералам та дрібним ремісникам і торговцям він гсворив, що новий ландрат трохи розуміється на балансі і сучасному господарстві взагалі, це була цілком підходяща для Бібера людина, і всі мали підстави з надією дивитися в майбутнє. Якщо взагалі після цієї війни Німеччина, коли взяти до уваги її заборгованість і окупуючі держави, може мати якусь надію.

І пан Вробель почав непогано. Своїм першим службовим актом він схвалив закінчення будівництва нової гімназії, бо стара стала занадто малою. Коли директор почув про це, він посміхнувся.

— Хоч він і неук,— сказав він,— але ж поважає освіту. Це в нього хороша риса.

Він був згоден з ним. Коли член муніципальної ради від імені СДПН запитав, чому не будуються народні школи, пан Вробель пообіцяв постаратися, щоб здібні діти робітників навчалися безплатно. Соціал-демократа це задовольнило.

Будівництво шкіл було найменшою турботою ландрата. Значно складнішою була проблема біженців. Вони прибували з Ельзаса, з Лотарінгії. Тисячі їх томилися на вокзалі у Франкфурті, не знаючи, куди їм податися. Чи треба говорити, що вони «заважали»? Був післявоєнний час, кожен мав свої турботи. Багато підприємств було закрито. Де міг ландрат влаштувати людей з окупованих німецьких провінцій? А вони ж так само хотіли працювати і заробляти гроші.

Урядовий президент чинив опір прийому біженців, скільки міг. Міністри в Берліні також повинні були розуміти, що Гессен є потерпілим районом. Але нічого не допомогло.

Урядовий президент дзвоником викликав до себе своїх помічників і виклав їм суть справи.

Вони сушили собі голови, але не прийшли до будь-якого рішення. Нарешті президент енергійно стукнув об стіл і сказав:

— Ми повинні знайти якийсь вихід, зрештою, ми ж не можемо вкинути їх у Рейн!

Один з помічників запропонував:

— Пане президент,— почав референт у соціальних питаннях,— раніше, ніж ми вкинемо їх у Рейн, як ви ласкаві були висловитись...

Урядовий президент запротестував:

— Послухайте, панове, це ж було тільки приватне зауваження, сказане між нами, прошу вас розглядати це лише як дружню розмову.

Референт у соціальних питаннях продовжував:

—... отже, я пропоную частину біженців розмістити на терені колишнього табору військовополонених у Леттгенбрунні. Наскільки мені відомо, там ще стоять бараки, які частково придатні для проживання. Ми повинні також... виділити додаткові кошти гельнгаузенському ландратові...

Учасники засідання почали напружено думати. Ніхто й словом не прохопився. Тоді президент спитав:

— Як ви гадаєте, скільки чоловік ми можемо там розмістити?

— Мабуть, від чотирьох до п'яти тисяч,— відповів експерт.

— Чи хто з вас має заперечення проти цього плану? — спитав президент.

Ніхто не заперечив, засідання закрилося.

Перед ландратом у Гельнгаузені, паном Вробелем, стояло завдання приставити в Леттгенбрунн прибулих з Лотарінгії біженців. Від часу свого поспішного від'їзду з окупованих французами територій вони ще не виходили з товарних вагонів, в яких звичайно перевозять худобу. Певна річ, ландрат, який був прекрасним промовцем, не пропустив нагоди звернутися на вокзалі з привітанням до біженців. Він запевнив їх у своєму братерському піклуванні. Найблагородніший обов'язок кожного в Гельнгаузенському окрузі— полегшити їм важку їхню долю. Тим паче, додав він, що в даному разі йдеться про німецьких братів, які без будь-якої провини потрапили в біду. Своє докучливе базікання він щоразу підкреслював благословляючими рухами, які могли б зробити честь священикові. Присутній при цьому фотокореспондент не міг пропустити такої нагоди. Він вискочив наперед і зафіксував на плівку «ландрата серед його біженців».

В такому ж дусі виступив і референт у соціальних питаннях, який супроводив біженців. Він вважав розміщення цих вигнанців у Леттгенбрунні своєю заслугою. Він

дбав про них, щоб потім скласти звіт урядовому президентові.

Отже, бараки в Леттгенбрунні були переповнені біженцями. Важко сказати, для кого були неприємнішими нові зміни в районі колишнього військового учбового табору,— для селян чи для поліцай, який допустив поволі розтягти з табору все, що могло горіти.

Найбільш гідними жалю були самі біженці, яких влаштували погано і тому перекидали з місця на місце, щоб, нарешті, поселити в напівзруйнованих бараках, стан яких навіть не можна було описати. Біженцям залишилось тільки підкоритися неминучості. Бідні переселенці з глибоким зітханням пішли відпочивати, з утоми підкорившись розпорядженням властей.

Сільський поліцай розпорядився, щоб усе вкрадене паливо було негайно повернене назад у табір. Він особисто стежив за кожним селянином, щоб той повернув дрова, і горе тому, хто б учинив опір цьому розпорядженню. А сталося це так: спочатку брали дрова потроху, залежно від потреб — кошиками, а часом і мішками. Коли село поволі почало наповнюватися жителями, добрі селяни стали боятися, що скоро на їхню долю не вистачить дарового палива. Тому вони виїздили возами, зривали з завіс цілі двері і навіть просто зрубували не досить міцно поставлені будівлі. Вони забирали все, що можна було покласти на воза. Вони думали про зиму і про те, що така нагода їм більше не випаде. Купи цих дощок лежали в селі коло дворів, і ніхто не міг заперечувати їхнього походження. Селяни, зціпивши зуби, повинні були возити ці дошки назад під глузливий сміх і образливі вигуки біженців. Так утворилися в громаді два фронти.

— Що йому треба на наших полях, цьому таборові?— казали сільські господарі.— Адже війна давно вже закінчилась. Хіба ми не досить натерпілися, коли нас зігнали геть з нашої землі?

А біженці нарікали на дурість селян, які сидять собі в обжитих, затишних хатах і мають, крім того, ще й землю, й худобу. Селянам жилося не набагато краще, ніж біженцям. Але в порівнянні з цими зовсім бідними людьми вони, які ранками сьорбали молочну юшку, а на вечерю їли яйця, мимоволі виглядали королями. Перед очима у селян були неприкриті злидні. Леттгенбруннці не були такі дурні. Вони знали, що злидні візьмуть те, що їм

належить. Ці біженці — справжні злодюги, з ними треба бути на сторожі.

Фердінанда Клейшпіс з гуркотом зачиняла двері перел носом кожного, хто приходив з табору. І так робили майже всі. Злощасний поліцай, який так само був чужим у селі, весь час мотався на своєму велосипеді із села в табір і з табору назад у Леттгенбрунн. Він хотів налагодити мир і не знав, як за це взятися.

Під час косовиці трави Фердінанда і Мела вже зранку були на полі. У селі була косарка, яка мандрувала з подвір'я на подвір'я. Тепер, коли селяни Леттгенбрунна відбудовували своє господарство, вони були ближчі одне одному, ніж будь-коли раніше. Вони допомагали одне одному і жили в злагоді. Косарка із стуком посувалася по широкому луку. Фердінанда сиділа на лавці, а Мела згрібала в копи скошену траву.

Не раз, коли косарка була зайнята, Фердінанда брала в руки косу і косила траву.

Іноді Мела думала про те, наскільки легше було б їм, якби їм допомагав у роботі батько. Але старий Клейшпіс залишився в Бібері, він прив'язався до горілки й самогону і рідко коли вносив у господарство марок десять. Це він робив через листоношу.

Іноді в хорошу погоду приходив Альбін із своєю Мільхен. Альбін приходив не заради літнього відпочинку, він скидав із себе піджак і брався за всяку роботу, яка тільки траплялася. Тоді Мелі не доводилось виходити на поле, вона залишалася вдома з Мільхен. Відвідини сестри приносили їм багато радості. Вони балакали собі, Мільхен не приховувала від Мели, що вона страшенно щаслива з Альбіном і не таїла подробиць свого подружнього життя.

Становище біженців дедалі гіршало. Коли вже біда або злидні зайдуть до когось, то сядуть вони коло вогнища, і їх вже так скоро не виженеш геть. У таборі ходило багато чуток про те, ніби незабаром уряд подасть біженцям щедрю допомогу. Але все, що вони одержали, звелось до двадцяти шерстяних ковдр. Їх привезла маленька автомашина, причому весь табір повинен був вишикуватися в повному складі. Біженці не могли одержати жодної ковдри, щоб не вислухати при цьому нудної промови. Цим людям обридла вже балаканина про те, що батьківщина

подерта на шматки, про нужду і про жертви, що їх повинен приносити кожен.

Біженці були озлоблені, від балаканини їм аж ніяк не ставало легше. Люди в таборі були незадоволені, так минули дні і тижні. Поодинокі жителі табору, які шукали роботи, мали змогу працювати на біберському руднику. Вони регулярно їздили на зміну і приносили додому гроші, гроші готівкою. Це були не філантропічні пакунки. За недовгий час робітники знаходили собі житло в Бібері, і їхні сім'ї в радісному настрої покидали табір. Ті, яким це удавалося, викликали до себе заздрість.

Серед біженців, які не мали роботи, впадав у вічі широкоплечий чоловік, одягнений в зелену куртку. Його єдиним майном був солдатський мундир, до того ж не його власний, бо він був не солдатом, а митним службовцем на швейцарському кордоні. Він походив з одного з тих закутків у Вогезах, яких ніколи не можна знайти, бо вони заховані десь за горами. Його товариші по стражданнях називали його «прекрасним Вернером». Прекрасним тому, мабуть, що він дуже дбав про свою зовнішність, і справді, руки у нього були такі вузькі, що могли зробити честь скрипалеві. Він був перший, хто перескочив прірву ворожнечі, пішов з табору в Леттгенбрунн і прийняв рішення шукати роботу на селі. Перший селянин йому відмовив, але у другого йому пощастило. Вони швидко домовилися. Люди в Шпессарті не багатослівні. Селянин поставив перед Вернером на стіл сніданок, і вони домовилися. Щоб працювати в сільському господарстві, багато вчитися не треба. Треба було робити, а чоловічої сили було в Леттгенбрунні дуже мало. Навичка прийшла сама собою. Чоловік з Ельзасу прислухався і робив те, чого від нього вимагав селянин. Житель Леттгенбрунна був цим задоволений і при нагоді навчив його кільком прийомам, які полегшують роботу.

Таким чином, трапилося, що ельзасець і Мела часто бачилися на полі. Вони почали вітатися і кидали одне одному з поля на поле веселе слівце. Іноді вони одночасно закінчували роботу і тоді разом ішли додому. Ельзасець подобався Мелі. І коли він розповідав їй про те, що йому довелося пережити на рейнських суднах, чи про те, як вони ловили зграю контрабандистів, вона слухала його з цікавістю. Була ще одна обставина, яка робила ельзасця в Мелиних очах привабливим: те, що він безвинно потра-

пив у біду. Жінки часто оточують ореолом таких людей, хоч вони цього зовсім не заслуговують. Коли минав день і Мела не бачила ельзасця, вона сумувала. Думки її завжди були з ним.

Зовсім інакше ставився до Мели Вернер. Він вважав селянську дівчину нерозвиненою і вайлуватою. Її щиро-серду, скупі маніри вживати часто, замість слів, погляди і рухи він розумів як католицьку зашкарублість; так часто поводяться лютерани, опинившись у місцевості, де проживають переважно католики. Але вона все ж таки була йому корисна, прала його білизну і часом давала йому з собою в табір для матері горщик сиру, тому він і підтримував з нею зв'язок. В глибині душі його тішило, що Мела безмірно закохана в нього.

Його люб'язна балакучість розвіювала її думки і, голівне, будила в ній бажання бути всім серцем відданою чоловікові. Хоч він завжди базікав лише про себе, а про її життя питався рідко (Мела зразу ж помітила його порожній гонор), вона все ж таки слухала уважно, відсівала пусте від важливого. В її очах він був героєм, який боровся на кордоні проти темних контрабандистів, навіть проти шпигунів. Вернер охоче теревенив про те, як часто його хвалили. Коли б він лише захотів, груди його були б укриті орденами, бо ж митні службовці, звичайно, чинили більші подвиги, ніж фронтові солдати. Вернер часто лаяв ельзаських селян. Він називав їх короткозорими курми, які завжди дивляться в землю, шукаючи поживи, і ніколи не здатні подумати про високі матерії, не мислять «по-національному», як він.

Мела не перебивала його. Він не був селянином, тому й не міг мислити так, як вона. Яка велика різниця між ним і Віллі! Хоч Віллі і не був селянином, але все розумів і ніколи б не базікав так, як цей. Завжди, коли вона згадувала свого жениха, її охоплював сум.

Одного разу, коли вони поверталися додому, Вернер поклав руку на Мелине плече. Їй здалося, що весь він палає і вогонь його проймає її тіло. Здригнувшись, вона відкинула назад голову і заплющила очі. Вернер обняв її. Силоміць він повалив її на землю. Вона ковзнула в траву і не чинила опору...

— Чому ти зробив це? — спитала вона, відкинувши кучері з його гарячого обличчя.

— Рагсе que, — пробурмотів ельзасець, — бо це

повинно було статися, ми ж молоді. Тепер літо — рагсе
que*.

Повернення інтернованого Йоахіма Ціммермана за-
гаялося. Затриманим довелося довго чекати на тропічно-
му острові, бо переможена Німецька імперія не мала гро-
шей, щоб оплатити їхній проїзд. Нарешті, на них згляну-
лося якесь англійське судно. Воно прийняло на борт зра-
зу п'ятдесят офіцерів і сто солдатів, щоб перевезти їх в
Англию. Там у розпорядженні Йоахіма були ще цілі тиж-
ні, протягом яких він мав змогу звикати до європейсько-
го клімату, бо поки що не було пароплава, щоб доставити
їх у гамбурзький порт.

Незадовго перед прибуттям у вітчизняний порт молоді
офіцери, яким не дали стати героями, замкнувши їх на
весь час війни у готелі, як самі вони жартома називали
місце свого інтернування, поклялися помститися «черво-
ним», тим антипатріотам, і не заспокоїтися доти, поки
Німецька імперія не поверне собі своєї колишньої величі.
Не всі офіцери склали цю присягу. Найзапопадливішими
були наймолодші з них, до них, звичайно, належав і
Йоахім Ціммерман з Бібера. Все частіше в їхніх розмо-
вах чулися слова «удар в спину». Нарешті настав день,
коли вони остаточно покинули ворожу країну. Англій-
ський пароплав доставив їх у гамбурзький порт. Вони спо-
дівалися, що на батьківщині їм буде влаштовано урочи-
сту зустріч, якої вони, на їхню думку, заслужили своїм
терпеливим вичікуванням на чужині.

Міф про війну зберігався незайманим в головах «си-
ніх хлопців» протягом усього перебування в полоні. При-
наймні у таких, як Йоахім. Він був сповнений таким
войовничим запалом, який ні в чому не поступався перед
тим запалом, що охопив його, коли вибухла війна.

Звичайно, інтерновані не могли знати, яке становище
склалося в Німеччині, особливо в Гамбурзі, порт якого,
за розпорядженням держав-переможниць, частково не
діяв, у доках якого господарями були робітники, а на ву-
лицях господарями були безробітні. Прибулим не
тільки не влаштували офіційної зустрічі, а, навпаки,

---

* Рагсе que — тому що; тут — просто так... (франц.). (Прим.
пер.).

була викликана поліція, щоб стримати безробітних, на-товп яких оточив причали і, здавалося, тільки й чекав найменшої націоналістичної демонстрації, щоб, пустивши в хід порожні консервні банки і всілякі гнилі овочі, провести «зустріч» по-своєму.

По трапу на борт пароплава піднявся капітан поліції, який доповів старшому чином, капітанові третього рангу, що зустріти їх достойніше, на жаль, неможливо. Він на-тякнув на обставини, які ще не дозволяють цього.

Офіцери були ображені. Вони вийшли на палубу, де в новому спорядженні вишикувалися матроси, чекаючи, щоб офіцери попрощалися з ними. Капітан третього ран-гу подякував їм за зразкову дисципліну, якої вони дотри-мували під час подорожі на батьківщину (що зовсім не відповідало дійсності), і висловив надію, що «ви будете так само вірно служити новій Німеччині — республіці, як служили імперії». На цьому він закінчив. Короткий, про-заїчний кінець після стількох років бундючності і пишних фраз!

Матроси взяли на плечі свої мішки і зібрались іти. Посірілий офіцер ще раз підніс руку до кашкета. «До побачення, матроси!» гукнув він. У відповідь почулося бурмотіння, з якого насилу можна було розібрати слова: «До побачення, пане капітан третього рангу!» Молоді офі-цери заворушились. Йоахім Ціммерман заспівав гімн кайзерівського військового флоту. Двоє-трое офіцерів підхопили цю пісню про флаг, який гордо майорить на щоглі. З пристані долинали крики і свист.

Звільнені матроси зареготали і, спотикаючись, почали сходити по трапу на пристань. «Тобі навек збережемо ми вірність у боях, тобі життя ми віддамо, наш чорно-біло-червоний флаг!» У Йоахіма і в інших офіцерів, які спі-вали разом з ним, виступили на очах сльози. Офіцери за-трималися ще на хвилинку. Вони пообіцяли один одному писати листи. Після цього, високо піднявши коміри, — зна-ки відмінності і кокарди були передбачливо зірвані, — вони вислизнули з пароплава.

Йоахім пробирався крізь людську стіну, яка дивилась на нього ворожими очима. Таким жалюгідним, таким слабким він ще ніколи не почував себе. Він був звільне-ний, тепер він більше не офіцер.

У перших рядах, крізь які проштовхувався колишній обер-лейтенантик, люди задовольнялися тим, що мовчаз-

но й презирливо міряли його поглядом з голови до ніг. Чим далі він заглиблювався в людський натовп, тим більше зростала для нього небезпека. Десь позаду лунали вже дотепи про те, у якої «шановної пані» збирається переночувати сьогодні пан лейтенант.

— Диви-но, який він відгодований,— вигукнула якась зовсім незнайома йому жінка.

Йоахім був радий, коли йому пощастило живим і цілим винести ноги з портової площі. Вскочивши в трамвайний вагон, він поїхав геть.

Йоахімів вступ у мирне, обивательське життя супроводився всілякими невдачами. Під час прощальної вечірки, де зібралося товариство колишніх офіцерів флоту, у нього зникли гроші, які він одержав після звільнення. Таким чином, у нього не було навіть на проїзд до Бібера. Йоахім обурився: його обікрав товариш! Він довірливо розповів про це одному з покровителів товариства і попросив у нього поради, що йому робити. Консул, якому Йоахім розповів про свою невдачу (у нього вистачило розуму довіритися саме йому), негайно скликав суд честі, що непомітно зібрав для Йоахіма ці гроші. Йоахім зробив би розумно, якби зразу ж виїхав. Але він затримався, його спокусило багатобарвне життя портового міста, ті насолоди, яких він довго був позбавлений. Все це збило зі шляху не тільки його, тут була ціла група «новозвільнених» гульвіс. У кабаре, в барах та в інших розкішно обладнаних кублах розпусти вони витратили свої гроші аж до останнього пфеніга. Другого ранку шукачі пригод вивернули свої гаманці і нашкребли лише стільки, щоб купити буханець хліба, який і розділили між собою. Щоб заробити грошей на дорогу — Йоахімові незручно було попросити у батьків,— він тимчасово влаштувався на роботу в одній транспортній фірмі. Там він познайомився з якимсь водієм вантажної автомашини, який часто їздив до Франкфурта, і той пообіцяв йому підвезти його. Решту дороги Йоахім збирався пройти пішки. В день від'їзду він уместився між бочками з оселедцями, і машина вирушила на південь. Мотор стукотів і тріскотів, машина насилу переборола зарослі будяків, а потім недалеко якихось вибалків покотилася вниз. Коло дороги в долину впадала річка Кінціг. Йоахім постукав у дах водійової кабіни. Тут він збирався зійти.

Скинувши на плечі речовий мішок, він вирушив у до-рогу. Сполдохані кури тікали від нього. Старі селянки, які видивлялися з вікон, озирали його підозріливим поглядом. На вантажній машині мундир його пом'явся і забруднився. Жінки вважали його за бродягу, якого треба остерігатися. З палісадів на Йоахіма гавкали собаки.

Школярі, які проходили мимо нього, боязко говорили йому:

— Добрий день!

Для них він був дорослою людиною, тому вони вітали його. Їм байдуже було, чи бродяга він, чи священник. По дорозі проїздила автомашина, що возить молоко, вона рухалась нешвидко, щоб не розплескати його. Йоахім вирішив, що йому випала нагода хоча б скинути з себе мішка.

— Алло! — гукнув він селянській парі.— Алло! Зупиніться!

Вони не звернули уваги на його крик. Селянка вороже подивилась на людину, яка здалася їй підозрілою.

Йоахім рушив далі і дійшов до Бібера пізньої години, коли було вже зовсім темно.

Генріх Штумпф знову стояв у своїй крамниці, продаючи мастику, два фунти гороху та зелені оселедці. Він поволі підкорився старим домашнім звичкам, а щодо торгівлі, то в ній він уже орієнтувався знову.

Спочатку все здавалося йому дуже дивним. Він почував себе новачком у колі своєї сім'ї. Він забув, де лежать дрова, де кладуть інструменти і в якому горшку зелене мило. Багато що змінилося за той час, поки він служив у війську. І в сім'ї, і в господарстві. Дочка його виросла. В наступному році вона вже буде конфірмуватися, а його хлопчик, який ще не вмів добре говорити, коли батько поїхав з дому, бігав тепер надворі, як справжній шибеник, і писав букви на класній дошці. Менш приємними були ті зміни, які за його відсутності сталися в домі. Важкі умови воєнного часу примусили його жінку здати внайми вугляреві їхній дровник. У дворі лежала чорна грязюка, коло двору стояли вози, а ворота, як Штумпф помітив з першого погляду, косо висіли на завісах. «Зразу видно, як вони тут хазяїнували!» розлючено подумав він. Штумпф замислився над тим, як йому найскоріше позбутися цього брудного, чорного типа. На всі його докори жінка відповідала лише однією фразою:

— Це сталося тому, що ти покинув мене саму на такий довгий час,— казала вона.

У вдачі його законної дружини відбулася за цей час дуже важлива зміна. Вона перестала лаятися і командувати ним. Вона зустріла його ніжно й привітно, і перші сказані нею слова були:

— Ти також лишився вірним мені?

Сімейне коло згуртувалося в щасті, злагоді й гармонії. Батько покрив білою і світлозеленою олійними фарбами фронтон крамниці, мати вимила все і вичистила, повісила на вікна нові занавіски, а в день народження Генріха Штумпфа дочка проспівала йому пісню, якої вона навчилася в школі.

Щастя завжди зогріває серця тих, до кого воно приходить. Воно яскраво сяє в їх очах, приваблює і вербує нових кандидатів на роль щасливців. Багато покупців, які за останні роки відійшли від крамниці Штумпфа, знову почали відвідувати його «Бакалійну роздрібну торгівлю». Купуючи, вони не забували питати про те, як відбувалася в Берліні революція в 1918 році, тоді, коли він випишував перепустки. Досі ще ніхто з біберців не випишував перепусток. Мабуть, Штумпф уже сто разів розповідав про те, що йому довелося пережити. Згодом, коли ця розповідь здалася йому занадто вже одноманітною, він почав видавати за свої власні переживання те, що чув від інших. При цьому йому не бракувало сміливості включати в коло своїх знайомих і видатних осіб. Еберт і Лібкнехт? З цими людьми він зустрічався майже щодня.

— А коли одного дня кронпринц попросив у мене перепустку,— оповідав Штумпф,— я заявив йому: «Друже,— сказав я йому, голубе мій, перепустки ти не одержиш, бо ти паразит, ворог народу», а коли він все ж таки не хотів забратися від мого стола... мене охопила лють.— Бакалійний торговець Штумпф підводився і гнівно стискав кулаки.— Я скочив з місця,— продовжував він,— узяв його за барки і викинув геть. «Товариші солдати, сказав я вартовим на дверях, дивіться мені, щоб цей негідник знову не ввійшов сюди». Щодня він розповідав щось нове.

Зміни, які сталися в Бібері, справили на Йоахіма приголомшливе враження. Не те, щоб його гнітило тісне

житло, в якому доводилось тепер мешкати найбагатшій колись родині Бібера. Директор у відставці Ціммерман змушений був задовольнитися двома кімнатами в його колишньому будинку. Якщо раніше його поважали і боялися як начальника, то нині він став посміховищем в очах гірників. Коли він проходив по містечку, вслід йому лунала лайка. Селяни додавали до його прізвища брудні, лайливі слова. Вони обвинувачували його у війні і у всіх нещастях. Йоахім розповідав кожному і всякому в містечку про героїчну боротьбу океанської ескадри графа Шпее. Його слухали охоче, бо в історіях, які він оповідав, говорилося про тропіки.

— А що ви такого робили в полоні? — спитав його новий голкіпер команди «Германія».

— Робили? — здивовано повторив Йоахім, стараючись догадатися, що той має на увазі.— Ми склали плани втечі.

Це не задовольнило голкіпера.

— І ви не працювали? — запитав він.

Йоахім не зрозумів.

— Що значить працювали? Ми ж були бранцями!

— Я сказав просто так,— промовив голкіпер,— тут, у Німеччині, жінки працювали, поки не валилися з ніг! Вам там добре було, ви лежали собі на сонці і хропли.

Якби у батька були гроші, Йоахім, як це зробили його товариші, вступив би до університету. А так він не робив нічого. Для нього скоро стало мукою вештатися цілі дні без діла. Тіснота, в якій мешкали Ціммермани, ще збільшувала його муку. Вона часто призводила до сварок. У містечку на директорського сина дивилися, як на неробу. Бібер йому набрид, його нервувала батькова лайка з приводу нестерпного для справжніх німців становища в країні і постійні нарікання матері. Тому Йоахім дуже часто відвідував одного із своїх шкільних товаришів у Гельнгаузені. Цей друг викликав його захоплення тими далекими подорожами, в яких він побував. Він знайшов для Йоахіма посаду представника фірми «Брильянт», що виготовляла самописні ручки. І незабаром колишній офіцер флоту з чемоданчиком, де лежали зразки самописних ручок, став ходити повсюди, відвідуючи магазини паперового і канцелярського краму і, треба сказати, не без успіху. Його бездоганна поведінка, його вміння переконливо говорити пішли йому в цій справі на користь.

Син викладав на стіл перед матір'ю один по одному банкові білети в п'ятдесят талерів. На радість матері, з його допомогою їм стало легше жити. «Погонич чортів», як мати називала комівоаяжерів, заробляв більше грошей, ніж батько. А пані Ціммерман потребувала грошей все більше й більше, бо продукти весь час дорожчали. Крупні грошові купюри на очах втрачали свою вартість. Тому мати швидко витрачала гроші. Вона дякувала богові, що обидва чоловіки з нею, і весело й завзято хазяйнувала. Коли Йоахім регулярно робив свої комівоаяжерські рейси, в гаманці у нього були гроші. Коли ж він ледарював, в його портмоне був відплив. Якщо він хотів заробляти, він повинен був весь час бігати. Ввечері він часом випивав кухоль пива і помалу тюпав додому.

Якось, будучи в Гельнгаузені, він побачив на вітрині однієї лахмітницької крамнички аптекареву мисливську рушницю. Він згадав про рушницю свого старого батька, який змушений був продати її, коли йому стало важко жити. Ціммермани були «мисливською сім'єю», в якій заведено було говорити про «зелену пристрасть».

Йоахім пристрасно читав повідомлення, в яких писалося, як збіднілі знатні особи браконьєрствують на мисливських ділянках, що вже не належать їм. Нема нічого ганебного в тому, що якийсь молодий барон, так полюбивши благородне полювання, не в силі розлучитися із своєю зброєю. Йоахім, який не був ні бароном, ні любителем полювання, все ж таки відчув у собі схильність полювати на колишніх ділянках свого батька. Чорт збирай, що може втримати його від того, щоб поблукати в лісах долини Бібера!

Рушниця коштувала вісімсот марок. Він увійшов у крамничку і попросив показати йому рушницю. Старий лахмітник, хитрий лис, показав, як знавець, на бельгійську фабричну марку і, перехилившись через стіл, пошепки додав, що це улюблений сувенір із збройової колекції.

Йоахімові, який ніжно погладжував різьблене ложе тристволки, дуже захотілося купити її. Він міг зараз нашкребти в своїй кишені лише двісті марок, якщо він купить її, йому доведеться решту — шістсот марок «позичити» з каси фірми. Ця махінація, коли зробити її розумно, повинна пройти непоміченою. Він підрахував і прийшов до висновку, що зможе виплатити позичену суму протягом півроку.

Завернувши рушницю в мішок, він пізнього вечора повернувся в Бібер. Насамперед він повинен був десь обережно її сховати. Довіряти не можна було нікому. Ні робітникам, які весь час ображали його офіцерську честь, ні батькам. Мати померла б від страху, а щодо батька, то в нього дуже обмежене поняття про справедливість і несправедливість. Йоахім заховав рушницю у віддаленому приміщенні в промивальні, куди не могло зазирнути нічне цікаве око.

Лісові шляхи, якими він ішов, були темні й таємничі. Вже сам похід в одиночку з рушницею в руці і з патронами, які брязкотіли в кишені, був такий хвилюючий, що заради цього одного, здавалося, варто було вкрати гроші і купити рушницю. Обережно ступав він по м'якій лісовій землі. Так обережно, що й гілка не хруснула. З тьохканням серця вслухався він у тишу. При кожному шумі він зупинявся: це могла бути дичина, але міг бути і лісничий. Хоч його перші виходи на полювання не принесли успіху, вони були для нього спокусою, якій він не міг і не хотів опиратися. Він уставав опівночі, щоб до ранку поблукати по мисливських ділянках.

Виходячи щоночі на полювання, Йоахім не міг не занедбати своєї роботи. Повертаючись раннім ранком додому, він спав аж до самого полудня. Після цього він найчастіше не мав охоти робити що-небудь, перестав відвідувати своїх клієнтів. Його заробітки все зменшувались. Фірма звернула увагу на те, що з гельнгаузенського округу перестали надходити замовлення. Спочатку Йоахім почав одержувати запити, потім нагадування і кінець кінцем погрозливі листи. Нарешті до Бібера прибув головний агент фірми, який мав завдання перевірити Йоахімову роботу. Це був спокійний сивоволосий чоловік. Його розумні очі зразу ж викрили помилку в Йоахімових звітах. Йоахімові нічого не лишалося, як в усьому признатися цьому чоловікові, який міг би бути його дідом. Він пообіцяв працювати з подвоєною старанністю і таким чином протягом певного часу покрити взяту ним суму. Представник фірми мимоволі погодився. Він змушений був надати молодому Ціммерману цю можливість, щоб взагалі одержати від нього коли-небудь ці гроші.

Коли ревізор поїхав, Йоахім зітхнув з полегкістю. Він потрапив у неприємне становище. Прив'язаний в такий спосіб до фірми, він навіть не міг вгадати наперед, як дов-

го доведеться йому неабияк робити, щоб позбутися цього лиха. Хоч як багато він працюватиме, його чесне ім'я буде під загрозою, поки він не виплатить цього боргу.

Своїм батькам він не признався ні в чому. Він базікав лише про те, що хотів би змінити свій спосіб життя. Давно вже носився він з думкою про втечу. Він лише сказав батькові, що його тривожить доля Німеччини і що він хотів би вступити в одну з тих підпільних солдатських організацій, які створюються в дворянських маєтках на Сході країни. Батько схвалив синове рішення тільки тим, що потиснув йому руку.

— Коли б я був таким молодим, як ти, — сказав він, — я б зробив так само.

Йоахім просив батька й матір нікому не казати, куди він збирається. Він розумів, що під час його відсутності фірма буде його шукати. Йоахім зробив натяк на те, що це підприємство єврейське і що там його не злюбили нібито за відвертість. Батько дав йому слово, що не дозволить цим горлорізам збити себе з пантелику, і вночі Йоахім, взявши з собою лише найпотрібніші речі, вислизнув з Бібера, щоб добратися в Померанію, до нелегальних військових організацій.

Яким огидним видовищем були бараки поблизу Леттгенбрунна! Більшість дерев'яних будинків були напівзруйновані. Якщо під рукою був горщик фарби, то там, де це потрібно було, стіни спішно фарбувалися або лагодилися дошками чи картоном іншого кольору. Все кругом було полатане. Деякі мешканці збільшували свою житлову площу тим, що збивали з дощок будки, які служили їм дровниками. Погано жилося біженцям. Роботи для них не було, а на сільському господарстві вони не розумілися.

Найбільше бідували діти. Погано вдягнені, закутані в сіре лахміття, бігали вони по піскуватому полігону наввипередки із здичавілими собаками, ховалися в окопах або рилися в піску, шукаючи гільз від патронів.

Мела, майже єдина жителька села, яка заходила в «селище», щоб відвідати Вернера, свого нового друга, бачила убозтво цих хатин і пізнала злидні, в яких жили там діти. Вона б охоче забрала Вернера та його матір з

цих нужденних бараків і привела їх у свій дім в Леттгенбрунні. Та він цього не бажав. У нього були широкі плани. Йому хотілося в місто. Він лише чекав нагоди, щоб поступити на роботу в якусь контору або навіть знов одягти колишній мундир митного службовця. Але насамперед він не хотів зв'язуватися, про шлюб Вернер і не думав, він сказав про це Філомелі цілком відверто. Поки він не забезпечить собі пристойного існування, вона повинна забути про це. Мела погоджувалася з цим. В селі про неї вже говорили. Селянки казали, що він її покине. Мела ненавиділа ці плітки. Для неї головним було те, що вона мала друга, з яким проводила свій вільний час.

Дивним у стосунках цієї пари, яку тільки з перебільшенням можна було назвати закоханою, було їхнє ставлення одне до одного. Ходили вони лише рядом. Танцювати — будь ласка, гуляти і голубитися — будь ласка. Мела любила горнутися до сильного Вернера. Але відкрити йому своє серце, свої омріяні, квітчасті думки вона не могла. Між ними не було чистого повітря взаєморозуміння. Їм важко було говорити, і вони обоє раділи, коли пестощі уривали їхню нецікаву розмову.

Важко ступаючи по піску полігона, йшла стурбована Мела в Леттгенбрунн. В обійми її впало двоє дітей. Двоє виснажених, брудних дітей. Вони мчали повз кущі, не дивлячись ані вправо, ані вліво, і мало не звалили Мелу з ніг.

Вона опустилася навколішки, щоб їх привітати, і розкинула руки, наче збираючись їх піймати.

— Чого ви так пізно бігаєте? Чому ви граєтесь тільки в піскуватих окопах? Хіба вдома у вас нема ляльки?

Ляльки? Діти біженців не мають ляльок. Вони не знали, що відповісти.

— Це ж дурниця, — сказала старшенька дівчинка, яка непомітно для Мели з'явилася з кущів і підійшла до них. — Хіба хто грається тепер з ляльками? Це ж нудно. Ми граємося в контрабандистів і жандармів.

Мела здивовано глянула на дівчинку. Вона була маленька на зріст і худорлява, їй можна було дати на вигляд не більше, як десять років. Волосся розкуйовдженими патлами безладно спадало на її обличчя. Вона схожа була на хлопчика. Невмитого шибеника. Від її нахабного погляду Мела трохи зніяковіла.

— Це твоя сестра? — спитала Мела, аби тільки щось

сказати. Дівчинка нічого не відповіла, і тоді Мела продовжувала.— Чи є в тебе ще брати й сестри?

— На жаль,— відповіла дівчинка,— і старші, і молодші, їх занадто багато. Просто мука з цією пацанвою.

Мела глянула їй в обличчя, і воно здалося їй сірим і не дитячим. Може, вона тільки хотіла викликати до себе цікавість? «Вона ж росте серед такої кількості молоді, повинно ж бути в неї і щось хороше», подумала вона.

— А хіба ти хотіла б краще не мати братів і сестер? — спитала Мела з подивом.

Доросла дівчинка засміялась. Оце так запитання!

— Навіщо? — сказала вона.— Я б краще хотіла, щоб усі вони повмирали.

Щоб усі вони повмирали! Від цієї відповіді Мела заніміла.

— Господи боже мій, чому ж ти хотіла б, щоб твої брати і сестри повмирали? — з жахом спитала вона.

Дівчинка пояснила це їй з непорушно спокійним обличчям.

— Бо тоді мені не доводилося б завжди надягати старе, зношене лахміття моїх старших сестер. Тоді мені купували б нові речі.

Значить, це єдина причина, тепер Мела зрозуміла дівчинку.

— Але ж для цього тобі не треба зичити всім своїм сестрам, щоб вони померли,— промовила вона і задумливо попрямувала додому.

Під час роботи в домі і в хліву Фердінанда завжди носила синій фартух. День у день. Вона робила це з ощадливості, для того, щоб не забруднити плаття.

Мела навпаки, що б вона не робила,— чи то обкопувала сад, чи то в курятнику годувала курей,— була менш обережна. Вона з великою охотою одягала барвисту спідницю й білу блузку, і дуже скоро на них з'явилися плями. Вона добре знала, що мати за те сердиться.

— Скільки раз я тобі казала,— лаялася Фердінанда,— щоб ти чимось пов'язувалася. Тоді твої речі служили б довше, як одне літо.

Мела дуже не любила одягати старе чорне плаття або сірий фартух.

— Я ще не така стара,— відповідала вона,— мені хочеться носити щось барвисте.

Мати відверталася.

— Я вже знаю, звідки вітер віє,— бурмотіла вона,— це все той прекрасний Вернер із бараків. Він заморочив тобі голову. Ти б хоч посоромилась! Безсоромнице, бігати за чоловіком, як коза за козлом? — Фердінанда повертала обличчя до дочки.— Тварини набагато розумніші за вас. Вони знають свій час. А ви хочете протягом цілого року обніматися і цілуватися.

Філомела відверталася. Вона не хотіла бачити матір. Щодня вона вислухувала те ж саме. Йї уже ввірвався терпець.

— Тоді я повернуся до Грюнбергів! — Вона кидала ці слова матері в обличчя.— Грюнберг охоче прийме мене назад, він це сказав.

Фердінанда втихомирювалася. Вона не хотіла лишитися сама, вона підходила до дочки і ніжно гладила її по руці.

— Диви-но, я ж тільки хочу, щоб ти знайшла собі щось пристойне. Не такого типа без роду, без племені. Я ж зичу тобі тільки добра.

Мела починала плакати. Вона хапалася за свою блузку, збираючися скинути її з себе.

— Я ж нічого не хотіла,— заспокоювала її мати.— Надінь на себе фартух, щоб зберегти свої речі.

НА РУДНИКУ ЩОСЬ НЕГАРАЗД

Біберські гірники, які працювали на ранковій зміні, проходили мимо воротаря о шостій годині тридцять хвилин. В неробочий час шахтарі своїм одягом майже не відрізнялися від місцевих селян. У роздягальні, за яку правив дровник, що стояв біля в'їзду в шахту, біберці надівали чорносиній тиковий костюм і перетворювалися на підземних робітників. Шкіряні лати на їхніх штанах захищали коліна і зад. Тихо, не підводячи очей, сірою, брудною юрбою заходили вони на шахту. Підйомний барабан опускав їх у глибину. Згорбившись, стояли вони в низьких штольнях, врізаючись своїми пневматичними відбійними молотками в гірські пласти, або штовхали перед собою вагонетки, наповнені червонокоричневим залізняком.

Майже всі робітники Бібера були членами профспілок: чи то Загальної профспілки, чи то християнської

«жовтої профспілки». Могутньому об'єднанню підприємців протистояло розколоте робітництво.

Все ж таки Альбін, який був старостою групи Загальної профспілки на руднику, намагався добитися однакості своїх колег по роботі. Спочатку це йому вдавалося. Побожні «жовті» були піддатливі, бо вступили в християнську профспілку, лише підбурені до цього священиком. Вони дозволили керувати собою. Вони так само голосували за рішення, як робили це раніше. Але відколи обер-штейгер, якого дуже боялися за його жорстокість, вступив до «християн», становище змінилося. Він одразу заявив свої претензії на роль керівника, і його колеги по роботі з охотою, навіть з зітханням полеткості, передали йому кермо правління.

Цей чоловік, неофіціальний керівник рудника, боровся проти Альбіна всюди, де тільки міг. Кілька колег по роботі, — не з кращих людей, — перейшли на бік обер-штейгера, бо сподівалися мати від нього більше користі, ніж від Альбіна.

Цілком несподівано для Альбіна і його товаришів місцева організація СДПН енергійно підтримала християнську профспілку, і тоді маленька купка, що складалася з незалежних і комуністів, почала танути. Це закріпило розкол серед біберського робітництва. Альбін невтомно силкувався зберегти профспілку від розпаду. Його тішило, що далеко не всі шахтарі — члени СДПН — перейшли до ворожого табору.

Становище було дуже складне. Насамперед Альбіну бракувало часу. Часу на проведення роз'яснювальної роботи серед його колег по роботі. Треба було поговорити з кожним зокрема. Щось треба було робити, але що? Нещодавно він прийняв склад і мусив одночасно стежити й за насосною станцією. Тут було його робоче місце. А більшість робітників знаходилася в шахті. Там він їх і заставав усіх разом.

На глибині двісті метрів його радісно вітали.

— Нарешті, ти все ж таки завітав до нас? А ми вже думали, що ти забув про нас, бідних людей, — штовхаючи попереду себе повну вагонетку, пожартував довготелесий Христіан Пенне.

— Ще б пак мені їх не знати, тих бідних людей, — відповів Альбін, сідаючи на купу уламків породи.

Христіан спинився.

— Як важко штовхати цей брукт,— вилаявся він,— управління могло б давно придбати нові вагонетки.

Інші робітники, які працювали поблизу, підійшли до них.

— В добрий час, Альбіне,— привітав його гірник, у якого з-під темного кашкета вибивалося вогненне волосся.

— В добрий час,— подякував Альбін. Йому шкода було, що він став штейгером, набагато приємніше було б працювати тут унизу, разом із шахтарями. Він пояснив їм, що «жовті» не можуть чесно представляти їхні інтереси. Бо ж обер-штейгер — підлабузник, який плазує перед директором, а своїх підлеглих топче; таких, як він, називають «блюдолизами».

— Знаєте що? — розповідав Альбін шахтарям.— Ми внесли в рудникову раду пропозицію збудувати нову умивальну. Вже давно пора це зробити, бо в це приміщення... ну, хіба можуть зайти туди зразу більше, як троє, я думаю, що ні. Всі там погодилися, тільки обер-штейгер, який повинен повідомити директора про це рішення, заявив, що поки що це ще важко здійснити.

— Він не наважується зайти до директора,— вигукнув рудоволосий,— нехай би він хоч раз відчув на собі його неласку.

Звичайно, це правда, це визнали всі.

— Що ж нам тимчасом бігати, як свиням! — запротестував один з тих, що так само перейшов до «жовтих». — Компанія зобов'язана влаштувати для нас умивальні!

— Правильно,— підтвердив Альбін,— тому ми повинні з усією енергією відстоювати це.

Інше питання, чи підтримають цю пропозицію службовці, які часто задирали кирпу, мовляв, робітники з ними не рівня.

— Ці писаки,— неприязно пробурмотів Христіан Пенне,— завжди вони нападають ззаду на робітничий клас.

Альбіну довелося спочатку його заспокоїти.

— Всі ми боремося, і службовці також. Вони не кращі, але ж і не гірші за робітників.

Пенне спокійно вислухав його справедливі слова. Один з гірників сказав:

— Христіан лише тому такий сердитий на писарів, бо сам він листа не вміє написати як слід.

Христіан скипів.

— Я доведу це тобі, торохтію!

— Заспокойтеся! — крикнув Альбін. — Не в цьому тепер справа. Всі ми хочемо, щоб у нас була нова умивальня. Значить, ми повинні показати членам правління, що вони тут більше не хазяї, як їм це здається. Вони не можуть поводитися з нами, як їм заманеться.

Христіан сказав:

— Тоді і обер-штейгер повинен розкрити свої карти. Альбін ствердно кивнув головою.

— Крім того, це тільки початок, це наша перша вимога. — Про себе Альбін подумав: «Хоч духова і не найважливіша для нас справа, але якщо ми переможемо цього разу, це додасть гірникам мужності, потрібної їм для справжньої битви».

Тепер заговорив шахтар, який досі не розтуляв рота. Він вважався побожним.

— Ти пізнаєш їх по плодах їхніх, пишеться в святому письмі. — Він мав на увазі обер-штейгера Реснера.

— Амінь! — в'їдливо сказав хлопець, в якого волосся спадало на обличчя.

Після цієї розмови гірники знову стали до роботи. Альбін пішов, намагаючись зберегти рівновагу на рейках рудовідкатної вузькоколійки. «На жаль, — думав він, — до керівництва профспілками пролізли такі сумнівні люди. Які їхні погляди, що вони думають, ніхто до пуття не знає». Він почував, що від них виходить небезпека.

Внизу він зустрів свого знайомого, старого товариша ще з довоєнного часу. Він був колись дуже активний, на нього можна було цілком покластися. Але з часом він зледащів.

— Революція? — Він мав на увазі свою сіру сорочку колишнього молодого соціаліста. — Вона лежить у платяній шафі, її точить міль.

— Стривай-но, — сказав Альбін, — хіба й ти не помічаєш, що в повітрі чувається щось нове, щось загрозливе? У мене так болять кістки, наче я хворий на ревматизм.

Старий глибоко вдихнув у себе повітря.

— Я не знаю, що ти хочеш цим сказати, — непевно відповів він.

— Я хочу сказати, що знову відчуваю підозрілий чорно-біло-червоний сморід. Про це я повинен щиро сказати тобі. Скажи-но, що там чути нового у Ціммерманів?

Старий махнув рукою.

— Директор Ціммерман більше не директор. Нічого нового у нього не чути. Він позбувся своєї посади і більш ніколи її не дістане.— Він підкреслив свої слова презирливим рухом.— І саме отой Ціммерман тепер заворушився, мені просто смішно. Уяви собі, його син наживав п'ятами. Кажуть, що він наробив боргів, і старий вигнав його, чи хтозна-що. Я думаю, Альбін, що все це тобі приснилося.

Трохи засмучений тим, що старий друг його не зрозумів, Альбін потиснув йому на прощання руку.

Після своєї втечі з Бібера Йоахім опівночі був ще на дорозі, яка вела в Геттінген. Він «голосував», це означає, що він зупиняв автомобілі, а коли нічого іншого не залишалось, чалапав якийсь відтинок шляху пішки.

Багато хто робив так, як він. В ці дні кругом вештався всякий набрид. Селяни замикали всі брами й двері.

Йоахім не належав до тих, які залізали в селянські хліви і крали у жінок білизну з вірьовок. Самим своїм виглядом він відрізнявся від тих бродяг — на ньому була бездоганно чиста куртка. Він носив модні рейтузи. Чобіт, на жаль, він не мав, зате на ногах були гетри. Ця вада повністю компенсувалася рукавичками із свинячої шкіри, які він звичайно тримав у руці. Він ішов, вірніше сказати, просувався навпомацки по темній дорозі. Небо затягло хмарами, вони висіли низько, а в цей час по домах загасили вже останні вогні. Його обдував різкий, суворий вітер з північного сходу, в животі його бурчало з голоду. І все ж таки Йоахім зовсім не журився. Він бадьоро крокував уперед. Серце його палало бажанням скоріше пережити ті захоплюючі пригоди, що чекали на нього. Його зопривали думки про рицарів, товаришів по мандрах. «Зі мною, любий друже, йди», бурмотів він, як уві сні. Поза всяким сумнівом, доля обрала Йоахіма для великих подвигів. Скромним і неоціненим ішов би він по німецькому націоналістичному світу. Як приємно було мріяти!

Замріяний мандрівник прийшов у Геттінген втомленим, запорошеним і голодним. Йому здавалося, що тут закінчився найважчий відтинок його подорожі. Тут жив один добрий знайомий його батька. Він, певно, велике

цабе, думав Йоахім, комерційний радник чи щось подібне до цього. Пан доктор Зауер, так називався він.

Чи зручно піти до нього в обідній час? Ні, це неприпустимо, доктор Зауер може сприйняти це як нав'язливість. Наскільки Йоахім зрозумів батька, доктор Зауер був його колегою по «Маркоманнії» *. Може, батько навіть урятував йому життя, коли, будучи його секундантом, розбороняв противників. Випивши, батько починав розповідати про такі подвиги. «Всьому вірити я й не повинен, але все ж таки, може, хоч дещо з цього відповідає дійсності», подумав Йоахім.

Йоахім ще вагався. Він поволі перейшов затінену деревами вулицю і в нерішучості зупинився коло садової хвіртки. Лише вибивши з куртки порох, причесавши волосся і оглянувши нігті, чи нема під ними бруду, він зважився подзвонити. Він дістав батькового листа і розгладив його. Як на зло, на ньому вже була пляма, це дуже прикро, бо тут була його перша вирішальна станція на шляху до слави. Йоахім знав, що перше враження вирішує все. Він набрав відповідної пози і всміхнувся, вирішивши добитися успіху.

Двері дому відчинилися. Вийшла тільки служниця; ступивши на садову стежку, вона швидко наблизилась до нього. Усмішка зникла з обличчя молодого чоловіка, він занадто поспішив усміхатися, весь блиск його збляк. Служниця, яка здалася Йоахімові дуже гарненькою, почала говорити ще здалека.

— Нам нічого не треба, крім того, господарі щомісяця дають багато грошей на бідних, шановна пані завжди купує все в крамниці.— Цією універсальною фразою вона звичайно віднаджує всіх розносних гендлярів, жебраків і торгових агентів.

Йоахім почервонів, його дуже вразила така низька оцінка його особи. Йому було прикро, що його вважають за «щось таке». Опанувавши себе, він з удаваною веселістю віддав служниці лист, не пропустивши при цьому нагоди переказати своє шанування поважній пані.

Але це аж ніяк не розвіяло підозру служниці. Взявши лист, вона пішла в дім, проте залишила цього дивного чоловіка на вулиці. Вирішувати мали господарі.

---

* Студентська націоналістична спілка, названа так по імені древньогерманського племені маркоманнів. (Прим. пер.).

Йоахім чекав і горів від сорому, і якби він не мав наміру стерпіти все заради високої мети, він, обер-лейтенант флоту, безперечно давно пішов би звідси. Але побачивши, що служниця повертається і цього разу з привітним виразом обличчя, він зрозумів, що все гаразд. Вона гречно запросила його ввійти.

Який чудовий передпокій! Камін з решіткою, прикрашений гербом, нагадує ще про англійську історію Геттінгена. «Тут жити можна,— задоволено подумав Йоахім.— Це широкий світ».

Але сталося не зовсім так, як хотілося Йоахімові. Господарі почували себе не зовсім здоровими і просили пробачення. Але вони веліли куховарці нагодувати його гарячою їжею.

Це вже було занадто. «Отже, я все ж таки жебрак! — майнула думка у Йоахіма.— Яке безсоромне нахабство!» лютував кайзерівський обер-лейтенант флоту у відставці. Наче на глум, його ще повели на кухню. Йому доведеться їсти там разом з слугами. На столі парувала картопля, стояли ще й соус, м'ясо, городина, не забула служниця і про компот.

— Беріться ретельно за роботу,— підбадьорила його куховарка.

Він був занадто голодний, щоб відмовитися, занадто поблажливий, щоб образатися на таких людей.

Коли служниця повідомила про прихід Йоахіма, доктор Зауер припинив перегортати газетні аркуші. Він смакував свою першу післяобідню сигару. Його дружина чистила яблука. Доктор Зауер вертів у руках лист. «Ціммерман? Ціммерман? — питав він себе.— Хто це такий?» Він не міг пригадати. Лише розпечатавши і проглянувши лист, він здогадався.

— Щось важливе? — запитала його дружина.

— Боронь боже,— запевнив він її,— товариш по корпорації просить допомогти його синові, який збирається вступити в чорний рейхсвер*.

Пані Зауер була вражена.

— Хай бог милує! Ну, що ти собі думаєш? Ти ж, здає-

---

* Чорний рейхсвер — таємні з'єднання німецької професійної армії понад визначену Версальським договором кількість військ для Німеччини, які склалися головним чином із військово-службовців добровольчого корпусу і добровольців на дійсній службі. (Прим. пер.).

тсья, погодився, щоб твою кандидатуру висунули ліберали. Ти не повинен ризикувати заради цих негідників. Вони збираються стріляти в усіх євреїв і купців, а ти ще хочеш дати їм гроші?

Доктор Зауер краще орієнтувався в обстановці.

— Ти де в чому занадто гаряча, моя люба, адже так не можна робити політики. Я згоден, що ці крайні праві групи — наші противники. Так, вони і проти нас можуть боротися своїми методами, терористичні акти, вбивства з-за рогу і т. д. Проти цього ми безсилі. Інша справа, коли ми виявляємо до них щедрість, коли ми даємо їм гроші чи щось подібне. Я не думаю, що цим можна їх виправити, крий боже. Але це зробить їх залежними від нас. Вони ще замисляться, чи стріляти в нас, чи кидати в нас бомби або щось подібне. Але тому, що вони тільки те і вміють, що чинити терористичні акти, вони знайдуть собі інших ворогів. Вони стрілятимуть вліво. В цій битві середина — найвигідніше місце. Ми будемо лише чути, як над нами свистітимуть кулі, що обминуть нас. Це дуже зміцнить наші позиції. Я думаю, треба дати цьому чоловікові чогось поїсти. Скажіть йому, — ці слова вже були звернені до служниці, яка чекала відповіді, — скажіть йому, що господарі погано себе почувають і потребують спокою. Нехай він нам пробачить. — Коли служниця вийшла, він поліз у бумажник і вийняв з нього пару банкнотів. Він написав два рядки, привітання, на поштовій листівці і сунув і те, і друге в конверт. — Так... бачити цього обер-лейтенанта я зовсім не маю бажання. Просто жах, скільки коштують мені ці «маркоманни», просто жах!

Якщо Йоахімові вже випало їсти на кухні, він покаже себе з найкращого боку. Господарям потрібен спокій, і йому доводиться бути в товаристві чарівної служниці. Насамперед Йоахім попросив серветку. Хоч яка вбога ця їжа, сказав він, але серветка йому все ж таки потрібна, так уже він звик.

— Тисячу раз прошу пробачення, — промовила служниця, дістаючи для нього серветку.

— Дозвольте мені попросити у вас трошки перцю, щоб присмачити їжу, — продовжував Йоахім висловлювати свої бажання.

Він був дотепний, як ніколи. Гарненька служниця принесла йому й перцю. Він потребував його не стільки

для присмачення їжі, скільки для того, щоб зав'язати розмову.

— Ви знаєте, панночко, звідки привозять перець? — почав він.— З Південної Америки. Під час війни я був там у полоні. Вороги особливо суворо поводитися з нами, офіцерами.

Він навмисне підкреслив слово «офіцери». Гарненька служниця уважно слухала, вона марила про Аргентину, де танцюють танго.

— Там справді так багато пальм? — спитала вона.

Йоахім не примусив просити себе, він почав розповідати.

— Пальми і банани ростуть там так само, як у нас ростуть дуби і верби. Є багато видів пальм. На гілках граються мавпи. Крізь кущі крадеться чорна пантера. В пампах — кінні пастухи-гаучоси кидають бола, а вечорами індійці коло табірною багаття співають сумних пісень.

Коли він почав змальовувати наряди аргентинських жінок, в його розповіді про екзотичну Аргентину виявилася вся гострота його спостережливості і глибина його викладу. Він вихваляв їхню любов до пишності і оздоб. Він описав золоті сережки сеньйор. У дівчини, яка слухала його, затамувавши подих, вирвалося зітхання. Життя все ж таки стерпне там, де є багато оздоб, золота і самоцвітів, де не працюють, а танцюють танго, де замість картоплі їдять ананаси. Саме таким вона уявляла собі рай.

Коли Йоахім уже зібрався був піти з цього дому, служниця вручила йому лист пана доктора. Він ніяково сховав його в кишеню. Він розпечатав його лише тоді, коли опинився на вулиці. Гроші, які лежали в конверті, дали йому змогу проїхати поїздом черговий відтинок дороги.

Метою його подорожі був Берлін. Він мав з'явитися на таку адресу: Далем, барон Медем, «Посередництво».

В ті часи за найбагатшу людину в Бібері вважали Грюнберга. Колишній торговець худобою поставив собі новий дім. Найбільшу вигоду принесла йому торгівля цетинними виробами. Вози і автомашини невпинно збирали його товари. Його володіння в сусідстві з поштою

значно зросли. Він збудував усе нове: повітку для інструменту, хлів, склад. Його прізвище в біберському поштово-вому довіднику надруковане було жирним шрифтом. Фірма Грюнберга мала навіть два номери телефону і телеграфну адресу.

Грюнберг створив у Шпессарті нову галузь кустарної промисловості — виробництво щетинних і щіткових товарів. Всюди він влаштовував нові майстерні. Він підтримував на селах доморобню роботу. Його автомобільна служба привозила кустарям сировину і забирала у них готову продукцію. Загальна криза збуту товарів гнала селянські сім'ї прямо в обійми Грюнберга. Щоб заробити гроші готівкою, сідали за робочий стіл навіть селяни. Діти й старі бабусі працювали разом з ними.

Від недавнього часу Філомела Клейшпіс представляла фірму Грюнберга в Леттгенбрунні і Вільбаху. Її друг, митний чиновник Вернер, також був на службі у Грюнберга: він їздив підводою по селах, розвозячи мішки, наповнені кінським волоссям та щетиною, а в Бібер доставляв готову продукцію. В майстернях він знайомився при нагоді з молодими дівчатами, вродливішими і молодшими за Мелу. Але Вернер не використовував цих можливостей, бо Мела ще була йому потрібна і, крім того, він боявся, щоб вона не вчинила скандалу. Повертаючись з поїздок, Вернер, зрозуміла річ, допомагав Мелі і Фердінанді виготовляти щітки. Проте займався він цією роботою не дуже старанно, виконував її неухважно, бо це, казав він, насамперед робота жіноча.

Фердінанда влаштувала коло кухні майстерню, де тепер щодня ішла робота. В сінях десятками нагромаджувалися щітки. Часом штабель щіток сягав стелі. Забирали їх двічі на тиждень. І тоді Клейшпіси одержували гроші. Гроші, які їм були дуже потрібні. Особливо на ремонт їхнього будинку. Коли лагодили дах, Фердінанда сама носила нагору черепицю.

Вони й не зчулися, як гроші зникли. Тільки-но настала весна, як Фердінанда придбала корову, цього разу то була справжня молочна корова. Вона давала молока вдвоє більше, ніж та корова, яку подарував їм Грюнберг. Щоранку обидві жінки виходили з дому і порядкували на своєму полі. Нову корову вони залишали пастися на їхньому власному лужку понад річкою, нехай вона тільки

жере і дає їм багато молока. Вони ставилися до неї краще, ніж до старої корови, яка служила лише тягловою силою.

Коли вони поверталися додому, у Мелі боліли крижі й горіли руки. Її порепаним пальцям важко було сортувати тонку щетину. Вона не раз кидала роботу. Фердинанда заспокійливо гладила її по руці. Не треба зразу ж втрачати охоту до праці! Тоді Філомела знову бралася до роботи і доводила її до кінця.

Крізь вікно своєї робочої кімнати Мела бачила клопоть зеленого луку. Кущі, наче перлини на нитці, витяглися в ряд і окреслювали берег річки. Позаду нього аж до краю дороги прослалася рілля. Вікно було відчинене. Літнє повітря, струмуючи в кімнату, приносило з собою запах пастернаку, що високими качанами пишно ріс коло річки. На столі розкидана була щетина, ножиці, клей і сурові нитки. Маленькі ящички та щипці служили сім'ї Клейшпісів для виготовлення широких квачів. Це була важка, кропітка робота, під час якої Мелі доводилося напружувати всю свою увагу. Тільки-но Фердинанда виходила з кімнати, як Меліні руки на якусь мить безсило опускалися на стіл, і вона задивлялася у вікно. Вона рахувала курей, що білими плямами вирізнялися на зеленому дерені, або спостерігала довгоногого чорногуза, коли той з'являвся часом біля річки. Потім вона безрадісно хапала ножиці і знову бралася за роботу. Її треба було закінчити до вечора. Можна собі уявити, як стомлювалася Мела, адже день її починався о шостій годині роботою на полі. Вона ненавиділа це нудне сидіння в хаті, цю роботу, свої вимазані клеєм пальці. О, вона проклинала своє життя!

Звісно, якби ще була жива Годя, ця добра стара оповідачка казок, Мелі було б удвоє легше. Хоч їй минуло вже тридцять років, їй все ж таки дуже бракувало розповідей хрещеної матері. Добре, що у неї був Вернер, коханий з табору біженців. Проте вона ніколи не знала, де він пропадає. Він рідко заходив до неї. Протягом цілого дня їздив він на Грюнберговому возі і ледве встигав своєчасно забирати у Клейшпісів щітки. Він робив це звичайно двічі на тиждень. Та про що могла Мела з ним говорити, коли вони й бували вдвох? Він умів лише розповідати про власні переживання. Найчастіше Мела вже не раз чула про це. Його цікавила тільки власна особа.

Він міг базікати про себе годинами. Коли ж Мела наважувалася заговорити про щось інше, він лаяв її:

— Ти верзеш дурниці, не копирсайся, будь ласка, в чужому мотлосі.

Фердінанда була міцна і витривала, як корінь. Жвава і рухлива, вона, зціпивши зуби, робила в полі, хазяйнувала в хаті, працювала в майстерні. Лише пізно ввечері вона стомлено падала на ліжко, щоб рано-вранці впрягтися в ту ж лямку.

Мела так само не була неробою, ніхто в селі не міг закинути їй, що вона ледача. Одне лише: вона не забула мріяти так, як мріяла в дитинстві. Якось Года розповіла їй, що багато-багато років тому, коли шпессартські жінки ще самі пряли для себе одягу, дівчата й літні селянки щовечора збиралися в одній хаті, щоб за прядінням розповідати всілякі історії. Безперечно, Мела народилася занадто пізно. Тепер замість домотканого полотна жінки носять барвистий вибивний ситець. Модними зробилися яскраві, великі узорі. Люди купували нові тканини, а все старе і гарне пішло в непам'ять. Але Мела не забула про це, вона з великою охотою носила барвисті спідниці, що їх ткала її бабка. У Клейшпісів ще був навіть старовинний вишитий головний убір. Але де він? У шафі, в якійсь там старій коробці. Тепер жінки вже не ходять у церкву вичепурені. Все це минулося. Єдине, що залишилось у Мели і чому вона віддана була всім серцем, то була церква. Вона регулярно відвідувала недільні меси у Вільбаху. Набагато частіше за матір, яка і в неділю працювала по господарству.

— Помолись і за мене,— гукала вслід їй Фердінанда.

Мела обіцяла їй це і прямувала полями в божий дім. Яку радість давали їй співи і проповідь. Вони все ж таки відрізнялися від щоденної одноманітності. Красиві слова священика трохи підіймала перед Мелою завісу небесного світу.

Після заключного хоралу вона прослизала в ризницю і чекала там на його преподобіє, щоб повернути йому книжки. З місяця на місяць Мела позичала у нього книжки, де розповідалися легенди про страждання, спокуси, муки святих. Зайшов його преподобіє Паханек. Розчулений Мелиною побожністю, він з усмішкою повів її в свою кімнату. Священик був високий на зріст, уже немолодий

чоловік у брудній сутані, на якій плями виступали не так виразно лише тому, що вона була чорного кольору. Він поклав руку на Меліну голову і сказав:

— Дитино моя. Праведники дивляться на тебе з небес. Вони дуже радіють з твоєї побожності.

Мела зашарілася і ніяково вклонилася, власне кажучи, не так його преподобію Паханекові, як праведникам. Його преподобіє Алоїз Паханек народився в Австрії, мабуть, у вісімдесяти роки. Загалом він був спокійним, хорошим чоловіком, але гарним назвати його не можна було, бо у нього була занадто товста, завжди червоняста голова. На його переніссі сиділа нікельована оправа окулярів. Маківка його була майже лиса, в усякому разі, волосся тут було дуже рідке, і Алоїз кожного ранку витрачав немало сил на те, щоб так зачесати своє русяве волосся, аби воно прикрило голі місця.

Кімната, в яку ввійшла Мела, не мала жодних прикрас. Вона могла з однаковим успіхом служити канцелярією бургомістра. На книжкових полицях стояли церковні книжки, папки, треба сказати, що книг було занадто мало для такої мудрої людини. Тут було кілька романів, життя святих і вузькі томики в чорній палітурці, де були зібрані зразки проповідей. Над дверима висіло розп'яття, на стінах — пожовклі сімейні фотографії та свідоцтво про відмінну стрільбу, яке свідчило, що однорічник-доброволець Алоїз Паханек виконав стрілецькі вправи з відзнакою. Це свідоцтво — священник це дуже добре знав — справляло на селян сильніше враження, ніж десять прекрасних воскових фігур святих праведників.

Священик сказав Мелі, що незабаром парафія збирається влаштувати величезну подячну процесію з приводу остаточного звільнення учбового табору од війська. Процесія має бути така велика, якої ще ніколи не було у Вільбаху. Навіть єпископ з Вюрцбурга обіцяв прибути.

— Це буде найкрасивіша подячна процесія з усіх, які будь-коли бачили в Шпессарті,— закінчив священник.

Меліні очі заблищали. Вона подумала: подячна процесія, як раніше, авжеж, точнісінько така, як тоді, коли ще жива була Годя. Священик заспокійливо поплескав її по руці.

— Ти добре почула, моя дитино. Сам єпископ буде присутній при тому, як ти нестимеш прапор святої Анни.

Нести прапор повинна ти, я не знаю достойнішої за тебе, Мело.

Так, прапор, прапор святої Анни. В голові у Мели зашуміло. Вона заплющила очі і зазирнула собі в душу. Вона побачила Году, котра йшла, як завжди, на чолі процесії. Скільки Мела могла пригадати, Годі ніколи не випадало нести прапор у присутності єпископа. Хоч вона й навчала інших молитися. Безперечно, пастор робить їй велику честь.

— Я — грішниця, — призналася вона священникові.

Його преподобіє посміхнувся.

— Всі ми грішники, моя дитино. Досить про це, ти понесеш прапор, та й годі.— Він тут-таки розповів їй про готування до процесії.— Головне — це організаційні питання, — сказав він.— Для цього дня хор треба посилити. Я вже говорив з учителем. Він також допоможе нам, навчить співати малят. Єпископ, як ніхто інший, любить дітей. Вони повинні прийти в чистій одежі.— При цьому він багатозначно подивився на Філомелу.— Ти подбаєш про те, щоб усі хлоп'ята були в чистих білих сорочечках, а всі дівчатка — у пристойних білих блузочках.

Вона обіцяла, що подбає про це.

— Але, я думаю, деякі люди не матимуть грошей, щоб придбати собі нові речі.

Завбачливий священник не забув і про це.

— Нехай вони добре виперуть свою одіж, а коли це не допоможе, їм доведеться йти всередині колони, де їхня одежа не буде так впадати в очі.

З радістю в серці попрямувала Мела додому. Вона нестиме прапор і, крім того, їй дозволено взяти участь в організації святкової процесії. Це повинно бути прекрасним. Таким прекрасним, як ще ніколи досі. Хлоп'ята будуть у білих сорочках, білих панчішках і з букетами на курточках, як під час конфірмації. В наступні тижні у Мели буде багато клопоту й роботи.

Бог покликав Мелу, і вона пішла за ним. Вона вірна слуга церкви та її єпархії. Подякуймо матері божій, що ми знову знайшли нашу вітчизну, відносно не сплюндрованою і не зруйнованою. Хіба не розповідав їй Вернер про поля у ворожій країні, скопані і спушені снарядами? У тутешніх жителів були всі підстави дякувати: шпессартська земля не постраждала. Не останню роль зіграла тут побожність, — думала Мела, — сила нашої віри затрима-

ла ворогів. Хіба не говорив пастор про бич війни? Селянам Шпессарта також довелося спокутувати свої провини, щоправда, не такою дорогою ціною, як іншим. А хіба вони не грішники? Милостива богородице, твердине сили й надії, молись за нас. Мела склала руки.

Йоахім швидким поїздом їхав до мети своєї подорожі, столичного міста Берліна. Поїзд прибув на Потсдамський вокзал. Потік пасажирів виніс його за перон. Опинившись на вулиці, він не знав, куди йому йти. Але згодом він побачив входи в метрополітен: на синьому фоні біле «М». Він спустився вниз по сходах, вдихнув надзвичайно сухе повітря. Цигарковий димок, пахощі парфумів — від усього цього в нього залоскотало в носі. На дороговказі було написано: «Фербеллінська площа». Молодий чоловік прискорив кроки, вскочив в одні з кількох дверей, і ось уже мчить він під берлінськими будинками назустріч своїй невідомій меті. Все було для Йоахіма новим, так багато людей протовхувалися в купе. Він дивився з захопленням на дівчат у модних платтях, оглядався на випещених чоловіків, на яких так добре сиділи їхні костюми. Який в цьому місті рух, яке життя!

Будинок, що його шукав Йоахім, стояв на тихій вулиці, далеко від гомінливого центра. Пофарбований в білий колір паркан відділяв приналежну до нього земельну ділянку від вулиці. «Посередництво, прийом від 9—16 години» прочитав Йоахім на таблиці, прибитій до маленької хвіртки. Він прийшов, звичайно, дуже пізно.

Поки він міркував, що йому робити, коло тротуару з рипінням зупинився сірий автомобіль. Двоє чоловіків вишли з нього і попрямували до хвіртки. Йоахім дав їм дорогу. Він зміряв їх швидким поглядом. Енергійні риси обличчя, струнка постава. Хоч носили вони цивільний одяг, але в них зразу можна було пізнати офіцерів.

Він клацнув каблуками і, ставши струнко, привітав їх. Він доповів, як у війську:

— Обер-лейтенант флоту Ціммерман просить пробачення за пізній прихід і доповідає про прибуття згідно з домовленістю.

Йому пощастило: він натрапив на того, хто був йому потрібен. У ті часи всякий інший берлінець певно б подумав, що має справу з божевільним. А цьому чоловікові

це сподобалось. Зразу видно стару школу, на селі вона збереглася краще, ніж у місті. Другий коротко поклонився, «капітан Діль... Д-і-л-ь» — повторив він по буквах. Його супутник теж коротко вклонився і промовив «приємно» з таким співучим іноземним акцентом, якого Йоахім ще не чув ніколи. Капітан Діль представив його:

— Князь Мясоєдов.

«Справжній князь,— здивувався Йоахім,— звичайно, російський емігрант, дуже цікаво». Всі троє пройшли крізь палісадник і вступили в дім.

Те посередництво, яке збирався шукати Йоахім, було так зване «Посередництво Медема». Медеми були баронами. Жовтнева революція відібрала у них їхні просторі володіння в Прибалтиці. Наприкінці 1917 року вони втекли за кордон, завчасно переправивши туди заради обережності свої коштовні речі. Йоахім із захопленням сприймав усе те нове, що йому відкривалося. Князь Мясоєдов з гучним цмоканням поцілував господині руку. Він приголубив панських дітей і запитав про їхнє здоров'я. Йоахім уперше почув розкотисте «р», властиве вимові жителів Прибалтики.

Офіцера флоту запросили на просту вечерю. Тепер явився і господар дому, якого Йоахім побачив уперше. Він прочитав застільну молитву. Він здався Йоахімові дуже худорлявим, але надзвичайно аристократичним. Йоахім їв з тарілок, по краях яких красувалися корони з дванадцятьма зубцями і користувався важким фамільним сріблом з гербом Медемів. Їжа була дуже проста. Під час вечері господиня запитала, де Йоахім має намір ночувати. Йоахім злегка почервонів. Він одверто сказав, що досі ще ніде не влаштувався.

— Я нетутешній і, крім того, я приїхав лише кілька годин тому.

Пані фон-Медем засміялася. Його збентеження дуже кумедне.

— Прошу вас,— вигукнула вона,— переночувати — це не проблема. Якщо вас задовольнить наш скромний дім...

Вона зробила жест у бік свого чоловіка.

— Це ж само собою зрозуміло,— пробурмотів той і знову нахилився над своєю тарілкою.

Господиня сказала, що, на жаль, вільна лише кімната покоївки, і спитала, чи це його задовольнить?

Йоахім чемно вклонився господині. Йому байдуже, де переспати. Як солдат, він звик до всього.

— Тоді гаразд. Пінні...— кивнула вона своєму старшому синові.— Віднеси, будь ласка, речі пана Ціммермана в його кімнату.

Йоахім заперечив проти цього.

— Ще є час, шановна пані, я сам можу віднести нагору свої речі.

Але господиня дому похитала головою. Її син повинен учитися слухняності. Він не кращий за інших, і коли він звикне до цього тепер, то пізніше йому буде не так важко. Йоахіма чимало потішило те, що справжній маленький барон віднесе нагору його фібровий чемодан.

Після вечері чоловіки перейшли в курильню. Князь попросив пробачення, він повинен переодягтися. Капітан Діль назвався письменником.

— Дехто буде рятувати світ,— лукаво сказав він, коли заговорили про червону небезпеку, що було улюбленою темою цих панів.

Медем, який уместився глибоко в кріслі і склав руки на високо задертих колінах, заперечив:

— Нам треба мати багато людей,— стомлено промовив він,— багато людей з великим серцем. Нам бракує ідеї і великих людей.

Говорячи, Медем так розтирав свої руки, що у нього аж хрустіли кістки.

— Куди це подівся наш князь? — запитав Діль.

— Він переодягається,— з усмішкою сказав Медем.— Це стало його улюбленим заняттям з того часу, як йому довелося втекти. А що йому робити? Займатися туалетом, міняти костюми і плекати свої нігті. Він був придворним танцмейстером. В Петербурзі це була хороша посада. Мені іноді шкода його. Самотнє серце,— завершив барон свої спостереження.

Йоахім підвівся з місця.

— Що ж, і для вас нелегко було покинути маєток і все добро,— сказав він,— адже ж людина прив'язана до своєї власності.

Медем осудливо похитав головою, начебто вже тисячу разів чув ці слова.

— Ми покинули не власність свою, любий Ціммерман. Ми світ покинули свій.

— Стривайте, стривайте, пане барон,— перебив його Діль.— Ви ще все повернете, адже більшовики довго не продержаться. Ще рік або два. Ви забули про союзників, певже ви думаете, що Англія, Франція і Америка дозволять цим Радам довго жити?

Ввійшла господиня і поставила на стіл вино. Позаду неї товпилися діти.

— Ну, тепер швиденько кажіть «на добраніч»,— промовила мати.

Пінні та його молодший брат церемонно вклонились, дівчинка зробила реверанс.

Князь Мясоєдов з'явився в дещо старомодному сірому костюмі, що не личив його стрункій молодечій фігурі. На ньому була жилетка, на якій замість гудзиків блищали чорні перлини. Він сів коло Йоахіма. Говорив Мясоєдов охоче й багато. Коли він говорив, тіло його рухалося. Для Йоахіма його пози були, мабуть, чи не зрозумілішими за слова в його гортанній вимові. Він говорив ламаною мовою, особливо спотворюючи голосівки, а деяких звуків він просто не міг вимовити. Не вміючи висловитись як слід німецькою мовою, він намагався скористатися з французької.

Медем більше не слухав його. Барон підсунувся зі своїм кріслом ближче до Діля. Вони розмовляли вдвох. Здавалосьь, вони полишили Йоахіма дурному Мясоєдову. Князь надокучив йому. Краєм вуха він прислухався до розмови Медема і Діля. Вони говорили про «Східні землі».

Капітан Діль саме говорив:

— Щоб завоювати ці області, нам потрібні молоді люди, рицарі меча, рекрутовані з усіх верств, з усіх класів.

Він сказав «молоді люди». Це, очевидно, стосувалось Йоахіма.

Обер-лейтенант флоту нашорошив вуха. Невже він для Діля важить більше, ніж барон? Цілком можливо, бо з випещеного, благодушного аристократа ніколи не вийде хороший начальник. Йоахім волів краще тягти руку за Ділем; щоб показати це, він теж підсунувся із своїм кріслом ближче до нього, що мало означати: «слухаю вашу команду».

Медем, побачивши, що він лишився на самоті, висловив слабкий протест проти виразу «зламати податкове

рабство», мовляв, цей вираз занадто сильний і служитиме лише для того, щоб замилити очі народів.

Діль посміхнувся.

— Ми проти того капіталу, що знаходиться в чужоземних руках,— тихо сказав він.— Ми обіцяємо роботу і хліб кожному, хто підкориться нашим інтересам. Праця облагородить німця.

— Тоді ви зможете закрити профспілки, а замість них відкрити аристократичні клуби,— відповів Медем, трохи почервонівши.— А я все ж таки вважаю, що аристократичність — це річ природжена.

Діль готовий був зробити поступки господареві дому.

— Ваша правда,— спробував він умилоствити його,— аристократичність залежить насамперед від крові, це природжений і успадкований дар. Та хіба чиста кров лише у потомственої аристократії? Хіба нема у нас багатьох нордичних людей, в жилах яких тече германська кров?

Діль закінчив свою лекцію. Він підвівся і запросив Йоахіма іти слідом за ним.

Вони ввійшли в кімнату, де на стінах висіли вирізані ножицями силуети голів, напевно, членів баронової сім'ї. Меблі, цілком у стилі Чіппендейля*, були оббиті сіро-голубим шовком з вишитими посередині медальйонами.

— Хіба ці меблі не чарівні? — спитав Діль, який мав слабкість до таких речей.

— Звичайно,— коротко підтвердив Йоахім, хоч цей старомодний мотлох не справив на нього ніякого враження. Краще просто, без цих вишивок. Вони сіли коло вікна. Діль подивився у вікно, певно, щоб зібрати свої думки, а потім сказав:

— Спочатку я маю до вас запитання,— він допитливо глянув на Йоахіма.— Чи ви добре почуваете себе в такій Німеччині? Я хочу сказати, чи ви задоволені теперішнім станом?

— Ні,— рішуче відповів Йоахім,— мені завдає болю та ганьба, що її переживає наш народ. Все моє нутро бунтує, я хочу визволити свою батьківщину.— Він говорив з пафосом.— Коли треба, я готовий заплатити за це своїм молодим життям!

---

* Томас Чіппендейль — відомий англійський столяр-різьбяр XVIII століття. (Прим. пер.).

Він сказав саме те, що Діль хотів від нього почути. Старший схвильовано кивнув головою молодшому.

— Правильно, мій молодий друже, колись я теж був таким нестримним і нетерплячим. На жаль, на жаль. життя не цілком виправдало наші сподівання,— сумно простогнав він,— воно зовсім не таке, як ми собі його уявляли. Треба боротися.

Йоахімові очі спалахнули.

— Я прагну боротьби,— перебив він Діля.

Це був справжнісінький обман, бо в основному Йоахім любив затишок. Він і пальцем не ворушив, коли мати чистила його черевики. Він мріяв либонь про те, щоб відзначитися за якихось особливих обставин, але щоб це не вимагало великих зусиль.

Діль продовжував говорити. Згадавши про ганебний Версальський мир, він затремтів від люті:

— Ці жалюгідні сто тисяч солдатів*,— глузував він,— це ж сміхота. Просто смішно, з нашими кількома солдатиками іноземці можуть здорово командувати нами.— Письменник нахилився до Йоахіма.— З цією метою,— прошептав він таємниче,— ми створили в Померанії спеціальну частину. Звичайно, поки що це треба робити потайки. Це, знаєте, щось на зразок кадетського корпусу, він повинен готувати молодих людей до виконання їхніх національних обов'язків. Отже,— тепер він давав Йоахімові точні вказівки,— завтра, взявши з собою кілька чоловік, ви виїдете в Паршов.— Він засміявся.— Ми потребуємо, звичайно, і піхоту. Ви будете за учня в маєтку, а ваші люди — сільськогосподарськими робітниками. Але скажіть вашим людям, що це тільки для проформи, що це формальність, яку ми повинні виконати щодо властей. А там, на місці, буде залізний розпорядок. Ви зрозуміли?

— Все ясно, пане капітан,— відповів Йоахім.

І другого ранку він приступив до виконання своїх службових обов'язків. Діль доручив йому перевезти п'ять чоловік, яких він повинен був благополучно доставити з Берліна в Паршов. Ця справа була цілком таємна, бо спершу він мусив знайти цих людей в корчмі коло Сілезького вокзалу. Пароль був «Дерффлінгер», фірма Дерф-

---

* За Версальським договором Німеччина мала право тримати під рушницею тільки 100.000 чол. (Прим. пер.).

лінгера шукає п'ять чоловік. Він мав лише звернутися до вказаного йому корчмаря, до певної міри втаємниченого в цю справу, і спитати його, чи вже прибуло п'ять чоловік для роботи на ланах фірми Дерфлінгера. Все інше Діль уже владнав. Перед тим, як Йоахімові вирушити в дорогу, Діль вручив йому проїзний квиток, ще раз поплескав по плечу свого протеже і сказав йому вже зовсім по-батьківському:

— Будь обережним, хлопче!

Це означало прощання. Йоахім ще раз поїхав метрополітенем. Шукаючи корчму, він почав блукати біля Сілезького вокзалу.

Під час своїх шукань Йоахім заходив на вулиці, захаращені брудом. Перед ним були зовсім зруйновані мури, сірі фасади переповнених пожилцями будинків. На тротуарі стояли бочки сміття і щебеню. З діжок ішов сморід. У темних підворіттях гралися занехаяні діти. Підворіття вели на ще темніші задвірки.

З похмурим обличчям, наче гнітючий вигляд вулиць замкнув йому уста, зайшов він у шинок. Там тхнуло кислим пивом.

За стойкою шинкар мив склянки. Йоахім безтурботним тоном запитав, чи нема тут людей, які збираються найматися до фірми Дерфлінгера. Чотири чоловіки встали і взяли свої чемодани. Вони підійшли до Йоахіма і оточили його. Що йому робити, чи запросити їх випити по чарці горілки? Він розгубився. Кінець кінцем він показав на двері, і всі четверо вийшли.

— Заждіть коло дверей! — гукнув він їм услід. — Чи це всі? — запитав він у шинкаря.

Той за стойкою поважно закачував рукава сорочки.

— Мені нема діла до вашого балагана. В усякому разі більше ніхто не приходив, дивно, що й ці кілька курчат прийшло.

Йоахім відвернувся і пішов із шинку.

— Нічого не вдієш, — пробурмотів він, — як нема, то й дарма.

Одного бракувало. Відсутній начебто був уродженцем Берліна. Тим городянам ніколи не можна довіряти, подумав Йоахім. Троє з прибулих людей були дужими селянськими бовдурами. Вони походили з району Фюрстенвальде. То були люди міцного складу, неповороткі, як ломові коні. Чудові хлопці. Четвертий справив на обер-

лейтенанта погане враження. Дуже схожий на фабричного робітника, він був змарнілий і блідий, немовби тільки-но вийшов з лікарні.

— Ви, певно, хворіли? — спитав Йоахім.

— Ні, я із солдатчини, — коротко відповів той, — і все смердючі капіталісти, гидота, розумієш, заради імперіалістичного рабства.

«Отже, жертва євреїв», зробив висновок Йоахім.

Селянські бовдури поспішили витягти із своїх сумок товсті бутерброди. Вони підсунули їх своєму, як їм здавалося, зголоднілому провозжатою. Хоч він і не був голодний, але вони віддали їх йому. Йоахім засяяв від радості. «З них будуть люди, — подумав він, — в усякому разі, вони добрі хлопці».

В Альбіновій сім'ї чекали нащадка. Мільхен все більше округлялася. Сусіди вважали, що буде хлопчик. Вони обгрунтовували це тим, що вона так добре виглядає. Стара Рейц з дому навпроти твердила, що може з кінчика носа дізнатися, кого та народить: хлопчика чи дівчинку. Мільхен хотіла б краще хлопчика.

— Головне, — заявила вона в крамниці, — щоб це вже минулося. Тоді ми з чоловіком поїдемо у Франкфурт і купимо там усе, що треба.

Вона ще могла розмовляти бадьорим тоном. До пологів лишалося ще два місяці.

Це щастя, що Мільхен була в такому доброму настрої. Її чоловіка, який був завжди джерелом веселості, гнітили всіляки турботи. На руднику він мав неприємності. Особливо негаразд було на складі і в майстерні. Весь час невідомо яким чином зникав інструмент. «Тут ніби якесь чаклунство», бурчав Альбін. І саме тепер, коли в шахткомі все йде шкереберть, Мільхен збирається подарувати йому дитину. Та, незважаючи на все це, йому дуже хотілося мати дитину, байдуже, хлопчика чи дівчинку. Хоч якою б справою не займався Альбін, він не міг робити її спокійно.

Обер-штейгер покликав його до себе.

— Що ти собі думаєш? — закричав він на нього. — Ти відповідаєш за склад, а у тебе з-під рук пропадає інструмент. Раніше ж цього не було. — Потім він трохи заспокоївся. Він ще додав, що не збирається висловлювати

пряму підозру. Але це все ж таки дивно.— Я відповідаю за рудник,— продовжував він.— Ти повинен подбати про повернення украденого інструменту. Якщо інструмент не буде повернений, тобі доведеться заплатити за нього з власної кишені.

Альбін не сказав нічого. «Ах ти собака!» подумав він. Од люті він прикусив губу. Альбін не вірив, що це крадіжки, це все була зловмисна змова. Просто смішно, кому в Бібері потрібні кайла і стамески? Обер-штейгер хоче його підвести, зганьбити його перед колегами по роботі. Голова «жовтих» хоче вигнати його із шахткому. Саме в цьому була справа і ні в чому іншому.

— Отже,— пропугнявив обер-штейгер,— я даю тобі ще місяць на те, щоб повернути зниклий інструмент, коли ж пропаде ще щось,— ти розумієш, хоч як мені шкода, але ж я відповідаю перед підприємством.

— Це все? — пробурчав Альбін.

Обер-штейгер усівся. Він опустився в крісло за тим самим письмовим столом, за яким раніше сидів Ціммерман.

— Так, це все.— Він почав складати папери на столі.— Постарайся, щоб усе було гаразд.— Не підводячи голови, він посміхнувся Альбінові.— В добрий час! — глузливо сказав він.

Альбін повернувся і мовчки вийшов з кімнати. «Це глум, справжній глум,— подумав він.— Він, звичайно, доклав рук до цього, цей християнський профспілковий активіст. Добрий християнин, добрий профспілковий активіст!» Альбін з шумом збіг униз по сходах і, перетнувши двір, вдерся в майстерню.

Коло дверей стояв його тесть, старий Клейшпіс. Від нього дуже тхнуло горілкою, значить, він знову пиячив.

— Я тільки хотів тебе поздоровити.— Він просто-таки впав назустріч Альбінові. Гоп-ля! Йому довелося спертися на двері.— Ви вже багато раніше мусили зробити дітей. Чим раніше, тим краще. Діти завжди оплачуються тільки після того, як доростуть до десяти років, коли вже можуть виконувати якусь роботу. Треба мислити по-хазяйському. До п'ятнадцяти років вони заробляють мало грошей. Тому вам слід було значно раніше зробити дітей.

— Ходімо,— сказав Альбін, простягнувши руку, щоб підтримати його.— Покинь базікати, ти ж п'яний. Іди мерщій звідси!

Він не мав охоти слухати ще й теревені старого. Але Клейшпіс уперто не рушав з місця.

— Хіба таку пошану треба виявляти до старої людини? — Він примружив свої водянисті очі.— Але тобі, мабуть, чуже до рук липне. На руднику про це йдуть чутки. Шановний майбутній татусь потребує грошей. Ха-ха-ха-ха! — Він так засміявся, що в майстерні аж задеренчало.— Я ще ніколи не крав. Я завжди був чесним,— кричав він.— Чесність живе найдовше, авжеж.

Альбін цього чекав. І почати повинен був саме він, його тесть.

— Свиня! — закричав він, схопивши його за барки і добре струснувши.— Я тебе викину звідси, зараз же.

Клейшпіс щосили тримався за одвірок. Він посміхався.

— Нечиста совість, га?

Альбін примружив очі. Долонею він ударив його в обличчя. У старого підломилися коліна. Низько пригнувшись, він вислизнув з майстерні.

Повернувшись додому, Альбін одразу почав виливати свою злість.

— Так далі тривати не може,— сказав він Мільхен,— треба найняти жінку, яка звільнила б тебе від частини твоєї роботи. Я не можу тобі допомагати. На руднику казна-що робиться.

Мільхен, яка збиралася ніжно обняти його, перелякано відсахнулася.

— А ти сьогодні зовсім не милий зі мною, я ж у такому стані,— докірливо сказала вона.

— Нічого не можу зробити,— крикнув Альбін і нервовою ходою попрямував до вікна.

Мільхен сперлася головою на руку. Обличчя її витяглося.

— Стривай-но,— сказала вона,— ми покличемо Мелу. Вона повинна прийти.— Це була хороша думка. Мільхен зраділа.— Ми вже давно не жили з нею разом. Я ледве пригадую, як вона виглядає. Вона зрадіє, що у мене буде дитина. Хоча,— тут вона запнулася,— її візьме сум, що вона не одружена. Як ти гадаєш, вона ще часто згадує свого Віллі?

Так, Віллі. Стоячи коло вікна, Альбін думав про свого старого друга, пальці його барабанили по шибці. «Були б

на руднику такі хлопці,— думав він,— у нас не трапилося б таке свинство».

До Альбіна підійшла Мільхен.

— Скажи-но, чи Мела вже знає, що я чекаю малючка?

Альбін лише знизав плечима.

— Це ж не моє діло.

Він позичив велосипед і поїхав у Леттгенбрунн, щоб налагодити справу з Мелою. Спершу Філомела дуже здивувалася. Розповівши щось про «організацію» і «подячну процесію», вона все ж таки погодилася. Найбільше з майбутньої події зраділа мати. З очей у Фердінанда полилися сльози.

— Моя дитина,— схлипнула вона,— Мільхен, моя молодша доня, хай матір божа допоможе їй під час пологів.

Альбін зніяковів. Він був дуже зворушений, побачивши, як плаче ця висхла, сувора стара жінка.

Коли Альбін влаштував домашні справи і впевнився, що вдома : без нього буде все гаразд, він узявся до викриття злодіїв. Протягом наступного тижня Альбін ночував у майстерні. Він хотів підстерегти цих типів. Нікому з рудника, тим паче із шахтоуправління, він не довіряв ні на гріш. Все було зроблено зовсім непомітно. Після закінчення робочого дня він замикав склад і йшов додому, але перед тим, як сутеніло, потайки повертався назад. Причому йшов він тією ж дорогою, якою, напевно, ходили й злодії: влазив у вікно з тильного боку будинку і вмощувався на сіннику спати. Перед дверима складу він натягнув тонкі дроти, тож ніхто не міг зайти туди, щоб не спіткнутися і не зчинити гуркоту. Коло його постелі стояла скриня з гайковими ключами. Він був готовий ударити ключем по «макітрі» злодія, хто б то не був. Але стояла тиша. Ніхто й не думав залізати в склад. Його нічне вартування було даремне. Вдома на нього чекала робота, а він тут марнував час на пустечатування.

Однак Альбін не відступав. Він залишався на цьому робочому місці, яке вже стало йому ненависним, продовжуючи підстерігати. За два тижні він уже примирився з цією таємничістю. Вечорами він часто бачив, як оберштейгер іде по двору з воротарем і в чомусь його переконує. Воротар! Альбін мав велику підозру, що ці кра-

діжки були справою рук воротаря. Але сама лише підозра без доказів дорівнює нулю.

Альбін влаштував собі місце біля вікна. Звідти йому зручно було спостерігати за двором, освітленим і вночі. Коли ставало темно, засвічувались два ліхтарі: один коло воріт, а другий над входом в управління.

Під час вартування думки його безнастанно снувалися навколо Мільхен, її вагітності і майбутньої дитини: хлопчик чи дівчинка?

Він згадав про один випадок, що стався з ним на батьковому подвір'ї, ще тоді, коли він, Альбін, був малий. Як на кожному селянському дворі, була і у них попеляста кішка. Кожного вечора пробиралася вона на кухню і просила молока.

Одного дня маленький Альбін почув, як мати сказала, що незабаром у кішки будуть кошенята. Це його, звичайно, зацікавило. На той час Альбін уже не вірив, що дітей приносить лелека.

Відтоді Альбін почав стежити за кішкою. Чи ще товстий у неї живіт, чи вже народила вона кошенят. Він дуже докладно зайнявся питанням народження дітей у людей і тварин. Щоб краще довідатися про це, він консультувався у свого старшого віком товариша, шинкаревого сина. Тому вдалося заспокоїти Альбіна.

— Кішкам не дуже важко котитися,— сказав він.— У них це проходить не так, як у людей.

Повертаючись якимось від шинкаревого сина додому, Альбін почув з-за повітки жалібний котячий крик. Сповнений жахливими здогадками, він кинувся в тому напрямі, звідки лунали ті болісні звуки. Попеляста кішка бігала вздовж стіни повітки і ніби хотіла ввійти всередину. Вона згиналася, лягала на землю, звивалася в болях і рила кігтями пісок. У котячої матері були пологи. Раніше ніж кішка помітила Альбіна, він побіг у дровник і приніс звідти спеціально приготовлений ящик, повний ганчір'я, клаптів матерії і дрантя із старого одягу. З цією котячою постіллю в руках він, спотикаючись, побіг до кішки, яка корчилася в муках. Злякавшись хлопчика, кішка протяжно, болісно нявкнула і великими стрибками втекла в поле, де в той час колосилися хліба. Від злості Альбін жбурнув ящик на землю. Адже він бажав їй добра.

Потім хлопчик гірко дорікав собі. Куди ж вона побігла котитися?

Альбін звинувачував себе в тому, що вигнав кішку. Хлопчик облазив усе поле. Та шукав він кішку даремно, вона зникла. Йому снилося, що попеляста кішка лежить здохлою в рівчаку і кошенята з нявчанням смокчуть її. Його допомога спізнилася. Від цієї сумної картини він прокинувся.

Ранком поснідавши,— їв він без всякого апетиту,— він знову кинувся шукати. Дарма!

Мати спитала:

— Чому у тебе таке кисле обличчя?

— Ах, нічого, мамо. А куди поділася наша кішка, мені так шкода її. Вона ж мала народити котенят, може, вона вже померла разом з дітьми.

Він тут-таки розповів матері історію з ящиком.— Я ж хотів лише, щоб їй було краще.

Мати мовчки вислухала його. Як усі матері, вона зраділа, що її синок любить тварин і що він пожалів кішку, яка мала окотитися. Побачивши його розпач, мати посміхнулася.

— Мій дурненький хлопчику! — Вона пояснила йому.— З кицькою все гаразд. Чому ти не зазирнув у повітку? Батько влаштував там для неї ящик, вона лежить собі в ньому, з нею четверо кошенят, таких же попелястих, як вона сама.

Цей випадок, що стався в дитинстві, залишив у Альбіна страх перед пологами: Може, воно й не так важко. Може, даремні його страхи і Мільхен народить зовсім легко — раз, два, три та й по всьому! «Треба зачекати, не слід наперед нервуватися», сказав він собі. Альбін покинув свій пост коло вікна і ліг на сінник, збираючись поспати. Кішки котяться двічі на рік. Він зітхнув. Як сказав колись шинкарів син? «У них це проходить не так, як у людей». Вступивши очі в стелю, Альбін поринув у думки, аж раптом почув, як у дворі, коло самого вікна, зарипів пісок. Кроки наближались до майстерні і складу. «Це він і є!» майнула у нього думка. Чиясь тінь майнула проти вікна, коло якого він щойно сидів. Потім тінь зникла, і біля дверей почулися кроки.

Альбін затамував подих. Він забув про все, що мав намір зробити в цьому випадку. Він не взяв до рук гай-

кового ключа, яким збирався вдарити злодія. Вставши з постелі, він ковзнув до дверей і прислухався. Ззовні в замкову щілину вставили ключа. Альбін почув, як злодій закашлявся. Він притулився до стінки, щоб відчинені двері прикрили його.

Засвітилася лампа. Звичайно, це воротар! Альбін відразу ж упізнав його. Ах, мерзотнику, ну, стривай-но! Між іншим, воротар був інвалідом війни — одна нога його не згиналася в коліні — і тому пересувався повільно. Він попрямував до катушок залізного дроту, які лише нещодавно прибули на склад. «Диви-но!» Альбін думав про своє. Цей дріт привезли тільки позавчора. Ось воротар порвав першу дротину, натягнуту над підлогою. Бляшане відро, до якого Альбін прив'язав один кінець дротини, з гуркотом упало на підлогу. Переляканий злодій прикипів до місця. Альбін навшпиньках наблизився до нього.

— Стій! — крикнув він громовим голосом. — Спинись!

Обома руками він ухопив його за комір. Альбін відчував, як тремтить в його руках спійманий злодій. Тіло його наче втратило підпори.

— Нарешті я тебе застукав, — сказав він повільно, майже з насолодою.

Альбін потяг його до дверей, ввімкнув світло і вдавав, ніби вражений, начебто лише тепер упізнав воротаря.

— Диви-но, наш воротар. Ну, що ж, поліція дуже зрадіє.

Пойнятий жахом злодій видавив із себе хрипким голосом:

— Тільки не передавай мене поліції, я все тобі скажу, — пробелькотав він.

Альбін удав, ніби він нічого не зрозумів.

— Про що тут говорити? Тебе спіймано на місці злочину. Ти злодій от і все. Жандарм не буде довго панькатися з тобою.

Кожне Альбінове слово падало на кривого воротаря, наче удар. Він признався. Він як на сповіді розповів Альбінові все, про що той хотів знати. Це обер-штейгер, це все його витівки, християнська профспілка, в ній вся справа.

Альбін свиснув крізь зуби. Звичайно, адже воротар — касир «жовтих». Воротар дав Альбінові знак, що краще

було б виключити електрику. Світло падає на двір, а зовсім непотрібно, щоб обер-штейгер щось помітив. Альбін погасив світло. Цей чоловік від нього не втече. Де знаходиться вкрадений інструмент? В льоху у воротаря. Він зробив це тільки заради Реснера. Викрадення дроту мало бути останньою крадіжкою. Тоді, сказав йому обер-штейгер, Альбіна можна буде вигнати офіційно.

— Він скликав би засідання, тебе зганьбили б, а цим самим була б розгромлена Загальна профспілка.

Альбін довгим поглядом подивився на цього нікчому.

— Як міг ти таке зробити? Хіба ти не знаєш мене набагато раніше, ніж обер-штейгера?

Воротар опустив очі.

— Він завжди говорив нам, що тут ідеться про християнську справу і тому ми повинні приносити жертви. Він казав, що коли ти незалежний, то це значить, що ти — комуніст, революціонер. Що вас треба розігнати, бо ви ще й боретеся проти християнства і хочете закрити церкви, як у Росії.

Альбін трохи виріс у власних очах. «Розігнати? Ні, такої втіхи він не діжде, цей обер-штейгер. Ми ще побачимо, хто візьме гору — він чи я».

Воротареві стало соромно.

— Я просто нікчема,— сказав він плаксивим голосом, наче маленька дівчинка.

Альбін з подивом глянув на нього.

— Про це ти повинен був подумати раніше.— Він виштовхнув його за двері.— Геть, геть звідси! — скомандував Альбін. Він зажадав, щоб той приніс і поклав на місце весь вкрадений інструмент.

Воротар відчув, що має якийсь шанс.

— Не йди в поліцію! Ти не донесеш на мене жандармам?

Альбін кивнув головою.

— Навіщо ти мені потрібний, малий слимак, мені б добратися до великого, що засів там нагорі, в управлінні. Тепер уже обер-штейгерові цього не минути.

Воротар дістав з льоху вкрадений інструмент, як велів йому Альбін. Все, чого бракувало в коморі, було повернено. Через весь двір вони разом перенесли інструмент до майстерні.

— Головне,— тримай язик за зубами,— суворо сказав Альбін воротареві,— щоб ніхто не довідався про те, що тут було. Нехай обер-штейгер думає, що ти виконав його доручення. Він повинен пошитися в дурні під час того засідання, яке він сам скличе. І ми цього дочекаємося, запевняю тебе, ти лише не прохопись ані слівцем. Якщо він тебе спитає, скажи йому, що все гаразд.

Воротар пообіцяв йому це, але продовжував мовчати. Альбінові здалося, що він мовчить через свою тупість. Він по-товариськи поплескав його по плечу.

— Я зроблю тебе знову чесним, товаришу. Чи, може, ти гадаєш, що обер-штейгер поворушив би хоч пальцем заради тебе, якби я передав тебе в руки поліції?

Альбін забрав у воротаря підроблений ключ, замкнув майстерню і зібрався йти додому.

— Подумай ще раз,— сказав він під кінець.

Шкутильгаючи, воротар трохи провів його. Він пообіцяв Альбінові зробити так, як той йому велів.

Протягом усього часу, поки Мела хазяйнувала, втішала і піклувалася про все у сестриному домі, вона не чула від Мільхен жодного злого або в'їдливого слова. Як ніколи досі, між ними панували любов і сердечна згода. Чи, може, то майбутнє материнство змінило молодшу Клейшпіс, яка була раніше досить нерозважливою? Вона потурала Мелі всюди, де могла, навіть просила сестру розповідати їй Гóдині казки та історії, щоб вона могла переказати їх потім своїм дітям. Раніше її це зовсім не цікавило.

Мільхен весь час намагалася приховати своє сімейне щастя, щоб не викликати заздрість старшої незаміжньої сестри. Вона доходила навіть до того, що лаяла свого Альбіна. «Цей чоловік знає лише свою роботу».

— Я б хотіла бути неодруженою, ти повинна радіти, що не одружилася. Навіщо тобі псувати свої нерви з такими типами? А що дає нам життя? Пологи, щотижня пери брудні шкарпетки, сиди вдома і чекай на чоловіка, оце і все, дуже дякую.

Говорячи так, Мільхен сяяла від щастя. Мела посміхалася. Вона дуже добре знала свою сестру. Вона розуміла, чому Мільхен говорить це. Мела зітхала. Чому бог її так покарав? Хіба пастор не казав, що вона хороша дочка

церкви? Невже тому вона й страждає, що вона добра і порядна? Життя обминало її, безцільне і порожнє. Вона крадькома втирала сльозину, що котилася з її очей.

О третій годині зібралися керівники рудника, члени шахткому і довірені особи. Місцем зборів служила велика кімната поряд з канцелярією, там раніше містилася каса. Спочатку всі стояли, хто чадив цигаркою, хто перегортав сторінки блокнотів або аркуші паперу, що лежали на столі. Обер-штейгер представив присутнім пана Фойгта з головної дирекції крупівського шахтоуправління, яке містилось у Вейльбургу. Фойгт, невисокий на зріст, присадкуватий чоловік років п'ятдесяти, носив твердий, високий білий комір з відігнутими кінцями, на його сірій жилетці теліпався золотий ланцюжок годинника. Йому якось дивно не пасувало його обличчя. Воно було спотворене кирпатим носом, в який, здавалося, завжди могли попасти дощові цівки. Неприродно великі ніздрі надавали йому вигляду шимпанзе, тож навіть найсерйознішим людям у Бібері доводилося відвертатися, щоб приховати посмішку. Але цей чоловік з головного шахтоуправління вмів спритно відвертати увагу від своєї смішної зовнішності тим, що показував зразки найманірніших поклонів. При кожному поклоні він чітко і голосно вимовляв своє ім'я, щоб його чув кожен. Штейгери та відповідальні працівники рудника із свого боку клацали каблуками і квапилися заявити, яким приємним є для них це нове знайомство.

Не було ще тільки Альбіна. Цілком зрозуміло, що його приходу обер-штейгер надавав найбільшої ваги. Прийде він чи не прийде, гадали присутні. Зрештою, здавалося зрозумілим, що злочинець може злякатися вигнання, яке йому загрожувало, і «викриття», яким йому вже пригрозили.

Цей день був великим святом для обер-штейгера. Він задоволено потирав руки. При цьому він підморгнув панові Фойгту. Це мало означати: «Правда, старий, ти мені заздриш?»

Коли Альбін все ж таки з'явився, обер-штейгер запросив присутніх сісти. Він ще раз оголосив порядок денний. Шостим пунктом у порядку денному стояло: «Особливі випадки на складі і в майстерні».

Перше питання начальник хотів уладнати сам. Ішлося про видобуток, що за останні роки все падав і падав. Обер-штейгер послався на авторитет двох гірничих інженерів, прибулих з Рейнської області, які констатували, що пласти весь час біднішають. Але уповноважений вейльбурзької дирекції закинув шахтоуправлінню зниження видобутку і незадоволений облік наявних руд, механічне продовження розробки старих, бідних на залізо пластів, крім того, погану роботу промивальні.

Він зачитав листи з рудообробних заводів, де зазначалося, що у вагонах, які прибувають із Бібера, міститься більше всякого сміття, ніж заліза.

В цьому делікатному питанні попросив слова Альбін. Йому надали слово. В цілому, почав Альбін, він визнає правоту уповноваженого. Звичайно, біберські рудники застигли на старих формах праці. Але ж хіба гірнича дирекція у Вейльбургу вжила досі якихось заходів, щоб поліпшити умови життя і праці гірників? А хіба вона прагнула перейти на новіші форми праці? Нічого подібного! Навпаки, умови на руднику погіршали. Приміщення для переодягання нема. На колектив, де більше як сотня робітників, є лише два душі, один з яких завжди несправний. Умови на руднику стали багато гіршими. Отже, ніхто не може вимагати нових форм праці при гірших умовах праці і життя. Щождо зменшення видобутку, то, на його думку, до цього спричинилося те, що під час війни роботи провадилися з великим поспіхом.

— Наспих прокладені і поверхово вироблені штольні завалилися, вони ще й тепер становлять постійну небезпеку всередині рудника. Коли директори хочуть одержати щось із Бібера, вони повинні спочатку щось вкласти туди.

Альбінові слова переконали більшість присутніх. Але, гадаючи, що він уже відспівав своєї на руднику, вони не сказали нічого. Вони опустили голови, не наважуючися висловити свою згоду з ним, тому що боялися оберштейгера.

Так були по черзі обговорені всі питання порядку денного, поки обер-штейгер не оголосив, що вони дійшли до «Особливих випадків на складі і в майстерні». З внутрішнім задоволенням він зачитав уголос: «Отже, ми дійшли до шостого питання про особливі випадки на складі». Коли зачитувалася ця фраза, Альбін підвівся з місця і попрямував до дверей.

— На жаль, я повинен заявити,— продовжував промовець, не будучи в силі приховати свою радість,— на жаль, в інтересах підприємства я змушений обвинуватити співробітника, який вже багато років працює на руднику.

Альбін підійшов до дверей і, на загальний подив, запросив у кімнату, де відбувалося засідання, воротаря.

Ніхто з присутніх не міг собі уявити, навіщо він привів на засідання цього чоловіка, відомого, як покірне знаряддя в руках обер-штейгера. Але обер-штейгер здогадався про це. Перервавши свою патетичну обвинувальну промову, він зацікавився.

— Будь ласка, продовжуйте, пане обер-штейгер,— вигукнув Альбін.— Я сподіваюся, що ви знову розповісте все спочатку.

На крайній подив усіх присутніх — уповноважений дирекції з Вейльбурга не міг приховати свого здивування — Реснер непевним і тремтячим голосом запропонував раптом зняти це питання з порядку денного.

Але Альбін, який знову зайняв своє місце, зажадав, щоб продовжили обговорювати це питання. Обер-штейгер Реснер підшукував слова. Він дивився в обличчя воротареві, благаючи його про допомогу, але читав на ньому лише ненависть і відмову. В муках видушував він із себе брехливі обвинувачення. З кожним новим словом, з кожною новою брехнею він усе більше підпилював той сук, на якому сидів. Якось він спробував був замовчати, бо це, мабуть, було б найкраще, що він міг би зробити, але відступити йому не вдалося.

Пан Фойгт, з яким обер-штейгер заздалегідь усе обміркував, старанно писав щось у блокноті.

Альбін діловито повідомив, де знаходився той нібито вкрадений інструмент і за чією вказівкою вкрав його воротар. «Слухайте! Слухайте!» перебивали його слова колеги по роботі. Воротареве зізнання розвіяло всі сумніви щодо правдивості Альбінового повідомлення. Це були справжні «викриття», але зовсім не ті, про які оголосив обер-штейгер. Велике було обурення присутніх. Рейц, один з найстаріших робітників на руднику, підвівся з свого місця і почав лаяти обер-штейгера.

— Ти негідник! Ти зрадник! — крикнув він йому і вже зібрався був підійти до столу, щоб дати йому своїм робочим кулаком у пику.

В залі залунали палкі слова. Пан Фойгт був господарем становища. Він встав і закликав збори до порядку. Він попросив вислухати обер-штейгера, його підопічного. Але той не сказав нічого. Переможений, сидів він на своєму стільці.

— Це все брехня,— белькотав він,— це змова проти керівництва рудника.

Він усе заперечував. Якби він хотів, він міг би викрити вейльбурзьку дирекцію. Хіба то не дирекція порадила йому всіма засобами збутися червоних? Цей засіб запропонувала йому дирекція. Коли не відверто, то в усякому разі натяками.

Пан Фойгт, певно, здогадувався, що діється в душі його підлеглого. Він пильно подивився на нього. Цей погляд напоумив обер-штейгера більше нічого не говорити. Якщо він не хоче, щоб обидві сторони відмовилися від нього, він повинен мовчати. Учасники зборів відмовилися сидіти за одним столом з цим «злочинним типом», як висловився старий Рейц, і покинули залу. Альбін спробував був затримати їх, щоб виграти битву до кінця, як він сказав. Та все було марно. Шахтком і управління заявили, що відмовляються продовжувати працювати під керівництвом обер-штейгера.

— Авжеж, обер-штейгер утратив довір'я гірників,— вибачливим тоном заявив один із службовців шахтоуправління, який перед цим завжди беззастережно ставав на бік цього зрадника.

— Хорошу кашу заварили ви нам тут,— закинув Фойгт обер-штейгерові, коли вони залишилися самі.— Невже ви не могли зробити це спритніше? Адже є стільки інших, кращих можливостей.

Обер-штейгер зробив спробу щось сказати. Пан Фойгт не дозволив йому відкрити рота.

— Знаю, знаю,— роздратовано сказав він,— звичайно, ви зробили все, що змогли, але ж ви бачите, що цього разу безуспішно. Заспокойтеся, я подбаю про те, щоб ви дістали службу у Вейльбургу. Не обіцяю вам напевно, що платня буде така ж сама. В усякому разі, тут ви собі зовсім нашкодили. Ваша необдуманна поведінка литиме воду на млин комуністів, можете бути певним.

— Але тут нема ніяких комуністів,— насмілився прохопитися слівцем обер-штейгер.

Уповноважений дирекції з жалем глянув на нього.

— В таких випадках завжди є комуністи. Тільки більшість з них не знає, що вони є комуністами. Цей Дебус здається мені дуже небезпечним. Він дійсно неприємний комуніст і підбурювач.

Після засідання Альбін повів його учасників у барак майстерні, щоб там докладніше розповісти своїм колегам по роботі про негідний вчинок обер-штейгера. Раптом до барака, як куля, влетів хлопчик, сусідський малюк, щоб покликати Альбіна.

— Мерщій, мерщій, пане Дебус, пані Рюктешель уже прийшла!

Цього для Альбіна було досить. Він зразу збагнув, у чому справа. Пані Рюктешель то була акушерка. Він зовсім зблід. Усі розумні думки вилетіли з його голови. Його дружина, Мільхен, повинна була... Ще ніколи в житті не доводилось їй зазнавати болю... У неї настали пологи. Ніби прохаючи допомоги, трохи розгублений, подивився він на людей, які його оточували.

— Звісно, треба зразу ж піти туди,— пробелькотів він.— Будь ласка, пробачте, бо моя дружина...

Присутні зі сміхом перебили його.

— Поздоровляємо тебе, Дебус, ми вже знаємо. Мерщій біжи додому, адже це перша дитина, коли твоя жінка родитиме другу, ти так не побіжиш.

Старий Рейц поблажливо посміхнувся, серед присутніх було кілька чоловік, які вже не раз ставали батьками.

Турбота про Мільхен швидко гнала Альбіна додому. Він знову згадав про попелясту кішку, про той випадок у дитинстві. Він злякався. Чому вона нічого не сказала йому, коли він ішов з дому? Чи, може, це передчасні пологи? А якщо вона помре... Ах, чи не могло з нею щось скоїгися? Хіба й тепер не трапляється, що жінки не переносять пологів? «Ти дурень! — вилаяв він сам себе.— Мерщій додому, ти побачиш, що це зовсім не так страшно», втішав він себе.

Двома-трьома широкими стрибками збіг він по рипучих сходах угору. Лише на площадці він зупинився і прислухався. Ні голосів, ні дитячого крику. Де поділася Мела? Він обережно відчинив двері в спальню. Мільхен лежала на ліжку зблідла, виструнчена — дуже схуд-

ла, як здалося йому в пориві ніжності,— і не ворушилася. Проте Альбін побачив, як рівно піднімаються і опускаються її груди. Значить, хвалити бога, вона ще жива.

На кухні, коло вікна, в яке вдиралося важке, пряне шпессартське повітря, він побачив дитину. Вона спала. Мела підвела його до кошика.

— Дівчинка,— прошепотіла вона йому.

Невимовно ніжним поглядом подивився Альбін на маленьке створіння. Він сховав за спину свої незграбні руки. З яким задоволенням обняв би він своє дитя, але зробити цього не можна було. Дарма намагався він відкрити щось принагідне, щось миле у немовлятка. Та воно лежало зігнувшись в своєму кошику, личко червонясте, беззубий ротик закритий, верхня губка лягла на нижню. Воно виглядало, як гном з половиною обличчя. Альбін тихо торкнув Мелу.

— Чи дитина красива, я маю на увазі, здорова? — виправив він себе.

Йому спало на думку, що вона, може, й нежиттєздатна.

— Твоє дівча,— відповіла йому своячениця,— воно може хоч зараз ударитися в танок. Тебе можна лише поздоровити.

Під тиском побожних родичів дівчинці, крім імені Гертруда, дали ще ім'я Марія. В холодній церкві, на руках у Мели, яка тримала її над хрестильницею, Гертруда-Марія Дебус почала дригати ніжками й голосно кричати. Прислухаючись до того, що каже пастор, Мела міцно притулила до своїх грудей немовля, яке борсалось в усі боки.

— З неї буде колись людина,— сказав священник,— грішниця, яку бог оселив на своєму світі.

Старі жінки, які сиділи на перших лавах, заплакали. Альбін дивився вгору і помітив на карнизі двох горобців, які крізь вибиті кольорові церковні шибки пробралися в божий дім. Мела з дитиною на руці стояла обличчям до «небесної» матері. Вона тримала маленьку Гертруду так, як колись Года тримала її саму. «Якщо бог мені допоможе,— раділа вона,— я завжди буду для неї доброю Годою».

На вечірці, яка відбулася після хрестин, було дуже весело. Прийшло чимало гостей з Бібера і з його околиць. Поздоровляли матір. Альбінові підсунули кілька сигар.

Маленька Гертруда, лежачи коло відчиненого вікна, вдихала лісове повітря і спала. Нескінченний дощ квітів сипався на сім'ю Дебусів. Мільхен невистачало ваз, щоб їх розмістити. В раковині стояло відро, наповнене трояндами, гвоздикою і сільським ромешом. Один з гірників приніс Альбіновій дружині щось цілком особливе: дуже пахучу жимолость. Її рожеві квіти якось дивно розпустилися, вони були схожі на орхідеї.

Вечірка тривала до півночі. Батьки полягали спати знесиленими. Виставивши всі квіти на площадку сходів, Мела з дитиною лягли спати на кухні. «Ці пахощі шкідливі для здоров'я», подумала вона. Альбін заснув, як тільки ліг, а Мільхен довго лежала з розплющеними очима. Вона була ще зовсім квола, і події сьогоднішнього дня її стомили. Може, до цього спричинилися й пахощі квітів, які наповнили всю квартиру і від яких обважніла її голова. Від посипаних жовтою пудрою тичинок жимолості відділялися маленькі лісові духи, важкі сні, які разом з пахощами проникали в голову Мільхен. Їй снилася дочка... Гертруда стала дамою. Бідні люди кланялися їй і казали «шановна пані». Мати повернулася уві сні на другий бік. Її дочка стала власницею магазину, у неї були прикажчики, була служниця і їй не доводилося бруднити руки роботою. Сон Мільхен був легкий, вітер віяв на неї прохолодою. Стук віконниці збудив її. Але сон ще стояв у неї перед очима. «З моєї Гертруди вийде щось особливе,— сказала вона собі,— вона не знатиме нужди і злиднів». Захоплена тією думкою, що сон може мати якесь глибоке значення, вона збудила Альбіна.

— Послухай-но, що мені приснилося,— почала вона розказувати сонному чоловікові,— з нашої дочки стала шановна пані. Їй судилася краща доля.— І вона розповіла йому все, що бачила уві сні.

«Ах, Мільхен, яка із тебе дурепа, ти віриш снам? Снам і примарам? Нашій дочці повинно бути краще, але тільки тоді, якщо всім дітям робітників буде краще. Вона не краща за інших. З мене досить було б, якби вона виросла працюючою і чесною». Так думав Альбін. Він не бачив снів. Він знав, що це життя, яке, може, було вже не таке й далеке, треба спочатку завоювати. Але своїй дружині він не сказав про це нічого.

— Твої слова, певно, здійсняться. Сон має, мабуть, якесь значення.

Він знав, що це задовольнить Мільхен, його славно, наївну Мільхен. Альбін повернувся на другий бік і знову заснув.

А Мільхен торкнулася своїх грудей, того місця, де калатало її серце. Яке щастя мати дитину і знати, що ця дитина краща за інших. Вона заснула із щасливою посмішкою. Снів вона більше не бачила, бо вітер, що залітав крізь відчинене вікно, видув із хати пахощі квітів.

Тиждень наближається до кінця. Як добре, наробившись за день, посидіти коло вікна. А хіба прати, варити і розвішувати білизну — це не робота? Для Мели життя в Бібері, в цьому великому селі, де вона вже колись жила, і тепер являло щось нове. Вона не може так швидко звикнути до нього. Живеться тут зовсім не так, як у занедбаному Леттгенбруні. Рудник, звичайно, це рудник вносить різноманітність у життя містечка. Там, нагорі, в Шпессарті селяни виходять у поле на світанку і повертаються з поля, коли на землю спускається пільма. Мела чула в темряві рипіння возів, які поверталися додому. Вона пізнавала голоси селян, коли їхні підводи гуркотіли по сільській вулиці. Тут було інакше. В Бібері життя регулював рудниковий паровий свисток. Засвистить: зміна закінчиться. Засвистить ще раз: почнеться нова зміна. Тут не почувеш мукання спраглих корів, коли вони виходять з хліва на свіже повітря, не почувеш веселого голосу, що кличе собаку, який дріботить ногами попереду воза. Життя біля рудника якось спустошує людей. Коли робітники, стомлені і похмурі, повертаються додому, поспішаючи, щоб з'їсти щось гаряче, в їхніх сумках деренчать пляшки з-під кави.

Коли Йоахім прибув до Паршова, привівши в маєток своїх людей, жнива там, в Померанії, були в повному розпалі. Люди не мали часу. Інспектор ледве привітався з Йоахімом, бо мусив зразу ж повернутися в поле, проте він розпорядився приготувати для п'яťох людей обід. Тож вони посідали на кухні для наймитів, яка знаходилася коло самого молочного господарства, і стали чекати на їжу.

Йоахіма, жителя долини Бібера, дивував цей великий двір, ці просторі угіддя і те, що все тут плоске, як тарілка. Наскільки сягав погляд, простягалися лани. Поле

біля поля. Навколо — жодного горбка, жодного ліска. Над вузенькими канавами стояли кущі верболозу. Маєток, — сам по собі село, — самотній стояв на померанській рівнині. Поза панським домом розкинувся парк, де росли могутні старі дерева. На дворі маєтку, посередині його, був став, навколо якого так само росли кущі верболозу. На воді плавали качки, а довгошиї гуси, вишикувавшись в кільватерну колону, поважно пливли одна за одною. Недалеко від стайні розташувалася цегельня. Вона також була власністю пана фон-Путткамера.

Для проформи Йоахім повинен був обійняти в маєтку посаду сільськогосподарського учня, як кажуть, вихованця, а люди, яких він привів, мали бути за «допоміжну силу». Насправді ж вони проходили військову службу, їм прищеплювали патріотичні погляди і навчали орудувати важкою зброєю. Вони зверталися один до одного відповідно до військових чинів і взагалі поводитися, як солдати. Тепер, під час жнив, вони, як виняток допомагали в польових роботах. Йоахімові, який не мав ніякого уявлення про сільське господарство, інспектор наказав залишитися на подвір'ї і оглянути все, що на ньому містилося. Він обійшов хліви і стайні, з захопленням оглянув здоровенного племінного бугая, що не раз діставав премії на сільськогосподарських виставках. Нарешті він приземлився в конторі, коло такої собі панночки Ельзи, яка була тут не лише ученицею, а й контролером молока.

Як Йоахім зразу ж помітив, пан фон-Путткамер мало займався самими роботами в маєтку. Для керування сільським господарством у нього був інспектор, якому допомагав управитель, а про маленький загін, що вже від світанку робив свої справи, також піклувалися без нього. Власник маєтку, стрункий блондин, тримався осторонь цієї справи. Він часто бував у від'їзді, а коли приїздив у Паршов, з нього досить було його парку, куди він ходив на прогулянки. Іноді він приходив і на подвір'я і стежив за військовим навчанням. Він дотримувався тієї думки, що воно потрібне.

— Можете спокійно залучити до навчання і моїх робітників, — сказав він, — це їм не пошкодить.

Але інтересу до цього він не виявляв.

Одного разу, коли Йоахім наглядав за навчанням, підійшов Путткамер. Солдати лежали біля кулемета і слухали пояснення старого досвідченого фельдфебеля.

— Кулемет 08/15,— пояснював фельдфебель,— був запроваджений в німецькій армії в 1908 році. В 1915 році він зазнав істотного поліпшення, діставши кожуха. Кулемет складається з трьох основних частин...

Путткамер зовсім не прислухався до слів фельдфебеля, він волів краще поговорити з офіцером, який виконував свій службовий обов'язок. Він покликав Йоахіма.

— Ви тут людина нова,— почав поміщик,— як я чув, з Південної Німеччини, цікаво.

Йоахім попросив пробачення, побіг ще раз до загону і наказав фельдфебелеві продовжувати навчання, а себе віддав у розпорядження Путткамера. Йоахім коротко вклонився.

— Можна сказати, з Південної Німеччини, але точніше із Середньої Німеччини, я приїхав із Шпессарта.

Путткамер примружив очі, здавалося, ніби він щось обмірковує.

— Скажіть-но, чи це поблизу Геттінгена?

Трохи здивований географічними знаннями барона, Йоахім пояснив йому, де знаходиться Шпессарт. Очевидно, пан Путткамер не цікавився тим, що діялося поза межами його померанського округу.

Але Йоахімів висновок був занадто поспішний. Все ж таки були галузі, в яких пан фон-Путткамер був великим знавцем. Власник маєтку вважав, що розмова з південно-німецьким офіцером досить цікава для того, щоб запросити його до себе на вечерю. «На пляшку вина», сказав він.

Саме сьогодні Йоахімові це не підходило, бо він сподівався після закінчення навчання підстерегти Ельзу. Він не домовлявся з нею, але під час останньої розмови ця кирпата панночка сказала мимохідь, що збирається ввечері піти поплавати. Зрештою, побічно це була і домовленість. Йоахім ніяк не міг вирішити, піти йому чи не піти? Старий Путткамер міг і зачекати, в такі теплі літні дні дівчата важливіші. З другого боку, не було б помилкою зблизитися із старим поміщиком, це справило б враження і на Ельзу, яка, на думку Йоахіма, була єдиною підходящою істотою в маєтку. Він вирішив, що треба й перше зробити, і другого не прогавити. Він завжди вмів лавірувати туди й сюди між втіхою і обов'язком. У цьому він мав досвід.

Отже, він побрів на молочний контрольний пункт, там було робоче місце Ельзи. Він одчинив двері, засміявся. Потім він опинився в кімнаті, цей великий хлопчик. Не звертаючи уваги на папери, він сів на письмовий стіл і визивно подивився на дівчину.

— Але, пане обер-лейтенант, як мені працювати, коли ви сіли на мої папери? — сказала вона і теж засміялась.

— А вам і не треба працювати,— відповів він. Він сяяв, як щасливчик.

— Я ж хочу закінчити свою роботу. Я збираюся сьогодні піти поплавати.

Кажучи це, вона кинула йому щиросердий погляд своїх блакитних очей.

Чи Йоахім зрозумів? Він зміряв її поглядом. Він уявив собі, що в купальному костюмі у неї гарна постать.

— На жаль,— простогнав Йоахім,— на жаль, я не зможу вас провести, хоч мав намір це зробити. Барон, певно, закохався в мене,— сказав він, самовдоволено погойдавшись всім тілом, начебто сидів не на письмовому столі, а на коні.— Старий знов хоче щось від мене, він запросив мене випити з ним сьогодні ввечері пляшку вина.

Він з цікавістю глянув їй в обличчя, щоб побачити, яке враження справили на неї його слова. Чи вона зажурилася? Та Ельза теж уміла ламати комедію. Вона надулася і сказала:

— Звичайно, баронам завжди віддають перевагу.

Йоахім нахилився до неї, наче бажаючи заспокоїти її. Він ніжно погладив своєю рукою її руку.

— Я ж не довго засиджусь у старого,— прошепотів він.— Ми можемо зустрітися й пізніше.

Ельза подумала, що пізніше буде темно, вона ж хоче, щоб її бачили з ним. Ельза охоче пішла б гуляти з цим гарним лейтенантом. Уже тому тільки, щоб показати іншим, що вона не є службовкою в повному розумінні цього слова, Ельза прибула сюди вчитися. «Ну що ж,— подумала вона,— то ми підемо на прогулянку іншим разом, як не сьогодні, то завтра». Вона глянула на Йоахіма. Він виглядав ще дуже молодим.

— Що ж, гаразд,— сказала вона,— коли ви звільнетесь, приходьте до сушарні. Вона знаходиться за шерстечесальною. Ви побачите там розвішану білизну. Провисистіть щось, найкраще якусь мелодію з Вагнерових

опер. Але не приходьте дуже пізно, бо я ляжу спати. Зрозуміли?

Йоахім зрозумів, він поклявся прийти до неї, щойно звільниться.

Йоахім зробив свій візит у чистому костюмі, як цього вимагають правила пристойності. Черевики його були начищені, волосся — довгий білявий чубок — було зачесане назад, а свої жовті рукавички він, як належить, тримав у правій руці. Він відкашлявся і рішуче піднявся на ганок поміщицького будинку. Коли він підійшов до прикрашених гербами парадних дверей і подзвонив, до нього вийшов мовчазний лакей, який зразу ж провів його в кабінет поміщика. Пан фон-Путткамер підвівся і по-батьківському розкрив обійми.

— Мій дорогий південно-німецький приятелю, сідайте.

Він повів Йоахіма до крісла і посадовив його. Той з цікавістю оглядав кімнату, геть чисто обвішану портретами і скляними вітринами. Це здебільшого були мініатюри, портрети предків, намальовані на склі. Цілі покоління фон-Путткамерів дивилися зі стін на Йоахіма Ціммермана, молодого чоловіка з долини Бібера.

Важка завіса відділяла робочу кімнату власника маєтку від салону господині. Пан фон-Путткамер покликав дружину. Підійшовши до завіси, він розсунув її.

— Моя люба,— проказав він у другу кімнату,— подивися на нашого милого гостя.

Взявши дружину за руку, він підвів її до Йоахіма. Його «люба» була літня жінка з вищої аристократії, уроджена княгиня Плес. Йоахім клацнув каблуками і галантно поцілував у неї руку.

— Значить, ви приїхали з півдня нашої Німеччини? Я вже їздила по Рейну.— Вона на хвилинку замислилась, а потім промовила з пошаною.— Справді, я повинна сказати, що там приємний краєвид, всілякі замки і старі фортеці, справді, красиво! І, крім того, звичайно, хороше вино.

Господиня почала розповідати.

Йоахім вклонився.

— Рейн тече недалеко від нас — докинув він.

Пані фон-Путткамер глянула на нього.

— Ах, так, значить, ви часто ходите купатися в його прохолодних хвилях? Але ж там нібито небезпечно через його вири.

Йоахім весь час кланявся.

— Даруйте, найшановніша пані, але ж Рейн не тече так близько від нас, щоб я міг купатися в ньому,— відповів він.— У себе вдома ми ходимо купатися на річку, що зветься Бібер.

Поміщик добродушно засміявся.

— Річка Бібер? Це ж просто нечувано! — пожартував він.— Досі я знав лише тварину, що зветься бібр.

Він рідко пропускав нагоду пожартувати. Лакей приніс пляшку вина.

— Ви, певно, вже їли? — запитала господиня.

Йоахім підскочив у кріслі і кивнув головою: звичайно. Так минав час, Путткамер, великий знавець геральдики і генеалогії, балакаючи, підійшов до своєї улюбленої теми. При цьому він особливо старався продемонструвати Йоахімові свої родинні зв'язки з Південною Німеччиною. Ця тема надокучила Йоахімові. Він не знав ні лютеранської лінії Левенштейнів з Вертгейма, ні сольмських графів. Щоб не виявити занадто виразно свого нетерпіння, він уже вчетверте розглядав портрети баронових предків і прийшов до висновку, що намальована олією товста тітка, вбрана, як Марія Терезія, схожа на фрау Грюнберг з Бібера. Чи й вона теж була єврейкою? При такому родовідному дереві це, звичайно, було виключене. Згодом він почав виявляти нетерпіння. Він думав лише про Ельзу, маленьку повнощоку контролерку молока. Вона, звичайно, вже давно повернулася з купання і тепер чекає на нього в сушарні.

Пан фон-Путткамер розповів про родину графів Геннебергів. Він був з нею в далекому спорідненні. А саме, в 1764 році якийсь Карл фон-Путткамер одружився з овдовою графинею Геннеберг.

«Смішне це прізвище, мабуть, походить від якоїсь Курячої гори,— подумав Йоахім і згадав свою «курочку» Ельзхен.— Вона як маленька чарівна курочка». Вона білява, і тому на думку йому спали леггорни.

— Після заснування імперії,— пояснював Путткамер,— графство Геннеберг, власникам якого був дарований князівський титул, перейшло у володіння кайзера, і на гербі Гогенцоллернів з'явилася гербова фігура Геннебергів, чорна курка з червоним гребінцем та борідкою і золотими лапами на золотому фоні.

«Вже ж таки вона не леггорн», весело засміявся Йоахім. Ім'я його курочки Ельза, в кращому разі, у неї золоте волосся і, мабуть, ще й червоний гребінець та борідка. Вино вдарило Йоахімові в голову. Воно зробило свій вплив. Обер-лейтенант сп'янів, він з нудьгою совався в кріслі в усі боки. До історичних знань старого аристократа він ставився байдуже.

Хоч вони вже випили пляшку вина, уроджена княгиня Плес помітила неувважність гостя. Вона звернулася до чоловіка:

— Я б уже лягла спати, Луї-Фердінанд,— сказала вона,— будь, нарешті, розсудливим.

Розсерджений, що вона перешкодила йому саме тоді, коли його повчальна промова текла так плавно, поміщик обернувся до неї:

— Я розсудливий.— Він покликав лакея і велів йому принести з льоху нову пляшку вина.— Саме тому, що я — розсудливий,— вперто сказав він.

Ця сцена повторилася ще двічі. Щоразу, коли його дружина казала: «Будь, нарешті, розсудливим, Луї-Фердінанд», він пукав: «Я розсудливий, будь ласка, ще пляшку вина». Він дуже зрадив, що зустрів людину, не знайому з історією провінції Бранденбург-Померанія.

— Я хочу, щоб у пана Ціммермана лишилось хороше враження від нашої померанської гостинності,— втихомирював він дружину.

Вечір закінчився дуже весело. Вже після другої пляшки пан фон-Путткамер облишив свої лекції. Він розповідав анекдоти.

— Маргарето, ти зрозуміла? — питає час від часу поміщик.

— Ні.— Маргарета, уроджена княгиня Плес, хитала головою.

— Тоді все гаразд,— бурмотів барон і продовжував розповідати.

П'ючи третю пляшку, вони почали співати дитячих пісень. Справжніх дитячих пісень. «Печи, печи пиріжок», тоненьким голоском співала господиня. «Зайчику у нірці», рокотав барон. Йоахім, сидячи скраю стола, співав «Квітки, квітки, братки». Тут несподівано зайшов лакей і вивів його за двері.

Як буває, коли людина сп'яніє, спочатку все навколо неї крутиться, потім вона втомлюється. Йоахім стояв коло

замка і міцно тримався за бильця. Чорт забери, це була добра чарочка! Але якась там пара пляшок не могла звалити з ніг таку людину, як Йоахім. Справді, не могла. Дитячі пісні, що їх вони щойно співали, бродили ще в його голові. «Квітки, квітки братки,— тихо наспівував він,— штанці на хлоп'ятках, сукні на дівчатках, в кут кладемо їх спатки». Останні слова він додав від себе. Так, а де ж його дівчинка, куди поділася Ельзочка? Поволі Йоахім знову згадав, що договорився зустрітися з нею в сушарні. Чи піти ще йому туди? Він людина слова! Йому пригадалося, що вона сказала: за шерстечесальнею. Майже не хитаючись, перейшов він через повитий густою темрявою двір і ступив у темний город. У шерстечесальні не світився жоден вогник, тому він і там нічого не побачив. Переходячи через грядки, він натрапив на розвішану білизну. «Гоп-ля!» сказав він про себе. Намагаючись пробитися повз білі полотна, він повалив жердину, яка підтримувала віршовку. Він спіткнувся і, падаючи, зірвав вогке ще простирало. Він добре зробив би, якби покинув город. Але про це Йоахім не думав. «Про це не може бути й мови», сказав він собі. Він засвистів, як було домовлено.

Вона підійшла в нічній сорочці до освітленого вікна. Йоахім, який опинився просто перед вікном, стоячи посередині грядки, всміхнувся. Він пробував вирватися з вогких обіймів простирала. Ельза була нещадна, він порушив її перший сон, і вона зразу ж ладна була лаятися.

— Ша!— промовив Йоахім, піднявшись з землі,— не лайся, бо ще прокинуться інші.— Він підійшов до вікна, під яким, на його щастя, було рівне місце, і сперся ліктями на край підвіконня.

— Я так мріяв про тебе,— залився він солов'єм,— про тебе, моя індійська курочко, удостоєна князівського титулу, графине Геннеберг.

Вино затуманило йому голову, і все в ній перемішалось.

— Як вам не соромно,— засичала Ельза.

Хоч ніч стояла тепла, але дівчина мерзла в самій нічній сорочці. Вона пішла вглиб кімнати, загасила світло, проте тільки для того, щоб ніхто не помітив, що вона вночі приймає гостей.

Дівчина повернулася до вікна.

— Будьте розсудливим, Йоахім, і йдіть спати,— промовила вона, зітхнувши в п'ятьмі.

«Я розсудливий», подумав Йоахім, наслідуючи Путт-камера, коли той замовляв нову пляшку вина. Він намацав її руку, зігріту теплотою ліжка, і погладив її. Граціозним акробатичним стрибком він вискочив на підвіконня і мовчки обняв тремтячу від холоду Ельзу. Він відчув під тонкою сорочкою її ніжне тіло. Як часто трапляється, ці обійми закінчилися у неї в ліжку, під шорстким у червону клітку покривалом, що, як усюди в кімнатах для прислуги, затхло відгонило кислим молоком і сиром.

Ельза сплела руки під головою. Вона спитала Йоахіма, чи він не заручений або чи нема у нього постійної подруги.

— Я не належу до таких, що віддаються першому-ліпшому,— сказала вона.

Розповідаючи про свою матір і про те, що в дитинстві вона завжди слухалася її з першого слова, Ельза розчулилася. Вона також хотіла мати малих дітей, в цьому призначення жінки, заявила вона.

Йоахім не полюбляв таких сентиментальних розмов. Щоб відвернути Ельзу від них, він доклав усього свого вміння, взявшись розповідати про лінійний корабель, на якому він начебто доплив аж до Південної Америки. Водночас він цілував їй ніс і кусав вуха. Час минав у балаканні і пестошах. Знов благословилося на світ, і робітники вже почали брязкати відрами на молоко.

Раптовий стук у двері примусив Ельзу і Йоахіма схопитися з ліжка. Ельза удала, ніби вона спить. Йоахімові здалося, що це був голос інспектора.

— Я лише хотів побажати тобі доброго ранку,— прошептав той за дверима.

Он яка справа, значить, він у неї не один. Йоахім у гордій позі сів на ліжку. Він був розлючений. В яке становище могла поставити його ця дівчина. У нього нема ані найменшого бажання сваритися з кимось із цих селюків. Все ж таки, це його трохи розважило. На щастя, двері були замкнені. Коли, нарешті, кроки за дверима стихли, він почав дорікати своїй коханій.

Ельза клялася йому, що цей старий шкарбан, в якого є дружина і двоє дітей, весь час переслідує її. Вона навіть затримувала Йоахіма, коли він збирався вилізти з ліжка і одягти штани.

— Хіба ти не віриш мені?

— Вірю, вірю,— заспокоював він її,— але поглянь, стає вже світло, я, справді, мушу йти. Я б не хотів пошкодити твоїй репутації.

Це не заспокоїло Ельзу, вона лягла і, надувшись, відвернулася обличчям до стінки.

— Ти не віриш мені,— тихо захникала вона.

У Йоахіма також було серце. Він ніжно нахилився над нею і запевнив її, що, безумовно, довіряє їй.

— Невже ти думаєш, що я прийшов би до тебе, якби я справді тебе не кохав?

Вона поволі заспокоїлася.

Йоахім погладив її по руці.

Потім він спустився через вікно в сушарню і, ховаючись поза сараями, пішов до себе в кімнату. Він тихо наспівував дитячу пісеньку, яку почав співати ще ввечері:

Квітки, квітки братки,
Штанці на хлоп'ятках,
Сукні на дівчатках...

Мела сиділа коло вікна, надворі поволі сутеніло. І тут день лягав спати. З лугів доносилося цвіркання цвіркунів; у сусідів хтось рубав дрова. «Невже щось видно у такій темряві?» подумала вона. Високо над лісом висів великий жовтий місяць. Важкі сталевосині грозові хмари від краю до краю затягли безжально пом'якшене небо, тільки де-не-де крізь просвіти в них проглядала його промениста бірюза. Повітря було тепле, дуже тепле. Цієї ночі ще буде щось. Крізь віконця в хмарах Мела спостерігала, як сходять перші зорі. «На добраніч!» Немовля вже спало. Мела не могла відірватися од вікна. Гарно, дуже гарно отак просто сидіти і, втупивши очі в далину, дивитися, як сутеніє, і ні про що не думати. І мріяти, і впиватися повітрям, що віє з лісу. Слухати шум листя на дереві і вчувати позаду себе розмірене дихання дитини. Мела мріяла. Як гарно було їй поринути у власні думки. Вона не опиралася хвилям своїх бажань, і линула на крилах їх далеко-далеко. Їй хотілося відпочити від біганини, мати вільний час, щоб споглядати світ, щоб тішитися красою. Чи є щось краще за хвилини, коли ти вільна і в доброму настрої? Авжеж, є щось краще: діяти, працювати, робити самому добру справу. Творити красу. Які чудові ці хвилини споглядання,

пізнання краси! Краще робити щось самому, хай це буде зовсім маленька справа. Хіба Мела здатна була зробити щось велике? Ні! Найбільше це організувати процесію. Вона хотіла б пожертвувати собою заради людей, жити, як свята, служити добру. Та кому потрібна її жертва?

Небо стало чорним, як воронове крило. Місяць звисає з хмари, наче срібна лампа. Світло його холодне. Альбін прийшов з роботи. Мела чує, як він зіскочив з велосипеда. Карбідова лампа, підвішена до руля, гоїдається на всі боки. Ось він ставить велосипед у дровник, піднімається по сходах, тихо, обережно, не зчиняючи шуму. Він заходить на кухню, бо хоче ще побачити дитину. «Мела вже давно в ліжку», думає він.

— Ого, ти ще не спиш? Ти, звичайно, мариш, ще застудишся коло відчиненого вікна, лягай в ліжку.— Альбін приязно кладе руку їй на плече.— Правда, ти знову мрієш,— говорить він ніжно.

— Гарна сьогодні ніч,— відповідає Мела.

Альбін іде до кошика.

— Багато роботи протягом цілого дня.

Він поправляє на Гертруді ковдру і йде в свою кімнату. Мільхен чекає на нього. Вона сідає в ліжку.

— Прокляті цвіркуни весь час цвірчать, через них я сьогодні не можу заснути. Та й місяць у вікно світить. Опустити занавіски.— Мільхен чула колись, що від місяця можна збожеволіти.— Бо я ще встану і побіжу по даху.

Гаманець Мільхен, або «портмоне», як вона казала, був справді малого розміру. Він походив ще з часів танцювальних сумочок, з тих безтурботних часів гелінгаузенських солдатських танцюльок або леттгенбруннських обжинків. Шкіра була ще добра, це ж товар мирного часу! Бляшаний замочок блищав золотом. Тоді він виконував свій обов'язок. В ньому вільно вміщалося кілька грошів, у крайньому разі, монета в одну марку. Коли настала інфляція, коли марка втратила свою вартість, справа змінилася. В сумочці Мільхен недбало лежали пом'яті тисячі, сотні тисяч марок. На першій порі вона ще, як дитина, раділа великим сумами. У неї ще ніколи не було так багато грошей. Та, на жаль, вони не варті були нічого. За тисячу марок Мільхен не могла купити й

коробочки сірників. Протягом ночі, поки вона спала, ціни на товари зростали. Незабаром вона вже рахувала на мільйони. Коли Альбін у день виплати приносить гроші, треба купувати мерщій. В ці години домашні хазяйки товпилися по крамницях. Це був тяжкий час! Заощадження пішли нанівець. Лише той, хто мав якесь майно або коштовні речі, заробляв на всьому, бо міг спекулювати. Тоді як багаті ще багатшали, бідні ставали ще біднішими. Під час інфляції можна було робити добрі гешефти. Кожен, у кого варила голова, хто бачив, де можна хапнути, міг без особливих зусиль жити і збагачуватись.

«До того, хто вже має голубів, прилітають нові голуби», каже старе прислів'я. В Рейнській області пан Стіннес скористався з слушної нагоди. Він скуповував усе, що можна було придбати. Спочатку він був судновласником, хазяїном пароплавства. Його пароплави возили вугілля вниз по Рейну. Ця справа виправдала себе. Спершу він купив кілька вугільних шахт, потім сталеливарні заводи, частину залізничної промисловості. Пан Стіннес заснував концерн, який легко дістався йому за вільні гроші. Цілком природно, що, об'єднавши в своїх руках гірничу промисловість, він придбав собі і машинобудівні та автомобільні заводи. Пізніше він докупив ще й відомі заводи Сіменса-Шуккерта. Газети писали про «концентрацію господарського потенціалу в одних руках». Проте ці руки могли тримати ще більше, загарбати ще більше. Стіннес придбав ліси, паперові фабрики і газети. Він купив банки, готелі і брикетні заводи.

Гроші в людей були, багато грошей, над міру. В них можна було втопитися, але жити на них не можна було. З'явилися купюри вартістю в мільярди та більйони марок. У цьому морі мільйонів тонули маленькі люди. А багатії зміцнювали свою владу. Чужі гроші, долар, був для них скелею, яка піднімалася над потоком, і на цій скелі будували вони свої гешефти.

Дві події різного характеру і наслідків протягом кількох тижнів хвилювали гірників біберського рудника. Поперше, одного ранку до воротаря прийшла група ремонтників. Вони заявили, що їм доручено наново обладнати на руднику душову. Зразу ж після цього прибула вантажна автомашини з кахлею, трубами і всілякою арматурою. Люди слухали і дивувалися, що привезли справжню кахлю. Потім до автомашини підійшло кілька гірників,

які щойно звільнилися від зміни, і почали своїми брудними руками вибирати із солом'яної упаковки гарну, кольору слонової кості кахлю, всю облямовану синьою каймою. Вони з подивом витирали рукавами блискучі чо-тирикутники і здували з них соломинки. Невже з цього кахлю зроблять для них душову? Це було щось неймовірне. Щоб правильно зрозуміти це, треба насамперед уявити собі напівзруйнований вигляд будинку шахтоуправління, в якому з початку війни не замінили жодної цеглини, уявити собі ті потріскані бараки, ті складські сараї на шахтному подвір'ї і, нарешті, промивальню, з мурів якої вже падали куски.

Але, як це часто трапляється, серед робітників почалися пересуди, особливо тому, що вони не вірили в чудеса.

— Ви ще побачите,— казали деякі з них,— за цим щось криється, чи то вирахують пізніше з нашої платні, чи то станеться щось інше.

Вони ще довго шукали якоїсь пастки за цією красивою, облямованою синьою каймою мрією про нову душову.

Проте досі не сталося ще нічого такого, що могло б підтвердити підозру гірників. Незабаром після викриття ганебного заміру Реснера проти Альбіна обер-штейгерові довелося піти з рудника. Його викликали у Вейльбург, де він і знайшов собі роботу. З головного управління тимчасово прибула нова людина, котра, як відразу ж було сказано, не повинна була довго залишатися тут.

Альбін порався на складі і в майстерні. Він, звичайно, був радий, що його довгі наполегливі вимоги, його боротьба за кращі гігієнічні умови на руднику увінчалися, нарешті, успіхом, хоч і у нього були сумніви.

Одного дня, після того, як нова душова уже вступила в дію і в ній кілька разів з криками і бризканням милися робітники, сталася друга несподіванка. А саме: головне управління знову доручило директорові Ціммерману нагляд за рудником, призначивши його директором.

І це все? Так, це було все. Більшість гірників це не вразило.

— Он як,— лише говорили вони,— тому-то й зчинили цю шумиху з душовою, щоб позолотити нам пілюлю з Ціммерманом. Власне кажучи, чи не байдуже, хто тут буде керувати? Так чи так, а працювати все одно треба.

Новим робітникам, які не знали Ціммермана, було бай-

дуже, хто тут верховодить. Лише для старих, а вони становили меншість, це було не однаково. Вони голосно виявили своє вороже ставлення до нього, старого директора, і зчинили на подвір'ї галас. Ніхто не показувався з вікна будинку шахтоуправління.

— Нехай пан директор спуститься до нас! — кричали вони, дивлячися вгору, на вікно другого поверху. — Ми хочемо його привітати, міцно потиснути йому руки!

Але Ціммерман був досить розумний для того, щоб не показуватися робітникам.

Альбін не погоджувався з цими крикунами, серед них були й такі, які часто бешкетували по шинках і не користувалися симпатією інших. Він написав статтю для чорної профспілкової дошки. «Трудящі не дозволять, щоб старі реакціонери, старі кровопивці з часів кайзера знову впливли на поверхню і зайняли керівні посади на руднику». Він розповів своїм друзям історію, що трапилася на першотравневі свята, розповів, за що директор вигнав його з роботи.

— Невже знову має запанувати та ж сама сваволя? — питав він колег по роботі.

Альбін закликав робітників протестувати. Профспілка зажадала звільнення Ціммермана. «Якщо наші справедливі вимоги не будуть задоволені, — писав Альбін, — нам доведеться вдатися до крайніх профспілкових бойових заходів».

Більшість його колег по роботі була згодна із статтею. «Альбін має рацію, — казали вони, — ми повинні бути на сторожі». Але все ж таки деякі гірники незадоволено бурчали: «Навіщо зразу бачити все в чорному світлі? — говорили вони — Нехай Ціммерман спочатку покаже себе, а страйкувати ми завжди встигнемо».

Нарешті директор Ціммерман вийшов до людей. Він був у скромному синьому піджаку, що однаковою мірою міг бути і робочим кітелом

Ті, що знали його раніше, запитували себе: «Чи це той самий старий Ціммерман?» У ньому не лишилося й сліду від колишньої зарозумілості й чванливості. Він не нишпорив по двору, не кликав свистом людей. Він спускався із зміною в шахту і відвідував механіків на насосній станції. Всюди він кидав жарти, навіть досить масні. Він потовариському поплескував шахтарів по плечах і частував їх цигарками. З цією метою у нього в кишені завжди були

цигарки «Екштейн», але сам він не кутив цих дешевих цигарок. Він віддавав перевагу сигарам. Він піклувався про все. Одного разу він прийшов у майстерню до Альбіна і кинув на стіл перед ним кілька вже сто разів латаних і перелатаних прокладок для запасних поршнів.

— Що це за мотлох? — стурбовано запитав він. — Адже такою рванню люди не можуть працювати.

«Диви-но, — подумав Альбін, — тепер він хоче вже стати улюбленцем гірників». Звичайно, він має рацію, такими прокладками працювати не можна, але чому головна дирекція допускає, щоб машини вкривалися цвіллю?

— Я сьогодні ж напишу у Вейльбург, щоб нам прислали нові гумові прокладки.

Альбін подивився на нього.

Коли Ціммерман вийшов, він спочатку засміявся. Старий лис хоче, мабуть, поводитися як пролетар, вірніше, так, як він уявляє собі пролетаря? Може, він робить це з успіхом і таким чином уже завоював собі друзів. Кожен втирається в довір'я, як уміє. Звичайно, Ціммерману вдалося декого перетягти на свій бік, але це були люди, які хотіли заслужити у нього хорошу репутацію, щоб таким чином, як вони думали, просунутися по службі. Ціммерман частіше буває на руднику, ніж у своєму кабінеті. Він навіть засвоїв собі ненависть гірників до тих завжди чистеньких «бюрократів». Він часто лаяв бухгалтерів:

— Ви для робітників, — кричав він на них, — а не робітники для вас!

Тим шахтарям, які глибоко над цим не замислювались, це, звичайно, подобалося. Альбін їх застерігав.

— Не давайте обдурити себе, адже він тільки замилує вам очі.

Альбін не міг, як це робили інші, іти додому зразу ж, щойно гудок сповістить про закінчення роботи. В цей час він ще сидів у майстерні і обмінював інструмент. Його треба було реєструвати, тож він залишав рудник і біг додому тільки тоді, коли все було записане. А там на нього також чекала робота. Альбін брався виконувати багато господарських функцій. Нічого не лишалося поза його увагою. Він оглядав сад, рубав дрова, а іноді, коли Мільхен не мала часу, ходив по молоко.

Останнім часом його дружина з дитиною часто відвідувала його батьків у Реріхті. Залишаючися вдома сам один, він створював собі затишок. Варив собі каву, брав

книгу і сідав читати. Після війни книги стали його поради-никами. Він подружився з ними в пустелі солдатського життя. І він не надавав значення тому, що у нього не було друга, з яким він міг би поговорити про прочитане. Щож-до Мільхен, то він часто мучив її своїми запитаннями, на-магався навчити її чогось, дати їй якесь знання. І вона завжди погоджувалася з усім і вдавала, ніби слухає його.

Хіба мало для неї значення, що Альбін щось розпові-дав про якогось там пана Спінозу, котрий дотримувався тієї думки, що можна прирівняти бога до природи? Вона завжди казала, що це правда, і зразу забувала про це. Щождо Альбіна, то він сушив собі цим голову, часто ціли-ми днями носився із словами великих філософів і думав. Він знав, хто такий Кант, хто такий Гегель, хто такі Маркс і Енгельс. Він чув також, що «там», у Росії, в Ра-дянському Союзі, як вона назвала себе нещодавно, живе людина, ім'я якої Ленін. Він почав створювати із старої слабкої Росії міцну соціалістичну державу, в якій лікві-дується визиск. Альбін уважно стежив за цим експеримен-том, хоч «звідти» до нього мало що доходило. Щось хо-роше мусить там бути,— міркував він,— інакше: бо вони, тобто Альбінові вороги, не лаяли б так Радянський Союз.

Шкода тільки, що Альбін був такий ізольований. Бібер знаходиться дуже далеко від будь-якого міста. До Альбіна дійшли чутки, що в Нюрнбергу праві соціалісти і незалеж-ні знову об'єдналися. Поблизу не було місцевої групи не-залежних. Щоправда, було кілька комуністів, та що це були за люди? На жаль, Альбін належав до тих, які хоч і не зразу вірили всьому, що розповідалося про більшо-виків, але все ж таки були скептиками. Він не показував-ся з комуністами на людях. Коли він випадково зустрічав-ся з ними, вони починали голосно напоумлювати його і напосідали на нього з найрізноманітнішими запитаннями. Вони були дуже докучливі і дуже неприємні Альбінові.

Та не всі були такі. Альбін знав одного, який йому дуже подобався. Це був партійний секретар з Гельнгаузе-на. То була спокійна і розумна людина, ці риси Альбін дуже цінував. Незадовго до того цей Альбінів друг ще від-відував партійну школу. Він багато розповідав про неї. Альбін завжди радів, коли той навідувався до нього. Спа-ти вони здебільшого лягали тоді, коли надворі вже світало.

Секретар гельнгаузенського осередку Комуністичної партії Німеччини був молодим незграбним хлопцем з грубим, але відкритим обличчям. Він працював каменоломом, якимось під час вибуху був покалічений. У нього бракувало двох пальців на руці, і саме на правій. Тепер він був непрацездатний і одержував маленьку пенсію.

Він не мав підстав скаржитися на брак роботи. Тих завдань, які ставила перед ним партія, вистачало, щоб кожного дня заповнити дванадцять годин. Він виконував їх охоче і з захопленням.

Альбін дивувався його глибоким переконанням. Цей молодий чоловік, ще молодший від Альбіна, глибоко вірив у те, що колись у Німеччині буде знищено експлуатацію і буде створена держава робітників.

Коли Альбін, який часом відчував свою перевагу, бо вважав, що має більший досвід, нагадував йому про відсталість робітників, особливо в Гельнгаузенському окрузі, він просто казав:

— Це не має значення.

Окружний секретар намагався пояснити Альбінові, що протиріччя між експлуататорами при їхній економічній системі, яка постійно розвивається, приведе нас до цієї соціалістичної держави скоріше, ніж ми гадаємо. Тут він поправляв себе:

— Я хотів сказати: ніж гадає більшість наших робітників. Ленін говорить: прогресуючий розвиток капіталізму веде до імперіалізму, імперіалізм веде до війни. А робітники не дозволять, щоб війни вибухали занадто часто. Це все дуже просто, треба це тільки раз збагнути, а насамперед — мислити діалектично, дорогий Альбін, а тобі цього ще бракує.

Альбін дивувався, цей каменолом підходив до політики, як учений. Він вираховував і порівнював.

— На мою думку, — казав Альбін, — політика це також справа серця, про це ми не повинні забувати. Боротьба проти несправедливості і визиску — це найвищий закон. — Він, як соціал-демократ, хоч і незалежний, твердив з усією серйозністю, що політика — це справа почуття.

Його співрозмовник крутив головою. Він одкидав це.

— Ти справді гадаєш, що капіталісти, цей холодний механізм, який складається з фабрик і банків і рухається за допомогою робітничого поту, нашого поту... що цей механізм дозволить твоєму серцю впливати на нього?

— Моему серцю не дозволить,— відповідав Альбін, загнаний на слизьке,— а мільйонам сердець, мабуть, дозволить!

— Ти мрійник,— говорив комуніст,— а не соціаліст, як тобі здається. Спочатку ми повинні взяти в свої руки машини, а вже тоді ми зможемо змінити наших людей. Як це зробили радянські люди там, у Росії.

Альбін підвів на нього очі.

— Я наперед знав,— сказав він,— що ви закінчите Радянським Союзом. А що там, у Росії, сталося в церквами? Я чув, що у більшовиків розпинають попів на хресті.

Комуніст підвівся з місця. Йому стало гірко, що наклепи вплинули і на цю людину і що цей соціал-демократ цікавиться саме попами! Каменолом зробив кілька кроків по кімнаті і зупинився перед Альбіном.

— Ти помиляєшся,— серйозно сказав він, глянувши на Альбіна.— Ми не «вбивці», а «милостивці» і не «губителі», а «дарителі». Що товариші зробили там, у Радянському Союзі? Вони дали селянам землю, а робітникам — машини.

Альбін одвів очі.

— Гаразд, це ж не моя думка про Радянський Союз, ти це добре знаєш. Але ж люди так говорять.

— Хіба ти повинен повторювати все, що люди говорять? — швидко спитав каменолом, визивно глянувши на нього.

— Ні, я знаю, твоя правда. Зрештою, я заперечую лише тому, що бачу власну неправоту. Авжеж, мені ясно, що в моїй політиці трохи забагато романтики.

В той час, як інші бавилися розведенням поштових голубів або тримали карликових курей, Альбін шукав правди і вчився. Було багато людей, які не цікавилися нічим, які, повернувшись з роботи, лягали на диван, відпочивали в неділю до півдня, потім ходили на футбольні змагання, а після цього лягали рано спати. Альбінові це не підходило. На його думку, ці тупі люди ще не зрозуміли, що значить бути робітником. Хоч вони й були членами профспілки, але про соціалізм і уявлення не мали. Вони сплачували свої внески більш або менш неохоче, цілком механічно наклеювали марки, щоб заповнити сторінки членського квитка. «Хто знає,— думали вони,— може, колись профспілка стане нам у пригоді».

Альбінові було цілком ясно, що така поведінка непра-

вильна. На щастя, були й винятки також і в Бібері. Були молоді хлопці, які читали брошури, розклеювали плакати і відвідували збори. Але вони не йшли до Альбіна, вони воліли краще бути з комуністами, бо ті були активніші. Лише на руднику вони підтримували його і залучали інших.

Власне кажучи, треба дивуватися тому, які чудні звички відкрились у рудокопа Дебуса. Робітник, який, крім інших книжок, уважно читав і Спінозу, і Гегеля, і Маркса і щиро любив поезію Гете і Гейне, вже цим самим був примітний. Та в цьому, на його думку, не було нічого особливого. «Вони жили,— думав Альбін,— і мислили для нас, вони хотіли розв'язати для нас загадку світу. Тож хіба це не наш обов'язок вивчати їх?» Так думав він і, може, ще деякі студенти, інженери і вчителі. Та чи багато їх було? Чи не викидали всюди за борт старий мотлох, як називали освіту, і не говорили про «переоцінку цінностей»?

Візьмемо хоча б Ціммермана, директора рудника, який завжди так вихвалявся своєю освітою. Що він знав про великих філософів? Він був би глибоко вражений, якби Альбін запитав його про Гегеля чи про Канта.

В ту пору, коли Ціммерман знову зайняв пост директора рудника, він читав переважно мемуарну літературу. Особливо сподобалася йому книжка про кронпринців. Це чтиво зміцнювало віру Ціммермана в так званих авторитетних осіб. Особливо імпонувала йому людина на зразок Людендорфа. Так, це був шибайголова, в якого серце було там, де воно має бути. Він не боявся відкривати рота навіть перед його величністю. Браво! Часом, коли Ціммерман хотів відірватися від цих глибокодумних і дуже цікавих для нього книжок, бо велика кількість іноземних слів робила їх занадто важкими, його захоплювали воєнні пригоди, особливо бої в Німецькій Східній Африці. Ще трохи, і Йоахім також став би їхнім учасником. Але хлопець прогавив щасливу нагоду.

Такого сорту духовною поживою заспокоював Ціммерман свою жадобу знань. Він був задоволений, коли, відповідно вмотивувшись на дивані, мав змогу читати. Адже в цьому сумному Бібері не було нічого іншого, чим можна було б зайняти свій розум, за винятком гри в дурня у домі лісничого. Туди він навідувався охоче. Старий лісничий та його дружина, які не були відсталішими за інших, зробилися хвальками. Ціммерману набридла одноманітність.

Що цікавило його вдома? Він був сам один із своєю дружиною, в якій нерви розладналися до такої міри, що її дратувало навіть рукоділля. Вона весь час тужила за сином: «Аби тільки з нашим Йоахімом нічого не скоїлось». Ціммерманові просто набридло це голосіння. Зрештою ж, він був мужчина.

В рік інфляції становище в Німеччині досягло крайнього напруження. На півночі і на півдні країни, намагаючись завдати нищівного удару нерішучій берлінській демократії, марширували напіввійськові, так звані «народні» частини. На Вільгельмштрассе рейхсканцлер Куно марно силкувався запобігти занепаду держави. Населення Рурської області чинило опір прагненню відокремити рейнську промисловість від Німеччини і визискові з боку окупаційних властей. В Східній Пруссії і в Померанії проходили стройову підготовку загони чорного рейхсверу. Гроші весь час втрачали свою вартість, над німецькою економікою панував зелений долар. Країна стала жертвою злиднів, загального краху. В цю тяжку годину робітники і передова інтелігенція Саксонії і Тюрінгії зібралися разом, щоб захистити свою вітчизну, своє робоче місце від навали найманого війська, фабрикантів і поміщиків. На монтажних заводах у Лейпцігу, на подвір'ях шерстепрядильних фабрик у Цвіккау між трудящими розподілялася зброя. Вони повинні були захистити те, що можна ще було захистити.

В померанських «робітничих» з'єднаннях уже кілька днів тому була оголошена «тривога першого ступеня». В паршовському маєтку були укладені і стояли напоготові солдатські ранці. Солдати сиділи коло сарая, грали в карти, хропли на траві або жартували з дівчатами. Відлучатися з загону було заборонено. Хто хотів відлучитися, повинен був взяти дозвіл в унтер-офіцера.

Йоахім, в якого тимчасом не було ніяких службових обов'язків, стовбичив у Ельзійній кімнаті. Останні години їм хотілося провести вдвох. Їх сповнювало таке собі пестливо-сумне почуття, біль розлуки, що мав лише той гандж, що був нещирий.

Йоахім жалкував. Тепер, коли в його житті починався новий період, він жалкував про ті обіцянки, які давав

Ельзі ночами. Він з великою охотою взяв би назад усе, що сказав їй з нудоти. Так він запропонував, щоб після його від'їзду вона поїхала до його батьків. Це був солодкий, брехливий обман. Вони збиралися разом будувати своє життя, та це було не більше, як теревені, що їх говорять, коли лежать у ліжку і хочуть прошептати своїй коханій щось приємне.

Але Йоахім не хотів порушувати гармонії прощання. «Я все ж таки зможу їй писати, коли поїду звідси», думав він. Так на цій брехні й залишилось.

На подвір'я прибув новий загін. В ньому були солдати з усіх кінців Померанії. В маєтку запанувало безладдя. На заповненому солдатами подвір'ї пролунав пронизливий звук сигнального свистка.

Йоахім схопився, він був наготові, швидко і недбало обняв свою дівчину і поспішив на сходи, куди полковник скликав офіцерів. Командири взводів дали наказ підійти до багажу. Це означало «приготуватися».

В панському домі під час обговорення становища, Йоахім довідався, що автомашини, якими вони мають виїхати, вже в дорозі. Пан фон-Путткамер побажав їм «всього найкращого». Господиня дому простягла кожному руку для поцілунку.

Контролерка молока Ельза востаннє побачила Йоахіма, коли він на чолі другого взводу виходив з воріт. Він обернувся і кивнув їй. При цьому обличчя у нього було таке чуже і суворе, що вона вже ні на що більше не надіялася.

Згодом вона довідалася від служниць, що автомашини поїхали в напрямі Франкфурта на Одері.

В лісі роти зупинилися на привал. По піщаних дорогах прибували з піснями нові колони. «Глуш бранденбурзька, пустки й піски», почув Йоахім. Він також почав на-свистувати цю пісню разом з ними, вона цілком пасувала до тутешнього краєвиду. Соснові ліси і ґрунти, придатні під картоплю. «Це наш край любимий, серцю він близький». Прибували все нові солдати. Добровольче військо зайняло навколишні села. Йоахім не знав їхніх назв. Він пам'ятав тільки, що вночі його загін проїхав через Еберсвальде. Десь попереду має бути Одер. «Вгору злинь, червоний орле», співали неголені люди, широко роззявляючи роти.

В загоні пішла чутка, що їхні частини повинні заволодіти фортецею Кюстрін. «Кюстрін, там колись сидів старий Фріц», подумав Йоахім. Продовжувати марш!

У заспаних селян, що виглядали з вікон, були ворожі, похмурі обличчя. З недовірою дивилися вони, як марширували мимо них озброєні солдати.

Командування добровольчого корпусу чекало опору з боку рейхсвера. Майор Бухрукер, який був командиром цього загону, що налічував, мабуть, шість тисяч солдатів, провадив довгі і таємні переговори з генералами рейхсверу в Берліні. Звичайно, він не знав, яка буде позиція рейхсверу. Поза всяким сумнівом, дехто з військових симпатизував майорові. Але генерал-полковник фон-Сект, людина авторитетна, твердо дотримувався тієї думки, що рейхсвер буде стріляти і в «народних» — управо, як висловився він. Однак ніхто не міг точно знати, що до цього справді дійде.

«Почекаємо», думав майор Бухрукер, який počував себе трохи Наполеоном, бо прийшов з Ельби. Він уявляв собі, що було б, коли б він з відкритими грудьми став перед солдатами рейхсвера: «Ви хочете стріляти в німецьке серце? Хто наважиться на це, той падлюка».

Бухрукер не був Наполеоном, Кюстрін не був Греноблем. Сотня солдатів рейхсверу швидко відступила з Кюстріна. Добровольчий корпус Бухрукера міг вільно вступити у фортецю.

Під час цієї першої перемоги морський обер-лейтенант Ціммерман шкодував, що він в армії не навчився їздити верхи. Яке пишне враження справляли стрункі лейтенанти бухрукерського штабу, коли вони в супроводі ординарців мчали по безлюдних кюстрінських вулицях, покинутих сполоханим населенням. Звідси майор збирався, як Наполеон, звернутися з відозвою до всіх «народних німців». Проте йому не пощастило зробити це. Посланий урядом полковник Гудовіус, підтягнутий бравий пруссак, швидко розправився з бунтівником. Його збройні сили, які склалися з гарнізонів Франкфурта і Фюрстенвальде, просто заарештували хороброго майора. Липовий Наполеон — Бухрукер потрапив у полон.

Йоахімові знову довелося рятуватися втечею. Трохи грошей у нього було. У великому поспіху офіцери розподілили між собою військову касу добровольчого загону і розбіглися на усі боки. Йоахім купив проїзний квиток до Бер-

ліна і, звільнившись від усіх підозрілих деталей одягу, безперешкодно виїхав з Кюстріна.

З ним мало не трапилася неприємна пригода: один з тих солдатів, що їх Йоахім свого часу привіз із Берліна в Паршов, селянський хлопець із Фюрстенвальде, пізнав обер-лейтенанта і в найбрутальніших виразах, з яких «офіцерська свиня» був ще найпристойніший, зажадав від нього грошей на проїзний квиток до Берліна. На щастя, з'явився один з численних відряджених до Кюстріна поліцаїв, який захистив Йоахіма від настирливого солдата, бо ще трохи, і солдати, які вешталися на вокзалі, віддубасили б його.

Йоахім вигідно розташувався в купе. Він сказав собі, що якби цей солдат ввічливо звернувся до нього, він би ще подумав і може б дав йому трохи грошей, але так? Ці манери! Точнісінько як комуністи!

Прибувши в Берлін, Йоахім не забув одразу ж подзвонити баронові Медему. До телефону підійшов капітан Діль, який щиро зрадів можливості знову побачити Йоахіма. Він попросив його зразу ж приїхати в Далем, «бо назирають нові, дуже важливі події», сказав він.

Йоахім зрадів сердечному запрошенню і, не маючи ані найменшого бажання їхати додому з порожніми кишенями, зразу ж вирушив у путь. Він не забув купити букет квітів для господині дому. З трояндами на довгих стебельцях, наче кавалер, він сів у вагон метрополітену.

Привітавши Йоахіма, капітан Діль зразу ж відверто заявив йому, що нерозумна поведінка майора Бухрукера, який навіть не спробував налагодити зв'язок з бранденбурзькими селянами, була помилкою. Таким чином, ця справа була неминуче приречена на провал. «Заднім числом легко вести розумні балачки», подумав Йоахім. Діль поважно засунув руку в кишеню.— Навпаки, в Мюнхені справа буде поставлена краще,— сказав він,— там діють об'єднані національні сили.— Під час цієї розмови Йоахім багато разів чув ім'я Гітлера.

— Хто він такий? — запитав він.

Діль з готовністю відповів йому на це запитання.

— Він австрієць, але почуття його наскрізь німецькі.

Ця відповідь до деякої міри заспокоїла Йоахіма.

Коли прийшов Йоахім, Діль грав у шахи з бароном, але не припиняв розмови про нову ситуацію в Німеччині. Він потягався в кріслі. В сучасний момент величезне зна-

чення має боротьба проти нинішніх економістів з метою знищення процентного рабства. Нині це просто-таки основне питання порядку денного. Визивно глянувши на барона, який з досадою дивився перед собою, Діль натякнув, що вже багато цих не німців прибрали з дороги. В цьому зв'язку він назвав і Вальтера Ратенау*.

— Виконавцем цього вироку,— підкреслив Діль,— є живе німецьке сумління.

Коли розмова набула такого напрямку, барон вирішив, що для нього краще буде піти з кімнати.

Залишившись вдвох з Йоахімом, Діль підсунув своє крісло ближче до нього і розказав йому по секрету, що існує організація «Консул», метою якої є підготовка майбутньої Німеччини — при цьому чепуристий Діль засміявся — «зробити кілька маленьких попередливих пострілів у політичних діячів, щоб вони зрозуміли, що не можуть безкарно робити все, що їм заманеться». Доброзичливо поплескавши молодого чоловіка по плечу, Діль перейшов безпосередньо до свого плану. Він пронизливо подивився на Йоахіма.

— Цій групі потрібні рішучі молоді люди, які не знають страху.

Йоахім зрозумів. Діль взявся за нагрудну кишеню.

— Але ж вони повинні якимось жити,— він захрустів грошовими купюрами,— і тому «Консул» платить своїм людям добрими грішми — швейцарськими франками. Їх забезпечують і документами, звичайно, на чуже ім'я, а їхні справжні імена повинні «зникнути». — Пан Діль засміявся.

— «Консул» ставиться до своїх хлопців, як батько до своїх дітей,— сказав він.

Недовго думаючи, Йоахім погодився; коли вже він вирішив «рятувати Німеччину», то йому байдуже, яким чином, аби трохи заробити при цьому. Вони міцно потиснули один одному руки, обмінялися мужніми поглядами, і він був прийнятий.

— Завтра ввечері ти поїдеш зі мною на одне судове засідання, це тебе потішить, а після цього ти зможеш одразу показати, на що ти здатен.

---

* В а л ь т е р Р а т е н а у (1867—1922) — буржуазно-демократичний економіст; був убитий організацією «Консул», за спиною якої стояли магнати важкої промисловості. (Прим. пер.).

Він ще пояснив йому докладніше — де і як, і сказав, що по нього заїде автомашина.

Вночі сірий важкий «Горх» мчав їх по вимитій дощем Новемберштрассе. Попереду, поряд з водієм, сидів Йоахім, позаду — Діль з двома «соратниками». Ціммерман втупив погляд у темряву. Крізь конус світла, випромінюваний фарами, пролітали жучки, машина йшла так швидко, що здавалося, ніби його прорізують білі смуги. Йоахім чув, як захоплені зустрічним вітром комахи б'ються об вітрове скло.

В деяких таємних союзах був звичай давати їхнім членам фальшиві прізвища. Так було і тут. Паспорт, одержаний Йоахімом, був виписаний на ім'я Егона Кайзера, Йоахіма Ціммермана більше не існувало.

В машині почули поштовх, водій різко загальмував.

— Поверніть ліворуч! — крикнув Діль з заднього сидіння.

Зразу ж після цього машина зупинилася коло оточеного садом будинку. Біля хвіртки стояв чоловік, очевидно, це був господар, він зажадав пароль.

— Густав Адольф, — промовив Діль.

Незнайомець відчинив ворота, і всі четверо ввійшли в дім.

Вони називали себе «Таємним судилищем «Рука німецьких месників». Це був клуб молодих, романтично настроєних злочинців. Жадоба грошей була стимулом лише для небагатьох, більшість прийшла сюди з легковажності, а верховодили ними прибрані в національний одяг мерзотники. І вони корилися, бо цю покору прищеплювали їм роками.

Цей суд в середньовічному одіянні справив сильне враження на Йоахіма. Присяжні, четверо молодих людей, уважно слухали адвоката, який викладав свою скаргу. В цьому освітленому свічками покої все було дуже урочисте. Як почув Йоахім, обвинувачувався геттінгенський економіст, державний радник доктор О. Зауер. Йому ставилося в провину, нібито він, будучи юрисконсульт, продавав за кордон заводи і фабрики, нібито він був агентом на службі у міжнародного єврейства, таким, як Ратенау. «Я ж його знаю! — майнула у Йоахіма думка. — Чи то не він дав мені колись гроші?» Хіба то

не він оплатив йому дорогу до Діля та його людей, які тепер судять доктора Зауера?

З лави, де сиділи присяжні, до Йоахіма долітало голосне «винен». Вони вимовили це один за одним, суддя підійшов до столу. В його руках була тонка палиця, яку він переламав і жбурнув на підлогу. В залі запанувала тиша, вирок було ухвалено.

Потім були оголошені прізвища тих, які повинні були виконати ухвалений сьогодні вирок. Їх було четверо. Серед них був і Егон Кайзер. Новак повинен був на ділі довести, на що він здатний.

— Кого боги люблять,— сказав Діль,— тих вони забезпечують роботою.

Йоахімові не дали навіть часу познайомитися з товариством, він повинен був зразу ж виїхати з трьома іншими виконавцями вироку. Це все були дотепні хлопці, які називали один одного побратимами або джурами. Вони декламували вірші і говорили про те, що служать високій справі. Коли Йоахім якось запитав їх, що означає чистота, вони відповіли, нібито чистота, благородство знаходяться всередині людини, описати це неможливо, людина або має їх, або... Йоахім швидко зрозумів, це було щось таке, ну, як, як, скажімо, чисте повітря.

В той час, коли в Мюнхені відбувався похід до Лоджії полководців*, доктор Зауер разом з дружиною і служницею їхав у Кауфунзький ліс до своєї мисливської хижі. Цього разу його дружина настояла на тому, щоб служниця поїхала з ними. Їй самій було дуже важко щоразу носити з джерела воду. Пан Зауер не любив, коли в маленькій хижі мешкало дуже багато осіб. Він хотів хоча б раз на місяць мати спокій. Але, як людина добродушна, він і цього разу погодився із своєю найдорожчою половиною.

Пізня осінь особливо гарна в Кауфунзькому лісі. Природа навкруги випромінює темні, яскраві кольори: червоний, жовтий і коричневий. На лісових стежках, де рідко ступає людська нога, шелестить листя, і Зауер во-рушитиме його носками своїх черевиків і буде радіти, що зайде нарешті в свою хижу, захищену від холодного вітру.

---

* Автор має на увазі спробу фашистського путчу в Мюнхені, в листопаді 1923 р. (Прим. пер.).

Там він вип'є гарячу каву, щойно заварену в шумливому казанку.

Доктор Зауер обережно їхав до Верраштрассе, лихачество його не приваблювало. Уважно і спокійно, так само, як він робив свої розрахунки, не забуваючи про обережність і безпеку, сидів він за рулем. У Вітценгаузені його дружина купила дещо на суботній вечір і неділю: хліб, сир, банку м'яса. Потім вони поїхали далі, за Вітценгаузенем дорога завершила в ліс.

Недалеко від мисливської хижі поперек дороги стояла автомашина. Її поява в цій безлюдній місцевості справляла якесь дивне враження, певно, сталася аварія. Доктор Зауер вийшов з машини. Він запропонував свої послуги, може, потрібна його допомога, нагорі, в його хижі є телефон. До нього підійшов якийсь чоловік у дощовику і запитав, чи він доктор Зауер.

— Так, — відповів він, — в чім річ?

Мотор в його машині ще працював. Крізь товсте вітрове скло його дружина побачила, як трое людей направили на нього револьвери. Вона закричала. В долині пролунало три постріли. Її чоловік упав мертвий.

Поки поліція прибула на місце злочину, минуло три години. Служниця, ще бліда від страху, посвідчила, що один з убивць був схожий на одного пана Ціммермана, родом із Шпессарта.

Звістка про те, що сам єпископ збирається приїхати на велику подячну процесію по полях колишнього полігона в Леттгенбрунні, підняла на ноги багатьох віруючих з навколишньої місцевості. Та й не лише католиків. Священики оголосили по церквах, що запрошуються й гості іншої віри. Це запрошення було звернене до біженців, більшість яких належала до євангелістів. Відповідальні інстанції надавали дуже великого значення їхній участі в молитві про збереження миру і землі. З цією метою його преосвященство випустив відозву, в якій було ясно сказано, що всі християни рівні перед богом, він нагадав відому енцикліку папи, згідно з якою існує лише одна свята церква (*una sancta ecclesia*), лоно святих, що має одну мету.

Філомела, в коло обов'язків якої входило прибрати школярів для цієї святої процесії, останніми днями бага-

то бігала. Вона збирала з дітьми квіти. В школі діти терпеливо плели кошики на квіти, а вчитель ретельно розучував з ними пісні, що їх вони мали співати під час процесії. Отже, до певної міри все було гаразд. Лише з одежею, яка, по змозі, мала бути однаковою, справа не йшла на лад. Дітям біженців здебільшого бракувало білих панчіх. Їх треба було кінець кінцем дістати, байдуже де. «Якщо у біженців нема, мусять допомогти тутешні жителі», вирішила Мела і взялась ходити від одного селянського дому до другого. Вона просила і жебрала, нагадувала про великодушність Святого Мартіна, який в холодний зимовий час пожертвував нужденному своє власне пальто. Якщо це порівняння не зовсім підходило, то в усякому разі робило свій вплив на жорстокосердих людей Шпессарта. Вони жертвували всілякі панчохи. Здебільшого вовняні, що їх селянські жінки плели самі.

В той день, коли мала відбутися процесія, біля вільбахської церкви зібралися всі її учасники. Прийшли навіть усі біженці, за винятком кількох упертих голів. Коли вже їхніх дітей принадили, то батьки, хоч вони й були іншої віри, також не хотіли пропускати такої нагоди. Більша частина біженців стояла позаду, деякі тому, що соромилися, а деякі тому, що заздрили гарним костюмам жителів Шпессарта, довгим чорним сюртукам із срібними гудзиками, що були на чоловіках, і червонострокатим корсажам жінок. І хоч ці костюми були гарні, але в очах біженців вони свідчили тільки про заможність тутешніх жителів. Від заздрощів вони не визнавали шпессартських костюмів.

Єпископ прибув автомашиною. Він вийшов до юрби в парадних червоно-лілових ризах і благословив її. Він був гарним чоловіком: голову пастора прикрашало біле, як сніг, волосся, а на обличчі його сяяла добра усмішка. Він підійшов урочисто, як ангел, і рухи його були рівномірні, як рухи святого. Мела прийняла з його рук прапор Святої Анни, що його вона дістала честь нести під час процесії. Тільки-но дівчина взяла в руки жовту шовкову церковну корогу, як та вже замайоріла на вітрі.

Так, Філомела несла прапор. Поки колона повільно рушала з місця, а діти вперше, ще непевними голосами, заспівували пісню, Мела міцно стискала рукою древко прапора. Вона почувала, як вітер тягне і рве його. «Три-

май міцно, Мело,—нашіптував їй Годин голос,—ти ж несеш прапор. Проси бога про мир і проси його про землю, про нашу леттгенбруннську землю, щоб він захистив її, і щоб святі боролися з ним разом проти сил тьми».

День випав чудовий. Недарма ж в обох селах так палко молилися про хорошу погоду. Його преосвященство єпископ, сповнений власної гідності, склав руки на грудях і з молитвою йшов по піскуватій землі. Парафія співала. Двоє співаків з церковного хору махали кадилами. Часом з гір налітав вітер, збиваючи веселі фонтани куряви. Високо в повітрі Мела побачила великого птаха, що ширяв у блакитному небі, безнастанно виписуючи свої кола. «Як гарно,—подумала вона,—птах спостерігає світ згори, як господь бог»..

Цей птах був шуліка з вилчастим хвостом. Непомітно ворущачи крилами, він плавно ширяв на гребенях вітрів. Він, звичайно, помітив процесію, це комашіння внизу коло підніжжя гори. З висоти птахові здавалося, що по коричневому полю повзе строката гусінь. Ряди процесії, тісно зімкнуті попереду, ззаду широко розтяглися. Багато тисяч ніжок рухалося ривками. Хижий птах, у якого цей тупіт відібрав надію на здобич, змінив курс і полетів у напрямі лісу, де сподівався злапати між ялинами якусь сойку.

Після процесії у Вільбаху відбулося народне гуляння. Хитромудра церква, певно, зрозуміла, що людям, крім святої серйозності, потрібно ще й трохи веселощів. Село було прикрашене буковим гіллям і кольоровими прапорцями, на вулиці стояла карусель, а трохи позаду неї — човнова гойдалка. Автоматична катеринка грала знайомі мелодії. В шинку танцювали. Подавальниці приносили пивні кухлі і ставили їх на дерев'яні столи, вкриті з нагоди свята паперовими скатертинами. Коло помосту оглушливо грав оркестр, хлопці і дівчата кружилися в танці.

Після тушу, «тарататата!» капельмейстер оголосив, що тепер відбудеться спеціальний тур на честь носительки прапора Святої Анни. Він ще додав жартівливе зауваження: «яка виявила таку стійкість у зливу і бурю». Вчитель — у Вільбаху не було достойнішої людини — підійшов до Мели і запросив її на танець. Під такт танцю і оплески людей, які стали широким колом, вона зарухалася по підлозі. Носителька короги зробилася популярною особою. При кожному турі повторювалося те ж саме.

Щоразу її запрошували на танець. Знову підійшов учитель, а там і всі заможні селяни, які були дуже побожними, хотіли з нею танцювати. Та це не давало Мелі справжньої радості. До неї підходили тільки старі, добропристойні чоловіки, з яких багато хто був уже одружений. І вони танцювали з нею не так хвацько і розгонисто, як хлопці, ні, на це вони не наважувалися, вони обережно пересували Мелу по залі, повільно і благочинно, як святинію.

Гірка нужда влізла в хати робітників у долині Бібера і розсілася в них, як поважна господиня. На голови людей обрушились турботи. Поширилися чутки, ніби незабаром на руднику працюватимуть неповний робочий тиждень. Розцінки, запроваджені на руднику після стабілізації нової марки, були й без того низькі. Люди, які мали в Бібері клаптик землі, могли ще сяк-так прожити. А що робити іншим? Грошей, що їх Альбін клав на кухонний стіл у п'ятницю, вистачало до вівторка, щонайбільше до середи. Раз на тиждень Мела приходила з Леттгенбрунна в Бібер і приносила хліб та борошно, допомагаючи сестрі. Мільхен знову була при надії.

— Коли ти родитимеш? — поцікавилася Мела.

— Мабуть, через місяць, — відповіла Мільхен. Вона сподівалася, що цього разу народиться хлопчик. Їй дуже хотілося мати двох дітей. — Справа в тому, — пояснювала вона, — що двох дітей легше виховувати. Та скільки турбот це завдасть! З одного боку, ти повинна радіти, що в тебе немає дітей. Знаєш, як доведеться бігати, щоб їх нагодувати, — сказала вона Мелі.

Мела тільки сумно глянула на сестру, їй так хотілося б мати дітей. Маленька Гертруда — їй було вже більше, як два роки, — хиталася на своїх ніжках і тягнула тітку Мелу за спідницю. Мела підняла її на руки і притулилася щокою до її маленького личка. Гертрудхен почала пручатися і закричала, що хоче до мами.

— Розбалуване маля, — сказала Мільхен. — Щоб ти бачила, що вона виробляє із своїм татом!

— Дочки завжди більше прив'язуються до батька, — заявила Мела.

Мільхен сіла.

— Після пологів,— сказала вона, міцно беручи за руку сестру,— я прийду в Леттгенбрунн.

— Приходь,— відповіла Мела,— там у нас так нудно. Вона вже задалегідь раділа сестрі.

Однієї п'ятниці Альбін повинен був виїхати з Бібера. Напередодні він попросив на руднику одноденну відпустку, і Ціммерман зразу ж надав йому її. Він не мав бажання робити це, але не хотів себе компрометувати. Директор боявся Альбіна. Той не пиячив, як інші робітники, а весь час тільки те й робив, що читав книжки і займався політикою. Це було небезпечно. Ціммерман вважав його за найнебезпечнішого підбурювача на руднику, але ставився до нього добре, бо побоювався його.

Альбін поїхав у Гельнгаузен, до профспілкового керівництва. Заробітна платня була низька, тож усі бігали до нього і вимагали допомоги. Їм конче треба було допомогти. Але зробити багато не було можливості. Профспілка вийшла з інфляції бідною, як церковна миша. Єдиним засобом був страйк з вимогою підвищення заробітної платні, але за теперішнього становища це була небезпечна справа. Розраховувати на підтримку окружного або провінціального профспілкового керівництва не можна було. Іти на свій страх і ризик? Альбін чухав потилицю. «Ні, дякую, справа може закінчитись провалом».

Він зайшов у бюро і привітався з колегою секретарем. Той запросив Альбіна сісти.

— Ну, де там горить?

Альбін сів і коротко пояснив йому, про що йшлося. Говорячи, він роздивлявся по кімнаті. Все в ній було зовсім просте, як в усіх інших бюро, і все ж таки Альбінові здалося, що тут не так, як усюди. Ось на стіні висить портрет Бебеля. На вішалках гардероба, рядом із секретаревим пальтом, висять дві газети: «Форвертс» і «Роте Фане». Альбін сперся на тверді ручки крісла. Він почував себе тут вигідно, як удома, мабуть, краще, ніж удома. Тут збиралися його однодумці. Він по-домашньому потерся лопатками об дерев'яну спинку крісла. За письмовим столом сидів профспілковий працівник, на табуреті коло нього стояла скриня з картотекою. Попід стінкою — напіввідкрита пересувна шафа. На підвіконні — телефон...

Секретар терпеливо зачекав, поки Альбін скінчить говорити.

— Дорогий колего,— сказав він потім, провівши рукою по майже лисій голові,— щодня багато людей приходить у бюро в такій самій справі, як твоя. Всі вони скаржаться на те ж саме. Нема грошей — великі злидні.— Він похмуро підвівся з місця і підійшов до вікна. Альбін спостерігав, як він брав з кисета табак і набивав люльку.— Якщо ти приїхав з Бібера в цьому питанні... Ми тут, у Гельнгаузені, знаємо, як стоїть справа. Та що ми можемо зробити? Пора ще не настала. Ти ж знаєш, що під час цієї проклятої інфляції ми теж втратили свої гроші. Нам доводиться починати все спочатку. Своєю фінансовою політикою капіталісти відкинули нас далеко назад.— Затримуючи люльку в роті, він повернувся до письмового стола і поклав на нього складені руки.— Попереду нічого, позаду нічого. Коли ми хочемо провести демонстрацію, нам доводиться брати в позику. Профспілка у Франкфурті має ще менше, відтепер ми змушені будемо відраховувати щотижня. В нашу касу не надходить нічого.— Він стукнув кулаком об стіл.

— Ні,— сказав Альбін,— не демонстрацію хочемо ми провести, ми у себе в Бібері хочемо страйкувати, боротися за свої права.

— Ого! — секретар аж підскочив.— Ви здорово бере-тесь, ви зразу починаєте з крайніх заходів, відкриваєте вогонь з найважчої гармати.— Потім він все-таки визнав, що за такого становища це, мабуть, найдійовіший засіб.

— Ми в шахткомі одностайні в цьому, гірники так само за страйк,— сказав Альбін.

Профспілковий працівник не сказав нічого, з хвилину він дивився на Альбіна здивованими очима, а потім, без слів, узявши одну картку з картотеки, повів пальцем по реєстру і втомленим голосом промовив:

— Тут у мене записані прізвища всіх членів профспілки. В цій скрині стоять картки майже восьми тисяч робітників. Багато, правда? Коли хочеш знати, це менше половини всіх трудящих нашого округу. Чи можу я з такою картотекою провадити страйк? За кожною карткою стоїть робітник, за ним — його сім'я, його жінка, мати, діти... Він підпадає під різні впливи, а під які — я не знаю. Що вони йому не на користь, це безперечно.

Він змовк і багатозначно глянув на Альбіна. Альбін ще не розумів, куди він хилить. Може, він хоче відрадити його від страйку?

— Коли ти відчуваєш себе здатним,— продовжував секретар,— довести страйк до переможного кінця, причому, щоб твої люди справді взяли участь і витримали — а це ти мушиш знати,— тоді будь ласка. Але не забувай, що кожний програний страйк веде до нашого ослаблення, а цього ми не можемо собі дозволити.

Чи повинен був Альбін сказати йому, що знає кожного гірника зокрема? Що робітники біберського металургійного заводу мають хороші традиції боротьби проти експлуатації? Він згадав про перші бої, які точилися ще перед світовою війною, він згадав вісімнадцятий рік, коли існувала комісія радників, де він головував, і про боротьбу за душові. Та нічого цього він не сказав.

— Колего,— відповів Альбін,— ти стоїш над округом, маєш уявлення про підприємства. Ти сприяєш сильним групам і допомагаєш слабким. Ти дбаєш про членські внески і працюєш над зміцненням організації. Звичайно, трапляються ще хиби і неполадки, і коли ти говориш, що свідомість, освіта наших товаришів і колег відстає, твоя правда. Але між тобою і мною є різниця: ти знаєш їх усіх з паперів, а я працюю з ними. Ти знаєш, коли вони вступили в профспілку, чи вони регулярно сплачують внески, а я знаю, що вони думають, я знаю також, чого вони сподіваються від профспілки. Той не справжній робітник, хто, працюючи, не бореться одночасно за свої права. Приходь до нас, і ти побачиш, що ми не рекрути пана Круппа. Ніхто з нас не підкоряється сліпо директорським наказам. Тим самим тоном, яким шахтоуправління вимагає від нас роботи, ми вимагаємо від нього поліпшення умов праці.— Альбін посміхнувся.— У нас ще не вирішене питання, хто взяв гору,— сказав він.— Стережись помилитися,— повчально сказав він секретареві,— коли дивишся на колег. Ти сумніваєшся в тому, що кожен член профспілки візьме участь у страйку. Я кажу тобі, що не лише член профспілки, а й всі члени його сім'ї підтримують страйкаря. Наші союзники по страйку — це злидні, голод і низька платня. Страйкуватимуть навіть селяни, які працюють разом з нами. Цим я не хочу сказати, що всі селяни підуть за робітниками. Але я певен, що вони нам допоможуть.

Профспілковий працівник схвильовано підвівся з місця.

— Якщо це так,— сказав він, змахнувши рукавами в повітрі,— тоді я поздоровляю тебе з твоїм колективом. Як хочете, то страйкуйте. Коли ви будете готові, повідомте мене, я відразу приїду до вас. Ти повинен зрозуміти мене, Дебус,— сказав він,— провінціальні керівники у Франкфурті не заперечують, але й не підтримують. Поки у нас нема коштів, говорять вони, ризкувати не треба. Вони уклали з підприємцями таке собі перемир'я. Я повідомлю їх і дам тобі відповідь. Між іншим,— він почав розгублено шукати на столі якогось папірця,— я прочитаю тобі одну з останніх інструкцій.— Нарешті він знайшов потрібний аркуш.— Тут написано... «Колеги повинні вдаватися лише до таких заходів, успіх яких забезпечений на сто процентів, у противному разі колеги не повинні втручатися».

Альбін поборов у собі бажання дати йому гостру відповідь. «Хіба є справи, яким на сто процентів забезпечений успіх? — подумав він.— Таких певних справ нема. Головне в тому, щоб діяти»: Альбін підвівся.— Довідайся у Франкфурті і сповісти мене якомога швидше. Ми повинні подолати всі труднощі,— сказав він на прощання, простягнувши йому руку.— Ми лише тоді переможемо, коли будемо щось робити, коли будемо діяти.

Секретар профспілки встав і провів його до дверей.

Виходячи з кімнати, Альбін обернувся і ще раз глянув на бородате обличчя Бебеля. Поринувши в думки, він повільно причинив двері. Для нього було загадкою, як за такий короткий час революційний діяч міг перетворитися на чиновника.

В Будинку профспілок у Франкфурті розташувалися окремі секції. Тут — паперової і текстильної промисловості, там — металургійної промисловості, профспілка службовців. Кожна галузь мала в Будинку свій куток, між секціями містилися конференц-зали та їдальня. Взагалі, це був солідний, міцний апарат, що справляв велике враження на членів делегацій, які приїздили сюди з різних підприємств. Коли надійшли відомості з Гельнгаузенської округи, що колектив біберських рудників збирається страйкувати, питання про це було включене до порядку

денного засідання. Секретареві гельнгаузенської організації, який чекав у коридорі, пощастило, бо засідання мало початися за годину, тож якби все було гаразд, він міг би зразу взяти з собою додому рішення перших уповноважених. Засідання відкрив другий уповноважений, заступник голови профспілки робітників гірничої промисловості, комуніст. Він закликав присутніх підтримати страйк біберських робітників. Голова був соціал-демократом, для якого нічого не важило носити під час офіціальних торжеств «залізного хреста». Вже наступний промовець виступив проти страйку. Посміхаючись, він сказав, що, звичайно, теж підтримує страйк, проте, зважаючи на матеріальне становище профспілки, з міркувань розсудливості він повинен взяти на себе невдячну роль його противника. Секретар з Гельнгаузена брав участь в обміні думками, як спостерігач. Він досить добре знав методи і техніку таких засідань, завжди ті самі фрази, та сама пуста балаканина, яка не відповідає дійсності і серйозності справи. Він згадав про Альбіна і про те, що той розповів йому про Бібер. Добре, що тут нема Альбіна, він, звичайно, не тямив би себе від люті, почувши викрути соціал-демократів.

Коли не все правління профспілки було проти дій робітників, то в усякому разі багато хто з уповноважених своїми постійними «коли б» і «але» значною мірою зводили нанівець ініціативу знизу. Наприклад, голова профспілки гірників полюбляв вислів «коротше крок» — порожню фразу, запозичену ним із солдатського лексикону. Підроблюючись під генштабістів, він казав: «Усі операції повинні бути координовані». Звичайно, з погляду тактики це були дуже розумні думки, але застосувати їх на практиці майже не можна було. Безперечно, і цього разу, при обговоренні біберського питання, не було б ухвалено ніякого рішення, якби заступник не вніс пропозиції, щоб товариш із Гельнгаузена висловив свої погляди в цьому питанні, бо ж воно, звичайно, йому дуже близьке. Збори також погодилися, щоб слово надали чужакові. Гельнгаузенський секретар обмежився розповіддю того, що йому говорив Альбін. Від висловлення своїх власних думок він благородно утримався.

Його розповідь справила на присутніх не однакове враження. Другий уповноважений багато разів схвально кивав головою, а соціал-демократи виявляли подив. Вони

вважали, що він однобічно висвітлив питання про злидні та голодну платню в шістдесят три пфеніги. А коли гірники збираються страйкувати, то нехай собі страйкують. Біберський рудник знаходиться в такій місцевості, в якій, на їхню думку, робітники ще політично не прокинулися. Звичайно, якби Бібер знаходився поблизу великих промислових міст, було б зовсім інакше. Вони вважали, що страйк робітників у районі, де переважає сільське господарство, справа безнадійна. На це вони, звичайно, не підуть. Нехай осоромиться комуніст, якщо він візьме на себе відповідальність, а вони при голосуванні утримаються. Як вони передбачали, другий уповноважений взяв на себе відповідальність за страйк. Проголосували. Троє голосів, у тому числі голос гелінгаузенського секретаря, було подано за страйк. Четверо утримались, проти не голосував ніхто. Профспілкові діячі склали свої папери і закрили засідання. Біберський страйк був насилу схвалений вищими інстанціями.

Після численних злив і гроз над Бібером знову засяяло тепле серпневе сонце. Селяни працювали на полях, косили хліб і на рипучих, запряжених коровами возах звозили його в комори.

Фруктові дерева при дорозі були рясно обвішані яблуками, а старі жінки ходили в ліс по гриби, які можна було продати Грюнбергові, торговцеві худобою. В Шлессарті рідко хто їв гриби.

Велика розкиданість окремих об'єктів, які належали до підприємства, ускладнювала для шахткому підготовку страйку. Якщо хто збирався відвідати одну по одній всі штольні, він повинен був витратити на це дві з гаком години. Ось тут знаходиться штольня, що приймає гірників, які прибувають на роботу з Візена, з боку баварського кордону. Ця штольня знаходилася ще вище від «Струмка», коло свердлового колодязя, за що цю штольню називали «Колодязною штольнею». Друга штольня знаходилася коло дороги на Фраммерсбах, нею користувалися гірники з Кемпфенбрунна і ті робітники, які приходили з леттгенбруннського табору біженців. Загалом майже половина всіх гірників працювала у віддалених шахтах, і шахтком не мав змоги зібрати їх усіх в одне місце. Ще кількома днями раніше Альбін відрядив на віддалені

об'єкти молодших товаришів, які повинні були, провівши спочатку голосування, підготувати там страйк.

У штольні, яка знаходилася на фраммерсбахській дорозі — в пам'ять останньої імператриці вона ще зберегла назву штольні «Августи-Вікторії», — хлопці домоглися хороших успіхів. Але в тій штольні, яка знаходилася коло самого баварського кордону, виявилися незгоди. Там виступив один упертюх родом із Візена, якийсь Флекенштейн, котрий категорично заявив, що бог заборонив страйкувати. Він навіть добалакався до того, що заявив, ніби про це можна прочитати в біблії. Хоч усі й сприйняли цю промову з поблажливою посмішкою, а якийсь робітник з Візена торкнувся пальцем голови і нагадав Флекенштейну те місце в біблії, де сказано, що блаженні ті, що бідні розумом, але все ж таки цей чоловік справив своїм виступом певне враження, бо ніхто з його села не виступив одверто на захист страйку. Цей чоловік зумів їх залякати, бо священик завів у Візені досить деспотичні порядки. Він установив, кому піти в рай, а кому в пекло, і заповідливі богомольці із шкури пнулися, щоб улаштувати покараному священиком пекло вже на землі. До цього треба ще додати, що Флекенштейн був братом пекаря, єдиного, хто у Візені випікав хліб, і тому робітники не могли дозволити собі зіпсувати з ним відносини.

Раніше Флекенштейн любив легке життя, по-дурному розтринькав батькову спадщину і тому змушений був тепер працювати.

Він докладав усіх сил, щоб його вважали побожним, цим він хотів виправити свої помилки. Люди, послані Альбіном в «Колодязну штольню», були перед Флекенштейном безсилі.

Ця штсльня завдавала Альбінові великих турбот. Коли в Бібері і на штольні «Августи-Вікторії» вже проголосували за страйк, гірники «Колодязної штольні» досі ще вагалися. Голосуванням на інших об'єктах товариші могли бути задоволені. В Бібері за страйк проголосувало вісімдесят процентів, а в «Штольні імператриці» ще більше.

Альбінові нічого не лишалося, як самому піти на «Колодязну штольню» і з'ясувати становище.

Коли він прийшов туди, гірники стояли коло входу і дискутували. Найголосніше горлав Флекенштейн, він так кричав, ніби хотів, щоб ніхто більше не міг розкрити рога.

Альбін якусь хвилину слухав його, а потім запитав, чи не хоче він виголосити справжню промову?

— А може, влаштуємо трибуну або навіть церковну кафедру? — сказав він. — Згори ж краще говорити.

Побожний Флекенштейн спантеличено подивився на нього. Йому відібрало мову. Коли дехто з присутніх почав з нього сміятися, він зовсім розгубився і віддав Альбінові поле бою.

Альбін ввічливо вклонився Флекенштейну, начебто бажаючи сказати: ви ж дозволите? Він почав з того, що до нього дійшли чутки, нібито Флекенштейн є братом багатого візенського пекаря, чи це правда? — запитав він.

— Так, це правда, — похвастався візенець, — він багатший за всіх селян Візена.

Інші, сміючись, підтвердили це. Альбін продовжував:

— Чи брат давав вам коли-небудь хліб даром?

— Іноді давав, — сказав Флекенштейн, який не розумів, куди Альбін хилить. — Він добрий брат, — підкреслено додав він.

Альбін кивнув головою.

— Чи ви завжди маєте доволі харчів? — спитав він. Флекенштейн засміявся.

— Ах, боже мій, про це я ніколи не сушу собі голови. У мене завжди є доволі харчів.

— Гаразд, — сказав далі Альбін, — значить, ти зовсім не зацікавлений у підвищенні заробітної платні і тому не хочеш брати участь у страйку? Чи, може, ти не хочеш страйкувати тому, що це не подобається священикові?

— Не тому, — Флекенштейн зробив паузу, — а гроші, гроші, власне, мені завжди згодилися б. Але у мене є принципи, авжеж, і саме тому я й не страйкую.

— Він не хоче страйкувати заради своїх принципів, — сказав Альбін, — ви чули, товариші. А ми страйкуємо тому, що ми голодні, бо у нас нема одяжі, бо ми не знаємо, як прожити на ці жалюгідні шістдесят три пфеніги на годину. — Потім він розповів про те, як проголосували інші штольні. Коли він зачитував результати голосування, по кожній зміні зокрема, гірники, які стояли позаду, заплескали в долоні, оплески посилювалися і наприкінці плескало вже багато людей. — Невже ви хочете завдати удару в спину своїм товаришам, невже ви хочете допомогти директорам і спекулянтам?

Після цих слів знову залунали оплески.

— Ні! — гукнули деякі робітники.

— Чи, може, ми почекаємо, поки вони добровільно збільшать нам погодинну платню? — вигукнув борода-тий робітник.— Ми скоріше помremo, ніж доживемо до цього.

Коли Альбін знову перейшов до головного, він побачив, що добився успіху і на «Колодязній штольні».

Вимоги про збільшення заробітної платні були своєчасно передані директорові Ціммерману. На дванадцять пфенігів на годину більше — це збільшення становило загалом суму в сімдесят п'ять пфенігів. Ціммерман швидкою поштою надіслав відношення шахткому у Вейльбург до головного управління і став з цікавістю чекати, що там вирішать ті верховоди. На думку Ціммермана, тут ішлося про принципи. За післявоєнні роки все пішло шкереберть. Наскільки він міг розібратися, становище вже істотно змінилося... На його думку, тепер уже можна було не допускати, щоб робітники диктували свою волю, тепер підприємці вже знову стали сильними.

Альбін чекав на переговори. «Вони захочуть, напевно, поторгуватися,— думав він.— Якщо до понеділка не буде відповіді, у вівторок ранком ми починаємо страйк». Надійшла телеграма з Вейльбурга. Ціммерман розпечатав її і прочитав: «Відмовлено». Він велів покликати Дебуса і мовчки подав йому телеграму. Альбін узяв її і повісив на чорну дошку.

Страйк не починається доти, поки в серцях учасників не визріє тверде рішення. Спільне зусилля, суцільне полум'я обурених, революційних думок жевріло в усіх серцях. Кожен бере участь у страйку. Кожен робить усе можливе, щоб страйк мав успіх. Коли робітники рудника рушають демонстрацією до шахтоуправління, з ними йде невидимий барабанщик. Зімкнуті ряди посуваються вперед, у напрямку фабрики. «Щільніше зімкнімося, товариші, щоб ворог не вдерся в наші лави!»

Але страйк підтримали не тільки гірники, а й сім'ї працівників рудника. Роздрібна бакалійна крамниця Генріха Штумпфа пожертвувала на одноденний обід бульйон у кубиках, горохову ковбасу і величезну партію вівсяних пластівців. Хоч деякі пакунки були вже погризені мишами і продавати в крамниці їх не можна було, але на громадській кухні вони могли придатися. Альбінів батько, селянин Дебус, об'їздив возом Реріхт і збирав картоплю

та всіляку городину, приймаючи також і сало, і м'ясо. Кожен селянин дав глечик молока для дітей страйкарів.

У вівторок після обіду з Гельнгаузена велосипедом приїхав секретар профспілки. Він міг жити у Альбіна, бо передбачливий батько родини, котрий наперед провидів, як шумно буде в його квартирі, відправив Мільхен до її матері в Леттгенбрунн, бо вона мала незабаром родити, або, як казали в селі, була на останніх днях. Так було краще, вона не зносила хвилювання, і тому повинна була повернутися після переможного завершення страйку. Альбін запросив свого гостя вигідно влаштуватися в його домі. Місця там було досить.

Двоє людей, для яких сама думка про страйк була не-нависна — директор та його друг лісничий, — безперестанку поширювали серед населення чутки і гасла, які, проте, не робили ніякого або майже ніякого впливу. Кожна людина в містечку пам'ятала директора ще з тих часів, коли його життя було в повному розквіті, і знала, що він собою являє. Щождо лісничого, котрий доносив на кожну стару жінку, яка коли-не-коли без дозволу насмілювала-ся зібрати в лісі оберемок хмизу, то він не мав ніякого впливу на події. Коли ці паразити були проти страйку, значить, біберці мали зайву підставу бути за нього. Серйозніше, ніж до цих двох, треба було поставитися до чоловіка, який прибув з головного управління у Вейльбургу і привіз із собою плакати. Та дирекції навіть вивісити ці жовті аркуші було важко. Воратар, який мешкав на руднику, відмовився зробити це, бо він, за його висловом, також брав участь у страйку. В присутності чужака з Вейльбурга, Ціммерман зразу ж вигнав його з підприємства. Він полюбляв удавати з себе сильну людину. Воратар, засунувши руки в кишені, пошкандибав до воріт, затримався трохи коло страйкових пікетів, а через півгодини з задоволеним виглядом повернувся назад до своєї жінки і дітей. Під регіт робітників, які стояли коло воріт, Ціммерман сам розвішував плакати.

Коли Альбін вів секретаря на територію шахти, щоб показати розташування робітничих пікетів, на зовнішній стороні муру вже висіли жовті листки. Альбін підійшов до воріт. Там повинен був стояти страйковий пікет. Він побачив купку жінок і дітей, серед них виділялися підлітки, які видряпувалися по ґратах огорожі або вже сиділи на мурі. Але більшість людей оточила щойно виві-

шений аркуш паперу з друкованим текстом, і худорлявий гірник, який працював на штольні «Августі-Вікторії», голосно читав: «Робітники, ви зраджуєте Німеччину!» читав він по складах великі, надруковані жирним шрифтом літери. «Управління крупівських заводів надає вам останню можливість приступити до роботи, якщо на протязі 24 годин ви знову займете свої робочі місця. Якщо ви відмовитеся, вам доведеться самим відчувати наслідки цього. Подумайте про своїх жінок і дітей, тримайтеся далі від комуністичних агентів та їхнього нашіптування». Такий був текст. Не всі сміялися з головного управління, яке, очевидно, таки зичить добра робітникам. Адже ж робітники жили від получки до получки. Коли вони перестануть одержувати гроші, це буде катастрофа.

В цю мить перед плакатом стала молода жінка, її привів із собою худорлявий гірник. Вона хотіла піти з ним, бо цей страйк був і її страйком.

— Не давайте себе залякати,— сказала жінка,— коли ми об'єднані, ми сильніші за всіх директорів. У нас нема зайвих грошей, тому ми й прийшли сюди.— Піднявши руку, вона зірвала плакат, зім'яла його і з виразом огиди на обличчі кинула на землю. На заржавілих залізних ґратах повисли клапти жовтого паперу.

Альбін уважно дивився на жінку. Він подумав про той час, коли він і Мільхен були такими ж молодими, як вона. «Ми тоді якраз заручилися, я повинен був виступити за кайзера...» Худорлявий гірник збентежено потяг свою жінку до себе. Він боязко подивився спочатку на Альбіна, а потім на чужака. «Це заборонено!» докірливо сказав він їй. Він сказав це лише для того, щоб взагалі щось сказати.

Альбін показав йому, що заборонено, він підійшов до другого плаката і зірвав його.

Секретар з Гельнгаузена не сказав ще нічого. Він тільки широко відкрив очі і дивився на все, що було важливого. Всі люди, що ходили працювати в шахту або на поле, робили спільну справу. Тут маленька жінка, стоячи поряд із своїм чоловіком, допомагала страйку, начебто воно мусило так бути. Селяни збирали возом пожертви. Навіть крамар привіз на кухню, яка варить для робітників, безплатний суп. Двадцять років крамар брав у них гроші, а тепер він робить щось і для них. Але найбільше здивувало секретаря те, що торговець худобою і гуртівник щетинного товару Грюнберг, найбагатший з місцевих

людей, пожертвував на користь страйкарів доросле теля. Це не зупинило бурчання кухаря, завідувача рудникової душової, який сказав:

— Авжеж, золоте теля він, звичайно, залишив собі, Альбін заборонив такі теревені. Він краще знав Грюнберга. Ніхто не міг заперечити, що він людина порядна.

Кожен день володаря рейнської промисловості Фрідріха Круппа фон-Болен-Гальбаха був заповнений до останньої хвилини. Цей стрункий, худорлявий чоловік з високим, гладенько виголеним черепом не належав до тих людей, які ледарюють тому, що мають гроші. Багатство повинне весь час зростати, майно більшати і ширшати. Він ніколи не дозволяв собі відпочивати. Навіть у неділю, коли інші йшли на прогулянку, пан Крупп знаходив для себе заняття. Він виходив у сад, у парк, що оточував його величаву «Віллу Хюгель». Там він перекопував землю, садив дерева або з допомогою косарки розчищав площадку для гри у гольф, що нею він ніколи не користувався, але збирався залишити своїм дітям. Простий, підперезаний фартухом, він мав вигляд садівника, «рядового німця», який жив на світі не для того, щоб бути щасливим, а щоб виконувати свій обов'язок. Репортери великих газет усього світу знімали його або в такій позі, або коли він стояв, спершись на лопату, або коли він зрізав троянди. Ці фотографії сприяли популяризації особи крупного промисловця серед громадськості.

Про особу крупного магната, про його величезне багатство ходило багато анекдотів, але найкращий був той, в якому розповідалося, як він власноручно побив і вигнав з Тіпсі-бара директора, котрий замість працювати, бо до обіду ще був час, фліртував з танцюристкою. Він не вимагав довгих промов, він любив короткі, стислі вислови. Сам дуже скупий на слова, він говорив лише уривками, навіть натяками, як полководець. Приймавши якесь рішення, він повідомляв про нього. Те, що він говорив, набирало сили раз і назавжди. Вставав він рано, випивав на сніданок склянку молока, з'їдав шматок хліба з повидлом, а потім їхав у контору і рівно о восьмій годині починав свою роботу. Він відзначався великою пунктуальністю і завжди був на своєму місці, за винятком тих частих випадків, коли йому доводилося виїздити.

Потиснувши всім руки, як директорові, так і секретареві, він зичив доброго ранку панночці, що сиділа за друкарською машинкою, йшов у свій кабінет і зразу ж вислухував від чергового директора звіт за вчорашній день. У такий спосіб він ознайомлювався з усіма подіями, що стосувалися його заводів, і давав щодо них свої розпорядження.

Той, хто звітував, завжди починав свої повідомлення з географічних даних. Він говорив, а Крупп записував найголовніше.

— Крім того, — казав директор, — наша вейльбурзька дирекція сповіщає, що на кобальтових рудниках у Бібері, в Шпессарті, вибухнув страйк. Гірники вимагають підвищення заробітної платні на дванадцять пфенігів на годину, разом це становить сімдесят п'ять пфенігів.

Всемогутній дивився у вікно і дряпав щось у своєму блокноті. Чи думав він про Шпессарт, про робітників? «Кобальт, коштовна кобальтова руда, небагато її в Німеччині», думав він. Він записав на своєму аркуші «акції кобальтових руд». У біберських рудниках нічого вже нема, ще під час війни там були труднощі. Далі він записав на аркуші: «результати видобутку».

Тимчасом директор продовжував доповідати. Коли він закінчив, Крупп натиснув на письмовому столі кнопку, і в кабінет увійшло кілька чоловіків і жінок, щоб писати під його диктовку.

Виявилося, що практично кобальтові родовища в Бібері були вичерпані, видобуток руд упав, витрати на рудник в останні роки зросли. «Отже, нерентабельно». Спочатку це було все, що сказав Крупп. Він думав. Стенографісти, яким нічого було робити, з нудоти барабанили олівцями по паперу, так, щоб шеф цього не бачив, він цього не любив. «Тепер нам більше не потрібна кобальтова сталь, тепер мир», думав Крупп. Скільки він ще триватиме, невідомо. Взагалі, його сердило все це шпессартське володіння, яке він дозволив державі нав'язати собі. Якби це була Лотарінгія, але Шпессарт, який ледве животіє. Крупп підвівся. Він закінчив міркувати.

— Пишіть, біберський рудник закрити... По змозі основний персонал, я хочу сказати, старих, заслужених робітників, візьме на себе вейльбурзьке управління; директор, заждіть-но, як його там звати... Ціммерман, правильно...

У нього була добра пам'ять на прізвища. Спочатку він хотів перевести Ціммермана в Ессен. Йому подобалося щоразу залучати до роботи в головному управлінні нові сили. Незабаром він знову відправляє їх, але в Есені вони чогось навчаються. Довідавшись, що Ціммерману вже шістдесят років, він махнув рукою, мовляв, не треба, дякую! Нехай вейльбуржці проведуть ліквідацію, всі придатні до вжитку піднімальні машини вилучити і привезти сюди, так, — він ввічливо вклонився.

— Прошу вас, панове, дати дальші розпорядження.

Його стенографістка, худорлява, немолода вже паночка, згорнула блокнот для стенограм і пішла до своєї друкарської машинки. Бували хвилини, коли її охоплював страх перед цим володарем грошей, золота і людського життя, перед цим безбарвним сірооким чоловіком з рідким, брудносірим волоссям. Одним своїм словом, одним рухом руки він робив безробітними і нещасними сотні людей. Її спритні пальці почали так бігати по клавішах, що ті аж гучно задеренчали, та скоро вона вже стала думати про зовсім інше — про свою хвору матір, якій вона не може допомогти.

В долині Бібера минали дні — вівторок, середа, четвер. У п'ятницю профспілка виплачувала кожному страйкареві п'ять марок і до цього давала йому ще й брошуру. Звичайно, цього було мало, але ще добре, що організація взагалі могла допомогти.

Щоб добре використати цей вільний час, Альбін намагався залучити колег по зміні до навчання й бесід. Але в цьому йому мало щастило. Більшість думала: «Краще піду в ліс по дрова, тоді взимку буде принаймні чим топити». До Альбіна прилучилося лише п'ять чоловік, які слухали, що він розповідає про кризи капіталізму.

Нарешті в суботу прийшов швейцар і передав записку від Ціммермана, який запрошував шахтком і колектив рудника зібратися на шахтному дворі для заслухання важливої заяви управління. Швейцар, крім того, розповів, що з Вейльбурга прибуло троє людей в дуже урочистих чорних костюмах.

Ці новини поширилися з блискавичною швидкістю. Всі, хто міг ходити, — жінки, діти і чоловіки — широкою колоною рушили до рудника. Альбін був одним з перших.

Позаду нього крокував юнак з білим транспарантом, прибитим до жердини: «Збільшити заробітну платню на двадцять пфенігів, не менше!» Він написав це сам і дуже цим пишався. В колоні лунала пісня «В добрий час, штейгер ось іде», і «Браття, до сонця, до волі». Коло воріт колони на мить зупинилася, потім широкі ворота розчинилися, і біберці заповнили фабричний двір.

Відряджені сюди з Вейльбурга люди, частково вже знайомі Ціммерману, передали директорові в кабінеті звістку, що рудник закривається, причому негайно.

Хоч Ціммерману і відомо було, що головне управління вже протягом кількох років діє в цьому напрямку, він дуже злякався.

— Пробачте, панове, але спочатку я повинен випити чарочку за цю звістку,— пробелькотав він.

Він вийшов і повернувся з чотирма склянками в руці. Наливши їх твердою рукою, він сказав «будьмо» і вихилив горілку.

Прибулі зразу ж повідомили його, що він особисто не зазнає на цьому ніякої шкоди. Якщо він хоче, то може переселитися в Вейльбург, якщо не хоче переїздити, то може безплатно мешкати тут і жити на свою пенсію...

— Після стількох років бездоганної служби,— один з прибулих з пошаною підняв склянку,— ви можете собі, звичайно, дозволити піти на спочинок і нарешті по-справжньому присвятити себе своїй сім'ї.

Присвятити себе сім'ї? Це було б для директора Ціммермана дуже сумнівною втіхою. Він похитав головою, виявивши цим, з одного боку, подяку, а з другого боку, скромність.

— І незчуєшся, як підеш на брукт, а ти б міг ще так багато зробити.

Двір був повен людьми. Населення Бібера чекало тільки на директора і трьох прибулих з Вейльбурга. А ще довго ніхто не з'являвся, Альбін піднявся нагору і постукав у директорський кабінет.

— Зайдіть! — гукнув Ціммерман.

Альбін увійшов.

— Всі вже зібралися,— сказав він.

Директор кивнув головою.

— Добре, скажіть людям, що ми зараз вийдемо.

Альбін вийшов.

— Хто це заходив? — спитав один з вейльбуржців. — Чи не той обер-штейгер, якого ви так хвалили?

— Бороць боже! — відповів Ціммерман. — Це найзапекліший, найнебезпечніший підбурювач на всьому руднику. Він найрадикальніший з усіх.

— Але ж він має вигляд добре вихованої людини, — сказав один з прибулих, який сидів у кріслі, попихкуючи сигарою.

— Добре виховані — це найнебезпечніші, — заявив Ціммерман. — Я дивуюся, як ця зграя на дворі ще не галасує, що я не виходжу. Я можу вам лише сказати, — при цьому директор голосно застогнав, — що останнім часом тут траплялися у мене такі речі... і не питайте. Вони роблять зі мною все, що їм заманеться.

Коли двері шахтоуправління відчинилися і всі четверо вийшли на двір, запанувала тиша, розмови стихли. Всім цікаво було, що станеться. Альбін подумав: «Приймуть вони наші вимоги чи ні?» Щось непокоїло його, він уявляв собі все це інакше, без переговорів, якимось зразу, справа здавалася йому дивною. Один з незнайомих людей із Вейльбурга вийшов наперед. Він церемонно розгорнув аркуш паперу і високим голосом, який здався робітникам дуже театральним, почав читати оголошення. Вони почули, що рудник буде закритий.

Це чули всі. Їхній рудник закривається. Всередині групи робітників штольні «Августин-Вікторії» стояла маленька жінка, та, яка із своїм чоловіком брала участь у страйкових пікетах і зірвала плакат. Спочатку вона подумала: «Це тільки виверт, авжеж, це трюк підприємців, не більше». Та коли промовець, продовжуючи говорити, обґрунтував ці заходи головної дирекції нерентабельністю рудника, вона зрозуміла, що це правда. Вона не могла собі так швидко уявити всіх наслідків цієї події. «Чоловік буде без роботи. І у мене не буде що варити...»

«Закриття рудника означає, що не буде роботи, а бути безробітним — значить голодувати», думав Альбін, стоячи попереду, майже в першому ряду. Він спостерігав промовця, позаду того стояв Ціммерман, глузливо дивлячись на Альбіна. Цей погляд уперше завдавав йому болю. Рудник закрито, це кінець. Що тепер буде, він не міг собі уявити. Життя втратить сенс без роботи.

Тимчасом слово взяв Ціммерман:

— Ви бачите самі, що з нами скоїлося,— елебно промовив він, начебто бажаючи сказати: «Діти, ми все одню загинули, давайте ж помиримось».— Ціною багатьох зусиль і жертв,— кожен із нас вніс повною мірою свою працю,— постало це підприємство, воно процвітало, а тепер загибає.

Комусь ці слова не сподобалися, і він засвистів. Не звертаючи на це уваги, Ціммерман продовжував. Він склав руки і сказав:

— Не будемо питати, чому і навіщо вжито цих заходів, все залізо нашого рудника підняте на гора. Бог не схотів, щоб тут вирости більші жили. Він до цього часу направляв і боронив нас, він і в майбутньому не позбавить нас свого благословення.

Знялася буря протестів, ці слова не сподобалися навіть і найпобожнішим. Виступив другий чоловік із Вейльбурга і пояснив, в якій формі гірники повинні подавати прохання на виплату пенсій. Це стосується, звичайно, тільки старих. Цими суто технічними питаннями і завершився цей день, що, як гадали робітники, мав бути днем їхньої перемоги.

Альбін сумно йшов додому в супроводі гельнгаузенського профспілкового секретаря. Що тепер буде без рудника? Красивими словами нашим гірникам не допоможеш.

Другого дня Альбін, стомлений і змучений, зібрався в дорогу, щоб відвідати свою Мільхен у домі свекрухи. З гнітючим почуттям піднімався він на гору, повільно, як піднімається мандрівник, що бреде здалека. Коло лісу, на вершині, він ще раз озирнувся навколо. Внизу по лугах, там, де буйно розрослася ліщина, протікала річка Бібер. Чагарник супроводив її звивисту течію до самого містечка. Хати в долині здавалися крихітними. Він бачив маленький батьків двір у Реріхті, біберську церкву і пошту, а за горою, невидимий для його очей, лежав металургійний завод. З його димаря коло пивниці вже більше не підніметься дим. Рудник закритий. Він одвернувся і пішов крізь ліс у напрямку Леттгенбрунна.

Біля воріт він застав Мелу, вона саме чистила хлів. Сміючись, вона пішла йому назустріч і потиснула йому руку.

— Вона чуває себе добре,— сказала Мела.

Мільхен сиділа на кухні біля матері і чистила картоплю.

— У тебе поганий вигляд,— сказала Фердінанда,— з'їж щось.

Вона присунула йому молока, хліба і ковбаси. Мільхен досить було тільки глянути на нього. Вона відразу зрозуміла, що він і його товариші програли.

— Ти, певно, втомився,— ніжно сказала йому дружина.

Альбін похитав головою.

У маленькій кухні панувало роздратування.

— Скільки раз я тобі говорила, щоб ти зачиняла вікно, адже ми живемо не в місті,— сердито сказала мати,— я не хочу, щоб у мене на кухні були мухи.

«Краще вийти мені з хати», подумав Альбін.

Йому хотілося ще трохи подихати свіжим повітрям. Фердінанда поралася коло плити.

— Ти ще колись з'їдеш з глузду. Ваші страйки, завдадуть вони коли-небудь лиха цілому світові.

Альбін грюкнув дверима і пішов до Мели. Лише коли вони були вже далеко від хат, він розповів їй про події останнього тижня. Авжеж, Мела була людиною іншого складу, хоч і побожною. Він пояснив їй усе. І те, як це сталося.

— Спочатку все було так добре і здавалося, що ми переможемо, але потім...— він замовк на хвилину.— Потім вони закрили рудник,— сказав він на закінчення.

Мела слухала уважно, зрештою, її Віллі так само працював на руднику. Якби він був живий, вони не програли б, ні, звичайно, ні. Звісно, у неї б так само були діти, як у сестри. Їй не пощастило.

Вночі у Мільхен почалися перейми. Мела вбігла в кімнату.

— Ану, Альбіне, вставай! Мати в кухні вже ставить воду на плиту.

З Мелиної кімнати, де спала Мільхен, Альбін почув її зойки.

— Мерщій біжи до куми, мерщій, поспішай! Вона живе коло пошти, перша хата справа.

Мела також була схвильована. Не заправивши сорочки в штани, Альбін побіг до повитухи.

Жінка, яка виконувала ці обов'язки, була сестрою крамарихи. Альбін ніколи не думав, що така стара і потворна бабуся може відігравати таку важливу роль, тепер він

у цьому переконався. Йому здавалося, що вона одягалася недосить швидко.

— Швидше, дорога бабусю, поспішайте, мерщій, бо ви ще спізнитесь.

Стара жінка лише засміялася, вона була спокійна.

— Коли ви зачинали дітей, я гадаю, ви робили це швидше.

Він приніс нагору маленьку ванночку з гарячою водою. Мільхен лежала, витягнувшись на постелі, і мучилася. Руки її стискали край ліжка.

— Дайте їй рушника,—сказала досвідчена жінка,—щоб вона могла за щось ухопитися.

Пальці Мільхен м'яли полотно. Тіло її корчилося від болю. Вона здригалася. Сухожилля її тіла розтягалися, м'язи сіпалися, вона напружувалася, щоб випхнути із свого лона дитину.

Серйозний і розсудливий Альбін не уявляв собі, що це відбувається так болісно. Щоб не бачити страждань дружини, він одвернувся і почав дивитись у вікно.

Вкриті потом обличчя молодої матері змарніло від болю. Вона зціпила зуби від муки.

— Кричи, доню, кричи,—сказала кума,—коли ти кричатимеш, біль пройде швидше.

Альбін запитав себе, чи варто терпіти таку муку, щоб народити дитину на цей жорстокий світ. А хіба його мати не мучилася так само? Його хороша Мільхен страждає, а він заходить у роздуми. Його залила хвиля ніжності до Мільхен. Він притиснув свою гарячу голову до холодної шибки. В кімнаті запанувала тиша. Мела тихо торкнулася його плеча.

— Народився хлопчик, Альбін,—промовила вона.

ДІТИ

Коли рік почав хилитися до кінця, вітер геть прогнав хмари з осіннього неба. Сонце ще раз зогріло землю, яка відчула перший ранній подих зими. Нічний мороз пофарбував листя придорожніх яблунь у жовтий колір.

Настав час, коли Альбін Дебус видавлював власне вино. Воно не було якимось особливим, це було просте вино з шипщини. Але Альбін вихваляв його, його міцність, його солодкість. Крім того воно було корисне для

здоров'я. «Воно кровотворне,— говорила в селі торговка травами,— і помагає проти ревматизму». Хто хотів пити, завжди знаходив для цього привід. Тим самим, чим був для жителів Франкфурта яблуневий квас, для заможних бюргерів у місті рейнвейн, а для фабрикантів малага чи бордо, було для Альбіна його саморобне «вино радощів», видавлене із зібраних ним ягід шипшини, з червонощоквих плодів диких троянд. Самі вже прогулянки за живопліт і збирання давали Альбінові радість. Шлях цей був тернистий. Мільхен і він вдягали для цього найстаріший одяг: Альбін — штани, які вже не були потрібні для роботи на шахті, а вона — латану спідницю.

— Коли я жила ще в Гельнгаузені,— розповідала Мільхен,— там щороку в лютому влаштовувалися «лахмітні бали». Ти не можеш собі уявити,— хихикала вона,— що ми на себе одягали. Ми виходили танцювати в таких старих спідницях, в якій я ходжу з тобою збирати троянди.

Альбін посміхався. Взявши сумки і кошики, вони йшли до довгого живоплоту, який простягся по Замковій горі, під лісом, між скошених полів. Боячись гострих колючок, Альбін довгою палицею розсував пір'ювате листя кущів шипшини і пробирався за живопліт. Мільхен збирала тільки скраю. А він видирався високо на вершину, там висіли найбільші і найдостигліші ягоди.

Коли закрили рудник, Альбін став допомагати в маленькому господарстві свого батька в Реріхті. В Бібері для чоловіків не було тепер ніякої пристойної роботи. Альбін звик з дитинства працювати на полі, тож він робив це й тепер. Він прибирав і порядкував у дворі, наводив там лад, де йому вказував батько. Вони щоразу сперечалися один з одним про те, який має бути цей порядок. Старий Дебус не хотів зрозуміти, що на його подвір'ї повинен бути такий самий порядок, як і на підприємстві. В Реріхті багато селян були ще забобонними. Старий Дебус не становив винятку. Він ще вірив і в те, що існують карлики і гноми, і в те, що буде нещастя, коли корова телиться під час стояння молодика в небі. Коли хтось перекидав молочне відро, поставлене матір'ю на дорозі, він казав:

— Це добре. Домовики забрали собі молоко.

З другого боку, домовики дбали й про те, щоб стало краще. Альбін не вірив у домовиків, він вимітав сміття

з хліва, їздив на поле і косив пашу. До жоси він звик так само, як до гірницького кайла. Його батько обдаровував його, як і домовиків, продуктами. Тому його і Мільхен не дуже обсадали турботи про хліб насущний.

Альбін загубився десь серед кущів шипшини. Мільхен уже не бачила чоловіка. Вона чула тільки тріск у кущах і приглушену лайку, коли він чіплявся за колючі гілки. Тут павуки натягнули своє павутиння. Сполохана Альбіном кропив'янка стрибала в усі боки, тікаючи від нього. Цей дорослий чоловік, який зберіг ще дильний погляд хлопчика, помітив тут її кругле гніздо, збудоване з кори і трави невисоко над землею.

Мільхен, певно, вкололася.

— Ой! — почув Альбін позаду себе її крик. — Ой, ці прокляті колючки!

Він обернувся, наскільки йому дозволив чагарник.

— Будь обережна! — крикнув він дружині.

Та ці слова були ні до чого, на руці у Мільхен була вже рана, і з неї текла кров.

— Не розкидайся порадами, я вже подряпалася, — відповіла вона.

Альбін покинув своє місце — тут би він, напевно, багато зібрав — і почав пробиватися назад.

— І чого це ти весь час тікаєш від мене? — сказала вона з докором.

Альбін обережно витер рану.

— Це не так страшно, — сказав він, — тільки не забрудни.

Йому не було чого боятися, Мільхен буде обережна. Вона поставила на землю до половини наповнену сумку. Руку вона підняла вгору. Про те, щоб вона збирала, вже не могло бути й мови. Альбін сам збирав тепер за живою плотом. Мільхен лише супроводила його.

— А чи можна купити вино із шипшини? — спитала вона.

Альбін ще ніколи не купував його. Інше вино він купував.

— На нашому весіллі, пам'ятаєш?

Мільхен пригадала собі.

— Це був рейнвейн чи мозель?

Точно вона вже не пам'ятала.

— Одне з тих вин було кисле, правда, Альбін? — спитала Мільхен.

Він пояснив їй.

— Мозельське вино кисле, його п'ють чоловіки. Коли я був на військовій службі в Бутцбаху, ми також пили мозельське вино.

З рани Мільхен вже перестала текти кров.

— Чи мені вже можна опустити руку?

Чоловік дозволив їй.

— Для жінок найкраще пити солодкий лікер, правда? Альбін сказав, що лікер дуже дорогий.

На небі, з західного боку, показалися маленькі хмари. Вони були багряного кольору, і сонце обрамило їх яскравим сяйвом. Поволі ставало прохолодно. Надходив вечір. По той бік долини небо було синявочорне.

— А багато вина купує Грюнберг? Як ти гадаєш, чи він кожного вечора випиває пляшку вина за п'ять марок?

— Чого ж йому не пити, коли він може собі дозволити це?

— Гм,— Мільхен замислилась.— Якби у мене й були гроші, я б не могла випивати кожного вечора пляшку вина. Ти чуєш, Альбін? Люди кажуть, що його дружина купила собі шубу. Вона придбала її дуже дешево, бо вони одержали знижку.— Настала пауза. Подумавши, Мільхен продовжувала.— А ти купив би мені шубу, якби тобі дали знижку?

Альбін збирав і збирав. Його сумка була майже повна.

— Залежно від того, яку знижку,— відповів Альбін.

Його дружина вже знала, що у нього нема грошей. «Краще б він купив мені шубу,— подумала Мільхен,— ніж купувати собі мотоциклет».

— Скажи-но, Альбін, що таке «вихухоль»?

Замість того, щоб відповісти, Альбін простяг їй свою повну сумку.

— Так, тепер дай-но мені свою,— сказав він, не повертаючись до її запитання.

Мільхен подала йому свою сумку.

— Вихухоль,— пояснив Альбін,— вихухоль це таке хутро. Якої тварини, я не знаю, може, верблюда.

— Та де там! — Мільхен не попалася на його гачок.— Шуба Грюнбергової жінки чорна, чи ти колись бачив чорного верблюда?

Альбін сам не бачив, але чув, що такі верблюди існують.

— Коли є білі верблюди, чому ж не може бути чорних?

Знявся вітер. Він заворушив гнучке гілля шипшини і заліз під куртку Альбінові, який досі ще не скінчив збирати. Стоячи коло нього, Мільхен з тремтінням притискає руки до грудей.

— А ти б хотів носити верблюже хутро? — запитала вона.

Альбін стріпнув сумку з ягодами, щоб переконатися, що зібрано вже досить.

— Я — чоловік, — сказав він, — я взагалі не ношу ніяких шуб. — Вони пішли додому.

Мільхен неушкодженою рукою розгойдувала наповнену сумку.

— А ти б хотів, щоб я, як пані Грюнберг, носила верблюже хутро?

Альбін посміхнувся.

— Чому ж ні? Коли у мене знову буде досить грошей, я куплю тобі верблюже хутро.

Мільхен продовжувала розвивати далі ці свої гарні думки.

— І тоді ми поїдемо до міста, в кіно або в театр. Куди ти схочеш.

Взявшись за руки, вони пустилися з гори, прямуючи до своєї хати.

Лісове відомство призначило в Бібер для нагляду за шпессартським лісом старого, вже сивобородого старшого лісничого. В основному це був добродушний старий чоловік, який лише раз на тиждень залишав свою лисячу нору, щоб пограти в дурня з Ціммерманом, колишнім директором рудника, і ще двома обранцями. Вони обговорювали господарські проблеми, і якщо старого мисливця все ж таки можна було вважати смирною людиною, то лише тому, що у нього випали зуби і він уже не міг кусати. Вдома він жив тихим життям, дбаючи лише про себе і поринаючи в спогади. В тісних, захаращених старими меблями кімнатах зі стін на відвідувача дивилися напхані кабанячі голови. Лише половина його багатой колекції рогів вміщалася на стінах, друга половина їх лежала на підлозі. Він не міг розлучитися з цими трофеями. Він замовив умілому ремісникові виготувати з відпа-

лих оленячих парогів, а якщо треба, то й з цілих рогів/стільці, лампи і коридорну вішалку. Всюди лежали і висіли кістяки вбитих тварин. Він збирав і ховав у шухляді щелепи підстрелених козуль, що, як відомо, не мають рогів, записуючи дати, коли їх було вбито. З того часу, коли він з доброзичливості чи з прив'язаності, залежно від того, як на це дивитися, взяв собі ще колекцію рогів, що належала його померлому другові, про порядок в його домі нічого було й думати. Дружина його померла, занадто рано довелось йому розлучитися з нею. Тому тепер парогі премійованих козлів валялися серед його верхніх сорочок. Біберський старший лісничий над усе любив полювання. Він курив свою довгу люльку і читав мисливську газету «Дичина і собака». Серед своїх колег він вважався майстром по підстрелюванню «зайвих» козуль на чужих ділянках. Іноді він сідав за стіл і писав у мисливську газету статтю, яка приносила йому велику славу і пошану. Він був почесним членом гельнгаузенського мисливського клубу і міг з гордістю оглядатися на прожитим життя.

Якщо старший лісничий мав славу, то його дільничні лісники мали роботу, хоч кожен з них наглядав за маленькою ділянкою, яка обіймала площу приблизно в 20—25 просік. Саме ця маленька робота і була важка. Дільничні лісники мешкали по селах коло своїх ділянок. У них було стільки роботи, що вони лягали відпочивати лише пізно ввечері, коли старший лісничий вже давно спав, заснувши за читанням своєї газети.

В Бібері, звичайно, також був дільничний лісник. Без пана Крейцера в Бібері нічого не могло відбутися. Він був ще молодою людиною. Лише кілька місяців тому він оженився. На відміну від його начальника, він не вважався професіональним мисливцем. З однаковим успіхом він міг би бути службовцем або купцем, тільки його зелений мундир свідчив про те, чим він був. Справжній мисливець сказав би, що йому бракує спокою, собачої спостережливості за природою, носа кольору червоного вина і люльки, яку мисливці називають носогрійкою.

Основним заняттям дільничного лісника Крейцера був нагляд за рубанням дров, залісенням та іншими лісовими роботами. Він щодня зустрічався з лісорубами. Здебільшого це були грубі люди, які неохоче слухались його. У них були свої власні трудові навички, з якими вони

не хотіли розлучатися. Але Крейцер добре знав, як їх приборкати. Порядок — це був його найвищий принцип — повинен бути всюди, і в лісі також. Особливо в лісі, якщо хочеш, щоб нічого не гинуло і не зникало. Він приманював і визискував їх з допомогою натуральної оплати дровами. Якщо вони робили не так, як він хотів, він не виплачував їм заробітної платні. Треба було тільки показати, що ти сильний. Ці селюки повинні відчувати, що він не слабкіший за них. Не можна сказати, щоб у Бібері його любили. Але він був потрібен. Кожен, кому доводилось купувати дрова — в Бібері опалювали тільки дровами, — ішов до нього, до маленького Крейцера. Цей лісник був не високий на зріст, може тому він був такий властолюбний, що під час служби в армії завжди стояв в останній шерензі.

Згодом біберці переконалися, що він не відмовляється від чарки горілки і охоче приймає в подарунок корзинку яблук. За ці знаки уваги, виявлені до нього, можна було сподіватися одержати взимку хороші дрова. Людям, яких він не любив, він дозволяв брати дрова лише десь далеко за горою.

Оскільки біберська громада теж посідала ділянку в державному лісі, членам волосної ради спало на думку нарубати цієї зими більше дров, ніж звичайно. Це треба було зробити тому, що після закриття рудника в містечку весь час зростало безробіття. Влітку шахтарі могли ще працювати у селян. Та що було їм робити взимку? Громада сподівалася, що продаж дров принесе в її касу таку суму грошей, яка дасть змогу організувати в Бібері нові робочі об'єкти. Отці міста мали при цьому на увазі створити тютюнову фабрику, для якої можна було б працювати і кустарно. Але спочатку треба було мати гроші.

Тож вони закликали чоловіків іти в ліс і рубати дрова за плату в шістдесят пфенігів на годину і півметра дров.

Альбін сидів на кухні біля плити, розрізав ягоди шипшини і вичищав ножем зерна з червоної м'якоті. Це заняття якраз підходило для безробітного. На підлозі дочка його Гертруда гралася з чужою кішкою. Мати пішла до його батьків у Реріхт по молоко, а молодший синок Альфред спав у своєму кошику. Гертруда намагалася напоїти кицьку з блюдечка чорною кавою, яку тварина не могла терпіти. Дівчинка не відступала. Спочатку вона спробувала добром. Нарешті, коли ніякі умовляння не допо-

могли, вона схопила ополоника. Кішка втекла і захова-лася.

Щось із півроку тому сім'я святкувала третю річницю з дня народження Гертруди. Святкувала гарно, з пирогами і трьома свічками. Мати пошила іменинниці платтячко, а батько подарував їй м'яч. З Реріхта прийшов дідусь Дебус з пакунком. Що було в ньому? Гертруді дозволили вилізти на стіл і дивитися, як його розпаковують. Що вона побачила? Ляльку, що мала вигляд «Червоної шапочки».

— Дідусю,— сказала Мільхен,— наша Гертруда ще замала, щоб гратися з лялькою.

Старий чоловік не повірив їй.

— То гаразд, тоді сховай її до наступного дня народження,— сказав він з прикрістю.

А тепер видно було, що Мільхен тоді помилилась. Гертруда вже з великою охотою гралася з лялькою, поводитися з нею дбайливо і обережно, як справжня мати. А коли лягала спати, то не хотіла залишати Лору, як вона називала свою ляльку.

Альбін насипав вичищені ягоди в оплетену сулію і залив їх теплою водою з цукром. Це називалося «залити сироп». Тепер рідина може стояти. Але їй краще стояти в теплі. Альбін підняв важку сулію і посунув її ближче до плити. Тепер сік буде бродити.

Коли прийшла Мільхен і поставила на стіл молоко, Альбін уже закінчив готувати вино:

— Завтра я піду,— промовив він.

— Куди ти підеш? — запитала Мільхен.

— Рубати дрова для громади,— коротко відповів він.

— Рубати дрова? — здивувалась його дружина.— Ти вже сказав про це батькові? — Вона вважала, що старий на це не погодиться.

— Навіщо питати батька? Чи ж мені весь час сидіти вдома, може, ще й сповивати малого або прати пелюшки? — Він різко штовхнув стільця.— Я вже домовився, завтра вранці я піду.

«Роби, як хочеш», подумала Мільхен, ставлячи молоко на плиту.

Альбін погладив її по руці.

— А добре було б, якби у нас було більше дров на зиму, а громада віддає їх задурно, за два дні вона платитиме мені цілий метр і, крім того, ще й гроші.

Він сів на стілець і посадив Мільхен собі на коліна.

Вранці лісоруби пішли на роботу. Лісник Крейцер по-вів їх до лісу. Всю дорогу він балакав.

— Тут вам роботи вистачить, шановні панове,— сказав він,— тут вам не доведеться ледарювати, як на руднику.

Люди похмуро йшли за ним піскуватими шляхами. За спиною лісника вони переглядалися. «Корчить із себе велике цабе», подумав Альбін.

Здавалось, ніби лісник чекав заперечень з боку робітників. Та ніхто не сказав йому й слова. Альбін ще ніколи не входив з такою неохотою в цей прекрасний ліс. Щоправда, він ще ніколи в ньому не працював, до цього часу він ходив сюди тільки на прогулянки. Він милувався стрункими стовбурами, густим верховіттям, що шелестіло вгорі. Лісник спустився вниз по косогору. Там стояли товсті буки, позначені білими плямами.

— Отут ви працюватимете,— пояснив Крейцер.— Десять таких дерев на день, ви справитеся. Зрубати, розпиляти, поколотити і розкласти по метрах. Для таких дужих людей, як ви, це дрібниця.

Люди поклали на землю сокири і пили. Ще ніколи дерева не здавалися Альбінові такими потворними, як сьогодні.

Альбін стояв коло підніжжя бука, на якому він зробив глибоку зарубку, і дивився, як стовбур повільно відділяється від свого цоколя і падає. Повітря сповнилося шумом і тріском. Альбін відскочив назад. Пролунав гуркіт: «Бум!» Лісовий ґрунт був такий пружний, що могутній стовбур відскочив на два метри. Для Альбіна це могло закінчитися погано. До нього підійшов лісоруб і сказав, щоб він не стояв біля дерева, коли воно падає.

— При цьому найчастіше трапляються нещасні випадки,— сказав він.

Альбін подякував за пораду, знову підняв сокиру і почав робити зарубку на новому дереві. Опівдні вони розпалили багаття і підігріли собі обід, принесений ними у вузьких горщиках.

Йоахімів друг, Діль, наділив його грішми і адресами. Спочатку Йоахім подався в Кельн, а звідти через зелений кордон попав у Францію. Хоч у нього й не було докумен-

тів, але він почував себе тут більше в безпеці, ніж у Німеччині. Він написав Ділю на адресу барона Медема. Він повідомив його, що з Кельна спершу поїде в Париж і знайде умовлене місце, а звідти вже з новими документами подасться в Америку.

Йоахім вкинув листівку і вийшов з поштамту. Майже веселий, ліниво побрів він по вулицях і прийшов, нарешті, в «Brasserie du Centre», що була чимось на зразок пивної. Хоч зала була повна, але йому вдалося знайти вільне місце. Коло нього, за незастеленим столом, сиділи лотарінгські жінки, в яких головні хустки вільно лежали на шиях. Вони спокійно поїдали принесений з собою хліб. Вони заражали своїм апетитом. Йоахім майже з інтересом стежив, як вони ножом розрізали сало на маленькі шматочки і кінчиком ножа відправляли його в рот. Він замовив собі бутерброд і почав, як належить, їсти ножом і виделкою.

Він попав у казна-яку корчму. В цьому трактирі було шумно, як на вулиці. Між столами, голосно перемовляючись, стояли групи людей. Столи і стільці пересувалися з кутка в куток. Торгували тут, як на ринку.

Темношкірі марокканці з корзинами на плечах намагалися нав'язати кожному свій товар. У них можна було купити все — від помаранча до килима. Між покупцями і торговцями, розносячи напої, проштовхувалися кельнерші. Через голови відвідувачів вони викрикували шинкареві за стойкою свої замовлення, і їхні високі голоси пронизливо лунали по всьому залу:

— Deux express, deux!

Йоахім спокійно сидів у цій метушні. Він дивився на двері. Вони відчинилися, і, спотикаючись, ввійшло двоє хлопців. «Messieurs, dames!» віталися вони з присутніми, шукаючи місця.

Поїзд на Париж відходив опівдні. Йоахім заплатив і вийшов. На візку біля пивної він купив фруктів. Вони коштували дуже дешево. Він поклав банани і апельсини в сумку і повільно, як людина, що подорожує для свого задоволення, пішов на вокзал.

В одному газетному кіоску він з подивом помітив, що французи продають і німецькі газети. Він купив газету, пройшов через перон і сів у поїзд, який мав відійти за кілька хвилин. Перед самим відходом поїзда у вагон вбіг чоловік у військовому. Захеканий, влетів він у купе.

Йоахім придержав двері, щоб вони не зачинилися перед новим пасажиром. «Мегсі», промовив француз. Не розуміючись на цих незнайомих мундирах, Йоахім не знав, чи то був солдат, чи поліцай. Він вирішив бути обережним. Це ще не Париж і паспорта у нього ще немає.

Проте солдат — він здавався втомленим — не звернув уваги на іноземця в купе. Поклавши голову на подушку, він зразу заснув.

Швидкий поїзд мчав по французькій землі. Йоахім вперше побачив каштанові дерева, плоди яких можна було їсти. Листя опало з них, і вони підставляли вітру свої голі стовбури. Польовими дорогами їхали селяни на двоколісних візках. Йоахім відкинувся назад. Він і не гадав, що його поїзд котиться по вапнистій землі долини Марни. По тій землі, на якій менше, ніж десять років тому, точилися бої. Погойдування поїзда усипляло його. Він мріяв про Париж, про бурхливе життя в цьому великому місті розваг. Він прийшов до висновку, що хоч те життя, яке він веде, буває часом і неспокійним, але воно, безперечно, варте тих тривог, бо — він закінчив свої міркування і замугикав про себе мелодію якоїсь солдатської пісеньки: «Людина тільки раз живе, а потім край».

Йоахім прибув у Париж з Північного вокзалу. Повний сподівань, він зійшов з поїзда, думаючи: «Тепер я, нарешті, в місті, про яке так багато говорять».

Коли він проходив через перон, до нього наблизилась якась людина. Здивований Йоахім пізнав Мясоедова.

Князь був дуже послужливим. З лакейською нав'язливістю відібрав він у Йоахіма, який чинив йому опір, його чемодан і поніс його сам. Йоахім запротестував:

— Князю, це ж нікуди не годиться, — сказав він.

На вокзальній площі Мясоедов хотів покликати таксі. Та сьогодні Йоахім не мав бажання їхати автомобілем. Він зробив князеві пропозицію поїхати дροжкою. Йоахім засміявся, він був у розпалі заповзятливості.

— Сьогодні я вперше в Парижі, тому я не хочу вдихати бензиновий сморід.

Мясоедов вклонився.

— До ваших послуг, шановний пане, — відповів він.

Спочатку Йоахім не побачив у Парижі нічого особливого. «Це таке ж місто, як і інші», подумав він. Люди йдуть з роботи. В крамницях жінки стоять за покупками.

— Що це там, пагорі, за мечеть? — спитав Йоахім.

— Церква «Сacre-Coeur».

Між будинками розливаються лілові вечірні сутінки. З кухмістерських на вулицю линує хмарки диму. Пахне смаженим м'ясом і цибулею.

Візник завертає на бокову вулицю. Коні піднімаються вгору.

— Я живу там угорі,— пояснює Мясоєдов. Він розповідає Йоахімові, що разом з іншими російськими емігрантами працює кельнером в устричній їдальні.— Це дуже дорогий ресторан,— каже він.— Здебільшого його відвідують іноземці. У нас є балалаєчний оркестр, ми аранжуємо оригінальні російські танці, їх виконують колишні вихованці кадетського корпусу. Князі і великі князі почувують себе у нас, як дома.

В парадному тхнуло сиром. Йоахім слідом за князем піднявся рипучими сходами. Князь відімкнув свою квартиру. Ліжко було незаслане, розкидане, ніби він щойно встав з нього. Вікна були ще закриті віконницями. В сутінках Йоахім побачив ікону, перед якою блимав червоний вогник лампадки. Двері в другу кімнату були відчинені. Звідти до його вух долітало пташине цвірінькання.

— Це моя скромна резиденція,— сказав Мясоєдов і попросив гостя роздягтися.

Тепер і у князя була професія. І навіть князівська, бо в устричній їдальні він обслужував всіляких знатних гостей. В більшості це були американці, які їли устриць, запиваючи їх шампанським.

Та це була тільки його офіційна професія. Крім того, він відігравав роль зв'язківця між певними групами, які не мали ніяких назв. Вони працювали таємно і виконували все — від контрабандного перекидання зброї до політичних убивств.

Князь ознайомив гостя з розташуванням своєї квартири. Він запевнив Йоахіма, що той може почувати себе тут, як дома. Гість поставив свій чемодан і став допомагати господареві готувати чай. Треба було поспішати, бо росіянин мав незабаром піти на службу.

Залишившись сам один у чужій квартирі, Йоахім вигідно простягся на широкому ліжку. Нарешті він одпочине. Ця біганина, ця втеча тривала вже не один тиждень. Вона йому набридла.

Крізь зачинені вікна з вулиці долітав лише тихий гомін. Внизу по бруку простугоніла автомашина. Дрімаючи.

Йоахім прислухався до чужого голосу. «Чи не швейцар? — спитав він себе. — З ким він говорить? Мабуть, з жінкою. Судячи з голосу, вона молода». Йоахім піднявся з постелі. Він закліпав очима, не знаючи, що йому робити.

Йоахім відчував, що він у кімнаті сам один. Він не належав до тих людей, які люблять самотність. Він не знав, що йому робити з самим собою. «Спокій, — подумав він, — це дуже добра штука, та все ж таки мені чогось бракує. Життя, товариства, насолоди». Йоахім боявся щось пропустити. Тяжко зітхнувши, він знову ліг на постіль. Його стогін виявляв як його нерішучість, так і певне співчуття до самого себе.

Темна кімната стала ніби більшою — примарно блимала лампадка перед російською іконою. В усьому тілі він відчував сверблячку і корчі. Що йому робити? Чи то встати, збігти на вулицю, щоб прожити вечір у Парижі, місті щастя, чи то спати, набиратися сили? «Можна було б увімкнути світло», подумав він. Але тоді б він ще сильніше відчув свою самотність. Краще лишитися в темряві, слухати шуми, тріск мостин, коли хтось пройде по коридору, рипіння східців. Хтось грюкнув дверима. Вслід за цим Йоахім почув голоси, сердиті, рішучі голоси. Певно, сімейний скандал чи то сцена ревнощів. Йоахімова фантазія малювала йому життя. Раптом він чує з вулиці дрібні кроки, бархатний жіночий голос, ще й дивовижно воркітливий сміх, що, нарешті, стихаючи, переходить у мелодію. Це була наче іскра, потрібна Йоахімові, щоб загорітися. Він схопився, кинувся до вікна. Поки чорноволоса жінка зникла в боковій вулиці, він ще встиг помітити її спину.

Йоахім відчув укол в серце. Його охопила туга за великим містом, голод за новими пригодами. Все в ньому жадало і прагнуло. Йому хотілося обняти жінку.

«Треба щось робити», подумав він, встав, причепурився перед дзеркалом і вийшов на вулицю, готовий до полювання.

Ніхто не сказав Йоахімові, що Rue St. Georges знаходиться на Монмартрі. Він просто-таки відчув це носом. Його нюх вивів його на Place Pigalle, що в Парижі служить центром насолоди для іноземців. Дорогою Йоахім бачив очі і ноги. Ноги, які вражали своєю стрункістю, і очі, які вабили своїм блиском. До нього часто зверталися, та він не йшов. Він нерішуче брів далі. Тут і там

він чув, як щось під землею котиться й гуркотить: це було метро.

Як часом буває, коли думаєш, що тобі повинно пощастити, у Йоахіма цього разу справа не пішла в лад. Чи це тому, що він був тут новаком?

Коли Париж почав розчаровувати Йоахіма, він попрямував до устричної їдальні. Його тягло до князя, він хоч знав його, це була людина, повна благородства і розуміння маленьких панських пустощів і паскудств, що їх задумав Йоахім.

Знайти цей ресторан було неважко, бо над його дверима висів великий, намальований олійними фарбами Георгій Побідоносець. Крім того, його освітлювали ще й дві яскраві лампи, тож його не можна було не помітити. Коло входу стояв гвардієць з бакенбардами.

Мясоєдов зустрів Йоахіма офіціальним поклоном, як личить метрдотелю, і показав йому місце в кутку.

— Сидіть тут,— шепнув він йому,— за цим столиком постійне місце одного бразільця, який має багато грошей і охоче вас почастує.

Щедрий відвідувач з Америки вже давно зник з ресторану, коли Мясоєдов узяв свого гостя під руку і пішов з ним додому. Свіже нічне повітря підбадьорило Йоахіма.

— Таке життя мені подобається,— сказав він.— Але гарне воно лише тому, що воно небезпечне,— додав він. Хоч він і хитався, але продовжував вільно говорити.— Такі люди, як ми, народились для пригод. Люди, які все своє життя покійрно згинаються під тягарем своєї долі, не знають пригод, не почувують себе, своєї сили, і вони, власне, зовсім не народились. Хіба ні? Що ви скажете на це, князю?

Мясоєдов передусім почував утому. На жаль, його робота складалася з пригод, з усяких випадковостей. Його менш за все цікавили пригоди.

— Ви,— обережно почав він,— ви стали шукачем пригод за власним бажанням, а я лише волею подій. Якби я жив у Росії, на моїй батьківщині,— мрійно додав він,— я був би добрим сім'янином і навіть не брав би в руки пригодницьких книжок.

Йоахім замислився. Алкоголь ще не зовсім затуманив його розум. Він зробив примасу співчуття і болю.

— І мене, князю, жорстока доля змусила стати шукачем пригод.— Він говорив плачливим голосом.— Я офіцер,

закінчив гімназію. Що міг я робити після війни? Невже мій батько для того витрачав гроші, зароблені важкою працею, щоб мені довелося працювати як тій людині, яка зовсім не вчилася? Ніколи! Відколи настав цей паскудний мир, я бродяжу, трохи займаюся політикою і брудними справами і заробляю собі гроші. До своєї старої, пристойної професії я повернуся лише тоді, коли вибухне нова війна.

Князь збентежено поплескав себе по руці.

— Часом я нічого не розумію з того, що ви говорите, принаймні так мені здається. А чому вам не працювати, коли ви закінчили середню школу? І якщо я правильно вас розумію, війна — ваша професія. Це ж просто жахливо! Ми завжди пишалися своїми російськими полками. Офіцери нашого гарнізону вважали, що паради красивіші за битву. Парад подобався всім, але ніхто при цьому не думав про війну. Війна подобається лише дуже небагатьом людям.

Князь підвів на свого гостя очі. Він переконався, що Йоахіма це не цікавить.

Чим старіший, тим п'яніший. Про Еміля Клейшпіса люди могли сказати це з певністю. Він був безробітний і не мав грошей, але пиячити він мусив. І до чого це могло його призвести? Через кожні десять днів він одержував грошову допомогу в сумі двадцяти двох марок. З них п'ятнадцять марок він неодмінно пропивав. Хліб, маргарин і сир, потрібні йому, щоб прожити, він просто брав у свого друга, Генріха Штумпфа. Клейшпіс точно знав, що книжка, в яку роздрібний бакалійний торговець записував борги, ще не заповнена.

Приходячи в крамницю, він завжди прикидався тяжко хворим.

— Наступного разу, — кашляючи і крехтячи, казав Клейшпіс, — наступного разу я неодмінно заплачу. — Він витягав носову хустку і сякався. — Ти собі не уявляєш, який я хворий, справді! — скаржився він. — Щодня я мушу бігти в аптеку і купувати дорогі ліки. Скільки мені доводиться платити за самі лише каплі проти кашлю! Ти не знаєш, як нас, безробітних, визискують. Моя хвороба приведе мене до згуби.

Крамар не хотів, щоб його дурили. Він кидав на Клейшпіса суворий погляд.

— Я б лише хотів знати, що за каплі ти собі купуєш,— казав він різко і суворо,— принеси-но якомсь мені пляшечку з-під цих капель, від цих дорогих медичних капель, я охоче понюхаю, чим вони пахнуть.

— Можна, можна,— гукав радісно збуджений Клейшпіс,— на бога, це медичні каплі, які мені приписує лікар. Спитай аптекаря.

Клейшпіс умів брехати з найзухвалішим виглядом.

Крамарева жінка рішуче не погоджувалася, щоб її чоловік давав Клейшпісу наборг.

— Я тебе не розумію, як ти можеш позичати щось цьому пиякові,— казала вона, коли старий виходив.— Ти ж ніколи не одержиш від нього цих грошей. Він ніколи нічого не мав і ніколи нічого не матиме. Яка вже там вартість його маленького поля в Леттгенбрунні?

— Ти цього не розумієш, мати,— спокійно відповідав крамар.— Чому старий пиячить? Лише тому, що у нього нема нічого, чим він мусив би дорожити, що він мусив би примножити. Тобі легко говорити. Ти думаєш про податки, про оборот. Про те, коли треба лагодити дах, коли треба заново фарбувати паркан, ти повинна про все подбати. А він ходить у шинок і в крайньому разі думає про те, коли знову одержить гроші.

— І ти вважаєш, що це добре. Скажи-но, я просто тебе не пізнаю. Тобі це, мабуть, подобається.

Крамар вкинув борошняний совок назад у шухляду, де він лежав завжди.

— Це мені не подобається. Та що йому робити?

— Працювати! — відповідала його дружина.

— На чужих? Чи пішла б ти до священика натирати підлогу, якби хто тобі велів?

— Про це я не думала, хіба це мені потрібно?

— Ні, це тобі не потрібно, бо ми маємо крамницю, яка дає нам змогу жити. А він повинен іти. У нього нема ні крамниці, ні грошей.

— Хай тоді йде працювати, а не пиячить, він мусить дбати про корисні речі,— холодно відповіла вона.

— Дбати про корисні речі! Чи ти знаєш, що є корисним для робітника? Революція! Комуністи хочуть подбати про приватну власність, головним чином, про заводи і фабрики, хочуть мати такі турботи, які маєш ти.

Бачиш, он що було б, якби Клейшпіс почав думати, якби він перестав пиячити.

Та все було дарма, бо коли старий Клейшпіс не пив чарки, він був у поганому настрої. А горілка ще подорожчала. Чарка найдешевшої коштувала двадцять пфенігів. «Тут ще треба подумати, бо раніше, за добрих старих часів, ціла склянка коштувала три пфеніги». Нічого не вдієш, хто хотів заливати за комір, мусив мати щось «зверху» свого заробітку, як, наприклад, перукар або робітники, які працювали на лісопильні. Щождо Еміля Клейшпіса, то щойно він відчиняв двері в корчму, як шинкар зразу бачив, що він злидар, що грошей у нього нема. Як це не дивно, але в Бібері були й такі люди, що їх ще ніхто не бачив за працею, а гроші вони все ж таки мали. Звичайно, Еміль Клейшпіс до них не належав.

Коли біберський рудник закрили і всіх охопив страх, що без заробітку їм доведеться голодувати, Еміль повернувся спиною до Бібера і подався назад у Леттгенбрунн, до своєї Фердінанди. Філомела похвалила батька за розумний вчинок. Він поклявся, що хоче дожити свої останні літа в Леттгенбрунні за роботою і без горілки. І він справді взявся до праці, полагодив хлів, возив з лугів пашу, взагалі, він багато що робив у господарстві за Фердінанду і дочку.

Неділями вся сім'я ходила в церкву. Тоді Еміль одягав свій чорний капелюх, що його дружина довгі часи старанно зберігала в скрині. Коли вони зустрічалися з іншими богомольцями, Еміль ввічливо скидав свій недільний головний рибір, і всі люди, які знали його ще із старих часів, гадали, що або він хворий, або його розшуковують жандарми.

Коли минула зима і природа почала мінятися, в Емілевих грудях щось заворушилося. Як на деяких людей знаходить весняна втома, так охопила Еміля стара пристрасть: йому знову захотілося вести бродяче життя, ходити по селах, продаючи віники, як він це робив перед війною. Він твердив, що не створений для того, щоб сидіти вдома.

— Я людина громадська,— признався він Фердінанді.

З цієї подорожі він дуже швидко повернувся зголоднілим і без грошей. Зрештою, він уже не молодий. Колись його охоче приймали за його гарні очі. Ті часи минули.

Вечорами він сидів з Мелою в саду на лавці і співав пісень, що їх співають мандрівники. При цьому він заплющував очі і роззявляв свій беззубий рот.

Він висидів у Леттгенбрунні рівно місяць. А потім пригадав, що Альбін збирається організувати майстерню, де буде лагодити велосипеди, а часом і жниварки. Він сказав дружині:

— Слухай-но, жінко, адже Альбін сам не справиться. Я думаю, що мені треба йому допомогти, все ж таки я йому тесть.

З цим великодушним планом він і покинув Леттгенбрунн. Та у нього не знайшлося часу відвідати свого зятя. Замість цього старий Клейшпіс дозволив собі удостоїти візитом торговця худобою Грюнберга. Про всякий випадок він передав йому сердечні привітання від своєї дочки.

Між іншим він запитав у нього, чи не дасть йому той змогу заробити. Він чув, що Грюнберг збирається продавати гуртом мішки.

— А що, якби я пішов по селах з вашим товаром? — запропонував Клейшпіс. — Я безумовно продав би їх, звичайно, за це мені належав би певний процент.

Заради Мели торговець худобою доручив йому цю торгівлю.

Еміль з доброю вигодою торгував мішками до того часу, поки не зібрали картоплю і селянам уже більше не потрібні стали мішки. Після цього, як і всі в Бібері, він став безробітним і лишився без грошей. В ті дні, коли Клейшпісів гаманець зовсім спорожнів, він познайомився з одним чоловіком, разом з яким раніше працював на руднику. Вони працювали тоді далеко один від одного — Еміль на вузькоколіїці, а Руді Кванц, як звали його нового товариша, під землею, отже, в той час вони не могли зійтися.

— Твоє обличчя зразу здалося мені знайомим, — глибокодумно заявив Клейшпіс, — і я тут-таки сказав собі: цього хлопця я вже десь бачив.

Та це й не мало значення. Головне, що вони знали один одного.

— У всякому разі, не завадило б зараз піти й випити по чарочці, — сказав Руді, — але оскільки гаманці у нас порожні, нам доведеться від цього відмовитися.

Емілеві також довелося підкоритися цьому суворому присудові, що було для нього дуже важко. Він звик цінувати своїх друзів за кількістю разом вихилених літрів.

Ці новоспечені дружки різко відрізнялися один від одного своїм зовнішнім виглядом. Клейшпіс був чоловік кремезний. В свої шістдесят років він і досі справляв враження дужої людини, хоч був трохи хворобливий, мабуть, у нього було щось із прудьми, і на обличчі у нього були глибокі зморшки. Його чорне волосся рідко бувало зачесане як слід. Він здавався людиною похмурою і здатною на насильство.

Худорлявий Руді Кванц мав зовсім інший вигляд. Він був блідий і схожий на ангела на віттарі: але цим він завдячував своєму хворому шлункові. З його безкровного жовтого обличчя дивилася пара водянистих блакитних очей. Він справляв враження кволої людини. «Не помиляйтесь щодо Кванца», казали люди, які його знали. Може, він і кволий, зате вміє добре лаятися і хвалитися. В цьому ніхто в Бібері не міг з ним змагатися. Крім того, він був хитрий і лукавий, проте не злий. Йому, як нікому іншому в містечку, відомі були всі прийоми того, як без великих зусиль здобувати гроші.

Все ж таки в одному пункті, в одному маленькому, незначному пункті ці двоє дружків, таких не схожих своїм зовнішнім виглядом, були між собою схожі. Обидва вони боялися своїх жінок. Вони трусилися перед охоронницями їх щасливого домашнього вогнища.

Тоді, як розхристаний Клейшпіс з похмурим і впертим виглядом просто слухався своєї дружини, грубий на словах Руді любив і шанував свою жінку. Він її обожнював. Якби він ретельно ходив до церкви, то, безперечно, сам всевишній за домашньою ієрархією стояв би нижче від його жінки.

Хоч усі в Бібері називали Руді «тюхтієм», жінка вважала його хоробрим і слухняним. Коли одного разу їй довелося виїхати з дому — це була довга поїздка до матері — і вона не могла взяти Руді з собою, він за час її відсутності зовсім змінився. Він блукав з похиленою головою, а коли йому стало не під силу зносити гучне життя вулиці, він замкнувся в своїй хаті і виходив з неї лише для того, щоб часом позичити собі у сусідки щіпку солі на суп. Коли наблизився день жінчиного приїзду, він ніби прокинувся. Він покінчив із своїм відлюдним життям

і заворушився, щоб зробити потрібні покупки. Вимив у хаті підлогу і до блиску вичистив плиту. Він усе підготував для зустрічі, щоб порадувати дружину.

Сім'я Кванців займала кімнату і кухню в одному з тих кутків Бібера, які знаходилися за гарними каркасними будинками, трохи осторонь вулиці, між лугом і полем. З вулиці до них вела вниз стежка. На розі купчилися кілька красивих каркасних будинків, які здебільшого належали заможним селянам і називалися «трояндовим віночком», мабуть, тому, що там росло дуже багато квітів. Скрізь на кам'яних сходах, біля вікон першого поверху стояли ящики, повні світлоголубих петуній і яскравочервоної герані. Всі в Бібері пишалися цим куточком, бо ті рідкі чужоземці, які подорожували по Шпессарту, найчастіше зупинялися саме тут і клацали фотоапаратами.

В той день, коли мала повернутися пані Кванц, настав край квітковому багатству «трояндового віночка». Вночі дбайливий Руді позбирав найкращі горщики і деякі квіти з ящиків, придатні для ваз, і прикрасив ними своє житло. За це дружина удостоїла його поцілунком і запевнила його, що він ніколи так гарно не прибирав їхнє житло.

— Мені здається, наче я знаходжуся в квітковому магазині, — сказала вона.

Ці слова навели Руді на думку продати ці квіти після зустрічі дружини. Проте, коли він признався їй, де він їх узяв, вона наказала йому повернути все це квіткове багатство туди, де йому належало бути. А що казала його жінка, було для нього святим. Тимчасом про пригоду на «трояндовому віночку» повідомили сільського жандарма. Та в цьому повідомленні не було потреби, бо вночі вкрадені горщики без втручання поліції були поставлені на свої місця.

Руді, організатор, часто забезпечував своєму другові Емілю роботу. Чи то підмести церковний двір, чи то обкопати священників сад. Крім грошей, пастор парафії ще годував його обідом і вручав йому папірця з надрукованим на ньому біблійним реченням. Коли видавлювали яблуневий сидр, була робота і в шинках. Таким чином, їм завжди вдавалося щось заробити. Добрі гроші одержували вони тоді, коли возили дрова. Еміль, який вмів правити кіньми, позичав у селян воза і разом з

Руді їздив у ліс і привозив звідти селянам пилені дрова. Вони виконували і всі зв'язані з цим роботи: рубали і кололи, заносили в дровник і складали в штабелі. При цьому вони не втомлювалися і одержували п'ятдесят пфенігів за годину.

Водночас вони і себе самих забезпечували дровами на зиму. Щось знайти можна було завжди. Часом на дорозі валялося якесь молоде деревце, а коли вони вже були в лісі, то чому ж їм не прибрати щось із лишків і для себе? Клейшпіс зупиняв воза. Він прив'язував віжки до кілка.

— Зима буде холодна, як ти думаєш, Руді?

Кванц уже розумів, що той має на увазі. Він обережно оглядався навкруги, чи нема поблизу лісника.

— Звичайно, згідно із столітнім календарем, — казав він, багатозначно підморгуючи при цьому, — і, крім того, така гілочка зовсім не кидається у вічі. Наш ліс густий і дров у ньому багато, — заспокоював він Клейшпіса.

Еміль важко дихав і напружувався, щоб підняти «гілочку» на воза. Це йому не вдавалося.

— Іди-но сюди, — кричав він своєму другові, — і допоможи мені ухопитися.

Коли, нарешті, обидва напружували всі свої сили, їм щастило покласти стовбур на воза. Для маскування Руді кидав на нього свою куртку, і, підскакуючи на вибоях, вони їхали польовою дорогою в Бібер. Великої небезпеки тут не було, бо лісника не турбувало те, що відбувалося поза межами лісу.

Поволі настав час, коли Руді і Еміль могли дозволити собі випити й чарку горілки. Хто працює і до того ще дещо має, тому можна й випити. На одній-двох чарках вони не зупинились. І коли-небудь це повинно було впасти в очі. Звідки у них раптом узялися гроші? Жандарм, який саме тому зацікавився ними, виявив лише, що у Руді весь двір завалений дровами, а лісник ніколи не виписував квитанцій на вивозку дров ні на ім'я Кванца, ні на ім'я Клейшпіса.

Хитрий Руді відразу ж помітив, що поліцай в зеленому мундирі з золотими гудзиками стежить за ними. Йому здалося, ніби жандарм запідозрив їх у крадіжці дров. Він повідомив про свої спостереження друга. Але Еміль цьому не повірив.

— Сільський дозорець,— пробурмотів Еміль, він звик називати жандарма сільським дозорцем,— сільський дозорець лише хоче, щоб ми почастували його чаркою. Ти ж знаєш, Руді, він п'є так само охоче, як і ми.

— Можливо, — відповів Руді, який поставився до цієї справи не так легковажно. Що сказала б його дружина, якби він попав за ґрати. Він міркував.

— Ми зробили б розумно, якби взяли у лісника квитанцію на дрова. Коли б нас стали перевіряти, ми могли б її пред'явити.

Почувши це, Еміль нахмурився.

— Ти, певно, будь-що хочеш викинути гроші, — пробурмотів він. Але кінець кінцем він все ж таки погодився.

Лісник Крейцер вручив їм квитанції, і Клейшпіс, скрегочучи зубами, повинен був внести в касу гроші. За такі гроші, вирахував він, вони могли б цілий тиждень пити безперестанку. Руді втішав його: — Випити ми завжди зможемо.

— Дрова ми можемо продати завжди, коли нам захочеться. Головне, що у нас є квитанція.

Після того, як жандарм повідомив лісника про свої підозри, останній призначив їм купу дров, від якої вже дуже мало лишилось. Він не почував докорів совісті, він сказав собі: «Якщо вони не винні в розкраданні дров, вони заявлять про це в поліцію і зажадають розслідування, якщо ж вони винні, то побояться відкрити рота».

Тож на Руді Кванца і старого Клейшпіса чекала в лісі неприємна несподіванка. Майже всі дрова були розкрадені. На землі валялося лише кілька полін, на яких тільки для годиться були номери. Оце все, що там було. Емілеві, який добре запам'ятовував місцевість, де вони вже колись побували, ця ділянка здалася на диво знайомою. Мабуть, вони крали свої ж власні дрова. Це було велике свинство. Руді ще раз перевірів за квитанцією номери, вони збігалися. Звичайно, це були ті поліна, які вони залишили, бо їх небезпечно було вантажити на воза: на них стояли чужі номери.

Розчаровані, вони з порожнім возом повернулись додому. На дні воза деренчало кілька полін із зазначеними на них, тепер уже законними, номерами. Руді, розсудливіший за Клейшпіса, закликав його будь-що зберігати спокій.

— Ми повинні мовчати, ні про що не заявляти, ні в якому разі, бо якщо вони почнуть слідство, нам обом не минути лиха.

Руді боявся тюрми, не так навіть тюрми, як того, щоб його не кинула жінка. Старий Клейшпіс це все розумів. Він кивнув головою, намагаючись про себе підрахувати, скільки ж вони до цього часу завезли додому дров. «Ми взяли тут значно більше, ніж зазначено в квитанції». Звичайно. Зрештою, вони все ж таки зробили вигідну справу. В усякому разі, вони почували себе хитрішими за поліцію.

Йоахім Ціммерман не знав тих людей, які годували і утримували його в чужому місті. Він одержував від Мясоєдова вказівки і потрібні йому гроші. Париж здавався дуже великим для нього. Тут чужинець не кидався в очі.

Справи, що ними займався Йоахім, виконувалися завжди в нічний час. Він часто подорожував. Часом він їздив вантажними автомашинами, не знаючи, що вони перевозять. У незнайомих місцях він здавав вантаж незнайомим людям. Та він і не хотів цього знати, це його й не цікавило. Така Йоахімова поведінка цілком задовольняла його довіртелів, які схвально дивились на те, що Йоахім скоро забуває все бачене і пережите.

Одного дня, повернувшись після довгої подорожі, він застав у кімнаті на Rue St. Georges листа від свого давнього друга, капітана Діля.

Цей лист справляв враження, немов його писала втомлена, навіть занепала духом людина. Діль писав Йоахімові, що він нещодавно почав шукати собі місце вчителя (Діль склав іспити на вчителя народної школи). З цією метою він звернувся до Йоахімового батька. Безперечно, директор Ціммерман має зв'язки з гельнгаузенською шкільною радою. В Бібері саме є вільна посада. Якщо діло вигорить, писав Діль, він одразу ж кине жалюгідну політику, щоб присвятити себе прекрасній професії вчителя, готувати дітей до майбутнього життя.

Діль застерігав Йоахіма. В Німеччині його шукають, обривувачуючи в підробленні документів, коли він працював уповноваженим, і підозріваючи в убивстві. Очевидно, хтось упізнав його коло мисливської хижі в Кауфун-

зькому лісі. Стривожений Діль радив йому якомога швидше покинути на деякий час Європу.

Йоахім віддав лист своєму посередникові, попросивши переправити його до вищої інстанції. В Парижі він уже не почував себе в безпеці. Князь Мясоєдов прочитав лист, що дало йому змогу заглянути в особисту справу його сусіда по квартирі. Він з огидою передав лист далі, додавши до Йоахімової заяви кілька рядків, в яких указав на неможливість перебування таких людей в «Братстві святого Георга». Чи то вирішальне значення мав той факт, що Йоахіма шукала поліція, чи то застереження Мясоєдова, але Йоахім незабаром одержав паспорт, візу і шифскарту на проїзд в Америку. Він повинен був за всяку ціну зникнути з Парижа, і, як це не дивно, лейтенанта флоту це вигнання не тільки не образило, а навпаки, він пишався можливістю зробити на чужі гроші таку далеку подорож.

Філомелу ще не покинуло бажання вийти заміж. Друг її, Вернер, залишив шпессартські бараки для біженців і переїхав у Франкфурт, щоб там влаштувати своє життя. Він написав їй: «Коли я зароблятиму достатньо грошей, я візьму тебе сюди». Важко було влаштувати життя. Розлука тривала вже роками, а він і досі заробляв недостатньо. Від довгої розлуки Меліна мрія про шлюб ставала все блідішою, все менш імовірною.

В місті все було дороге, і коли людина хотіла чогось добитися, їй не можна було ходити шукати роботи в старому лахмітті, яке могло згодитися хіба що на селі. Треба було мати вигляд добродія з крохмальним комірцем і ручним годинником на зап'ясті.

Коли Вернер одного разу приїхав погостювати в Леттгенбрунн, Мела подарувала йому шпильку для галстука. Продавець у Бібері сказав їй, ніби вона із щирого срібла. Вернер краще розумівся на цьому. Він кинув погляд на світлу шпильку і сказав, що вона лише посріблена. Все ж таки Мела взяла ганчірку і начистила її до блиску.

— Так, — сказала вона, плюнувши на неї, — нехай вона принесе тобі щастя. — Це було головне.

І здавалося, ніби її плювок на шпильку допоміг. Другого тижня її Вернер знайшов собі роботу декоратора.

Мела дуже зраділа, бо гадала, що тепер настане, на-

решті, край її довгому чеканню. Вона була старанною кореспонденткою і щотижня відправляла своєму далекому Вернерові два листи. І хоч їй часто доводилося дуже довго чекати на його відповідь, вона вміла вигадувати, принаймні для сусідів, всілякі казки та історії про свого «жениха», бо в селі вже давно сміялися з цього дивного зв'язку.

Вони зустрічалися вже більше, ніж п'ять років, за цей час порядний чоловік уже давно повинен був би одружитися із своєю дівчиною.

— Мабуть, нічого з цього не буде, — запевняли старі жінки, — той, хто так довго ходить з дівчиною, завжди кінець кінцем передумує.

Насправді Вернер ніколи серйозно не думав про одруження з Мелою.

Кого не збуджує жвавий рух великого міста? Скільки тут спокусливих можливостей, яке розмаїте життя на вулиці. Здається, що перед людиною відкривається стільки перспектив раптового збагачення. Перспектив, що здебільшого розвіюються, як фата моргана, коли придивляешся до них ближче.

Тож не дивно, що Вернер став жертвою спокуси. Волею випадку він познайомився з однією вдовою, яка запропонувала йому більше, ніж руку і серце: теплу кімнату і магазин, що був, як вона казала, «кризостійким». Вернер з незалежним виглядом оглянув її майно і прийшов до висновку, що магазин можна ще поширити і, крім того, покласти собі при цьому в кишеню кругленьку суму. Але тут потрібна ділова людина. Вернер зразу ж відчув себе нежонатим і вільним, і другого дня, взявши свої чемодани, переселився у вдовину квартиру.

Для нього настало затишне життя. Вона варила й прала для нього. Через місяць він міг уже на свої заробітки купити собі костюм. І, пов'язуючи на шию галстук, він не пропускав нагоди закріплити його срібною шпилькою, яку йому подарувала Мела і яка приносила йому щастя. «Тьху, тьху, щоб не наврочити». Принаймні до цього часу було так. Він сподівався, що так воно буде й далі.

Він написав своїй нареченій в Леттгенбрунн, що зустрів свого старого друга, разом з яким він довгий час служив колись у митній охороні («знаєш, того, про якого я так часто тобі розповідав»). Він, Вернер, тепер завжди

у від'їзді і рідко буває вдома. Тож коли вона хоче йому писати, нехай посилає листи до запитання. Про свою нову наречену він не написав ні слова.

Якось, коли Мела після шестимісячного чекання одержала назад листи, які вона писала Вернерові, з позначкою пошти «не доставлений», вона вирішила поїхати в місто сама. Вернерову стару адресу Мела ще пам'ятала.

— Тут його нема,— сказала їй його колишня квартира хазяйка,— він уже давно не живе у мене.

Але на Філомелине щастя чи нещастя,— хто як на це подивиться,— вона дала їй його нову адресу.

Наближався час, коли закривалися крамниці. Мела стала коло парадних дверей і почала ждати на нього. Минула ціла година, поки вона побачила його під руку з якоюсь літньою жінкою. Не глянувши на Мелу, Вернер завів у парадні двері своє «кризостійке підприємство».

— Ти не помітив? — спитала вдова, коли Вернер уже благополучно дістався в квартиру. — Ти не помітив, яке обличчя зробила ота гиндичка, що стояла біля дверей, коли побачила тебе? Ти маєш шанс, Вернерчику, ти справив на неї разюче враження.

У Франкфурті кінчився прекрасний Мелін сон. Сталося, як завжди говорила стара Годя: «Мело, в цьому світі ти не матимеш щастя».

Цього ж вечора вона поїхала додому. В поїзді жевріло тьмяне світло газових ламп. Поза вікнами купе чорнів той світ, який так жорстоко ошукав Меліні надії.

За Ганау пішов дощ. Світлі, мерехтливі краплини, стрибаючи і плигаючи по віконному склу, стікали, наче сльози, навскіс по ньому. Мела поклала голову на тверду дерев'яну лаву. «Треба було б привезти щось дітям із міста», сумно подумала вона. Вона зовсім забула, що треба зробити малятам хоч невеличкий подарунок, дати їм хоч маленьку радість. Альбінова дочка вже грається ляльками, а хлопчик дуже зрадів би маленькому автомобілю.

Вона замислено провела пальцем по холодній шибці. «Небо плаче,— думала вона.— А чому я не плачу?» Мела відчула, яка вона спустошена, змучена. Ніхто не винний в тому, що цей час не знає любові, в тому, що тепер зовсім не так, як було раніше. Годя любила її, і Віллі також. Може, на небі,— міркувала вона,— я всіх їх зустрів. Чи багато ще часу мине, поки я попаду на небо?»

— О боже, — промовила вона, втупивши очі в брудну підлогу.

Лава і газова лампа закружляли навколо неї. Вона хотіла підвестися, але голова її важко впала на дошку.

Похитуючись в такт руху поїзда, із сусіднього купе зайшов старий чоловік.

— З вами щось сталося, люба моя? — запитав він.

Мела похитала головою.

— Нічого, — сказала вона. — Я, мабуть, просто втомилася.

Старий стурбовано глянув на неї.

— У вас такі червоні повіки, — промовив він. — Ви спітніли.

Мела знов усміхнулася.

— Все гаразд, зі мною справді нічого не сталося. Це був лише випадок слабкості, він уже минув, — повторила вона.

Старий повільно повернувся на своє місце. «Як добре, що на світі ще є хороші, дбайливі люди», сказала вона собі.

В Гаврі Йоахім сів на пароплав, щоб доїхати до Нью-Йорка. Він піднявся на велетенський англійський океанський корабель, що звався «Мейфлауер», не знаючи, що німецька поліція повідомила по радіо його прикмети митній поліції всіх закордонних портів. Тим, що він не потрапив до рук французьких портових властей, він завдячував лише своєму щастю і фальшивій візі.

На палубі пароплава — після свого звільнення Йоахім ні разу не був на судні — він почував себе цілком у рідній стихії. Всі інші пасажери були тільки «цивільними», сухопутними крисами, на яких Йоахім дивився з презирством.

Колишній лейтенант флоту провів подорож, фліртуючи на палубі для гуляння. В їдальні другого класу він почав одне із своїх звичайних залицянь. Море, хвилі, надзвичайність такої подорожі створювали у пасажирів легкий, екзальтований настрій.

Спустившись по трапу на берег, Йоахім був неприємно вражений: до нього підійшло двоє людей в цивільному, вони заарештували його і відвезли в тюрму на Елліс-Айленд.

Йоахімові не вдалося з'ясувати, чи знали американські власті, чому його розшукують, чи ні. Ім'я його було записане в книзі осіб, що розшукуються, щоправда, поки що без зазначення причин. На кожне його запитання поліцейські чиновники у відповідь лише знизували плечима. Йому треба було набратися терпіння.

Не допомогли Йоахімові всі його красиві слова. Через два дні з'ясувалося, що паспорт і віза були у нього фальшиві. Нічого не допомогло, довелось йому повернутися туди, звідки він прибув. І він знову опинився на знайомому пароплаві, на тому ж самому «Мейфлауері», який повіз його через океан до Франції, на старий континент.

Тепер він їхав, звичайно, не в другому класі. Тепер для Йоахіма не було ні їдальні, ні флірту на палубі під тентом. Житлом йому служила тільки одна койка, та й вона була дуже тісна. Годували його далеко не розкішно, весь час йому доводилось переборювати в собі почуття голоду, тож протягом всієї подорожі він думав здебільшого про їжу. Коли він дивився крізь ілюмінатор, очі його ковзалися по сірій поверхні моря і він помічав чайок, які з пронизливим криком летіли вслід за пароплавом. Тут він пригадав, як називав їх колись «вісниками безмежної туги». Що йому робити? Він уже передчував, що чекає на нього на суходолі. Не раз у нього виникала думка про втечу. Йоахім почував себе сильним, він був здоровим хлопцем і до того ж добрим плавцем. У нього виникла надія, що поблизу берега йому вдасться стрибнути за борт. Краще втопитися, ніж сісти в тюрму. І що він, зрештою, такого зробив? Пристрелив спекулянта і жидівського прихильника! Той, хто мислить, як націоналіст, не може обвинувачувати його за цей вчинок. Він почував себе невинуватим.

Йому вдалося спритно піддурити своїх охоронців. Він принижено жебрав у них аркуш паперу, щоб написати лист своїй матері. Вартовий дав йому те, що він просив. У розмові з ним Йоахім довідався, між іншим, що «Мейфлауер» пристане не в Гаврі, а далі на південь, у Бордо. Він довідався, і це також було для нього дуже важливо, що пароплав прийде лише пізно вночі і тому, напевно, доведеться довго чекати на лоцманський катер.

Настала хвилина, коли він повинен був діяти. Він почекав, поки лоцманський катер став попереду пароплава, терпеливо зачекав, поки не розгледів перші вогні Франції. Лише тоді він поліз у люк і, затримавши подих, спустився в холодне море.

Ніхто не почув, як він упав у воду. Сильними змахами рук Йоахімові вдалося вибратися з небезпечної близькості судна і, орієнтуючись за вогнями пароплава, бо з води йому не видно було берега, він проплавав вісім годин у відкритому морі. На одній з багатьох скель, які тягнуться вздовж французького атлантичного узбережжя, він уперше відчув під ногами тверду землю. Решту відстані, невеличкий відтинок до суші, він легко подолав протягом дня. Йоахім був вільний. Спочатку він розклав на сонці для просушки свій одяг і попросив в одного похмурого селянина молока і якоїсь їжі.

Від берега Йоахім подався вглиб країни. Він був при цьому дуже обережний. Він вельми благорозумно обминав пости жандармерії, бо ще не дістався Парижа, ще не počував себе в безпеці.

Діти Дебусів підростали. Тримаючися за Гертрудину руку, її маленький брат учився ходити. Альфред рано почав говорити. Коли йому минуло три роки, він почав весело белькотати, гратися в піску і складати палички й камінці. Його батькові лишалося тільки здогадуватися, що за будівлі він споруджує.

Дівчинка твердо стояла на своїх міцних ніжках, фігурою вона схожа була на Мільхен. Але від батька вона успадкувала темне волосся і високий лоб. Коли вона гралася в м'яча або ганяла обруч по вибоїстій містечковій вулиці, вона нагадувала матері принцесу. Мільхен пишалася своєю гарненькою дочкою. Гертруда була й працююча і допомагала матері на кухні. Вона бралася до роботи із стримуваним запалом, як це роблять діти, про яких говорять, що вони «милі» діти.

Інакше, здавалося, розвивався Альфред, який не був таким хорошим, був упертим. Якщо він вже чогось не хотів — а за столом такі сцени траплялися нерідко, — він починав так кричати, ніби сидів на палі. В таких випадках Мільхен говорила:

— У нього вселився біс.

Посміхаючись, батько Альбін казав, що це свого роду революційна сила. Він щоразу твердив, що хлопчик виправиться. Хоч між ним і Мільхен не було суперечки щодо методів виховання, але в деяких питаннях думки їхні розбігалися. Альбін, добродушний батько, був схильний до поблажливості, а Мільхен весь час настоювала на тому, що треба вдатися до серйозних заходів. На практиці це виглядало приблизно так:

Альфред, який дуже не любив тепло одягатися — це було для нього важко, дуже незручно, крім того, шерстяний светр «кусав» його, — закладав обидві руки проміж ноги так, що його не можна було зрушити з місця, і вперто відмовлявся підняти рученята, як цього вимагала Мільхен. А підняти руки йому треба було, бо інакше мати не могла його одягти. Що ж мала вона робити? Бити сина Альбін їй заборонив. Звичайно, коли треба було, вона могла дати йому легкого ляпанця, але не більше. Тож вона починала просити свого маленького примхливого сина, принаджувати його солодкими коржиками, а коли Альфред нарешті простягав за ними руку, мати хапала його за руку, і він не зчувався, як вона надягала на нього фуфайку. Таким чином, вона у вихованні знаходила золоту середину і старалася не давати батькові підстав для дорікання. За цього методу малюк Альфред процвітав, бо він незабаром розпізнав, що особливо забороняв батько і що матері, і відповідно до цього й поводився. Він міг робити все; не боячись, що це призведе до серйозних сутичок з Альбіном або з Мільхен.

Коли наставала зима, мати Фердінанда особливо дбала про запаси. Вона хотіла без турбот вступити в холодну, скупу зимову пору. Восени вона найбільше дбала про те, щоб наповнити горщики і банки, що стояли в льоху. Вона рідко покидала своє подвір'я. Філоме-ла ж, навпаки, часто бувала у Вільбаху (незважаючи на свій вік, вона ще ходила на уроки співу, як причасниця) або їздила в Бібер до Мільхен і дітей. Тим-то мати просто не могла покинути хати. Хто б тоді годував худобу, давав траву коровам, приводив кіз з пасовиська і насипав зерно курям? Мати робила все. Хоч Мела й допомагала, але далеко не кожного дня. В їхньому господарстві бракувало чоловіка. Без сильної чоловічої руки в господарстві нема ладу, казала стара дочці.

Фердінанда сподівалася, що одного дня Мела приведе їй в дім зятя. Вона молилася, щоб він був справді сильний, широкоплечий і високий. Мела втішала її. Вона казала матері, що одного дня він до неї прийде.

— Може, саме тоді, коли ти про нього і не думатимеш.

Фердінанда вважала, що минуло вже багато часу, вона вже перестала вірити в це.

— Ніякого пуття з тебе вже не буде, — казала вона покірно.

В хаті Мела займалася кустарним промислом. Вона виробляла щітки, вантажила свої вироби на візок і їздила по селу, збираючи всю іншу щіткову продукцію, яку виготовляли для Грюнберга в Леттгенбрунні. Кожного тижня вона бувала в Бібері. Вона одержувала гроші у торговця худобою, а коли у неї ще був час, відвідувала сестру. Вона залюбки робила дітям подарунки. Із своїх грошей вона купувала Альфредові якусь іграшку, а старшій, Гертруді, ляльку або барвисту хустку, залежно від настрою. Фердінанда засуджувала її щедрість.

— Розумні беруть, а дурні дають, — казала вона.

Фердінанда вважала свою дочку дурною.

Коли Філомела приїздила в Бібер, дівчинка раділа, а маленький безпорадний ще Альфред поспішав їй назустріч і не опирався, коли вона брала його на руки і ніжно пригортала до своїх грудей. Діти любили тітку з Леттгенбрунна і вважали її членом сім'ї, бо вона часто приходила в Бібер розраховуватися за щітки з торговцем худобою Грюнбергом. Батько здобував гроші дрібним ремонтом, мати займалася господарством, дбала про лад у домі, а тітка Мела розповідала казки так гарно, що батьки не могли зрівнятися з нею. Вона пралася з дітьми і водила їх гуляти на свіже повітря.

Стояла літня пора. Гнітючу спеку останніх днів липня змінила рятівна гроза. Знову пішов дощ, і вода змила з придорожніх яблунь порох. У Бібері завжди бувало, що коли вже важкі, чорні хмари застрянуть між горами в долині Бібера, то так скоро вони не вирвуться. Дощ не припинявся. Селяни лаялися, бо колосся достигло, його тільки треба було скосити і вивезти додому. Кожен житель Бібера, який займався сільським господарством, виходячи вранці з дому, насамперед кидав погляд на дзвіницю. Коли золотий баштовий півень показував дзьобом

на захід — селяни казали: «Він дивиться на Замкову гору», це означало, що погана погода стоятиме ще довго. А коли півень дивився в напрямку кабанячих пасток, значить, погода знов буде хороша.

За поганої погоди Мела сиділа з дітьми на кухні. Вона чистила торішню картоплю, вирізаючи з неї чорні місця: Мільхен стала ощадливою, все, що було в льоху, хоч і наполовину гниле, треба було використати. Допомагаючи сестрі в господарстві, Мела одночасно гралася з дітьми. Вона клала на стіл очищені картоплини. Після очищення вони набирали дивовижної форми. Гертруда мусила відгадувати, що це за тварина або фігура. Іноді це була риба, часом свиня або людське обличчя.

Коли за кілька днів знову розпогодилося і блискучий півень на вимитому дощем церковному даху повернувся дзьобом до кабанячих пасток, у Бібері заговорили про те, що цього року в Шпессарті буде багато грибів. Старі жінки готувалися в дорогу — збирати гриби. Назбиравши, вони здавали їх Грюнбергові, який продавав їх на міському базарі, а потім розраховувався з жінками. Мільхен не їла грибів, тому що боялась отруїтися. Але Альбін любив гриби, особливо боровики. Вирішальною причиною того, що гриби подавалися на стіл, була їхня дешевизна, їх можна було збирати й самому. Тому Мільхен послала Мелу з дітьми в ліс принести трохи грибів.

— Та збирайте тільки боровики,— гукнула вона вслід сестрі,— інших Альбін не любить.

Мела взяла Альфреда за руку, Гертруда несла кошик. І так пішли вони в гущавину молодих буків і чотирирічних ялин, деревець, які були тільки на голову вищі від Гертруди. Земля була ще вогка від дощу, набряклий мох, що звичайно пружинився у них під ногами, тепер чвакав, коли на нього наступали.

Навряд чи є щось приємніше для дітей, ніж шукати грибів, які ховаються під ялинками чи зариваються в м'який мох.

— Хто перший наповнить свій кошик?

— Ага,— сказала Альфредові дівчинка,— я знайшла більше грибів, ніж ти.

Гертруда нічого не боялася, вона плазувала по вогкій землі, пролізала під ялиновим віттям і діставала чудові гриби, великі, білоногі боровики з міцною коричневою шапчкою.

Щождо малюка Альфреда, то йому менше щастило. Він ще не міг відрізнити хороших грибів від поганих і приносив усе, що тільки нагадувало гриб. Він дуже ображався, коли Мела відмовлялася класти їх у кошик. Його настрій гіршав на очах. Коли до цього ще йому під сорочку впали ялинові голки і почали його дряпати, він зовсім зажурився. Він почав плакати, і Мелі довелося скинути з нього сорочку і витрусити її. Коли кошики були повні, вони посідали на стовбур зрубаного дерева. Альфред заявив, що він стомився і далі йти не може. Хлопчик будь-що захотів, щоб Мела несла його додому.

Не допомагали ніякі умовляння та обіцянки.

— Слухай, Альфред, хлопчикові ж не можна плакати.

Гертруда спробувала чимось відвернути його увагу.

— Глянь ось туди,— промовила вона, показавши на пень, що до половини виліз із землі і криве коріння якого вже ледве трималося в землі. Лисиця вирила собі між корінням нору, що мала вигляд входу в печеру.— Там живуть гноми,— продовжувала Гертруда.— Вечорами вони виходять звідти і виконують ту роботу, про яку забули люди.— Вона глянула на Мелу.— Правда, тьотю Мело?— Вона підморгнула їй, як доросла.

Мела підтвердила це.

Альфред перестав плакати, він підвівся і обережно наблизився до таємничої печери. Простягшись на животі, він засунув руку в нору.

— Тьотю Мело, а справді тут живуть гноми? — недовірливо спитав він.

Філомела кивнула.

— Коли ти будеш слухняним,— сказала вона,— і зараз підеш з нами додому, я розкажу тобі гарну казку про цих гномів.

Альфред пообіцяв бути хорошим, але поставив умову, щоб вона розповіла йому казку, не сходячи з місця, підманути себе він не дозволив.

Побачивши, що розповіді їй не уникнути, Мела скорилася своїй долі. Вона підняла свого мучителя-небожа і посадила собі на коліна. Гертруда з квіткою в руках у чеканні сиділа на стовбурі коло Мели, звисивши ноги.

— Я розповім вам казку про гномів в долини річки Йосси,— сказала Філомела.— А ти знаєш, де знаходиться долина Йосси? — З цим запитанням Мела звернулася до дівчинки.

— Знаю,— жваво кивнувши головою, відповіла та на тітчине запитання.— Йосса тече в Леттгенбрунні, там, де ти живеш, так само, як річка Бібер тече у нас. З Леттгенбрунна Йосса тече в Майн,— так сказав батько.

— Це не зовсім вірно,— поправила її тітка.— Спочатку Йосса тече мимо Бургйосса і впадає в річку Зінн, а вже Зінн впадає в Майн.— Мела погладила її по голівці.— Ти розумна дитина, а ще ж не ходила до школи. А що буде, коли ти ходитимеш до школи?

Справді, Гертруда була дуже вразлива дівчинка, і хоч мала піти в школу тільки в наступному році, але вміла вже тепер трохи рахувати, читати і писати букви.

Тітка почала розповідати:

— Довгий час гноми допомагали людям і працювали на них, копали, збирали врожай і будували, а також руйнували, залежно від бажання людей. Але, не бачачи від людей нічого, крім невдячності, вони розгнівались і вирішили просто виселитись. Вони хотіли піти далеко-далеко, в незаселену країну.

...Під час своїх мандрів гноми прийшли в долину Йосси. А тоді, треба вам знати, в Шпессарті ще не було так багато народу, як тепер. Гноми блукали часом цілими днями, не натрапляючи на людське житло, не зустрічаючи своїх великів братів. Довго були вони в дорозі, і от поїли всі свої харчі, і довелося їм голодувати. Бо в багатвіковому буковому лісі було мало смачних ягід та їстівних корінців, і гноми не могли насититися ними. Вони напилися чистої води з Йосси і попленталися далі. Вони йшли, поки вистачило в них сил рухатися, а потім лягли у високому вересі і стали чекати на голодну смерть.

На обличчя дівчинки ліг вираз суму й розпачу. Їй стало шкода бідних гномів. Альфред, який сидів на колінах у Мели, припав головою до тітки, слухаючи її розповідь. А Мела крізь рідкий ліс дивилася на луг, де паслася отара овець. Оповідуючи, вона чула приманний клич пастуха і гавкання собак. Їй здавалося, ніби на її місці сидить Года, яка тепер на небі, і розповідає свої казки.

— І от у той час, коли гномів спіткала така біда, дорогою мимо них проходив селянин. На спині у нього був оберемок дров, які він зібрав собі в лісі. Не помітивши маленьких гномів, які лежали у вересі, на лісовій землі, він мало не роздавив їх. Але вони почали розмахувати

руками і свистіти своїми срібними дудочками, і він все ж таки помітив їх.

Спершу переляканий селянин відскочив від них. Він подумав, що то змія ворухиться коло його ніг. Але побачивши, що це нещасні гноми, він пожалів їх. З їхніх змарнілих облич було ясно видно, що вони голодні. Підбадьоривши їх, селянин сказав, щоб вони зібрали свої останні сили і пішли слідом за ним. Хоч він і сам був дуже бідний, але у нього знайдеться для них шматок хліба і трошки сиру, а в його льоху є досить місця, більше, ніж йому хотілося б. Гноми ожили. Вони пішли за селянином і оселилися в його порожньому льоху. Селянин давав їм усе, що йому дозволяла його бідність, і через деякий час гноми підгодувалися і набралися нових сил.

Коли гноми вийшли з льоху, вони побачили, як цей селянин виснажується, як обробляє своє кам'янисте поле, як вимучується в лісі, щоб зібрати в заболоченій долині хоч трохи трави для своїх корів, молоко яких було основною їжею для повної хати дітей. Забувши про всі ті страждання, що їм завдали люди, гноми сказали своєму рятівникові: «Ти дав нам притулок і годував нас їжею, яку відривав у себе і своїх дітей, і ми хочемо віддячити тобі за це. Ми не такі слабкі, як здається, коли на нас дивишся. В серцях наших живе воля, і тому, об'єднавшись до купи, ми стаємо сильними, як велетні. Ми допоможемо тобі в роботі, ти будеш нами задоволений. Але й ти завжди стався до нас по-дружньому, як і досі». Попередивши селянина цими словами, вони подалися геть.

Хоч селянин і не дуже вірив у сили цих маленьких людей, але подумав, що, коли вони не дадуть йому великої користі, то й шкоди від них також не буде, і дав їм діяти за їхнім розсудом.

Діти уважно слухали Мелину розповідь. Іноді, коли лісову дорогу стрибками перебігав заєць або пістрявий дятел серед соснової крони починав довбати дерево, Гертруда відвертала голову.

— Вдень, — продовжувала Філомела, — гноми лишилися в своєму льоху. Але вночі на дворі у селянина почався такий жвавих рух, як на мурашиній купі, а коли вранці селянин вийшов із своєї похилої хатки, він застав коло дверей купу соковитої трави і стіс дров. На другу ніч гноми осушили для нього болото, викопали відвідні

канави і перетворили береги Йосси в зелені луки. Потім вони викорчували ділянку лісу і з тих стовбурів відразу ж побудували нову комору. Вони очистили поле від валунів, бур'яну і коріння, тож селянинові лишалося тільки засіяти його. Коли селянин одержав пасовисько, у нього стало більше худоби, а коли настав час, у нього виріс такий багатий урожай, що гномам довелося збудувати ще одну комору.

Спочатку селянинові здалося, що він бачить усе це вві сні. На снідання жінка клала перед ним на стіл білий хліб, випечений на молоці, і він міг намазувати на нього меду, скільки хотів. Він був вражений тим, як багато зробили гноми. Тепер його хижа стала зразу для нього занадто малою. Тільки-но висловив він своє бажання, як гноми побудували йому два великих сільських будинки: один для нього, другий для його жінки. Скоро він став найбагатшою людиною в усьому Шпессарті і запросив своїх родичів оселитись у нього. І всі вони жили працею гномів. Селянин зажив тепер розкішним життям, а гноми й досі ще мешкали у вогкому льоху і їли ту ж саму їжу — хліб і сир. Так минуло два роки. Коли гноми вже все зробили для збагатілого селянина, вони попросили у нього дозволу збудувати собі на його землі хатку. Бо в темному льоху було дуже вогко, і вони боялися застудитися. Але багатство зробило серце селянина твердим, як шпессартські скелі. Неприязно, навіть люто накинувся він на гномів: «Навіщо вам потрібна хатка? Про це нема чого й говорити. Нова хатка забрала б у мене дуже багато місця. Такому маленькому народові, як ви, не потрібен великий дім. До цього часу вам вистачало місця і в льоху, тож можете і надалі там залишатися, і взагалі, якщо це житло вам не до вподоби, то можете забиратися звідти, і без того я досить довго вас годував».

Ця груба відповідь була для гномів цілком несподівана і образлива. Їм уже вдруге доводилось пізнати підлу людську невдячність. Розгнівавшись, вони покинули льох і подалися на млин, що стояв у сусідстві. Вночі вони прийшли звідти в комору невдячного селянина і винесли з неї все зерно, бо не хотіли, щоб воно загинуло. Вони змололи це зерно на млину і роздали його бідним людям. Потім запалили дім і хлів селянина, і полум'я пожерло все його майно. А викорчовані ними поля вони позакидали камінням.

Мела розповіла дітям, що недалеко від Леттгенбрунна є поле, вздовж і впоперек завалене камінням, і що люди називають його «помстою гномів».

— А відвідні канали на лугах вони позасипали землею, тож болото повернулося на своє старе місце. І селянин знову став бідаком, як раніше, знову жив у своїй похилій хижі, володів кам'янистим кляптиком поля та охлялими коровами і до кінця своїх днів їв злиденний шматок хліба.

До цього часу діти терпеливо слухали. Закінчивши свою розповідь, Мела встала, підняла кошики з грибами і зібралась йти додому. Довге оповідання втомило Альфреда. Він охоче дозволив, щоб його повели додому. Дорогою Гертруда запитала тітку, куди поділися гноми. Що Мела могла сказати? Вона теж не знала цього, можливо, вони пішли в Рінек або в Лор. Можливо, що їм так набридли люди та їхня невдячність, що вони більше не з'являються перед людські очі. Гертруда мовчала, вона думала про те, де заховалися гноми. Всі троє спустилися з гори, пішли через ліс. Перед тим, як вийти на дорогу, вони ще раз зупинилися коло зарослів ожини і поїли чорних блискучих ягід. Філомела сунула Альфредові в рот цілу жменю ягід. Гертруда, добра дочка, хотіла взяти трошки ягід для матері. Але Мела відрадила її від цього, бо за довгу дорогу вона роздавить їх у руці.

— Тьютю Мело,— запитала вона,— чи можна прожити самою ожиною, коли нема чого їсти, ні картоплі, ні м'яса, ні хліба?

Мела похитала головою.

— Не можна.

— І тоді, коли є багато-багато ягід? — продовжувала питати мала.

— Все одно, не можна,— відповіла Мела.

Ця думка не давала спокою Гертруді.

— А коли є гриби і багато ягід, тоді можна ними прожити?

— Ні,— сказала Мела,— людині потрібен хліб, городина і картопля, а до того ж гриби і ягоди не ростуть протягом цілого року.

На дорозі дівчинка знайшла прорізаний блискучими жилками камінець, який сяяв і мінився. Гертруда взяла його з собою, щоб показати батькові. Він краще розумівся на камінцях, ніж тітка Мела.

ПОГАНІЙ ВЧИТЕЛЬ

З допомогою директора рудника у відставці Ціммермана, хоч і старого, але впливового у вищих колах чоловіка, друг і покровитель його сина Вальтер Діль дістав у Бібері посаду вчителя. Хоч і тут були деякі труднощі. Цей вчитель прибув безпосередньо з Пруссії! Капітан у відставці Діль жив із своєю сім'єю в Бранденбургу і було незрозуміло, навіщо переводити в Шпессарт людину зі Сходу. Та все ж таки шкільна рада була задоволена, що може призначити на цю посаду людину націоналістичних поглядів, бо попередник Діля, чиї педагогічні здібності високо оцінювало високе начальство, був членом СДПН і тому ставився поблажливо до занепаду моралі в Бібері. А щодо занепаду моралі, то після закриття рудника, який служив у Бібері єдиним джерелом прибутку, це стало незаперечним фактом.

З вокзалу новий вчитель, замислившись, ступив на землю Бібера. Він сподівався, що тут для нього відкриється поле довгої плідної діяльності.

Літні канікули закінчились, і Діль вважав, що його сім'я може приїхати сюди за два-три тижні. Значить, у нього ще був час самому звикнути до Бібера і ввійти в курс нової роботи.

Власне кажучи, професія вчителя була для нього новою справою. Від серпневих днів чотирнадцятого року, коли він поспішив стати під кайзерові прапори, він ні разу до неї не повертався. Сьогодні, постарівши на тринадцять років, він знову збирався приступити до цієї роботи.

Керувати школою це не те ж саме, що командувати солдатами. Подумавши про це, Діль відчув страх перед маленькими живими істотами, з яких колись мають стати дорослі люди. Тепер його завдання було навчити їх чогось, підкорити їх, як лікар своїх пацієнтів, як він казав собі самому. Вони були легкі й моторні і могли втекти від нього єдиним махом. Якби вони покинули його, йому важко було б знову завоювати їхнє довір'я. Ділю було наперед цілком зрозуміло, що на перших порах йому доведеться зустрітися з труднощами. Тільки-но вони посміються за його спиною з його бранденбурзько-берлінської говірки, якою він розмовляє, і його авторитет загинув, а саме цього він найбільше боявся.

Діль появився у містечку в чоботах, одягнутий в коричневу шкіряну куртку, яка йому особливо подобалась і яку він називав «лісовим сюртуком». Блукаючи по луках, лісах або в чагарнику, він завжди носив цю вже виляну, не раз поштопану куртку. Його рейтузи були чорні і вже не нові, про що свідчили світлі лати на колінах. Діля в його одежі можна було прийняти за монтера або слюсаря, але аж ніяк не за вчителя.

На околиці містечка, там, де дорога з Гельнгаузена в Бібер проходить мостом через річку, він уперше зустрівся з біберськими хлоп'ятами. Вони чемно привітали його, не знаючи, що це новий вчитель.

Непогано виховав їх старий учитель, подумав Діль, чи, може, це пастор навчив їх цього? Він трохи затримався на мосту, сперся на бильця, дивився у вируючу воду і спостерігав, як граються хлоп'ята, як вони зрізають довгі комишини і роблять з них стріли, щоб стріляти один в одного на лузі. Та їхні стріли летіли недалеко, вітер зразу жбурляв у траву ці легкі стріли. Вчитель Діль, який з посмішкою стежив за марними зусиллями дітей, зрозумів, що йому випала нагода завоювати любов цих хлоп'ят. Він точно знав, чому їхні очеретяні стріли летять недалеко. Насамперед тому, що вістря у них дуже легкі. Погляд його впав на довгий іржавий цвях, що валявся в дорожній пилюці. Він підняв його і подався з моста до річки, щоб зрізати собі комишину на списа або на стрілу і прикріпити цвях до вістря.

Діти, які гралися там, помітили дивне заняття дорослої людини. За мить вони кинули гру і з цікавістю підійшли ближче, щоб побачити, що робитиме ця чужа людина. Вони оточили свого майбутнього вчителя Діля, їхні обличчя виражали при цьому веселість і цікавість. Що вже з того може бути, думали вони, коли доросла людина грається?

На їхній превеликий подив, очеретяна стріла, пущена рукою цієї людини, пролетіла принаймні вдвоє далі, ніж їхні легкі стріли, хоч як вони старалися. Здебільшого їхні стріли ламалися.

Найбільше сподобалося їм, що довга стріла Діля при падінні встромлялася в землю. Діль завоював їхні симпатії, він розповів їм про опір вітру, про силу тяжіння землі. Він коротко пояснив їм, чому їхні стріли не можуть літати. Хоч не всі вони зрозуміли його пояснення, але їх

вразила його обізнаність, і тому вони слухали його з пошаною.

— Коли ви хочете, щоб ваші стріли під час льоту не відхилялися в різні боки, вам треба прикріплити до кінця стріли перо,— сказав він,— тоді траєкторія польоту стріли буде пряма.

Поки він говорив з дітьми, наставляючи і навчаючи їх при цьому, минуло чимало часу. Діль поволі зібрався йти додому, і цілком зрозуміло, що біберські хлоп'ята проводили його. Підійшовши до будинку школи, вони попрощалися. Вони лише тепер почали здогадуватися, з ким їм весь час довелося розмовляти. Один з них, хлопчина років, мабуть, дванадцяти, вийшов наперед:

— Ти вчитель? — спитав він його.

Діль кивнув головою.

— Я ваш друг і вчитель,— поправив він його.

Хлоп'ята, які його оточували, зраділи, бо цей вчитель припав їм до смаку.

— Тоді ми могли б ще одну годину провести на рівчаку,— насмілився сказати малий промовець.

Діль засміявся.

— Ви ж ходите в школу не для того, щоб гратися, а для того, щоб чогось навчитися,— сказав він,— але я не матиму нічого проти, якщо ви будете слухняними і будете добре вчитися, щоб нам трохи прогулятися, хоча б і на річку, та я ось що хотів вам сказати ще, не кажуть «на рівчак», треба говорити «на річку». Як треба казати?

— Треба казати «на рівчак», пане вчителю.

Ця ватага не хотіла погодитися з ним.

— В Бібері люди усе говорять «на рівчак».

Дивна річ, а що воно означає, це «усе»? Вчитель запитав у дітей. Вони пояснили йому: «усе» в шпессартській мові це те саме, що й «завжди». Дивна річ. Діль не пропустив нагоди подати по-товариському руку кожному хлопчикові.

Замислившись, він піднявся сходами, які вели в його квартиру над шкільним приміщенням. Ця зустріч з дітьми була вже початком, подумав він з задоволенням. Він був переконаний, що ці хлоп'ята скажуть своїм товаришам по класах, що новий вчитель «свій в дошку». Крім того, він навчився чогось із шпессартської говірки. Значить, «усе» — це «завжди»,— думав він,— а замість «на

річку» вони говорять «на рівчак». Він сів коло вікна і почав дивитися на гурт дітей, які розходилися в різні сторони. Це буде мій маленький почет, сказав він собі, потім його думки знову перекинулися на шпессартську говірку. Безперечно, тут, серед цих гір і прадавніх лісів збереглися ще залишки старої німецької мови. Він підійшов до письмового стола, вийняв свій щоденник і записав цей цікавий випадок. «...таким чином, ще й донині в деяких місцевостях Шпессарта можна знайти поодинокі мовні пережитки, які нагадують про мову минулих сторіч». Він почав мріяти про те, що трохи займеться вивченням батьківщини, звичайно, в той час, що лишиться у нього після виконання обов'язків шкільного вчителя.

В річці Бібері, серед водяних рослин, що їх весь час ворушить течія, під камінням і в глибоких западинах, вимитих водою в берегах, жили меткі форелі, на яких безробітний Руді Кванц ставив сіті. Між іншим, ці дуже смачні поцятковані риби належали одному власникові шкіряної фабрики з Оффенбаха. Він орендував річкові води від верхів'я до росбахського млина. Цю конкуренцію Руді терпів із спокоем, властивим людям, які знають собі ціну і не сміються з бідності інших людей.

Серед трав'яних зарослів, у суміші галуззя і листя вільхових кущів, які оточували річку, багатому оффенбахському фабрикантові було важко, а то й неможливо, користуватися своїм дорогим і тому дуже складним вудлищем. Половину того часу, що він вудив, гачок чіплявся десь за гілку, і розсерджений спортсмен-риболов смикав і смикав, поки не витягав волосінь без гачка, наживки і грузка. Замість того, щоб проводити час за ловом гарних струнких риб, він гаяв його на прив'язування нових гачків до обірваної волосіні.

Безробітний Кванц вудив без допоміжних технічних знарядь. Він лягав у траву коло самого берега річки і просто хапав руками гладких, безлуских риб.

Крадіжки дров у лісі перестали давати прибуток і, крім того, у Руді появилася манія, ніби лісник і жандарм мають на нього і на Клейшпіса підозру. А що йому здавалося недоцільним ще раз спокушати долю, він присвятив себе риболовному спортові і кожного дня клав на кухонний стіл перед своєю любою жінкою кілька форелей.

Свій лов він звичайно починав нижче «Струмка». Вільхові кущі, які були перешкодою для орендаря цієї багаті на рибу річки, служили для Руді непоганим захистом. Він міг непомітно прокрадатися від куща до куща, шукаючи своє щастя в западинах берегових скель, під камінням і серед коріння кущів. Знайшовши форель, він притискав її і за мить вона тріпотіла в його руці. По високій траєкторії кидав він рибу на берег. Захоплено глянувши на жовтувато-блискуче, вкрите червоними цятками тремтяче створіння, він убивав його ударом ножа по голові. Він дбайливо обходив свою ділянку від шинку до лісопильного заводу. Там йому було важче, бо біберські хати стояли в небезпечній близькості від його мисливського району.

Закатавши рукава сорочки, Руді нахилився над водою і засунув руку під каміння. Пальці його, шукаючи риби, бережно обмацували берегові западини. Кінчиками пальців він відчував кожен бугорок під водою, а коли піднімав камінь, той був на диво легкий. Раптом він помітив у воді бугорок, угору піднявся пісок. Це була форель. Ось вона втекла, але піти далеко вона не могла. «Там, коло виру, — подумав він, — має бути западина, в ній вона, певно, і сховалась». Він ковзнув ближче до цього місця і ще раз обережно обмацав берег. Рука його натрапила на щось холодне, м'яке. Майже ніжно провів він кінчиками пальців по тілу рибини. Найважливіше це захопити рибу за зябра, щоб вона не могла видертися. Руді повільно мацав рукою, шукаючи зябра. Його пальці торкалися при цьому спинного і бокових плавників. Тепер він досяг потрібного місця. Вхопивши рибу, Руді відчув, як вона намагається вирватися з його пальців. Він обережно витяг руку. Коли риба смикалася не дуже сильно, він просто притискав її до піскуватого берега, аж поки вона не задихнеться і не перестане кидатися. Тоді він витягав з води напівздохле створіння і кидав його в траву.

Руді ховав убиту рибу в торбу, яку він непомітно носив під штанами. Тому ніхто б не міг довести, що він браконьєрствує. Жандармові, який одного разу застукав його, коли він рукою ловив рибу, він сказав, ніби шукає відшліфовані камінці, що їх купить у нього якийсь гельн-гаузенський вчитель. Він пішов трохи за течією річки і знову почав шукати під корчем. На протилежному боці річки стояли покинуті будівлі колишньої рудопромивальні.

Шибки потріскалися, і вікна були закладені сінниками. В приміщеннях, де раніше промивали видобуту руду, тепер складали дошки та обаполи. Перший поверх будинку шахтоуправління займала тепер сім'я директора. У нижніх кімнатах, де раніше містилася бухгалтерія, тепер обладнали маленькі квартирки. Поза будинками рудника і складами здіймалися купи пустої породи, порослі густим бур'яном. Завзятий рибалка, який кілька разів безуспішно шукав між корінням, подався далі, вниз за течією.

Перед ним виростло подвір'я його колишнього колеги по роботі. Цей гірник перетворив свою ділянку поля на город. На звернутому до річки боці Руді помітив нову гнойову грядку. Вони роблять усе, що можуть, щоб запобігти злидням, подумав Руді. Новий городник часто запрошував його випити чарку горілки. Руді знав, що той мав при цьому певну мету. Цей щедрий друг заснував у Бібері щось на зразок «товариства фронтовиків» і, зазнаючи гострих нападок з боку профспілки і соціал-демократів, старався по-своєму залучати нових членів.

Руді ще трохи половив форелей, але безуспішно. Очевидно, тут їх більше не було. Він вилаявся про себе і пішов через усе містечко в напрямку околиці, де збирався ще раз випробувати щастя.

Дорогою він зустрів городника.

— Хайль! — сказав той.

— Хайль! — відповів Руді.

— Чому ти не прийшов на наші збори?

Руді почухав потилицю.

— Через жінку, ти ж знаєш, що вона хвора.

Городник зневажливо посміхнувся.

— Ти говориш про свою жінку, кбди йдеться про долю Німеччини. Вчора ввечері ми об'єдналися в «націоналістичну спілку оборони і нападу».

Руді промовчав. Звичайно, коли городник говорить про «спілку оборони і нападу», він не може відмогтися жіночиною хворобою. Завзятий рибалка запитав, що воно таке, ця нова спілка, і ще він хотів знати, до кого вона стоїть ближче: до Гугенберга чи до Гітлера.

— Ми насамперед німці і мужньо тримаємося разом, — сказав городник. — Ми мусимо захищати німецькі інтереси проти чужоземного капіталу, інакше ніхто з нас нічого не доб'ється, а бути наймитами у євреїв ми не хочемо. Але ж ти й чути про це не хочеш.

Руді запевнив його, що це зовсім не так. Навпаки, це його дуже цікавить.

— Головне, щоб при цьому не забули про інтереси робітників,— сказав він під кінець і продовжив свою путь до околиці містечка.

«Я мушу піймати хоча б ще двох форелей», вирішив він. Щождо розмови з городником, сказав він собі, то дуже добре, коли маєш хороші стосунки з усіма партіями. Горілка, якою частує «товариство фронтовиків», така ж смачна, як і горілка соціал-демократів. З останніми він співав травневих пісень, а націоналістів він вітав вигуком «хайль». Він чув, що новий учитель також націоналіст і часом носить значок із свастикою.

Але найважливіше — це життя. Ідучи вулицею, Руді вітався направо і наліво, часом він казав «хайль», а часом стискав для привіту пальці в кулак. Хто може знати, чи не прийде Гітлер до влади. Тоді — це казав і вчитель — вони розправляться з червоними.

Зразу ж за містком, на околиці, було хороше місце. Там річка зовсім вузька, а течія — швидка. А втім, форелям подобалася швидкоплинна вода. Руді став навколішки на землю і засунув свою спритну руку в воду, що бігла під водоростями. Він трохи не піймав півфунтову форель, але йому перешкодила галузка, що звисала у воді. «От невдача, а тепер риба втекла». Він ще раз зробив спробу в іншому місці, але впіймав лише маленьку форель, коротшу за його палець.

Коли він нахилився, щоб витерти об траву липкі від дотику до риби пальці, лугом пробіг схвильований чоловік і попросив допомогти йому в одній заплутаній справі: його вудочка знову зачепилася за дерево. Руді впізнав в цьому чоловікові оффенбахського фабриканта, якому належали тутешні води.

— Коли я зможу, — пробелькотав він, — я охоче допоможу.

Він церемонно підвівся, схопився за пояс, щоб підтягти штани, і розміреним кроком пішов услід за риболовом.

За дві-три хвилини Руді допоміг виправити шкоду. Він одчепив від дерева неушкоджену волосінь і гачок. Спортсмен-риболов, чоловік люб'язний, з поклоном подякував і запропонував йому цигарку із свого срібного портсигара. З насолодою пускаючи дим, Руді, як фахівець,

висловлювався про риболовство взагалі і про річку Бібер зокрема. Тут вражений фабрикант довідався про велику кількість риби в цій річці, про крупних форелей. Руді довелося скористатися з обох рук, щоб показати величину риби, вагу яких невдаха-риболов ще ніколи не відчував на своїй вудочці.

Тон, яким Руді говорив про вудіння, доводив, що в цій справі він знавець. Поважний фабрикант наставив вуха, щоб хоча б чого-небудь навчитися. Він зайшов так далеко, що навіть довірив йому своє коштовне вудлище. Руді взявся за корковий держак, але і йому важко було закинути вудку прямо у воду, бо він ще ніколи не тримав у руках такого на диво складного приладу.

Існує старе правило, що початківцям особливо щастить. Вже в першу хвилину, щойно черв'як опинився у воді, Руді відчув клювок і відразу ж відповів на нього ривком. Фабрикант і незчувся, як на волосіні уже висіла рибка. Хоч вона була така маленька, що Руді відкинув би її геть, якби він був сам один, але це все ж таки була риба.

Аристократ не тямив себе від радості і поздоровив Руді з успіхом. Ніби між іншим, він спитав Руді, чи той живе в Бібері.

— В даний момент,— поважно відповів Руді,— я проживаю тут.

Він не зрозумів усієї важливості цього запитання. В шанобливій формі фабрикант запропонував йому зайняти посаду сторожа його річки. Звісно, він дає йому й право ловити рибу в ній, якщо вага пійманої риби не буде перевищувати двох з половиною кілограмів на тиждень. Руді запевнив, що варена або смажена риба його не приваблює.

— Я роблю це з любові до мистецтва,— сказав він, додавши, що тільки любов до природи жене його на берег річки Бібер.

Це дуже порадувало фабриканта. Щоб оформити на папері це своє рішення, він попрямував до дороги, де стояла його машина. Витягши з портфеля аркуш паперу з фірмовим штампом, він склав договір.

А в цей час Руді сам один вудив рибу. На жаль, у нього жодного разу не клюнуло. Сяючи від радості, він прогулювався понад річкою, і тут він вирішив віддати фабрикантові дві форелі із своєї торбинки, бо ж у нього

дійсно більше ні разу не клюнуло. Він вибрав для цього найбільшу рибину, щоб трохи похвалитися нею, а другу вибрав навмисне маленьку, щоб не дуже балувати цього аристократа.

Спершу оффенбахівець ні в якому разі не хотів прийняти його улов.

— Прошу вас! — вигукнув він. — Це ж ваша заслужена удача, я не хочу позбавити вас її.

Руді повторив, що риба його не приваблює, і, супроводячи своє прохання світським рухом, попросив фабриканта взяти ці три рибки для шановної пані разом із сердечним привітом, звичайно, від незнайомця. Той подякував. Потім він подав Руді руку. Вони попрощалися, як справжні рибалки, побажавши один одному доброго лову.

Останнім часом Альбін Дебус часто подорожував. У такі важкі дні робота не приходила сама, її треба було шукати. Маленька майстерня, яку він влаштував собі в Бібері, за цілий місяць не приносила такого прибутку, на який Мільхен і діти могли прожити довше, як тиждень. Альбін займався ремонтом. Він регулярно відвідував численні подвір'я і господарства в Шпессарті, працював також і в цегельнях і по лісопильнях. Він ходив скрізь, багато чув і бачив, причому те, що він чув поза рідним містечком, найчастіше бувало безрадісне. Шпессартські селяни, особливо бідняки, загрузли в боргах, їхні подвір'я були заставлені аж по самі комини, становище маленьких підприємств було не краще; майстерні мусили звільнити своїх кращих робітників або запровадити неповний робочий день. Куди б він не прийшов, скрізь він чув розмови про світову економічну кризу. Відколи відкрили рудник, він ще ніколи не бачив, щоб так багато чоловіків вешталось по вулицях. Щождо жінок, то вони ще знаходили роботу у селян, бо їм менше платили, а чоловіки сиділи дома, чистили картоплю і доглядали дітей.

Церква розгортала свої похідні корогви і влаштовувала по селах прощі безробітних, під час яких читалися проповіді про те, що антихрист приніс на землю великі злигодні.

А по корчмах вечорами велися глибокодумні розмови, п'яниці призивали сильну людину, яка нарешті має при-

йти до влади, щоб у державі були порядок, робота і хліб. З'явилися так звані націонал-соціалісти, які розповідали про свого «фюрера» всілякі чудеса, про те, що він візьметься «знищувати податкове рабство». Якась жінка в Моосбрунні, котра часто бачила привиди і котрій вже з'являлися святі праведники, пророкувала, що Адольф Гітлер поведе Німеччину до слави й величі. Промовці націонал-соціалістської партії тягали її з одних зборів на другі. Промовець підходив до кафедри і закликав покоління фронтовиків, яке пережило бої, вийти на націоналістичний штурм і очистити імперію від жидівсько-марксистських елементів, які призвели Німеччину до нещастя.

Комуністи застерігали від Гітлера. «Якщо він прийде до влади,— казали вони,— буде війна. За його влади робітник стане ще безправнішим». Вони закликали утворити антифашистський фронт проти промисловців, банкірів і юнкерів. Хоч у Гессені було дуже багато соціал-демократів, але до заклику комуністів вони не прислухались. Частина їх сиділа і в баварському уряді, обіцяючи золоті гори, але здебільшого вони витрачали свої сили на те, щоб захищати свої міністерські портфелі від атак справа і зліва.

Альбін, який бачив, що партії Гугенберга, Генденбурга і Гітлера в основі своїй є лише різновидами одного напрямку, ще активніше включився в антифашистський рух. Він допоміг організувати в долині Бібера «Червону допомогу», під час своїх подорожей він вербував і агітував.

— Хто ще тепер не досить порозумнішав,— говорив він,— і хто хоче війни, той може спокійно голосувати за нацистів.

Він невтомно роз'яснював селянам, що їхнє місце — поряд з робітниками.

— Селяни і робітники це ті стовпи, на яких стоїть держава. Уряди змушені зважати на їхню волю. Якщо ж уряди не зважатимуть на волю робітників і селян, ми завжди терпітимемо злидні, кризи і війни.

Він впливав на своїх клієнтів не лише словами. Він допомагав кожному і погоджувався чекати, коли хто не мав змоги зразу йому заплатити.

— Альбін не надає такого значення грошам, як інші,— сказав своїй дружині власник теплиці з Кемпфенбрунна.— Я гадаю, що він комуніст. Коли б усі були такими, як він, я б на наступних виборах голосував за них, хоч священик і каже, що це гріх.

Альбін їхав велосипедом додому. В заплічному мішку, прив'язаному до багажника, він віз масло і м'ясо — плату за те, що він полагодив селянинові рядкову сівалку. Пізніше той ще дасть Альбінові зерно і мішок борошна. Грошей у нього не було, і де б він міг їх узяти?

Альбінів велосипед котився з гори. Коли він виїхав з лісу, перед його очима виник Бібер: спочатку Реріхт, Гассен, потім містечкова церква. «Сюди ще не дійшли гітлерівські коричневі батальйони,— з задоволенням подумав він.— Хоч тут і є окремі невинні люди, але вони не знаходять підтримки в інших».

Йому дуже не сподобався новий учитель. Щоправда, діти його любили, бо він базікав з ними. Замість того, щоб сидіти в класі, він водив їх на прогулянку і називав їх «своїм маленьким почтом». Альбін був тієї думки, що так робити не слід. Він вважав учителя демагогом, адже той в корчмі минулої неділі, коли розмова торкнулася нацистів, сказав:

— Перш за все — громадські інтереси, а потім — особисті.

Ніхто йому не заперечив. Авжеж, ніхто не має охоти захищати особисті інтереси. Зрештою, дуже зручно посилатися на якесь об'єднання, яке ніхто не знає, як воно виглядатиме і що воно з собою принесе.

Повернувшись додому, Альбін застав Мільхен з дітьми на кухні. Вона штопала, сидячи коло плити, а Гертруда з Альфредом гралися на дивані, розглядаючи книжки.

Коли він увійшов, мати відклала кошик із штопальними нитками і зняла з плити коричневий кофейник.

— Хочеш чогось поїсти? — запитала вона.

Альбін кинув шапку на диван проміж дітей, які читали якусь книжку, і впав на стілець.

— Я хочу пити,— сказав він,— більше нічого.

Малюк Альфред сповз з дивана і заліз до батька на коліна.

— Ну? — сказав батько, погладивши його чуб.

Мільхен поставила на стіл чашку.

— Приходив Лейтнер із співочого гуртка,— сказала вона,— сьогодні вечір співів, щоб ти не забув. Він сказав, щоб ти неодмінно прийшов.

— Ага, ну добре.

Він похмуро відсунув чашку. Він так натовмився, що йому не хотілося нічого.

— Для Лейтнера головне в житті — це його співи, — заявив він, захищаючися від свого сина, який, забравшись до нього на коліна, хапав його за обличчя і смикав за волосся.

Мати взяла Альфреда і посадовила його на стілець.

— Сиди-но тут, хіба ти не бачиш, що тато втомлений? Батько із сміхом глянув на сина.

— Хіба ти не чув, що тато втомлений?

Мільхен взялася розпаковувати заплічний мішок. Масло вона вийняла з нього, а м'ясо зразу ж поклала в глиняний горщик, щоб віднести його в прохолодний льох.

— А яечок ти не приніс? — спитала вона.

Альбін пояснив їй:

— Дітріх лише завтра зможе заплатити, сьогодні він у кооперативі.

— Ну що ж, нічого страшного нема. Я питаю лише у зв'язку з Грюнбергом, — сказала Мільхен, — бо він уже питався, тепер він може продати їх для нас за добру ціну.

Альбін махнув рукою.

— А що, як їх нема?

Мільхен взяла кошик із штопальними нитками і знову взялася до роботи. Вона запустила свою вузьку руку в дитячу панчоху з коричневої шерсті, просунула два пальці крізь велику дірку на п'ятці.

— Хлопчиківі неодмінно треба нові черевики, — сказала вона, — він так рве панчохи, кожного дня я одягаю йому нову пару.

Альбін, не винний в тому, що клієнти платили йому не грішми, пустив ці слова повз вуха.

— Коли, сказав Лейтнер, починається заняття по співу?

Він хотів, щоб вона нагадала йому ще раз. Мільхен опустила панчоху.

— Точно о восьмій годині в «Дубі», — сказала вона з легким роздратуванням.

Значить, у «Дубі». Альбін подумав, що там, у новому залі — він його ще не бачив — має бути багато цікавого. Він чув також, що новий вчитель бере діяльну участь у заняттях по співу. Йому цікаво було довідатися, як той виступає і як він там поводить. Авжеж, він повинен це побачити. Зрештою, нинішнє співоче товариство «Гармо-

нія» — це колишній рудниковий хор, і в ньому здебільшого брали участь його старі колеги по роботі. Тому Альбін вирішив піти туди, і піти точно в зазначений час.

Діль регулярно відвідував заняття по співу. Він і сам не знав, навіщо він це робить. Власне, тільки з нудьги. Звичайно, чоловічі голоси могли бути й дуже гарними. Але біберці, на його думку, були абсолютно немюзикальні. Вчитель вважав, що це товариство «Гармонія» — тільки привід для чоловіків, щоб раз на тиждень піти попиячити. Крім того, тут дуже любили літні свята і всілякі роковини. Та вчителю не було до цього діла, і якщо він все ж таки туди ходив, то лише для того, щоб показати батькам його учнів, що він не соромиться знатися і з неосвіченими людьми.

Вже під час першої співки йому дуже не сподобались манери учасників хору. Коли керівник хору Лейтнер приймав його, то запитав, яким голосом він співає. Справді, яким? Діль не міг дати на це задовільної відповіді. Він завжди підспівував своїй роті, коли вона, прямуючи на польове навчання, з бадьорою піснею на устах проходила крізь казармені ворота. Діль згадав, що один фельдфебель сказав йому: «Пан капітан співають другим голосом». Але це було вже давно. Навмання він одповів: «баритоном», бо знав, що це голос середньої висоти.

Його відповідь поставила Лейтнера в досить скрутне становище. Баритонів у Бібері не було. Чи то у нього другий тенор, чи то перший бас, ось у чому питання. Нерішучість завжди є помилкою, тому хормейстер без довгих загань поставив учителя до других тенорів. Це було в «Гармонії» тим місцем, де стояло багато неповноцінних учасників хору, які не дуже добре засвоювали мелодію.

Ділю зразу ж дозволено було співати з усіма. Спершу залунав «Привіт співців», проста пісня для хору, яка сягала захплюючої сили звучання і була така коротка, що її можна було порівняти хіба лише з тушем. Тут майже неможливо було фальшивити.

Але Ділю це все ж таки вдалося, що здивувало і звеселило всіх. Так уже повелося, що ненадійні співаки другого тенору завжди покладалися один на одного. Діль, який заспівував, мабуть, занадто сильно, прислухався більше до гучного баса, що стояв позаду нього, ніж до своїх сусідів. Він дуже швидко сам збивався з мелодії і збивав цим другі тенори.

Лейтнер постукав диригентською паличкою. Він чемно попросив учителя сісти в корчмі і спочатку раз і другий послухати. Це ані розізлило, ані засоромило Діля. Він скоріше зрадів, що таким чином сяде пити пиво швидше від інших, яким треба було прорепетирувати ще й наступну пісню.

Одним з кращих співаків був коваль Шекер, який співав басом. Голос його був схожий на гуркіт грому, тому в товаристві його називали «Ковадлом». Дискантом у першому тенорі співав Готтфрід, колишній столяр з рудника, який відкрив тепер у Бібері маленьку мебльову майстерню. Він, як художник, зачісував на потилицю своє довге русяве волосся. Він міг тягти найвищі звуки, співаючи фальцетом. В цей час він заплющував очі і від напруження червонів. Він викривляв свій відкритий рот, з якого лилися гарні звуки, на шиї у нього виступали жили, бо ж не так легко співати, та ще й співати правильно. Альбін стояв за тенорами і підспівував пісню, підспівував не дуже голосно, а часом і не зовсім вірно.

Вчителева поведінка вразила Альбіна. Він не гадав, що Діль скромний і стриманий. Лише коли Лейтнер замовив по кухлю пива для «вісників нещастя» з другого тенора, Діль насмілився трошки висунутися наперед і замовити по чарці горілки для першого і другого тенора. Альбін також змушений був підняти свою чарку і, цокнувшись, випити за здоров'я благородного чоловіка, який його почастивав. Щождо «Ковадла», то, п'ючи, він наспівував своїм вуличним басом якусь пісеньку. Вимовляючи слова про «дівчину в лузі», він робив гримасу, наче актор. Свій громовий голос він супроводив рухами руки, як оперний співак.

— Вам треба було піти на сцену,— сказав Діль,— у Німеччині так мало хороших басів.

Коваль, розчулений цими лестощами, заплющив очі.

— Я теж хотів цього, пане вчителю,— відповів він,— але батько мені не дозволив.

— Це справжня невдача для німецького театрального світу,— добродушно всміхаючись, пожартував Діль.

Альбін уважно спостерігав нового вчителя, але не находив у ньому нічого небезпечного. Щоправда, він не справляв і особливо приємного враження, у нього було таке пихате обличчя, що Альбін подумав: «Він мусить

завжди тримати себе в руках». Діль сміявся, він явно веселився в товаристві других тенорів.

Коли Діль, правда, трошки хитаючись, підтримуваний «Ковадлом»-ковалем і городником, якому було з ним по дорозі, ішов додому, йому ледве вдавалося заглушити в собі зневату до цих неповноцінних, п'яних біберців. Зовнішньо він тішився, але в глибині душі глузував із своїх колег по хору. «Все велике на світі,— думав він,— спотикається на цих малих тварюках».

Біля будинку школи вони попрощалися. Діль по-товариському поплескав городника по плечу.

— Ти знаєш, у чому справа, старий, будь на сторожі — покоління фронтовиків — не забувати — ми покликані навести порядок у цьому хаосі,— Діль белькотав ці слова, спершися на городника.

— Так точно! — Городник клацнув каблуками. Він викинув вперед руку.— Хайль! — промовив він фанатично, глянувши на Діля виряченими очима.

— Фронт-хайль! — відповів Діль і пішов у дім.

«Ковадло», коваль, дивувався. У нього створилося неясне враження, що він тільки-но бачив нацистів, яким слід було затопити в пику, щоб навести їх на розум. Проте він запізнився, крім того, він надудлився горілки. «Іншим разом», сказав він собі і, хитаючись, поплентався додому. Дорогою він воював з телеграфними стовпами і дощаними парканами, які ставали йому на дорозі. Він чув, як десь позаду в нічній темряві городник довго ще горлав своє «фронт-хайль!».

Крім пристрасної любові до книжок, до глибокого обмірковування прочитаного, Альбін любив ще від природи майструвати. Ніколи не мав він жодної вільної хвилини і не знав, що таке нудьга. Він завжди знаходив для себе якесь заняття. Збудував коло дровника будку і вкрив її даховим толем. Тут була його майстерня. Тут він стукав і копирсався в моторах доти, поки вони не оживали. Навіть неділями, коли всі в Бібері сиділи на диванах або бігли на футбольну площадку, він одягав своє замашчене синє дрантя і з задоволенням ішов у свою майстерню.

Це дуже не подобалось його дружині. Неділями Мільхен вичепурена сиділа на кухні. На святкове плаття вона пов'язувала фартух. Вона шанувала неділю і не вбачала

нічого корисного в тому, щоб займатися брудною роботою в святкові дні.

За обідом вона рішуче сказала:

— Невже ти так багато заробляєш, коли брудниш руки в неділю? Піди-но і помий руки перед тим, як сісти за стіл.

Мільхен не дарма казала це таким різким тоном: вона поставила перед собою мету зовсім відбити у чоловіка охоту до таких жартів. Альбін слухняно ішов до крана, відкривав його і мився з милом і щіткою.

— Я тільки трохи прибрав у майстерні,— відповідав він.

Його дружина була тієї думки, що недільна робота не приносить користі, насамперед не дає грошей.

— Люди, які працюють у неділю, ніколи нічого не доб'ються,— казала вона Альбінові, який тимчасом сідав за стіл. Говорячи, вона підсовувала йому миску з картоплею.

Альбін добродушно сміявся.

— Звичайно, люди, які працюють у неділю, не доб'ються нічого, бо у них нічого нема, інакше б вони не працювали,— заявляв він.

— Нам треба купити пральну машину і відкрити пральню.— Це завжди було в планах Мільхен. Це чиста робота.— Ми найняли б собі жінку, яка прала б, старанну, працюовиту жінку, знаєш, а наша Гертруда допомагала б нам розносити білизну. Ну, а що ти на це скажеш,— вона підбадьорливо дивилася на нього,— ти міг би працювати коло машини, тримати її в порядку, а я б керувала пральнею.— Мільхен замовкала, але в думці продовжувала розгортати далі свої плани.

Дочка Емілії мала природні здібності маленької матері родини. З неї була ніжна пестуха, завжди ретельна і діяльна, до того ж чистьоха і чепуруха. Та хіба в цьому віці не всі дівчата такі? Хіба вони не дивляться захоплено в дзеркало, як старі? Мати подарувала своїй улюблениці сережки у формі двох маленьких червоних сердець. Коли їй минуло вісім років, мати дозволила їй — чим та дуже пишалася — носити в школі свою оздобу, хоч батько й був проти цього.

Повертаючися зі своїми книжками додому перед обідом, вона зразу ж бралася допомагати вдома. Вона вже сама мила підлогу, ходила в крамницю по покупки,

допомагала матері, коли та прибирала квартиру, а коли Альбін сидів на дивані з книгою, дівчинка ходила замість нього в дровник і приносила дрова. Лише тоді, коли все вже було зроблене, вона вибігала на вулицю і, змішавшись з дітьми, стежила за їхніми іграми.

Випадково більшість її товаришок по іграх була молодша за неї, Гертруда брала участь в усіх іграх, хоч іноді із зневажливою посмішкою дивилася на дитячу метушню, бо вважала себе «дорослою». Так було, наприклад, з «класами». Гертруда сміялася над тим, як її подружки кидали через голову в клітку маленький плоский камінчик і з заплющеними очима ступали в клітку. Але гралася разом з ними. «Влучила?» питала вона, ледь-ледь підглядаючи. «Це неправильно, ти шахруєш!» сварилися глядачки, твердячи, що Гертруда наступила на рису. Ні, вона не наступила на рису. Ця гра, коли на піску рисувалися клітки, називалася «рай і пекло». «Пеклом» були всі ті клітки, де горіло. Горе тим гравцям, які влучать у цю небезпечну зону, тоді їм неминуче доведеться починати все з початку. Коли ж вони влучали в «рай», або ще краще попадали своєю биткою в середню клітку, позначену колом, вони були в безпеці, могли відпочивати там, скільки їм хотілося, і мали, крім того, ще деякі полегшення. Але Гертруда не вірила ані в рай, ані в пекло. В цьому вона була гідною дочкою свого батька, вона вважала, що ці вирази у грі більш, ніж кумедні, і старалася їх замінити, називаючи круглий «рай» просто «яєчком».

Гертруда всією душею була прив'язана до батька, який часто садовив її коло себе і пояснював те, чого вона не розуміла. Вона вважала, і в цьому вона була цілком певна, що він найрозумніша і найвидатніша людина в Бібері. Мати ж забагато лаяла її, завжди знаходила причини для того, щоб їй докоряти.

Коли ініціаторкою гри була Гертруда, діти гралися в назви річок і міст. Гертруда кидала голубий лакований м'яч і водночас запитувала свою подружку, яка є річка на «М» або місто на «Г». Відповідати треба було швидко, так швидко, як летів м'яч. Зараз запитання було не дуже важке. Річка звалася Майном, а місто — Ганау. Коли подружка, яка стояла навпроти Гертруди, відповідала правильно, Гертруда кидала м'яч на землю і гукала «лови-держ!».

Тепер та, яка відповіла правильно, повинна

була піймати м'яча і гукнути «Стій!» Діти миттю завми-
рали, складали руки і утворювали ними прохід, в який
та, яка впіймала м'яч, повинна була вкинути його. Коли
це їй вдавалося, тоді дівчинка, яка пропускала м'яч, по-
чинала ставити запитання.

Звичайно, Гертруда, як і інші дівчатка, ховала в своїй
читанці кольорові картинки, всіх тих ангелочків і нама-
льовані кошки з квітами, якими вони торгували одна з
одною. Не було в класі жодної дівчинки, яка б цього не
робила. Спочатку вони збирали маленькі картки з молит-
вами, які приносили з дитячої молитви додому, але пово-
лі це вийшло з моди.

Гертрудине місце в школі було коло самого вікна.
Мили вікно рідко і на підвіконні завжди лежали купи дох-
лих, висхлих мух. Взагалі Гертруда була уважна учениця.
Вона невтомно вчилася, і вже саме тому наука давалася
їй дуже легко. Щождо домашніх завдань, то вона старан-
но виконувала їх, за цим стежив батько. Вона була б пер-
шою ученицею в класі, якби старалася більше, але Герт-
руда не надавала цьому значення. Хоч вона здебільшого
могла б дати відповідь на запитання Діля, але була надто
неуважлива, щоб визватися самій, бо вважала, що це не
варте зусиль.

Діль намагався познайомити своїх учнів з Бранден-
бургом, своєю піскуватою вітчизною, особливо любив він
розповідати всілякі історії про Фрідріха II...

— ...і коли війна затяглася, а в короля не стало більше
ні грошей, ні солдатів, прийшов до нього старий селянин.
«Ваша величність,— сказав він,— ви вже взяли у мене
двох синів,— він показав на гарного хлопця, що стояв
коло дверей,— ось вам третій...»

Діль ходив по класу і проповідував дух самопожертви
і вірність королю. Та йому ніяк не щастило вселити цей
дух у дітей шпессартських жителів.

У Гертруди, як завжди, був замкнутий вираз обличчя.
Вона куняла, уявляючи собі порожнє подвір'я селянина,
на якому пораяється самотній і покинутий старий чоловік.
Він був схожий обличчям на діда Дебуса з Реріхта, який
після роботи взував червоні повстяні туфлі. Сини пішли
з дому, і плуги вкривалися іржею. Висохло бадилля на
картопляних полях. Зате король з костуром, про якого
завжди розповідав пан Діль, з задоволенням обличчям огля-
дав нову роту рекрутів.

Учитель Діль, закінчивши розповідати, з гідністю попрямував до дошки і сів за свою кафедру. Щоб довідатися, чи учні зрозуміли все, викладач поставив їм ще кілька запитань. Чому селянин привів до короля свого останнього сина?

Ніхто не визвався відповідати, і спочатку Діль приписав цю стриманість загальній схвильованості. Але мовчання тривало. Недовго думаючи, Діль зажадав відповіді від Гертруди.

— Чому селянин привів до короля свого останнього сина? — запитав він ще раз.

Гертруда не зразу знайшла правильну відповідь. Діль захотів їй допомогти.

— Ну, уяви-но собі, коли б у твого батька був син, дорослий і ставний, чи пожертвував би він його чи то королю, чи то кайзеру, чи то президенту, все одно, якби ішла війна?

Гертруда вважала це зухвалою вимогою, вона швидко відповіла на це запитання рішучим «ні».

Діль поклав ногу на ногу.

— Он як,— сказав він, посунувшись із стільцем, на якому він сидів, і нахилившись вперед.— А чому б він цього не зробив?

— Бо мій батько — робітник, а не генерал,— відповіла Гертруда.

Діль усміхнувся. Обережно і лагідно намагався він направити її на правильний слід, наблизити її до часто вживаних ним улюблених слів про «боездатне селянство».

— Хіба серед твоїх родичів нема селян? — спитав він її.

— Є,— сказала Гертруда,— мій дідусь.

— От бачиш,— сказав він прихильним тоном,— так ми прийдемо потроху туди, куди треба, правда?

Гертруда кивнула.

— Ну, чудово. Тепер уяви собі, що король сурмить збір. Невже твій дід з радістю не віддав би свого сина королю, якби королю потрібні були солдати?

Гертруда похитала головою.

— Ні,— рішуче сказала вона,— мій батько мусить завжди працювати, бо в нього є сім'я, а потім у нас нема ж більше короля, і люди кажуть, що війни більше не буде. Навіть якби мій батько ще був молодим і нежона-

тим, наш дідусь нізащо не дозволив би, щоб він пішов на війну.

— А чому б він не дозволив? — уже трохи сердито запитав Діль. — А чому б він не дозволив? — Його сірі очі втупилися в дівчинку.

Гертруда, якій неприємно стало так довго стояти за партою, сказала, що його вже один раз поранили на війні.

— Це не причина. Я теж був на війні і мене також поранили, навіть двічі, — сказав Діль, — але якби мене покликали під прапори, я пішов би першого-ліпшого дня.

Це не вплинуло на Гертруду.

— Але ж у вас нема господарства, — рішуче заявила вона, — а там потрібен кожен, хто може працювати.

Діль став суворим. Як сміє якесь десятирічне дитинча казати йому, що у нього нема господарства.

— Сідай, — суворо наказав він їй, — і наступного разу уважніше слухай те, що я розповідаю. Я розповідаю не для стіни і не для дошки, я розповідаю для вас! — Його сірі, холодні очі суворо ковзнули по дитячих обличчях. Він повторив своє запитання «в третій і в останній раз»:

— Хто може мені сказати, чому селянин віддав королю свого останнього сина?

В класі запанувала мовчанка. Та раптом у другому ряду, коло стінки щось заворушилося. Підняв руку хлопчик, він визвався відповідати.

— Прошу!

Рухом руки Діль запросив його говорити.

— Бо в Пруссії було боєздатне селянство, пане вчителю!

— Дуже добре, мій хлопчику, — сказав Діль. Його обличчя знову прояснилося. — Все ж таки є серед вас такі, які уважно слухають. Я попереджаю вас, — продовжував він, — не дуже розраховуйте на мою доброзичливість. На великдень я видаватиму атестати. Хто не буде переведений в старший клас, хай нарікає на себе, але тоді буде пізно.

Діль відпустив клас на перерву. Він ще не зовсім втратив віру в те, що ці вперті шпессартські діти здатні до освіти.

Чоловік, який розносив пошту у верхній частині Бібера, не був, власне кажучи, листоношею. Раніше Гарфе

працював на руднику. Не був він і шахтарем, бо у нього вдома в хліву стояла пара корів, якими він обробляв своє маленьке поле. Коли справи йшли добре, він восени одну свиню колов, а другу продавав. Але для цього йому повинно було дуже пощастити. Так перебивався Гарфе. Працював часом у лісі, часом на лісопильні. Одержував він різну роботу насамперед з допомогою зв'язків. Йому нічого було соромитися: коли приходили злидні, люди бралися за всяку роботу. Одного дня він вступив на пошту. Спочатку помічником листоноші, на випробування, без права на платню. Пізніше колись, як обіцяв йому поштовий інспектор, він одержить посаду листоноші. Цей чоловік мав вплив у містечку. Коли якось на зборах націонал-соціалістів він заговорив з Гарфе, останній відчув, що йому виявлена висока честь, інспектор запитав його, чи не хоче він вступити в штурмовий загін. Гарфе вирішив, що поспішати з цим не треба, і зажадав, щоб спочатку його влаштували на хорошу посаду.

Але інспектор натискав на нього.

— Гарфе,— сказав він,— фюрер потребує таких людей, як ви.

— Побачимо,— пробурмотів Гарфе, зваливши все на свою жінку, яка нібито не дозволяє йому вступати в партію.— Ви ж знаєте, пане інспектор,— викрутився він,— я погоджуюся з нею лише заради домашнього миру.

Гарфе заходив у кожен дім. Він поправляв на собі поштову сумку. Хоч вона була мала, але все ж таки мала певну вагу, це ще добре, що вона ставала все легшою. Він виймав два листи для маляра, точно знаючи, що це рахунки. Заходячи в його гарно пофарбований дім, він міркував: «Радіти він не буде, цей майстер». Грошей у людей було мало, бо навіть фабрики тепер банкрутували. Гарфе був задоволений, коли мав змогу купувати щодня п'ять цигарок «Ротгендель», це були найдешевші, по два з половиною пфеніги штука.

Гарфе був худорлявий чоловік років сорока, трохи кульгавий і горбатий, але жилавий і мускулястий. На його змарнілому обличчі випинався кривий ніс. Паралізована повіка правого ока завжди закривала очне яблуко, тож здавалося, що його права сторона спить, а ліве око пильно і хитро дивиться на світ. Коли Гарфе починав говорити, голос його звучав твердо, наче згинали листове залізо і били по ньому молотком. Він зайшов до Альбіна Дебуса

і цього разу без слів одержав у нього гроші на поштові видатки за газету «Роте Фане». Він не сказав нічого, але подумав про те, що цей чоловік читає комуністичну газету. При цьому Альбін був йому приємніший, ніж старий оберштейгер Реснер, який знову приїхав з Вейльбурга в Бібер і керував тут штурмовим загonom. Багато хто казав, що оберштейгер — шахрай. Гарфе було б приємніше, якби начальником штурмового загону був Альбін. Тоді б він одразу вступив туди. Але Дебус був проти штурмових загонів, це було відомо всім.

Гарфе пішов далі. Навіщо йому думати про кожного, до кого він носить листи. Йому треба, нарешті, полагодити свій хлів. Дах уже протікає. Толь, яким він затулив дірку в даху, нічого не давав. Гарфе завернув на дорогу, що вела до залізниці, і зайшов до м'ясника. Він побачив, що у того лагодять дах. На старому темносірому даху виднілися світлі латки, яскравочервона черепиця. У цього є гроші. Він постачає свої ковбаси навіть франкфуртським готелям. Якби у нього, помічника листоноші, було так багато грошей, він побудував би на своєму подвір'ї новий хлів.

Гарфе, який став сутулим через поранення, одержував місячну пенсію в двадцять марок. Крім того, він гордо носив фронтний значок за поранення і був твердо переконаний, що завоював собі на Марні право на існування. Коли Гарфе брався розповідати, він весь час описував одчайдушний героїзм фронтників.

Коли нещодавно він звернувся до державної каси по кредит, щоб полагодити свою хату, його солдатській честі було завдано тяжкого удару.

— Так, але під що ви хочете одержати кредит? — спитав його вражений чиновник.

Фронтному солдатові Гарфе раптом забракло слів. Вступивши очі в підлогу, він тихо промовив, що гадав одержати кредит під гарантію своєї пенсії.

— Так, так, під гарантію вашої пенсії, це дуже добре, — сказав службовець каси, чванливо склавши руки на грудях, — та звідки нам знати, чи довго ви ще проживете. Тисяча марок — велика сума. Якщо додати сюди всілякі податки, витрати, видатки на управління тощо, тоді мине більше як п'ять років, поки ви зможете розрахуватися з нами із своєї пенсії. Ну, дозвольте, а звідки ви знаєте, що... слухайте...

Гарфе сказав, що почуває себе цілком здоровим. Однак його послали до довіреного лікаря.

Доктор заявив, що з божою поміччю Гарфе може прожити ще двадцять і більше років. Проте він додав до цього, що внаслідок викривлення хребетного стовпа у нього спостерігаються певні ускладнення на внутрішні органи. Це може вплинути насамперед на легені. Все ж таки він підтримав його заяву, висловивши при цьому, як йому велів обов'язок, свої міркування, внаслідок чого Гарфе на своє прохання одержав відмову.

Яке свинство! Оце так вдячність батьківщини! Розлютившись, він жбурнув у куток свій значок за поранення. До речі, він зразу ж і підняв його. Що могли знати ці бюрократи про бойову дружбу і фронтові переживання? Звісно, нічого.

Ця облудність світу обурювала Гарфе. Він витяг із сумки товсту пачку листів, усі вони були для Грюнберга. Ось тобі ще один випадок, цей скотський жид. «Це раковий опух на тілі народу», сказав про нього Діль. Гарфе не могла обманути ні Грюнбергова привітність, ні його готовність допомагати людям. Все це тільки жидівські виверти. А нишком він гребе гроші.

Гарфе розбирав листи. «Ага, знову закордонна марка», подумав він. З огидою відчинивши хвіртку, він підійшов до дверей. Він різко подзвонив, і коли Саллі, хазяйка дому, відкрила двері, він просто кинув їй під ноги пачку листів. Задоволений, він пішов геть. От як треба поводитися з цією наволоччю, авжеж, тільки так.

Після обіду Грюнберг приліг відпочити. Він почував себе хворим. Його бентежило, що він не знає, яка у нього хвороба.

Часом йому здавалося, що у нього хворий шлунок. Почалося з колюк у правому боці. Вперше він почув поколювання під час обіду. «Ах!» з великим подивом сказав він, опустивши руку з виделкою.

Він належав до тих людей, які передчувають хворобу, здогадуються про неї, а коли вона настає, зустрічають її із скорботною привітністю, як друга. Ах, ти вже тут, я на тебе чекав. Друг також часом завдає болю. Лежачи на постелі, він втупив очі у вікно. Ворушилося галуззя дерев, і хоч він нічого не чув, йому все ж таки здавалося,

що він сприймає сумну музику вітру. Голова його була важка, його гнітили не болі, а якась утома. Йому вже протягом кількох місяців здавалося, що він розбитий і паралізований. В кімнату зайшла Саллі. Вона зайшла в кімнату з підносом у руках і поставила на нічний столик чашку оздоровного чаю. Добра жінка втішала його.

— Не турбуйся, це зміна пір року. Коли людині за шістдесят, усе приходить само собою,— сказала вона ніби між іншим.

Грюнберг глянув на стелю й не сказав нічого. Він дозволив їй погладити його руку.

— Коли людині за шістдесят,— механічно повторив він.

Невже він уже дійсно такий старий? Тоді, мабуть, настав час звітувати перед собою за своє минуле. Він досі не переставав працювати, трудитися. Він почував себе до певної міри відповідальним за безробітне містечко. Без роботи гине все, тому він напружував усі сили, щоб запровадити тут кустарний промисел. «Я роблю це не заради заробітку», переконував він себе. Грюнберг чинив над собою суд. А може, все ж таки заради прошей, які він заробляє на цьому? Хіба не почував він себе сильнішим, міцнішим з кожною маленькою партією товару, яку він одержував?

Але правдою було й те, що йому шкода людей. «Люди, ці мавпячі пики, викликають у тебе жаль,— говорив він собі,— а вони відпльовуються від тебе і називають тебе, Грюнберг, жидівською свинею, і все ж таки тобі шкода їх». Грюнберг усміхнувся: хіба вони знають, що роблять? Готовий все простити, він із щасливим обличчям обернувся до своєї дружини, яка сиділа скраю ліжка. Саллі поклала свою руку, зморшкувату, огрубілу від роботи руку, на його гаряче чоло. Грюнбергові очі наповнилися вологою, він дивився на неї крізь сльози і називав її своїм ангелом, прекрасним, як троянда Гебронської долини. Грюнберг теж мучився в цей час. Хто замутив голови людей в Бібері? Вони зубожіли і навіть не знали, хто в цьому винен. Злидні зробили їх не розумнішими, а скорше дурнішими, тому вони як звірі кидаються один на одного і пожирають подібних до себе. Вони чують музику, диявольську музику, і ніхто не знає, хто грає, та всі під цю музику танцюють.

Завдяки самовідданому піклуванню Саллі Грюнбергу незабаром стало краще, принаймні він відчував себе настільки зміцнілим, що встав з постелі і пішов у контору.

Тиждень, проведений у ліжку, справді пішов йому на користь. Він знову жартував із своїм бухгалтером і, здається, подолав хворобу. На жаль, у нього трапився ще один рецидив, що знову надовго поклав його в ліжку. Це сталося якраз після візиту, що ним удостоїв його шкільний учитель Діль.

Діль ще не був зареєстрованим членом гітлерівської партії. «Там ще повзає багато гадів», сказав він, коли біберський поштовий інспектор спробував завербувати його в партію. Він належав до спілки колишніх офіцерів-фронтників і, крім того, до «Сталевого шолома»*, бо це було, так би мовити, обов'язком. Як начальник місцевої групи «Сталевого шолома», він одного дня почав збирати в Бібері пожертви. Спочатку він пішов з підписним листом по заможних домах. Там він одержував часом марку, часом лише п'ятдесят пфенігів. Усі давали йому щось, бо ж він, зрештою, вчитель і виховує їхніх дітей. Багато хто з батьків тому лише й давав йому дещо, хоч і був проти «Сталевого шолома». Вони боялися відмовити йому, бо він ще може пошкодити їхнім хлопцям і дівчатам при переведенні в старший клас. Тому вони вишкрібали для нього останні пфеніги з чашки (багато родин в Бібері тримало гроші, призначені на непередбачені витрати, в кофейній чашці, що стояла в кухонній шафі), скільки б їх там не було. Збираючи пожертви, вчитель натрапляв і на опір. Наприклад, від декого з гірників, особливо від старих профспілкових активістів і соціал-демократів, він не міг нічого добитися. Коли він пішов до Альбіна, двері перед ним відразу ж зачинилися. Діль міг стукати скільки йому заманеться.

Протягом трьох днів — власне, трьох половин дня, бо він, як учитель, міг користуватися лише з післяобіднього часу — він обійшов увесь Бібер. До тих, які одержували допомогу від благодійної каси, Діль не ходив, їхні квартири здавалися йому занадто негігієнічними, щоб він там побував. До Грюнберга він ще так само не навідався. Безперечно, торговець худобою був найбагатшою люди-

---

* «С т а л е в и й ш о л о м» — спілка солдатів-фронтників, заснована 1918 року реакційним офіцерством і фінансована крупною буржуазією. (Прим. пер.).

ною містечка, об'єктом, вартим його уваги! Діль ходив навколо дому єврея, як навколо гарячої каші. Може, Діль не хотів мати справу з «чужорідною расою»? О ні, вчитель вирішив: це мусить бути найжирніший кусень.

У шинку його намагалися відговорити від цієї думки. Горілчані брати, які завжди сиділи там, перехиляючи собі в горлянку чисту пшеничну горілку, запевняли збирача пожертв, що хоч у Грюнберга і є гроші, але з нього важче буде взяти на цю справу, ніж у затятого соціал-демократа.

— Я все ж таки піду,— трохи подумавши, сказав Діль,— я гадаю, що до нього треба лише правильно підійти. Він — єврей, а з такими, як він, не варто церемонитись.

Звелівши шинкареві принести чарку горілки, він виїняв з кишені підписний лист. Перед очима всіх гостей він вписав туди Грюнбергове прізвище і поставив навпроти нього немалу суму — п'ятдесят марок. Гості здивовано підвели голови.

— Нічого не вийде! — заговорили вони навперебій.

— Це старий скнара,— сказав шинкар, у якого Грюнберг ще ніколи не купив жодної пляшки горілки.

— Він тільки заощаджує,— докинув інший,— бо звідки ж у нього так багато грошей.

Діль сидів на дерев'яному стільці, витягнувши ноги далеко вперед.

— Поб'ємось об заклад? — сказав він тихо й добродушно, ніби був певен, що виграє.

Балачки змовкли.

— Поб'ємось об заклад! — вигукнув шинкар, ставлячи на стіл пляшку «Мейстербранда».

Усміхаючись, Діль також поставив пляшку горілки.

— І я ставлю пляшку,— прокректав городник, відомий п'яниця.

Все одно! Діль побився і на другу пляшку. Він підвівся, надів свого капелюха і вийшов із шинку, щоб узятися до роботи, як він сказав. Він ще помахав рукою гультяям, які виглядали у вікно.

Діль подзвонив, двері відчинила йому Саллі. Пані Грюнберг дуже злякалась, побачивши рожеве, блискуче вчителеве обличчя. Вона чула про нього багато поганого. Він був одним з тих, які вірили у «фюрера» і ненавиділи євреїв.

Перед Саллі стояла людина, яка нацьковувала на її чоловіка жителів Бібера. Спочатку вона мимоволі поплотніла і хотіла з переляку зачинити двері. Але зразу опанувала себе. Вона згадала, як її мати завжди казала: «Моя дитино, хорошій людині тобі досить поклонитися лише один раз, а поганій не забудь поклонитися три рази». Вона повела Діля у вітальню. Вона удала, ніби не помітила, що він не витер своїх чобіт об рогожку.

— Я покличу чоловіка,— сказала вона, із зітханням полегшення виходячи з вітальні, де поширився дух крему для взуття і одеколону.

Грюнберг здогадався, чому вчитель прийшов до нього. «Йому потрібні гроші», сказав він собі. Торговець худобою втомлено подивився на дружину, ніби чекаючи від неї допомоги. «Що мені робити?» означав цей погляд і «Чому ти його впустила? Ти повинна була спекатися його, сказавши, що у мене нема часу або щось інше. Але цього типа так легко не здихаєшся».

Грюнберг насилу встав. «Чорт забирай! — подумав він, схопившись за хворий бік.— Може, це знову жовчний пухир?» Він повільно пішов, підпираючи рукою стегно, в якому відчував гострий біль.

Саллі принесла йому новий, чорний сюртук. Він скинув поношений конторський піджак.

— Не хвилюйся через нього,— прошептала Саллі, коли він виходив у вітальню.

Діль підвівся у всій своїй величі.

— Та ви сидіть,— промовив старий торговець худобою, недбало привітавшись з ним і вказавши йому на крісло. Грюнберг був дуже ввічливий.— Що привело вас до мене?

Настала ніякова мовчанка, під час якої Діль зручніше вмощувався в кріслі. Він недбало обвив правою рукою спинку крісла.

— Дорогий пане Грюнберг,— почав він,— повсюди в містечку мені описували вас, як справжнього німця. Тож, не знаючи вас, я дозволив собі зробити вам цей візит. Це чимале зухвальство, правда?

Діль усміхнувся торговцеві худобою, який досі ще стояв.

Грюнберг сунув руку в кишеню штанів і нервово м'яв носову хустку.

— Чого вам треба від мене? Грошей на школу? А з

бургомістром ви вже говорили? Ну, кажіть, нарешті, ближче до справи, у мене багато роботи.

Помітивши Грюнбергову розгубленість, Діль підбадьорився, майже повеселішав.

— Що ви, що ви, пане Грюнберг, тільки не хвилюйтесь,— захрюкав він добродушно,— скажіть-но самі, невже я виглядаю жебраком? Невже ви гадаєте, що я прийшов би до вас як жалюгідний жебрак? Я прийшов до вас як німець до свого товариша по нації.

Грюнберг терпеливо чекав, поки він закінчить своє багатослівне базікання. Він також сів, але на стілець, що стояв на далекій відстані від слизькоюязикого вчителя.

— Якщо ви хочете знати мою думку,— сказав він нарешті,— то я торговець і політикою не цікавлюся, вам треба це знати.

Діль кивнув головою.

— Ніхто й не вимагає цього від вас. Для нашого народу важливе кожне заняття, кожна професія, колись усі ми житимемо краще, може, не безпосередньо ми, але наші діти, про це ми повинні дбати, для цього повинні працювати і приносити жертви. Ми повинні подолати роз'єднаність, і я гадаю, що не помилюся, коли скажу, що саме ви, як євреї, дуже страждаєте від нашого національного лиха.

«Ага,— подумав Грюнберг,— тепер він проявив себе, він натякає на євреїв». Він нахилив голову і скинув ніточку із своїх штанів.

Діль говорив безперестанку.

— Ви, звісно, знаєте, що в той час, коли наші кращі сини були на фронті, тил нашої вітчизни зазнав ганебного краху, тут були зражені наші герої, звідси їм завдали удару кинджалом у спину.

«Як безсоромно він бреше», подумав торговець худобою.

Засвоївши теревені своїх коричневих партійних побратимів, Діль гугняво виливав нескінченний потік настирливих і брехливих фраз.

Говорячи, Діль стискав кулаки і намагався виглядати впертим.

— Ви можете мені повірити, що тільки ми, покоління, яке побувало під фронтовим вогнем і пережило бої, можемо врятувати наш народ. Тільки ми можемо скрутити голови тим гадюкам, які висмоктують кров з тіла нашого народу.

Торговець худобою більше не слухав, це вимагало занадто великого напруження. Він навмисне лише дивиться в тому напрямі, де сидить учитель. Це базікання доходить до його ушей, але Грюнберг його не розуміє, він чує саме тільки «бля-бля-бля».

Тепер справа, здається, стає серйозною. Діль сідає так, щоб мати можливість пильно дивитися у вічі співрозмовникові. Вчитель старанно риється в кишені сюртука і витягає підписний лист. Грюнберг, повитий півтемрявою, ввічливо киває йому. Діль при всьому своєму бажанні не міг зрозуміти, чи цей кивок означає згоду, чи лише вимогу говорити швидше, далі, далі, щоб скоріше закінчити. Тепер він починає наступ.

— І ви знаєте, що «Сталевий шолом» провадить по всій країні збирання коштів, так би мовити, загальну мобілізацію. Ми закликаємо всіх, що мислять як німецькі націоналісти, внести свої прізвища в наш підписний лист. Он як... Отож я й подумав, що...

Він посуває по столу свій лист до торговця худобою. Грюнберг нахилиється над аркушем, шукає свої окуляри, надіває їх і читає.

Звичайно, Ділю тепер прикро, що він поспішив вписати Грюнбертове прізвище і суму.

Грюнберг довго вивчає підписний лист. Він не згоден, щоб наперед вписували, скільки він мусить пожертвувати. Коли він щось дає, то добровільно, але так — ніколи. Він повертає лист Ділю.

— Це ви вписали моє прізвище? — питає він.

Діль мовчить, та й що йому казати. Він думає: «Найкраще це тримати язик за зубами, нехай тепер говорить він».

Грюнберг підводиться із свого стільця.

— Шкодую, але за таких обставин я не можу нічого зробити для вашої справи. Я розумію це як примус, як насильство, а я нізащо не припущу, щоб надо мною чинили насильство.

Діль схоплюється з місця. Він не дає старому договори.

— Я мусив би про це здогадатися, — зневажливо каже він, — мені треба було знати це. — Він кілька разів повторює ці фрази. — О я дурень! — вигукує він, театралью вдаряючи себе по лобі. — Мені треба було знати, що чужорідна кров не може відчувати так само, як наша

кров! — Він починає говорити про свою відповідальність як учителя і про те, що, само собою зрозуміло, його обов'язок уберегти дітей від мерзенного впливу чужорідної раси.

Якби перед ним був не вчитель, Грюнберг сам викинув би його або звелів би викинути його. Але торговець худобою боявся осіб, які посідають офіціальну службу, крім того, він був слабкіший за цього добре відгодованого, сильного чоловіка.

Учитель, від якого Грюнберг чекав насильства, над усяке сподівання, продовжив свою промову в скромному тоні.

— Повірте мені, пане Грюнберг, я вписав ваше прізвище в підписний лист тільки заради вашої ж користі. Тільки після того, як містечко захотіло довідатися, скільки ви пожертвували, тільки після того, як усі запитували: «А скільки пожертвував єврей від свого багатства? Чи дав він щось для фронтових солдатів?» Лише тоді я вніс ваше прізвище в підписний лист, щоб прикрити вас, я сподіваюся, що ви зрозумієте це, і я повинен був підписати вас на таку суму, яка могла б затулити рота всім горлопанам. Я знаю, що зробив неправильно,— продовжував він лицемірити,— та я зробив це для вашої ж користі. Повірте мені.

Грюнберг не повірив жодному слову, сказаному вчителем. Ввічливо й нерухомо продовжував він сидіти на своєму стільці, чекаючи, щоб Діль пішов геть.

Та вчитель все ще не здавався.

— Я бачу, що помилився у вас,— сказав він суворим і твердим голосом.— Може, це на краще. Нарешті мені відкрилися очі на вас і на ваших єдиновірців. Надалі я не буду мовчати, можете бути певні. Усюди, де я зможу, я не пропускатиму нагоди звертати увагу населення на справжнє обличчя Іуди.

Його останні слова звучали неприхованою погрозою. Двері непомітно відчинилися. Зайшла Саллі. Вона чула все з початку до кінця, стоячи за дверима. Вона підійшла до чоловіка і почала просити його, навіть благати, щоб він все ж таки дав Ділю ті гроші, яких той вимагає, безумовно, так буде краще.

До цього часу Грюнберг ще тримав себе в руках, він був спокійний і ввічливий, хоч і непохитний. Але тепер він втратив самовладання. Голова його почервоніла.

— Хіба ти не бачиш, що все це лише пусті брехні? — крикнув він на дружину.— Хіба тобі не ясно, що цей опритний пан учитель хоче нас шантажувати?

Саллі обернулася до Діля.

— Правда, пане учителю, ви не збиралися нас шантажувати?

Обурений зробленим йому докором, Діль сховав підписний лист і вдавав, ніби ображений і збирається йти. Маленька жінка затримала його.

— Правда, коли ми внесемо зазначену вами суму, ви перестанете недобре говорити про нас, візьмете назад ті погані чутки, які ви про нас поширили? Правда?

Діль вклонився.

— Ну, звичайно, шановна пані, а як же інакше?

Грюнберг, як поранений лев, ходив по кімнаті і лютував.

— Я не хочу, ні, про це не може бути й мови! — ревів він, звертаючись до стінок. О лихо, біль знову посилювався. Він ухопився за бік і, виснажений, змучений, впав на стілець.

— Якщо ти не даси,— напала на нього Саллі,— тоді я дам йому з моїх грошей. Подумай про майбутнє. Я хочу жити спокійно і мирно, щоб ніхто мене не цькував, п'ятдесят марок невелика ціна за це.

«Вона говорить занадто відверто», подумав Грюнберг. Він глянув на Діля, той посміхався, удаючи, ніби не чує того, що говорилося під час цієї сімейної сцени.

Старий торговець худобою втомлено махнув рукою, адже все одно нічого не вдієш. Він витяг з кишені чекову книжку, заповнив бланк і дав його дружині, щоб та вручила його вчителю.

— Так, а тепер ідіть геть! — сердито крикнув він.

Діль подякував.

— Ще одну мить, пане Грюнберг,— приязно сказав він,— чи не будете ви такі ласкаві поставити на цьому аркуші своє прізвище? — Він зачитав: «Одноразовий добровільний внесок в сумі п'ятдесят марок зробив»... Тож будь ласка, підпис.

Грюнберг нерухомо дивився прямо перед собою. Він нічого не відповів. Саллі сказала:

— Давайте швидше сюди, я підпишу... Ви, певно, знаєте, що мій чоловік хворий, йому не можна хвилюватися.

Вона провела його до дверей. Діль побажав хворому одужання.

Коли Саллі повернулася, вона побачила, що чоловік її з тим самим нерухомим, спрямованим на стінку поглядом досі сидить на стільці і плаче. Вона погладила його руки.

— Не надавай цьому такого значення,— сказала вона,— колись знову все зміниться на краще, такі типи, як цей Діль, такі пахаби теж колись доплигаються до свого кінця.

Штумпфова крамниця була торговим закладом середньої величини. Проте йому здавалося, що в Бібері вона справляє враження великого магазину. Багато крамниць тут і не було. Крамниця фарб і лаків, власник якої торгував ще й ганчір'ям і насінням (в чому конкурував із Штумпфом), аптека, м'ясна крамниця і пекарня, це було все, якщо не рахувати шевця, який іноді продавав черевики.

В будні торговельні операції в Штумпфовій роздрібній бакалійній крамниці відбувалися дуже рідко. Пані Штумпф без усякого напруження обслуговувала тих клієнтів, які заходили в крамницю. Здебільшого вона нудилася, стоячи за прилавком. У таких випадках вона кликала чоловіка, який порядкував на дворі або на «складі», кликала його тільки для того, щоб з ним поговорити.

Їхня розмова уривалася лише тоді, коли двері в крамницю з мелодичним «дзень-дзін» відчинялися і заходила покупиця, яка просила пакуночок прального порошку, крохмалу для сорочок або ще якусь дрібницю. Мабуть, раз із двадцять на день забігали діти, щоб купити на п'ять пфенігів «галочок», тобто, цукерок.

Усі в Бібері знали, що крамар — соціал-демократ. Пан Штумпф представляв свою партію в містечковій раді. Час від часу він виголошував «одну із своїх горезвісних промов», в якій дуже гостро обрушувався на реакцію в особі лісничого (німецька національна партія) і на християнського булочника (партія центра), що йому одначе не перешкоджало пити з реакцією чарку, причому він заявляв, що міг би ще багато чого сказати, та яка користь була йому з того в Бібері, все це було даремно.

Це містечко аж ніяк не являло собою підходящої для політичних виступів трибуни.

Коли збирали пожертви на політичні цілі, Штумпф жертвував мало, але давав щось кожному. Тут він керувався принципами справедливості. Йому ж не можна було втрачати покупців. Так, він вносив свою лепту як на впорядкування могил жертв війни або на Кіффгейзерський союз, так і на «Червону допомогу» або страховий фонд профспілок.

Часом Альбін робив із Штумпфом торговельні операції. Торговець продавав масло, яке Альбін під час своїх далеких подорожей одержував в оплату за ремонтування. Тоді у вітрині вивішувалася відповідна об'ява: «Найкраще селянське масло, безпосередньо від виробника». Альбінове масло купували охоче, бо продавалося воно на десять пфенігів дешевше, ніж сепараторне.

До Альбіна Штумпф завжди виявляв приязнь і люб'язність. Вони часто вели довгі розмови. Дебусові не подобалася Штумпфова торговельна мораль.

— Власне, хто ти такий? — питав він Генріха Штумпфа. — Ліберал чи націоналіст, католик чи соціал-демократ?

— Чим я є, тим я є, — норовливо відповідав Штумпф. — Я соціал-демократ і яким я був, таким лишусь. — Це був його улюблений вираз: «Яким я був, таким лишусь».

— За це я нічого не можу купити, — з гіркотою сказав Альбін, — що за користь у тому, що ти лишаєшся, але нічого не робиш.

Штумпф пробував викрутитися.

— Тобі треба було б послухати мою останню промову в містечковій раді. Я здорово сказав їм, тим паскудним хлопцям, можеш бути певним.

Альбін посміхнувся.

— Ну, що з того? Яка в цьому користь? — питав він. — Після цього ти ходиш з ними пиячити. Як ти гадаєш, що говорять інші про твою промову?

— Інші? Не знаю, — непевно відповів Штумпф.

— Вони сміються з неї, — сказав Альбін. — Штумпф охоче слухає власні промови, кажуть вони, і це правда.

— Це неправда, — спалахнув крамар, — це, безумовно, неправда. — Він заперечив Альбінові. — Послухай-но, хіба я не допомагаю тобі, чим можу? Я роблю це не для будь-кого, а тому, що ти партійний товариш.

Альбін не перебивав його.

— Зрештою, ти також дещо заробляєш на цьому,— сказав він, коли Штумпф закінчив.

— Я заробляю? Якихось два пфеніги? — обурився Штумпф.

— П'ять пфенігів,— поправив його Альбін.

— Тоді, будь ласка,— крамар сердито глянув на нього,— забирай своє масло і неси його до перукаря, нехай він його продасть! — Він удав, ніби дуже образився.

— Я ж цього не хотів, товаришу Штумпф,— Альбін пробував його заспокоїти,— звісно, інший взяв би з мене ще більше, я це знаю.

Штумпф звів на нього очі.

— Правда? — спитав він.— Ти це серйозно?

Альбін кивнув головою.

Штумпф уже дружжелюбно звернувся до нього:

— Віднині я нічого не братиму з тебе, жодного пфеніга. Тепер ти задоволений?

— Дуже вдячний,— сказав Альбін. Він зібрався йти.

— Не забудь, що я сказав,— крикнув вслід йому крамар,— яким я був, таким лишуся.

Він ще раз подивився вслід Альбінові, а потім пішов до комори взяти білу фарбу. Він написав на вітрині: «Краще селянське масло, щойно доставлене!»

Надвечір, після закінчення роботи, вчитель мав звичку робити прогулянку по навколишній місцевості. Він спускався по сільській дорозі вниз, у напрямку надрічкових лугов. Той, хто бачив, як він іде, заклавши руки за спину і випнувши вперед груди, схожий на одного з тих журавлів, які прилітають восени на луги коло Росбаха, безумовно, гадав, що пан учитель мислить або навіть складає вірші.

Спостерігач, який зробив би такий висновок, був би не дуже далекий від істини. Вчитель Діль сам називав ці прогулянки «польотами в мріях у майбутнє».

Це легке ходіння по трав'яному килиму, це свіже, пряне повітря над річкою, де сильно пахне лепехою, ця природа — все це разом сприяло тому, що він поринав у мрії і укладав плани.

Він збирав квіти, обривав, як це роблять закохані, пелюстки стокроток і питав їх, коли здійсниться його

мрія про вічну імперію німців... Його час ще не настав, той час єдності духу. Час витязів і героїчної вірності дружинників, юнаків, які слухняно йдуть за своїм навчителем, куди б він їх не повів. Кволі можуть сидіти коло пічки, віддаватися почуттю повільного вмирання. Він втупив очі в хмари, в темні хмари, що, наче дике військо, мчали над гірським шпилем. «Як велетні Вотана, ринуть вони через бір», добирав він слова в ритм. «Природа,— бурмотів він про себе,— це сила, що дужому дана. Незбагненна, таємнича, вона відкривається лише тому, хто без сумнівів вірить у неї».

Під час цих прогулянок в голові його снувалися найтуманніші фрази. Він поринав у тевтонську містику.

Пізно, вже опівночі, повертався Діль із своїх прогулянок. Тимчасом жінка ставила на стіл вечерю. Сім'я чекала на нього. Вульф і Гріт, його старші діти, вже сиділи за столом, а мати в цей час уклала найменшу дитину.

Діль стежив, щоб діти добре поводитися за столом. Час від часу, коли хлопчик або дівчинка занадто нахилилися вперед або забирали зі столу ліву руку, він спокійними словами робив їм зауваження. Їм пощастило, що їх виховували суворо. Під час їди він питав їх про класні роботи, Вульф відвідував уже гельнгаузенську гімназію. Часом Ділю спадало на думку одне з неправильних латинських дієслів, тоді він питав про це у свого нащадка. Він повчав дівчинку, щоб вона уважно прислухалася, бо коли зосередишся на цьому, то й на льоту можна чогось навчитися. Він уже заздалегідь готував Гріт до середньої школи. Домашній статут у домі вчителя Діля передбачав, що діти повинні лягати спати о дев'ятій годині. Коли вони хотіли, їм ще дозволялося трохи почитати, Діль з власного досвіду знав, що в таких випадках заборона не дає ніяких наслідків, бо інакше діти почали б читати потай (як це робив він сам). Батько зовсім не помічав, що Вульф не використовував наданого йому для читання вечірнього часу, а зразу лягав спати. Хлопця цікавили не так книжки, як спорт.

Особливо одноманітними здавалися Ділю в Бібері вечори. Ніяких розваг. Селяни рано лягали спати, в шинок ходити йому, як учителеві, також не можна було, бо це могло пошкодити його авторитету. Світські зв'язки з Ціммерманами, цими старими панамі, урвалися. Щождо лісничого, то він милий чоловік, думав Діль, але дуже

рідко буває вдома, тож ти покинутий на самого себе. Тому вчитель сидів за столом над своїми книжками і, не маючи інших співбесідників, розмовляв із своєю жінкою.

Пані Діль, худорлява, вечорами завжди втомлена жінка, бо всі її сили забиравала домашня робота, насамперед трое дітей, сиділа на дивані коло настільної лампи і лагодила дитячу одягу. Вони ж повинні бути завжди чистими, а чоловік її не заробляв стільки, щоб увесь час купувати для них щось нове. Пані Діль не було байдуже, яку одягу носять її діти.

Діль спостерігав свою жінку. Йому добре була відома її хазяйновитість, але загалом він вважав, що вона дуже худорлява, дуже кощава, вона зовсім не відповідала його уявленню про ідеал жінки. Ця нудьга жахлива. Вчитель неухважно перегортає сторінки книжок і брошур. Йому попалася під руку якась брошура: «Спогади Людендорфа, життєпис одного генерала, написаний його дружиною Матільдою». Він знехотя прочитав дві сторінки. «Моя жінка ніколи не буде здатна написати мою біографію,— стомлено подумав він.— Навіть і в наш явно меркантильний час є видатні люди. Великі люди, герої битв. Та що робили ці люди, коли не діяли? В основному лише короткі моменти можна було назвати героїчними, а в проміжках між ними була нудьга. Навіть найкращий солдат не може завжди бути героєм,— думав Діль.— Це вимагає дуже великого напруження. Треба боротися й проти своєї внутрішньої порожнечі, треба якось заповнити її чимсь цікавим».

Діль згорнув брошуру про Людендорфа і взяв книжку, яку він ховав від дітей за сімома замками. Ця книжка, збірка художніх фотографій, глянцевого друк великого формату, вихваляла красу жінок усього світу. Так принаймні говорилося в передмові.

Як це не дивно, але жодна з усіх фотографій голих блондинок з північних країн не запалювала Діля. Найбільше подобалася йому коричнева берберська дівчина, прикрашена оздобами своєї вітчизни. Ще більше захоплювали його темні сарнячі очі індіанок, які були як оксамит. Палітурку і розмір цієї книжки пані Діль уже запам'ятала. Вона зронила на коліна своє шиття і уважно стежила поверх окулярів за своїм чоловіком, який заглибився в спостереження. Вона посміхалася, бо коли її чо-

ловік брав цю книжку, вона знала, що він знову має певні наміри.

Діль відкашлявся.

— Скажи-но...— почав він, затинаючись.

Жінка з великою цікавістю зняла окуляри.

— Га, чого тобі?

Він відкашлявся ще раз.

— Чи бачила ти колись, як танцюють під серпанком голі жінки? — запитав він.— Я вважаю такі танці несамо-витими,— він поправився,— я все ж таки вважаю їх гідними уваги.

Жінка знову взялася за роботу.

— Різні країни— різні звичаї,— сказала вона.— Ти не можеш вимагати від мене, щоб я заглядала в твої брудні книжки.

Вона суворо дивилася на нього крізь окуляри і чекала. Вона знала, що він буде сердитися.

Діль і справді трохи розлютився.

— Брудні, брудні, що це означає, вони лише для того брудні, хто сам брудний, а ти, сподіваюсь, не будеш твердити, що я...?

Жінка здалася.

— Не треба зразу ж ображатися, мій любий. Я тільки хотіла сказати, що вважаю це чужорідним.

Діль визнавав незвичне. В усякому разі, воно було фактом.

— Я гадаю, що вчені не сумнівалися в тому, що в коханні і мистецтві кохати Схід випередив у своєму розвитку всі інші країни.

Він настояв на тому, щоб його житлова кімната в будинку біберської школи була перетворена на східний жіночий покій.

Це була не легка справа, бо щоб викласти підлогу подушками, вчителів і його жінці довелося поставити до стінки круглий стіл, жардиньерки, стільці тощо. Діль переконав свою жінку, в принадах і чарах якої він дуже сумнівався, зробити йому послугу і потанцювати під серпанком.

— Все це не так важко,— вигукнув він,— ти можеш використати для цього чисто випрану і свіжо випрасувану гардину, що лежить у шафі.

Пані Діль, яка добре знала химери свого чоловіка, розуміла, що найкраще підкоритися його дивним роз-

порядженням. Проти своєї волі вона кинула шиття і дістала гардину.

Щоб перетворити цю «східну ніч» на щось особливе, Діль попросив дружину засвітити свічки.

— Це до деякої міри наша свята ніч кохання, — сказав він.

Поставивши свічки на підлогу, він засвітив їх. Таємниче мерехтливе світло загорілося в кімнаті, яка стала ще дивовижнішою, коли блиск свічок, що йшов знизу, почав вимальовувати на стелі чорні, тремтячі тіні.

За спиною Діля тихо відчинилися двері, і його жінка, закутана в гардину, ковзнула в кімнату. Вона, як на дибах, пливла між свічками, кружляючи в танці, себто ритмічно рухала руками в усі боки, уявляючи собі, що так само робила б танцюристка індійського храму. Коли її тіло, яке мало дуже віддалену схожість із зміїним тілом, почало вихилятися і згинатися, гардина сповзла з неї і чоловік її з жадібністю розгледів при сяйві свічок оголене рожеве місце на її тілі.

Ділеві очі заблищали. В такий незвичайний спосіб одержати звичайне — це вже само по собі ласий шматок. «Хоч для танцюристки храму вона трохи худорлява, — подумав він, — та все ж таки нічого».

Становище в Німеччині було дуже погане. Господарські кризи чергувалися з фальшивим розквітом. Підйоми і спади стрясали виснажене тіло країни.

На розі вулиць товпилися безробітні, які чогось чекали. Вони й самі не знали, чого чекають.

Наближалися листопадові вибори 1932 року. Передвиборна пропаганда Гітлера, яку оплачували багаті фабриканти Рейнської та Рурської областей, працювала на повну потужність. Стародавня аристократія позичила «фюрерові» своє ім'я, намагаючись надати його партії певної показності. «Німеччино, прокинься!» горлали коричневі штурмовики, а чорні ссесівці кричали: «Жиде, здохни!»

На листопадних виборах народ дав їм гідну відповідь. Націонал-соціалістська партія втратила мільйони голосів, і пішли чутки, ніби Гітлер збирається покінчити життя самогубством; а націоналістична говорильна машина, доктор Геббельс, близький до нервового розладу.

Вони почували, що їхня партія гинула. Чи дадуть націонал-соціалістській партії, незважаючи на її поразку, ще грошей ті, що стоять за її спиною?

Єдиний фронт марширував. У головах робітників міцніла рішучість загородити дорогу фашизмові.

Учитель Діль, довідавшись про остаточні наслідки голосування, зовсім занепав духом. «Тепер усьому край,— подумав він,— час не може виправити завданої нам шкоди». Героїчна епоха, про яку він мріяв, відсунулася в далеку далечінь, вона, як і все велике, зазнала краху через темноту мас. Тієї ночі, коли передавали повідомлення про перші наслідки голосування, він сидів у шинку біля гучномовця і записував цифри, рахував, додавав, але цього було занадто мало, вони програли, це ясно, для цього йому зовсім не треба було чути остаточних результатів.

Шинкар, якого все це аж ніяк не цікавило, замкнув шинок рівно о дванадцятій.

— Світло вигорає, стара жінка має лягти спати,— жартував він, виштовхуючи пригніченого Діля за двері.

Підбадьорена поразкою нацистів на виборах, СДПН скликала на церковній площі в Бібері мітинг. На мітинг прийшли й такі, які симпатизували нацистам, і навіть такі, які за них голосували.

Люди були в чудовому настрої, шахтарі, як у давні дні, побралися за руки й співали старої пісні «В добрий час!» Комуністи, котрі на листопадових виборах дістали величезний приріст голосів, заспівали «Інтернаціонал». Соціал-демократи співали цю пісню разом з ними.

Після мітингу колони робітників рушили через усе містечко, щоб «проспівати серенаду» місцевим нацистським ватажкам: поштовому інспекторові, шкільному вчителю і своєму колишньому обер-штейгеру Реснеру — начальникові штурмового загону.

Одні скандували: «Де нацисти?» Друга колона відповідала їм: «Нацисти в льоху, гу!» — «Що вони там роблять?» знову запитувала перша колона. «Гу! Вони хапають дрижаки!» Останні слова тонули в загальному реготі.

Альбін, хитаючи головою, під руку з дружиною і секретарем профспілки з Гельнгаузена, ішов вулицями, переповненими збудженими людьми. Він, звичайно, також був присутній на мітингу, і його тішило, коли він бачив, скільки нової мужності влилося в шахтарів. І все ж таки він був незадоволений.

— А що зробили ці крикуни,— звернувся він до секретаря з Гельнгаузена,— щоб завдати Гітлерові цієї поразки? Нічого!

Профспілковий діяч закурив цигарку і, посміхаючись, сказав:

— Вони удають, ніби пожерли б нацистів живцем.

Альбіна опанували різні страхи.

— Найгірше це те,— сказав він,— що нацисти зовсім не сидять по льохах, що вони не бояться, вже тепер ведуть переговори із своїми таємними прихильниками з уряду.

Секретар, який смоктав цигарку і пускав дим, кивнув головою.

— Захопити владу легально Гітлерові не вдалося, тепер він спробує зробити це потай.

Мільхен втрутилася.

— Як може він прийти до влади, коли ми проти цього?

Альбін став серйозним.

— Цього можна досягти й зміною кабінетів, не питаючись у народу.

Мільхен рішуче заперечила:

— Зрештою ж, існує ще й загальний страйк,— сказала вона.

Мільхен уперше казала щось подібне. «Люба моя мамуся», з ніжністю подумав Альбін.

Снігу цього року випало небагато і затримався він недовго. Сніжинки танули, перетворюючи незабруковані вулиці на липку грязюку і болото. Ця коричнева каша з талого снігу і розмоклої глини приставала до черевиків, тому домашні хазяйки були незадоволені, коли хтось заходив з вулиці в їхні чисті хати. Хто заходив з надвору, мусив залишати своє взуття коло вхідних дверей.

В передостанній день січня начальник загону Реснер і його банда штурмовиків влаштували в біберському шинку товариську вечірку. Вони запросили в першу чергу всіх осіб, які займали в Бібері офіціальні посади, в тому числі бургомістра, членів містечкової ради, начальника лісництва і, само собою зрозуміло, пастора, охоронця душ.

Священик відмовився взяти участь у вечірці. Він попросив пробачення, пославшись на легкий грип і головний біль. Бургомістр так само відмовився. Він ще не дістав офіційного повідомлення про прихід Гітлера до влади. Найвищий володар містечка ніколи не мав особливих симпатій до нацистів — він був твердо переконаний, що Гітлерів кабінет довго протриматися не зможе, — тому бургомістр не бачив підстав підлабузнюватися до них саме тепер.

Прийшов учитель Діль з дружиною. «Старий борець», поштовий інспектор, теж був тут. Останньою із впливових осіб прибув лісничий. «Тільки на хвилинку», сказав він, бо завтра йому треба встати вже о четвертій годині ранку. Селян і робітників не було зовсім, за винятком двох-трьох цікавих, тож штурмовики, ці головорізи, опинилися в своїй компанії.

Шинкар включив гучномовець. На повну силу, так голосно, як тільки можна. В корчмі загриміли звуки баденвейлерського маршу. Факельний похід у Берліні. З балкона імперської канцелярії Гітлер приймає парад. Диктор говорить ефектним тоном: «...серйозний і схвильований, стоїть новий канцлер... рука на замку портупей... Хайль... Фюрер підносить руку для німецького привіту». Аж до біберського шинку доноситься маршовий крок колон, раз у раз включають площу, де натовп кричить: «Хайль! Хайль!»

Начальник штурмового загону Реснер вважає, що все гаразд. Він піднімає свою склянку і каже:

— Будьмо здорові! — Він озирається навколо. — Ми свого добилися, товариші по нації!

Слова просить учитель. Він схвильовано підводиться із свого місця. Він заявляє, що настала нова доба, яка принесе щастя всім народам.

— Сьогодні, — каже він з тремтінням у голосі, — в цю годину німці дістали таку державу, якої ще ніколи не знала історія. На чолі з нашим фюрером ми незабаром випередимо всі народи землі. Я не в силі сказати вам, мої німецькі брати і сестри, що мене сьогодні дійсно хвилює, я не в силі висловити цього.

Його жінка могла висловити це. Вона сиділа коло нього за вкритим білою скатертиною столом, з очей її бігли сльози. Покопавшись в сумочці, вона витягла з неї хусточку. Сльози, які вона проливала, були сльози радості.

Зрештою, вечір пройшов добре. На відзначення цього дня поштовий інспектор ставив пляшку за пляшкою. І навіть шинкар, цей старий скнара, давав наборг у рахунок нового часу, який повинен був принести всім щастя, але насамперед бариші.

ГЕРТРУДА

Щороку цілі сім'ї з Оффенбаха і Франкфурта-на-Майні приїздили сюди гостювати на літо, щоб відпочити в зеленому Шпессарті. Безробіття в Бібері призвело до того, що Альбін Дебус, як і багато інших його старих колег по роботі на руднику, що ось уже десять років стояв закритий, змушений був здавати кімнату дачникам. Це значно збільшувало його бюджет. Мільхен діставала змогу купити дещо для дітей, а Альбін одержав, нарешті, пару штанів, яких уже давно потребував, і джемпер машинної в'язки. Дівчинка, яка вже тимчасом виросла і зростом майже наздогнала матір, ставши справжньою маленькою дамою, одержала святковий костюм, що складався із широкої спідниці і білої блузки. Гертруда вже ходила в п'ятий клас. На цьому, власне, вона могла б завершити своє навчання. Але батько хотів, щоб вона принаймні закінчила середню школу. Одначе на це у Дебусів не вистачало грошей, хоч вони здавали кімнату дачникам та й батько дещо заробляв.

Гертруда була кмітливою дитиною. Її здібності помітив і вчитель Діль. Його не радувало те, що такою обдарованою виявилась дитина соціал-демократа, але факт лишався фактом, і тут нічого не можна було вдіяти. «Чому, зрештою, у комуніста не може бути обдарованої дочки, коли для цього існують спадкові здібності», думав учитель. Діль вважав себе дуже об'єктивною людиною.

Неприятність, яку вчитель почував до Гертрудиного батька, цього спокійного, розсудливого чоловіка, була цілком інстинктивна. Він почував у ньому небезпеку. Він дуже уважно стежив за самим собою — за нервозністю і неспокоєм. Якщо спокій і впевненість означають силу, то Альбін повинен бути дуже сильною людиною. Діль запевняв себе, що нічого не має проти нього, як проти людини. Навпаки, він до деякої міри викликав у

Діля захоплення. Він людина проста, але розумна, принаймні досвідчена. Діль цілком виразно почував, що в Бібері він був душею опору новій Третій імперії. Багато хто з Альбінових старих колег по шахті й досі прислухався до його думки. Для Діля було не легкою справою влізти в довір'я до шахтарів. Він часто робив спробу роздавити свого противника. Діль уже багато разів докладав усіх сил, щоб повернути Дебуса на свою віру, бо той був у Бібері дуже поважною людиною. І це — Діль признавався собі в цьому — було найнебезпечніше в цій людині. Він не пиячив, не заводив фіглів-міглів з жінками, а щодо грошей, то він заробляв їх тільки чесною працею. Хто в цьому закутку міг похвалитися такими рисами характеру? Серед членів націонал-соціалістської партії ніхто, казав собі Діль.

Втративши всяку надію повернути на свою віру Дебуса, закоренілого комуніста, зараженого марксизмом, Діль припинив свої марні спроби. «Він невинуватий», вирішив він. Діль не міг зрозуміти одного: Дебус вважав Леніна не лише розумною, але й великою і видатною людиною. Він зажадав, щоб Діль, коли він хоче й далі розмовляти з ним, ознайомився наперед з творами цього вчителя соціалізму, як називав його Альбін. Але для Діля це було вже занадто.

В школі Діль дав дівчинці книжку генерала Краснова, який дуже добре знав обставини там, на Сході. На його подив, Гертруда повернула йому книжку, не прочитавши її.

— Мій тато каже, щоб ці брехні ви читали самі.

Вона дослівно передала йому те, що їй велів сказати батько. Діль наказав дітям бути вірними, відвертими і чесними. Так він принаймні говорив. Щождо книжки цього російського генерала, то вчитель, звичайно, визнавав, що написана вона дуже довільно, а місцями й дещо нечесно. «Але ж не будьмо такими обивателями, — думав Діль, — не будемо чіплятися до дрібниць». Зазнавши невдачі в своїх спробах переконати старого, вчитель узявся за його дочку. Він розмовляв з нею, підлещувався до неї, подарував їй галстук з вузлом і підбивав її вступити в групу гітлерівських «юних дівчат». Вона має всі дані для того, щоб колись стати вождатою.

Добре знаючи, що батько ніколи цього не дозволить, Гертруда почала робити це потайки. Вдома вона нічого

не питала. Вона просто йшла туди, щоб ніхто цього не помічав. Вечори співу та ігор відбувалися в саду за школою.

Їй подобалися танці, музика.— все, що робив учитель. Він читав уголос книжки про принцес та русявих витязів. Гертруда вважала, що батько людина обмежена, бо не хоче дозволити їй вступити в групу «юних дівчат».

Мати перша розгадала її наміри. Батькові ніколи б не спало на думку запитати, де пропадає його дочка. Увагу Мільхен привернуло те, що Гертруда в певні дні тижня після обіду ходить «до подружки». Щоразу вона повертається пізно додому, ледве встигаючи на вечерю. Мати захотіла познайомитися з цією подружкою особливо ще й тому, що ця таємнича подружка ніколи не була в їхньому домі. Тут було щось негаразд. Одного разу вона пішла слідом за дочкою і дізналася, що та відвідує групу «юних дівчат».

Батько вкрай засмутився. Його дочка в «гітлерівській молоді»? Як це засмутило його, коли мати сказала йому про це! Він пригнічено затулив обличчя руками. «Як це могло статися? До цього неминуче мало дійти. Я був дуже неуважний,— казав він собі.— Я заохочував її до навчання, до читання, «будь старанною!» завжди казав я, та цього було недосить. Тепер хтось інший дає їй шкідливі книжки, читає їй облудні речі» Альбін почував у грудях колючий біль. Він ухопився рукою за те місце, де знаходилось його серце. «Замість того, щоб купувати їй серезки, я повинен був навчити її ненавидіти». Він уявляв собі свою розумну дочку в той час, коли вона сидить серед дівчат свого класу. Вона зробилася гордовитою і зарозумілою. Може, вона навіть соромиться свого батька. Альбін ніяк не міг повірити цьому.

Глянувши на чоловіка, Мільхен злякалася. Він стояв посередині кімнати, в безсилій злобі стискаючи кулаки. «Що він зробить?» подумала вона з острахом.

Альбін підійшов до столу для шиття. Під ним лежали його улюблені книжки. Він вихопив їх звідти і жбурнув на підлогу.

— Все це ні до чого, все це ні до чого,— кричав він при цьому.

В такому стані Мільхен його ще ніколи не бачила, чим вона може йому допомогти?

На підлогу з стукотом впала ще одна книжка.

— Перестань! — підійшовши до нього, крикнула жінка. Мільхен відчувала, що тепер вона повинна щось сказати. Що-небудь таке, щоб він перестав лютувати.

— Таких типів треба садовити на палю, а не ставити вчителями, — скреготав зубами Альбін.

— Перестань! — крикнула Мільхен. — Вони самі добігаються до смерті. Бог дбає про те, щоб дерева не доростали до неба.

Альбін безсило впустив з руки останню книгу, і вона впала на підлогу. Він пройшов мимо столу для шиття і опустився на диван.

— Бог? — він запитливо глянув на дружину. — Подбати про це повинні ми, а не бог.

Один з дачників, які щоліта приїздили до Мільхен, — її добра кухня була запорукою того, що вони приїжджали знову, — був Жан Гольгнер з Майнца із сім'єю. Цей маленький бухгалтер з прирейнського міста з кафедральним собором виїздив з жінкою і сином на літній відпочинок. Серед курних міських вулиць він нудьгував за зеленою прохолодою, за лісовими нетрями, яких так багато в Шпессарті. В очах своїх колег цей любитель природи виглядав дурнем. У Майнці Гольгнер належав до товариства мандрівників, яка влаштовувала туристські походи на вершини Таунуса і Гундсрюкка. Таким чином, під кінець тижня він виходив з дому і мандрував у навколишніх горах. Ті цілоденні походи були важкі. Група мандрівників швидким темпом проходила по вершинах і долинах. Ці друзі природи робили тільки короткі привали, щоб спокійно оглянути місцевість. Тому цілком зрозуміло, що під час своєї відпустки Гольгнер хотів мати відпочинок і без поспіху походити по дорогах Шпессарта.

Ось уже третій рік приїздить Гольгнер у Бібер до сім'ї Дебусів. Зразу ж, за годину-дві після приїзду, ще навіть не розпакувавши чемоданів, Гольгнер робив свою першу вітальну пропулянку, під час якої казав «добридень» своїм заповітним місцям. Це були хатки, що стояли в особливо ідилічних куточках, гарні краєвиди, місця відпочинку, часто лише якесь одне дерево, яке він запам'ятав ще з минулого року. Його розважали навіть найменші і найнезначніші дрібниці.

Коли прибувала сім'я Гольгнерів, наставала чудова, прекрасна пора й для дітей Емілії. Гольгнерів син Ферді-нанд, якого під час ігор звичайно називали тільки Ферді, був приблизно одного віку з Гертрудою. Гертруда і Альфред діставали в цей час деякі привілеї, їм дозволялося пізніше лягати, їх зовсім не лаяли. Всі батьки були по-блажливі. Діти вільно гуляли, зразу ж після приїзду великий Ферді починав по-хлоп'ячому збивати ящик для плазунів. Принесли туди ящірок, хвостатих і безхвостих, навіть крота садовили в скриню, до половини заповнену піском. Поки пан Гольгнер робив довгі прогулянки, його дружина грілася на сонці або лікувалася лежанням на зеленому лузі. Перебування в Бібері було для неї дуже корисне; свіже, незвичне лісове повітря зміцнювало її здоров'я і збуджувало у неї апетит. За якийсь тиждень вона ставала такою ж засмаглою, як місцеві селянки, котрі працюють на полях.

Дитячі ігри однакові повсюди. Тут, де до їхніх послуг був цілий широкий барвистий світ, можна було вволю на-тішитися, і діти весь час ганяли і гуляли. Часто ігри тривали цілими днями. Після збирання тварин ішло «лазіння по деревах», гойдання на гілках, схованки. Особливо любили біберські діти переодягатися і гратися в карнавал. Ферді був досвідченим правцем у карнавал і охоче навчав цього своїх вражених товаришів по іграх. Коли гра кінчалася і танці втомлювали дітей, Ферді майстрував собі лук. Вони з запалом починали полювання, бігаючи, мов червоношкірі індієці, однак з меншим успіхом, ніж ті.

Хоч іноді їхні ігри бували короткі, але вони завжди проходили жваво й палко і переривалися лише тоді, коли хтось падав або забивався. Часто серйозне, застережливе слово батьків клало край їхній завзятій грі. Одежа їхня бруднилася і рвалася, а головне, що через ці пустощі дуже легко могло статися якесь серйозне лихо! Та ніякого серйозного лиха не сталося.

Тепер вони гралися в полювання. Ніхто з них ще не почував утоми. Озброєний стрілами і луком, Ферді йшов до лісу в супроводі Гертруди і незмінного під час усіх ігор супутника і статиста Альфреда, якого вони називали «малюком», бо він був дуже маленький.

Час був слухний. Стояли сутінки надвечір'я, і в лісі чекала дичина. Ферді швидко пояснив Гертруді, що саме він має намір підстрелити: оленя і дикого кабана, цього

буде досить. Маленька мисливиця дсренчала коробкою сірників і показувала кульочок солі на знак того, що вона має намір, як це ведеться у справжніх мисливців, зразу ж розпатрати і приготувати всю здобич.

Ферді був справжнім міським хлопцем, у серці якого жило прагнення відкривати нові невідомі простори і переживати всілякі пригоди. Його життя було багате на чудеса. Те, про що він мріяв уночі, лежачи без сну на постелі, він хотів пережити вдень. Загін увійшов до лісу, навряд чи згадуючи про те, що вдома батьки чекають на них з вечерею. Гертруда ішла слідом за своїм другом. Вона вважала його красивим і дужим, він викликав у неї захоплення, як справжній герой. Він був якимсь особливим, бо приїхав як іноземець з великого міста. Він говорив не так, як місцеві хлопці, і одягався теж інакше, набагато краще. Часто траплялося, що Гертруда випадково торкалася його, наприклад, коли вони боролися за м'яч, і тоді її проймало невимовно приємне почуття. Вона часто думала про Ферді і завжди намагалася бути ближче до нього, проте вона б ніколи йому про це не сказала, бо він зневажав дівчат. Ферді вважав огидними всіх, хто мав довгі коси.

В лісі панувала тиша. Вони обережно вступили в ліс, а дівчина ще поклала долоню на уста свого маленького брата, щоб він не порушував спокою. Вони бачили, як з лісової землі піднімаються вечірні тумани, як досягають вони верховіття дерев, і сірі смуги серпанку стеляться попереду чорних ялин.

Діти жадібні на чудеса, з нетерпінням чекають якихось надзвичайних переживань, і розчаровуються вони рідко. Їм справедливо випадає на долю те, чого вони шукають. Фантазією своїх дитячих думок вони поєднують світ своїх мрій з тим, що бачать. Сіре дупло в дереві, зламана гілка — це вже для них речі з казкового світу. Все включають вони до свого маленького світу.

Пробігає заєць по лісовому лужку, і Ферді каже:

— Він тікає від свого заячого вчителя.

А якщо заєць сяде:

— Тепер він вдруге вечеряє.

Бачить Гертруда, як угорі летить птах, і каже:

— Це батько, він летить додому, до своїх дітей.

А стає людина старшою, вона холоне, запал її видихається, вона вже не вірить у чудесне. Вона вступає в діловий вік і починає бачити лише корисність речей. Нашпи-

гований заєць на сковороді їй миліший за зайця, що біжить по лісовій галявині. Птах цікавить її, мабуть, лише тому, що вона чула, що ластівки літають часом високо, часом низько. «Буде дощ», каже вона, і це все.

Пильно вистежуючи дичину, Ферді опинився на межі просіки, в руках він тримає натягнутий лук, оперена стріла лежить на тязиві. Позаду нього стоїть Гертруда. Він чує, як вона дихає. Десь на просіці чути тріск, здається, це десь зовсім близько. Щойно зробив він ще один обережний крок, як просто перед ним піднявся велетенський птах, піднявся так близько, що хлопчикові здалося, ніби він може його схопити. Він цілком виразно відчув подув повітря, викликаний крилами птаха.

Діти перелякано відсахнулися. Сам хоробрий Ферді сполохався. Але це тривало тільки протягом двох ударів серця, двох схвильованих, гучних ударів серця, а потім хлопчик знову опанував себе. Він послав стрілу вслід за великим птахом. Гертруда теж ще ніколи не бачила такого великого птаха, на її думку, це був принаймні орел.

Ферді сміливо підійшов до того місця в траві, з якого щойно злетів птах. Там лежала якась кривава грудка — тільки-но розтерзана голубка. Її маленькі груди були пошматовані, синюватосіре пір'я вимазане в крові. Ферді взяв її в руки. Вона була ще тепла. Хлопчик обернувся до Гертруди, яка стояла позаду нього:

— Я вирвав у нього голубку, — приглушено сказав він. — На жаль, я прийшов занадто пізно і не встиг врятувати її для її дітей. Тепер бідні пташенята помруть з голоду.

Гертруда і Альфред подивилися на вбиту голубку, і їхні очі сповнилися смутку.

Однак діти скоро забули про вбиту матір, про осиротілу голубину сім'ю. Ферді гордо прив'язав мертву голубку до свого пояса. Вона стала його здобиччю, яку він одібрав в орла, яструба чи хтозна в кого, його чесно здобутим трофеєм.

— Мені треба було тримати стрілу трохи вище, — сказав він подрузі, — може, тоді його не минула б кара. — Гертруда кивнула головою. — Нічого, іншим разом я стрілятиму влучніше, він од мене не втече.

Здобич, що гойдалася на його поясі, гнала його додому, нехай батьки його побачать, який з нього мисливець.

Може, цю голубку ще можна використати. Він чув, що з голубів можна готувати смачний суп. Хлопчик біг із своєю здобиччю все швидше, Гертруда з братіком лишилися далеко позаду. Дівчинка повинна була залишатися коло малого, бо він дуже боявся темного лісу.

Жан Гольгнер і Мільхен, хазяйка пансіону, дотримувалися єдиної думки: так далі тривати з дітьми не може. Вони роблять усе, що хочуть. Сьогодні вечеря знову охолола. Батько Гольгнер збирався вжити рішучих заходів, він пропонував вдатися до домашнього арешту. Нехай хлопчик протягом цілого дня вправляється в краснописі, це послужить йому наукою.

Заглибившись в думки про кращі методи виховання, вони почули, як хтось спотикаючись біжить по сходах. Двері розчинилися, і в кімнату вдерся Ферді. Схвильований, з розчервонілим обличчям, він, замість того, щоб заговорити, підняв угору свою криваву здобич.

— Де ти її взяв? — рішуче запитав Гольгнер, не маючи ніякого наміру чекати довгих пояснень.

Задихаючись, син розповів йому довгу історію про свою боротьбу з хижим птахом і про те, як він вирвав у нього голубку.

— На жаль, я прийшов занадто пізно і не встиг її врятувати.

Сумніватися в правдивості цієї розповіді не було жодних підстав, адже син тримав у руках кривавий доказ цього. Він бідовий хлопець, його Ферді. Батько надів окуляри і дуже уважно розглянув мертву голубку.

— Чи він тебе не поклював, той великий птах? — спитала мати Мільхен, удаючи, ніби вона перелякана.— Адже він міг виклювати тобі око.

— Цей птах? — Ферді у відповідь лише зневажливо засміявся.— Своїми стрілами я не підпускав його близько до себе.

Хоч це й не зовсім відповідало дійсності, але, зрештою, подумав хлопець, птах міг ще раз кинутися на мене, це дуже легко могло статися. Оглядаючи маленький труп, батько помітив на голубиній ніжці кільце. Він спробував стягти його, та це було неможливо, бо воно пристало дуже міцно. Щоб зняти його, батькові довелося переламати тонку ніжку. На сірому металі була виправірована буква і велике число.

— Це, певно, поштовий голуб,— вирішив батько.

Ферді зблід. А може, на місці вбивства він забув лист, якесь важливе повідомлення? Звичайно, тепер йому здавалося, ніби він бачив на землі щось біле. Батько був начебто такої ж думки.

— Ти міг би завтра знайти те місце? — спитав батько. Ферді кивнув головою.

— Безумовно.

Він охоче пішов би туди вже зараз.

Батько Гольгнер і цього разу відкинув думку про покарання сина. Тимчасом Гертруда і Альфред, цей «малюк», також прийшли додому, збентежені, пригнічені, вони чекали великого прочухана.

— Марш вечеряти, — суворо сказала мати Мільхен, — ми з вами ще поговоримо.

Ферді також пішов їсти на кухню. Він розповів, що його батько сам збирається завтра вранці навідатися на те місце, де з ними трапилася пригода. Це заспокоїло Гертруду, бо вона з власного досвіду знала, що тепер усе буде гаразд.

Останнім часом Гертруда стала часто нехтувати своїми обов'язками в групі «юних дівчат». Цей балаган уже не викликав у неї такої палкої цікавості, як раніше. Їй хотілося бути весь час разом з Ферді. Це їй більше подобалося.

Одного дня, коли вона гралася з Ферді і братіком внизу коло річки, вона зустріла свою «вожату».

Гертруді ця зустріч була неприємна. Їй не пощастило своєчасно захватися. Вожата дівочої групи вже побачила її. Підійшовши до дітей, які не кидали гратися, вона запитала у Гертруди тим дружнім тоном, в якому ясно почувується гроза, чому вона більше не ходить на вечори, що їх влаштовує група.

Вожатій, яка викликала тут такий страх, було трохи більше, ніж п'ятнадцять років. Вона вже закінчила школу і вчилася на провізора. Для її віку у неї був занадто рішучий спосіб розмовляти із своїми «дівчатами».

— Хто дав згоду, той повинен зберігати вірність своїм обов'язкам, виконувати ті завдання, які поставив перед ним фюрер. — Усе, що вона казала, звучало серйозно і значуще. — Але, — додала вона, — коли ти не маєш бажання, я викреслю тебе із списку.

Це було найгірше. «Викреслити із списку, в якому стояли прізвища всіх її подруг, це ж такий сором, це просто неможливо», з тремтінням подумала Гертруда. Але не сказала нічого. Гертруда жахнулася: звичайно, їй стало страшно, що її можуть вигнати.

Вожата у в'язаному жилеті з відмінним знаком і свастикою пильно подивилася на Гертруду, все ще вимагаючи від неї відповіді.

Нарешті Гертруда відкрила рот.

— Я знов прийду,— сказала вона стиха.

— Гарзд.— Вожата відвернулася, збираючись піти геть.— Я ще раз спробую з тобою по-хорошому,— сказала вона під кінець.

Під час цієї сцени Ферді сів на траву. Він втупив очі в землю і ніяково бавився камінцями і травинками для того тільки, щоб не дивитися на дівчат. Він знав, що Гертруда буде йому вдячна за це. Та все ж таки він наставив вуха. Він чув кожне слово. Дівчині було не дуже приємно, що її друг був присутній під час цієї розмови. Коли в'язана жилетка, нарешті, зникла, Гертруда спробувала відвернути його увагу.

Одним махом вона перескочила через річечку.

— За мною! — крикнула вона Ферді, який досі сидів на траві. Але він не рушив з місця.— Я можу і на одній нозі перестрибнути.— Вона весь час безперестану базікала.

— Так,— повільно, промовив Ферді. Голос його звучав байдуже.

Раптом Гертруді це набридло. Доволі з неї його мовчанки. Чого він взагалі чваниться? Вона підійшла до нього і присіла навпочіпки на траві.

— Що з тобою сталося? — відверто спитала вона.

— Нічого,— відповів юнак, потягуючись,— нічого зі мною не сталося, я просто замислився.

— Про що ти замислився? — запитала вона вперто.

— Ти належиш до «гітлерівської молоді»?

Гертруда кивнула головою.

— Я належу до «юних дівчат»,— виправила вона його.— А ти не належиш до «гітлерівської молоді»?

Ферді сумно похитав головою.

— В нашому класі я єдиний не вступив до неї. Мій батько дивна людина, він мені нізащо не дозволяє.

— Так само, як і мій батько,— сказала Гертруда.— Він також не хоче, щоб я ходила туди. Та я все ж таки

ходжу,— рішуче заявила вона.— Моя вожата каже, що мій батько зашкарублий, старомодний, раз він не дозволяє мені цього.

— Мій батько був раніше комуністом,— сказав Ферді,— а це багато гірше, ніж бути зашкарублим.

— Аж ніяк! — заперечує Гертруда. З цим вона не згодна.— Зашкарублість це найгірше.

— А пісні ви теж вивчаєте?

— Я вже знаю їх багато,— вихваляється Гертруда.

— І ту, де «єврейська кров з ножа тече»?

— Ні, цієї пісні ми не вчили, ми ж дівчата,— обурилася Гертруда.

— У нас і дівчата співають її,— з подивом сказав Ферді.

Це сумне діло. Гертруда також знає її, але вважає, що вона негарна, бо співають її здебільшого старі люди, коли вони п'яні. Вона знає лише гарні пісні. Вона починає зовсім тихо наспівувати якусь мелодію. Ця пісня подобається Ферді. Він хоче вивчити її. Гертруда вимовляє текст вірша, як це робить вожата під час уроку співу. І він учить слова про хлопчика-барабанщика, який ще нічого не знає про кохання і добре б'є в барабан. Ферді довідується, що той ще занадто молодий, щоб зрозуміти весь тягар розлуки. У цього барабанщика весела кров гітлерівського юнака. Так Ферді зрозумів текст. Гертруда поволі вводить його в мелодію. Вона співає знову і знову, і незабаром Ферді вже вивчив її настільки, що може з нею разом співати рефрен. «Трум, трум, гайдірідірідум».

Ця солдафонська пісня — гарна, журлива і мелодійна. Ферді хоче мати барабан. Він не розуміє свого батька, який не дозволяє йому цього. Тут коло річечки вони можуть вільно співати, тут ніхто їх не почує.

Коли вони йшли додому, Ферді знав уже всю пісню. Він узяв дівчину під руку, вони вдвох ідуть додому. Він бадьоро співає щойно вивчену пісню, щоб її почули старі верби, які стоять понад річкою. Гертруда співає разом з ним, але не так голосно, як він. Вона хоче чути його голос. «Він ще не знав кохання, розлуки теж не знав»... співає хлопець. Дівчина співає разом з ним, але при цьому вона думає про щось. Вона знає щось таке, чого не знає він. Він цього не помічає, і вона задоволена цим.

Коли діти, співаючи, завертали на містечкову вулицю, їм назустріч саме йшов Фердин батько. Той суворий бать-

ко, який нізащо не хотів дозволити своєму синові вступити в «гітлерівську молодь», який починав лаятися, коли тільки чув імена «цих коричневих злочинців», як він казав. Якби це принаймні своєчасно помітила Гертруда, яка завжди така уважна і очі якої бачать усе, так ні, вона міцно притулилася до Фердиного боку і співала разом з хлопчиком.

За інших умов пан Гольгнер лише засміявся б, побачивши, як його син, котрому минуло тільки тринадцять років, іде вулицею під руку з дівчинкою. Але ця ворожа пісня — цього він пробачити не міг, якою гарною не була б мелодія: таких пісень співають лише нацисти — ще більше настроїла його проти цього співання і ходіння під ручку.

Він ще з хвилинку непомітно йшов слідом за ними, щоб краще простежити за їхньою поведінкою і легше їх застукати.

— Стій! — загримів позаду них його голос, коли вони скінчили співати.— Іди-но, будь ласка, сюди, Фердинанд!

Діти перелякано відсахнулися одне від одного. Дівчина швидко відтягла вбік свого маленького брата.

— Тривога! — встиг ще шепнути їй Ферді.

Хлопчик гордо і сміливо пішов назустріч батькові.

Гертруда і Альфред зникли. Батько запитав його, відколи він співає таких пісень.

Ідучи поряд з батьком, хлопчик розповів йому все. Спочатку діти гралися коло річки, а потім прийшла вожата, вона вилаяла Гертруду за те, що та не ходить на збори.

— Коли вона пішла, я запитав, яких пісень вони співають на зборах, і тоді Гертруда проспівала мені одну пісню, і я її вивчив.

Він правдиво розповів усе.

— Хіба я тобі не говорив, що «гітлерівська молодь» — це ватага злочинців і ледарів? — владно закричав він на сина.

Хлопчик дивився просто вперед, уникаючи зустрічатись очима з батьком.

— Так, тату.

Він корився йому.

— Чи ти теж хочеш стати таким злочинцем і ледарем, як усі вони в своїх мундирах? Чи ти теж хочеш бути винуватцем нашого нещастя?

— Ні, тату,— відповів Ферді.

В його скупих відповідях звучала тиха впертість. «Так, тату, ні, тату». Бо в дійсності він хотів бути там, де всі.

Проти цього батько Гольгнер був безсилий. Він знав, що зовнішні обставини — школа, Фердині товариші — були багато сильніші за його батьківський вплив. «Хлопчик ще нічого не розуміє, може, мені вдасться переконати його пізніше, коли він підросте».

Ферді здивувався, що замість того, щоб бити його, гримати на нього, батько спокійно поклав руку йому на плече і пішов з ним на їхню літню квартиру.

Повернувшись додому, Жан Гольгнер вирішив поговорити з Альбінюм. Зрештою, вони обидва, Альбін і він, люди передові. Він пішов у майстерню до батька Дебуса і зажадав від нього пояснень. Сам він комуніст, а Альбін соціал-демократ, тому вони, звичайно, як товариші, зверталися один до одного на «ти».

— З твоєї дочки,— почав Гольгнер,— стала добра нацистська пропагандистка.

— Що це ти вигадуєш? — спокійно запитав Альбін. Він навіть не підвів очей від своєї роботи. Він саме вкладав у лещата якусь машинну деталь. Він ще раз крутнув і затиснув, поки вона не закріпилася міцно.

Гольгнер наблизився до нього ще на крок.

— Я дещо знаю про твоїх дітей.

— Що, наприклад? — зразу ж запитав Альбін.

— Хіба ти не можеш заборонити їй ходити до цих мерзотниць? Хіба ти вже забув, що вони — наші вороги, що вони вбили багатьох наших товаришів?

Альбін поклав напилок, що його він тримав у руках.

— Що ж ти хочеш, щоб я замкнув її вдома чи щоб я біг за нею і лупцював її, коли вона йде співати?

— А як ти можеш зробити це інакше? — здивовано запитав Гольгнер.

— Вона ще мала,— сказав Альбін,— я роблю все, що можу, щоб її напоумити. Я чекаю того часу, коли зможу розповісти їй, що криється за всією цією шумихою. Вона колись посвариться з вожатою з якоїсь причини. Тоді, я думаю, випадє нагода пояснити їй все. Нехай вона тепер спокійно ходить собі потайки. Я знаю, що вона соромиться свого батька, бо обманює його. Ти справді думаєш, що краще було б, якби вона мене зненавиділа за те, що я не дозволяю їй ходити до подружок і співати?

Гольгнер провів рукою по одному з ящиків, щоб побачити, чи може він сісти на нього.

— Тут на селі все не так, як у нас в місті,— сказав він,— у Майнці ми більше товариші і знаємо всі, наскільки це важливо. Тепер ми повинні ще активніше, ніж раніше, вести політичну роботу. Ми багато чого не зробили, і це тепер нам шкодить. І ти також повинен поставити тут на ноги організацію. Коли людей об'єднано більше, тоді робиш менше помилок, ніж тоді, коли дієш сам один.

— Моя Гертруда дівчина не погана,— сказав Альбін, кидаючи в ящик для брухту свинцеву трубку.— Тепер націсти вже збирають старий метал на озброєння,— заявив він, відхиляючись від теми.

— Куди веде їхній курс,— каже Гольгнер,— ми знаємо. Зараз ми говоримо про те, як уберегти наших дітей від «гітлерівської молоді». Чи ти коли береш з собою дочку, коли їздиш мотоциклом по селах? Це було б для неї задоволенням. Ми повинні працювати в своїй сім'ї, серед людей, всюди.

Батько Гольгнер вирішив, що віднині він інакше буде ставитися до свого сина. Так, щоб Ферді більше бачив у ньому товариша. Батько ще раз обміркував цю розмову. Йому здалося, що в одному Альбін має слушність: користуватися довір'ям своєї дитини справді важливо. Цілком зрозуміло, що хлопчикові хочеться їздити, хочеться гратися на роздоллі разом із своїми однокласниками. Звичайно, існує небезпека, що цей молокосос уже не розуміє свого батька. Тоді вчителям неважко буде підбурити дитину проти батьків. «І він попадеться на цей гачок», подумав стривожений батько, збираючись запобігти цьому.

У нього вже народився план. «З допомогою цього,— думав він,— я його здобуду».

Одна подія міцно засіла в пам'яті хлопчика. Хоч відтоді минув уже тиждень, але Ферді досі не міг про неї забути: про свою зустріч з великим хижим птахом. Вона ще настільки жила в його пам'яті, що він марив про неї ночами. Це була справжня ганьба, що яструб мав змогу так безкарно вбивати. «І подумати страшно, скільки курей є на сумлінні цього пернатого розбійника». Хлопець пішов до батька і спитав у нього, як можна знешкодити цього птаха.

Про це запитання Гольгнер згадав після своєї розмови в Альбіном. Убити цього птаха можна було різними спосо-

бами. Наприклад, з рушниці. Але можна було піймати його в пастку. Батько вже чув колись про таку пастку. Це проста, збита з дощок скриня з сіткою. В скрині повинна знаходитися жива приманка, і коли птах кидається на свою жертву, сітка раптом опускається над ним. І він пійманий.

З допомогою Альбіна батько змайстрував скриню. Ферді, звичайно, захопився цим планом і допомагав їм. Він півдня бігав по містечку, шукаючи підходящої приманки, і приніс нарешті кривого, напівсліпого кроля.

Батько з сином доставили прилад до лісу. Гертруді доручено було нести приманку. Бідолашна хвора тварина, що викликала у дівчини жаль, була приречена на смерть. Може, яструб не прилетить, з надією подумала Гертруда, а коли Ферді з батьком встановили скриню, вона поклала туди біля кроля кілька морквин. Щоб він принаймні не здох з голоду.

Батько вміло поставив пастку скраю лісового лужка, поблизу того місця, де, як сказав Ферді, яструб убив голубку. Скриня стояла на видноті в траві, хижий птах повинен побачити приманку. На думку Гольгнера, його повинно принадити борсання тварини. Жан повів дітей за кущ терника, на таке місце, з якого можна було спостерігати скриню. Він нагадав дітям, щоб вони поводитися спокійно і по можливості не рухалися.

В теплий післяобідній час на сонячному літньому лужку знайдеться багато розваг для дітей, які причаїлися в засаді. Спочатку Ферді розважався чорними з червоними цятками жуками, довгі ріжки яких були схожі на радіоантени. Вони вперто плазували по травинках, прагнучи дістатися верхівки. Ферді гадав, що вони хочуть злетіти з найвищої точки! Проте для цього вони були занадто важкі і незграбно падали назад на землю. З хвилинку вони лежали на спинці і веслували ніжками в повітрі. Перевернувшись назад на черевце, вони знову невтомно бралися за старе. Лужок жив, досить лише пильно придивитися і тоді побачиш, як у зелені і під квітами вирує життя. Там, де ріс червоний клевер, гралися бджілки. Під чистою блакиттю неба з нечуваною силою лунав спів цвіркунів, а шовкові строкаті метелики, сп'янівши від цього концерту, перелітали з листка на листок. Батько згадав про своє дитинство, перед ним виникали давні краєвиди Рейну, де він плавав колись з друзями і де їх несло

на веслах вниз за течією. А які сповнені чудесних чарів були ті недільні дні, коли він познайомився серед виноградників із своєю майбутньою дружиною. Брудну, сіру землю, хруст кроків по шиферу,— все пригадує Жан. Він міг точно сказати, з якими людьми він тоді зустрічався. Чому, думав він, ці моменти закарбувалися в моїй пам'яті? Бо вони були прекрасні, і їх варто було пережити. Найсильніше в житті — це щастя, щасливі моменти, коли ти відчуваєш, що живеш повним життям, ті моменти, заради яких ми живемо. Рука його погладила землю, подушечки чебрецю і зернистий пісок. Я тут, я відчуваю, що це дійсність, і за мною сидить мій син, він так само згадуватиме завжди цей момент, коли він збирався піймати орла і коло нього була дівчина. Він запам'ятає все, крім того лише, що поряд з ним був його батько. Гольгнер оглянув широке блакитне небо, але хижого птаха не побачив.

А хлопчик, навпаки, пильно, не відриваючись, дивився на скриню, поки у нього не зарябіло в очах. Вони чекали вже дві години. Напруження потроху слабшало. Для дітей було мукою спокійно, нерухомо сидіти весь час у траві. У Ферді вже здорово заболіла спина. Але чекати треба, бо вони хочуть піймати великого птаха, хочуть помститися за смерть голубки. Щось повинно було статися. Ферді підвівся і махнув рукою Гертруді, щоб вона пішла за ним. Коли батько 'сердито озирнувся, Ферді сказав йому, що вони хочуть подивитися, куди подівся той птах.

На одному із сукуватих дубів, що ріс коло річки, там, де вузька течія відділяє ліс від посадки, було кубло птаха. В лабіринті листя була така гущавина, що ніхто не міг би сказати, де знаходиться гніздо. На голій гілці, надувши воло, нерухомо сиділо четверо молодих яструбів. На зморшкуватій корі вузлуватого, багато разів покрученого стовбура гралися на сонці мухи, великі блискучі м'ясні мухи. Внизу серед вересу шурхали швидкі ящірки.

Над запашною лісовою землею в напрямку дуба майнула тінь. Прилетіла стара яструбиця і опустилася на верхівку дерева. Вона ще раз оглянулася навколо своїми янтарно-жовтими очима, потім, засунувши гострий гачкуватий дзьоб собі в пір'я, причепурилася. Пригладивши

пир'я, вона так само надула волю і нерухомо завмерла на місці.

Коли прилетіла стара яструбиця, пташенята заворушилися. Вони полохливо засовалися в усі боки на гілках, на яких сиділи, захитали головами, щоб зв'язати сон з очей, а потім від розгубленості почали клювати одне одного, дражнити, дратувати. Трохи відпочивши, стара яструбиця направилася до своїх пташенят. Тепер у дитячій кімнаті метушня ще збільшилася. Пташенята злякано кричали «е» і «іггее». Стара яструбиця вдарила кінцем крила по голові найзавзятіших крикунів і таким чином припинила безладдя.

Почався урок літання. Спочатку яструбиця скинула вниз двох пташенят, які сиділи скраю гілки. Короткими помахами крил, які чергувалися з нетривалими планіруючими польотами, літали оперені хижі птахи навколо дуба. Їхнє шурхання супроводилося полохливими криками «е — гіегг». Та літали вони все краще й краще. Пташенята робили широкі дуги над посадкою і кружляли над верховіттям ялин. А в цей час стара яструбиця скинула з гілки другу пару пташенят. Спочатку вони так само полохливо шурхали, а потім почали, хоч і трохи боязко, робити широкі кола над ялинами. Навіть здалека можна було бачити яструбине кубло і все, що його оточувало.

Гертруда і Ферді, спотикаючись, бігли по лісу, орієнтуючись на крик птахів. Спочатку вони не могли здогадатися, що це «егг-іггегг», цей жалібний зойк може належати такому гордому птахові. Коли ж вони впевнилися в цьому, Ферді зразу ж зробив правильний висновок, що це мати з пташенятами і що вона і є той розбійник, якого вони шукають,— вони швидко побігли до батька, щоб повідомити його про своє відкриття.

Батько зразу ж покинув свій спостережний пункт і пішов слідом за дітьми. Дійшовши до заповідника, вони посідали на узліссі і втупили очі в небо. Те, що вони побачили вгорі, було водночас і надзвичайним і забавним видовищем. Роблячи кола, пташенята гоїдалися від поривів вітру. Над ними, охороняючи їх, ширяла стара яструбиця. Трохи згодом мати зібрала своїх дітей на обвислій ялиновій гілці.

— Це пташина школа,— сказав Ферді,— яструбові діти так само повинні чогось навчитися перед тим, як вступити в самотійне життя і знайти своє місце в ньому.

— Пташеня, що сидить зовсім скраю, найспритніше,— додала Гертруда,— воно ж не дістало від матері ще жодного ляпаса.

— Бо воно найсильніше,— пояснив батько,— на цілу голову більше за своїх братів і сестер.

Нудно їм в усякому разі не було. А це головне. Поки батько і син з задоволенням спостерігали птахів, Гертруда зібрала чорниці і почастиувала їх.

— Давно вже час вечеряти,— сказала вона при цьому.

Сівши на м'який мох коло їхніх ніг, вона обняла руками коліна. Потроху почало холоднішати. «Якби тепер хтось заспівав,— подумала вона,— я б також з охотою заспівала». Ферді, кліпаючи, дивився на сонце.

— Зараз воно ляже спати,— сказав він.

Батько підвівся. Це був знак, що треба вирушити в дорогу.

— Ми повинні вибратися з лісу, поки не посутеніло,— наказав він.

— А наша пастка? Наш кролик? — в один голос запитали діти.

Це не має значення, батько похитав головою.

— Вони можуть лишитися на ніч на своєму місці,— коротко сказав він.— Чи ти хочеш,— звернувся він до Гертруди,— щоб твоя мати сердилась за те, що ми дуже запізнимося на вечерю? Там і без того все вже, мабуть, давно охоллоло.

Гертруда похитала головою так само, як перед тим це зробив пан Гольгнер.

— Це не має значення,— сказала вона,— коли ви з нами, мати все одно нічого не скаже.

— Чи сьогодні ще піймається щось? — запитав Ферді у своєї подруги.

— Мені тільки шкода кролика,— призналася дівчинка. Вона вже й не думала про те, щоб піймати хижака.

Цю ніч хлопчик провів неспокійно і спав погано. На завтра він прокинувся рано і побіг до лісу. На його жах, пастка була перекинута. В сіті заплуталося й билось щось пернате. Коли він наблизився, воно почало кидатися в усі боки. Піймався! Ця думка блискавично майнула в голові хлопця. Піймався! Він може радіти. Він сміливо підскочив до пастки і вхопив птаха. Ой, лишенько! Він з криком відсахнувся. На його правій руці виднілася подряпина, з якої навіть побігла кров. «Обережно,— поду-

мав він,— ця тварюка дряпає». Він накинув на птаха свою куртку, тепер той вже не міг завдати йому шкоди, і гордо, наче трофей, поніс його додому.

Спійманий яструб викликав у Бібері, особливо серед дітей, велику сенсацію. Навіть учитель зацікавився ним. Він не заперечував, щоб Гертруда принесла його в школу і щоб там виставили його напоказ. Його ж не можна порівняти з усіма тими нудними опудалами птахів. Клітку, яку нашвидку змайстрував для пійманого птаха Альбін, перенесли в школу. Поклали в клітку трохи сіна. Крізь ґратки видно було, що це ще молодий птах. Він не був таким великим, як той, що стояв опудалом у школі, у нього був світлий, гострий зігнутий ніс. Звичайно, це був один з тих, яких Жан Гольгнер з дітьми спостерігали вчора під час їхніх льотних вправ.

Клітку з пійманим душителем курей і вбивцею голубів Діль поставив на кафедру і наказав школярам продефілювати, клас за класом, мимо неї.

Молодий яструб сумно сидів за ґратами,— він уже, звичайно, дуже зголоднів — і під цікавими поглядами дітей дивився своїми колючими очима кудись у далечінь, крізь стіни класної кімнати. Він сидів нерухомо. Коли йому набридла нескінченна низка тіней, що, з цікавістю видивляючись на нього, проходили мимо його тюрми, він заплющив очі, опустивши на них світлу плівку.

— Він хворий,— сказав один з учнів. Вдома він часто мав справу з курми. Він знав, що коли вони цілими днями сидять з заплющеними очима, значить, з ними не все гаразд.

— Він голодний,— сказав Діль.

Минуло небагато часу, і хлопець, що знався на курях, піймав мишу, яку живцем пустили в клітку. Вона, як шалена, забігала з полохливим вищанням по клітці, певно, відчужаючи близькість могутнього ворога. Але яструб не звернув на неї уваги. Нарешті, миша заховалася серед сіна. А діти, які чекали, що птах пожре її, розчаровано пішли додому.

За свої заслуги в створенні штурмового загону і в зміцненні націонал-соціалістської організації в Бібері колишній обер-штейгер Реснер був призначений ортсгрупенляй-

тером*. Звичайно, окружне керівництво мало ще затвердити це призначення. Тимчасом виконуючий обов'язки ортсгрупенляйтера з великою охотою негайно вселився б у віллу єврея — торговця худобою. Він викинув би єврея, навіщо тому цілий будинок? Але розумніше було не робити цього, бо жителі Бібера, ці ще не охоплені по-справжньому національним піднесенням, в усьому відсталі скиглії, звичайно, осудили б його за це.

Ортсгрупенляйтер скромно вселився в приміщення пошти, що складалося з п'яти кімнат, в якому вже влаштувався його однодумець — інспектор. Спочатку квартира його стояла без меблів. І звідки було взяти меблі бідному обер-штейгерові, якого перед приходом нацистів до влади всі покинули? Хоч у нього й залишилося дещо із його старого житла, але цього далеко не вистачало для задоволення його нинішніх потреб.

Насамперед він приніс на квартиру портрет Гітлера, навколо якого він поступово встановлював все своє домашнє майно. Столи і шафи. Треба ще не забути про письмовий стіл, сидячи за яким він буде в майбутньому врядувати і керувати Бібером.

Портрет фюрера висів над письмовим столом. Трохи збоку гасло: «Лише той, хто вміє коритися, вміє наказувати». Обер-штейгер умів коритися, це він уже довів своїм ставленням до крупівської дирекції. Він робив усе, чого від нього вимагали його начальники, незважаючи на підлеглих. Тому він погано командував тими, які опинилися під його опікою. Він зраджував їх і продавав. Вони не довіряли Реснерові. Отже, новий ортсгрупенляйтер уже з самого початку почував себе ізольованим, всі його уникали, як прокаженого. Не допомагали йому ніякі запевнення. Хто збреше раз, тому вдруге не вірять. До нього йшли тільки ті, які сподівалися одержати щось, скориставшись з його високої посади. Наприклад, городникові, цьому відданому горілці штурмовикові, він забезпечив місце в сільському управлінні. Фюрер сказав, що старих борців треба винагороджувати. Перед просителями він чванився і пишався, як того чекав од нього його фюрер. У нього панував порядок, порядок страху. В стосунках з підлеглими винятком становили тільки троє осіб, які були в одному з ним чині, отже, мали приблизно такі ж права, як він.

---

* О р т с г р у п е н л я й т е р — керівник місцевої групи нацистської партії. (Прим. пер.).

Це поштовий інспектор, якого тимчасом зробили політичним керівником і який носив коричневий мундир з усіма причандалами, вчитель і, коли обер-штейгер був у добром настрої, то й лісничий.

Одного разу до нього прибіг учитель. Діль був дуже відданий начальникові штурмового загону, цьому, як він казав, простому чоловікові, який походив з робітничих кіл.

— Хлопче, Курт,— сказав він, ще стоячи на дверях,— мої діти піймали яструба, справжнього, живого, чи не хотів би ти взяти його собі?

Спочатку ортсгрупенляйтер вилупив на нього очі.

— Яструба? А що я з ним робитиму? Не можу ж я посадовити його на свій письмовий стіл.

Учитель впав у глибоке крісло, що стояло коло письмового стола.

— Я лише подумав,— сказав він недбало,— що тут, у Бібері, він міг би бути хорошою розвагою.

Звичайно, в цьому закутку панує така нудьга, тут треба мати якусь розвагу. Він розповів цьому невігласові в коричневому мундирі про рицарів, які привчали соколів, а також і яструбів до полювання. На його думку, соколине полювання — це благородний звичай, без якого не може обійтися справжня надлюдина. Крім того, це нікому не шкодить, у цьому вся краса.

Так ортсгрупенляйтер поволі усвідомив корисність такого птаха. Хоч це не був орел, проте не можна заперечити його спорідненості з птахом державної емблеми.

З покупкою птаха швидко покінчили. Вчитель дав Гертруді п'ять марок за бідного, напівживого від голоду яструба. Спочатку Дебуси вагалися, бо пообіцяли Гольгнерові, який тимчасом уже виїхав додому, поставити птаха на ноги і випустити його, але зрештою практичність Мільхен взяла гору. Це ж велика різниця, мати п'ять марок чи не мати. Коли яструба принесли в дім ортсгрупенляйтера, він уже не міг навіть сидіти. Він лежав на сіні, і очі його були щільно заплющені. Напередодні вчитель питався у лісничого, як підняти його на ноги. Зелений мундир порадив давати йому молоте м'ясо, змішане з яечком. Обидва чоловіки, вчитель і ортсгрупенляйтер, самі взялися проводити процедуру годування. І дійсно, вони добилися того, що за два тижні птах знову міг сидіти.

Навчання мисливського птаха також натрапило на труднощі. Але їй вони були подолані з допомогою лісничого, який прочитав колись книжку про це. Яструба помістили в затемненому хліві. Раз на день вони приносили йому м'ясо, яке він пожирав, сидячи на стовпчику. Тепер його, звичайно, більше не треба було годувати. Він дуже швидко призвичаївся до м'яса, яке йому завжди давали в той самий час. Ортсгрупенляйтер користувався під час годування шкіряною рукавичкою, яку спеціально замовив. Минуло зовсім небагато часу, і птах почав довірливо стрибати на рукавичку і брати їжу з руки. На цьому основна виховна робота, так би мовити, була завершена, лишалося тільки знайти для яструба ковпачок, і тоді соколине полювання можна було починати. Вчитель і ортсгрупенляйтер дуже швидко прийшли до згоди про те, кому з них починати першому, а хто включиться другим. Вони вирішили почати з полювання на качок у долині Бібера. Вчитель привіз собі з Гельнгаузена дуже дорогий гаптований ягдташ, в якому вони збиралися носити з полювання додому свою здобич.

Коли в районі високого Шпессарта, на вершині Роздоріжжя постали перші табори «гітлерівської молоді», Гертруда, за вказівкою ортсгрупенляйтера, який забрав собі в голову, ніби вона здобула для нього яструба, одержала безплатну путівку на вісім днів. Цю путівку повинен був передати їй учитель. Під час перерви він виконав це доручення, не забувши додати при цьому, що вона може вважати за честь для себе, що сам ортсгрупенляйтер подбав про цю путівку для неї.

Але на Гертрудиному обличчі з'явився вираз сумніву. — Поїхати з дому на вісім днів, — сказала вона, — батьки не дозволять мені цього. А коли вони довідаються, що це зв'язано з «гітлерівською молоддю», тоді про це нема чого й думати.

Діль сказав:

— Це ми владнаємо. — Взявши під пахву класний журнал, він звернувся до своєї учениці з такими словами: — Ми ще побачимо. Я сам піду до твоїх батьків. Нехай вони відверто скажуть мені, чому вони заперечують. Але я піду з тією умовою, що ти сама хочеш поїхати в табір.

Звичайно, Гертруда кивнула головою:

— Мені дуже хочеться.

Прийшовши до Дебусів, Діль застав удома саму Мільхен.

Мати запросила його в хату.

— В чому справа? — запитала вона. — Щось трапилося з Гертрудою? Хіба у неї в школі погані справи? Хіба вона не виконує класних робіт?

— Нічого схожого, дорога пані Дебус, навпаки. Гертруда просила мене взяти у вас для неї дозвіл поїхати на канікули в літній табір. — Учитель зробив наголос на словах «літній табір». — Саме тому, що ваша дочка хороша учениця, хай вона відпочине. Вона одержала безплатну путівку на вісім днів.

У матері виникли сумніви. Бідна дитина, вона ще ніколи не виїздила з дому на такий довгий час. Чи матиме вона там що їсти? Хто там доглядає дітей? Мати хотіла дізнатися про все.

Вчитель заспокоїв її.

— Вам нема чого боятися, пані Дебус.

Покликали дівчинку. Мати запитала дочку, чи хочеться їй поїхати в табір.

— Мені хочеться, — відповіла Гертруда, — та чи дозволить батько...

Пані Дебус почервоніла.

— Ти дурненька, батько лише боїться за тебе, та коли я вважаю, що це дасть тобі користь, батько, звичайно, також дозволить.

Отже, мати погодилася. Діль попрощався, своє завдання він виконав...

Прапорці майорять, і фанфари посилають свої дзвінкі звуки далеко за межі тихої долини. Вдарившись об гори, які височать по той бік долини, ці звуки луною повертаються назад. На кухні в казанах вариться солодка каша. Серед дітей панує одностайна думка, що цей табір дуже хороший.

Гертруду вмістили в палатці на дванадцять місць. Їй довелося задовольнитися солом'яною постіллю, покладеною коло входу, бо вона прибула останньою. Тут зустрілися дівчата з усіх округ — з Кобленца, Маннгейма, одна була з Ейзенаха, двоє з Франкфурта, були тут навіть дівчата з Гамбурга. Гертруда потрапила у веселу ватагу. На ті витівки, на які не була здатна одна, здатна була друга, вони весь час сміялися, без упину співали й

базікали. Веселощам не було краю. Населення палатки одностайно вирішило наново охрестити Гертруду.

— Давайте придумаємо інше ім'я, це нам не до влодоби.

Вони перейменували її на «Труді».

— Лише старим жінкам кажуть «Гертруда» або «тітка Гертруда»,— обгрунтовували вони своє перейменування,— слухай, віднині тебе звать Труді, це звучить набагато красивіше.

Хотіла цього Гертруда, вірніше, Труді, чи ні, але їй довелося примиритися.

На кожен день був свій розклад, який вивішувався на палатці начальниці. «Побудка», «ранкова зарядка», «умивання». Насамперед проводилися вправи на свіжому повітрі. Нерідко при цьому дівчата тремтіли і мерзли. Все ж таки Роздоріжжя — це найвища вершина Північного Шпессарта. Під кінець літа ранки були вже досить холодні. Під час умивання дівчата бризкалися, не обходилося без веселого верещання.

Потім за розкладом відбувалося «підняття прапора», яке провадили завжди дуже серйозно і урочисто. Зачитували ранковий розклад.

У першій половині дня здебільшого читалися вголос різні оповідання. Одну з палаток призначили обслуговувати кухню, дівчата повинні були збирати в лісі дрова. Після обіду — «спорт і ігри на свіжому повітрі». Увечері знову спускали прапор із свастикою. Потім дівчата сиділи ще деякий час коло табірнього багаття. Але коли лунав звук вечірнього барабана, вони повинні були лягати спати.

Звичайно, для них день на цьому не кінчався. Лягаючи на свої солом'яні постелі в палатках, вони починали розповідати. Часто їхні розмови тривали довго.

— Та годі вам, покиньте вже свої дешеві анекдоти! — лаялися ті дівчата, які найбільше стомилися і хотіли спати.

— Гаразд, усім спати,— лунав чийсь голос.

— Хто перший почне засинати, нехай свисне!

Сміх. Староста палатки, якій було не більше чотирнадцяти років, з сердитою лайкою піднялася на постелі.

— Коли ви зараз не заспокоїтесь, я подам рапорт табірному начальству.

Всі реготали.

В першій половині дня «урок расової політики». Це було неминуче. Що мало відбутися, те мало відбутися. Дівчата неохоче йшли на цей урок, неохоче вислухували, що каже «фюрер» про германську расу, про інорідність, про німецького селянина і його клаптик землі. Коли одного разу оголосили, що «той, хто піде збирати чорниці, буде звільнений від цього уроку», більшість добровільно виявила бажання піти по чорниці. «Краще працювати, ніж слухати цю нудну проповідь», вирішили вони.

У неділю, коли закінчувався строк восьмиденного відпочинку, відбулося «освячення прапорів». Серед тих прапорів, що їх мали святити, був і прапорець біберської групи «юних дівчат». На прапороносця висунули Труді. Коли запалили табірне багаття і весь склад табору спочатку вишикувався, а потім посідав навколо вогню, маршовим кроком прийшли прапороносці. Приклавши руку до списа, до якого був прикріплений прапор, Труді теж зайшла в огненне коло.

На дитячих обличчях жевріли відсвіти полум'я. Задзвеніли гітари, і тоді всі, що сиділи навколо вогню, заспівали пісню. Це було красиво. Гертруда притулила обличчя до гладенького дерева списа з прапорцем. Ні теплінь, ні темні тіні чорних ялин, у колі яких вони знаходилися і над якими іскрилося безліч зірок, ні мільйони іскор, що відривалися від буйного багаття і кружляли в повітрі,— ніщо зокрема не викликало у неї такого пориву почуття. Його викликало все разом, настрої, серйозність цього моменту. Труді пишалася тим, що вона прапороносець. Пісня, якої співали навколо неї, хвилювала її серце.

Гертруда побачила, як до багаття підійшов чоловік у начищених до блиску чоботах і коричневому мундирі. Він, певно, був у високому чині, бо носив білий шнур. Він заговорив, і голос його звучав мелодійно і гарно.

— Пам'ятаючи про свою відповідальність перед нашою великою, священною батьківщиною,— сказав він ележно,— ми вступили в це священне коло, щоб дати обіцянку біля цього чистого самопожираючого полум'я.

Гертруда грубо відштовхнула сусіда, який від благоговіння наступив їй на ногу.

— Ідіот,— просичала вона,— будь обережний!

— Ми повинні служити заради користі і блага нашого об'єднання. Ми спускаємо прапори і підносимо наші

серця і обіцяємо...— За цим ішла клятва, яку всі мушили повторювати.

В неділю ранком всі почали готуватися до від'їзду. Гертруда шкодувала, що перебування в таборі вже закінчилося. Дівчата спустилися вниз, на дорогу, де вже стояли наготові автобуси. Жительки дванадцятої палатки, які встигли подружитися за ці короткі вісім днів, тиснули одна одній руки і обіцяли, що будуть листуватися.

Труді йшла по Біберу, несучи списа з прапорцем і боячися принести його додому. «Батько буде мене лаяти,— думала вона,— а може й спалить його».

Тож вона пішла в школу і залишила його у Діля.

У вільбахському церковному хорі брали участь понад десятеро дітей, двоє-трое молодих людей і літні особи, яких у селі дуже поважали за їхню побожність. Керувала хором дружина вільбахського вчителя. Та сама, яка по неділях добувала з церковного гармоніума божественні мелодії.

Урок співу складався з двох частин. Перед початком уроку ходив священик і молився разом із співаками. Робив він це старанно і сумлінно, як це часто роблять священики, які самі бояться погано виконувати свої обов'язки по спасінню душ. Власне, йому було байдуже, що співають діти. Та коли їхні уроки співу відбуваються в пасторському домі, значить, насамперед треба помолитися. Співаки охоче йшли назустріч його бажанню.

Пастор заохочував хлопців і дівчат співати й світських пісень.

— Не забувайте при цьому й наших добрих старих народних пісень,— закликав він їх.

Цей життєрадісний чоловік дуже весело розповідав їм про свою молодість. Він без вагання говорив їм про витівки, які він устругав, будучи дячком. Хлопці з вільбахського хору також не були ангелами. У нього не було потреби наштотувати їх на дурощі, вони робили їх самі. Вони бавилися в ризниці, на святому місці за вівтарем. Не було жодного предмета, навіть дуже потрібного під час відправи, якого б вони не сховали, щоб поставити його преподобіє в незручне становище. Їхньою улюбленою забавою було замінити його молитовники.

Сталося якось, що, виступаючи перед парафією в церковному облаченні, священник заплутався. Він швидко почав імпровізувати щось, і ніхто нічого не помітив. Бо жителі Вільбаха і Леттгенбрунна слухали його не дуже уважно.

Після цього він нам'яв вуха дячкам (звичайно, ніхто з них нічого не знав) і вигнав їх з ризниці.

— Ах ви негідники, ах ви прокляті! — проводив він їх лайкою.

Філомела, яка за всім стежила і помітила дещо, чого не помітили учасники і учасниці хору, побачила, що священникове облачення перебуває в жахливому стані. Воно було знизу доверху вкрите плямами, навіть ті місця, які аж ніяк не можна було замазати, обшивка ризи була пообривана, позаду, нижче від пасторової спини, в чорній матерії зяяла прорвана цвяхом чорна дірка.

Після уроку співу Мела підійшла до священника.

— Так далі тривати не може, — рішуче сказала вона, — ви маєте страшний вигляд. Я зараз потурбуюся про вас.

Вона настирливо показала йому всі плями і дірку в його сутані.

— Ах, господи, — збентежено сказав священник, — а я ж нічого й не помічав. — Він обернувся, роздивлявся і перевіряв, і весь час знаходив на своєму облаченні нові плями бруду. — Таж усе зношується. Все, зроблене людськими руками, недовговічне, — додав він.

— Можна все полагодити, — відповіла йому Мела. Вона не піддавалася його умовлянням. — Вам не можна вийти на вулицю в такому вигляді, бо це підірвало б авторитет церкви.

Священник підвів очі догори і побожно сказав:

— Створіть собі краще на небі такий скарб, щоб його не могли ні поїсти іржа, ні побити міль. Бо там, де ваш скарб, там буде й ваше серце, — процитував він з біблії. — Ти, Філомело, ще занадто земна, твоє серце ще знаходиться на цьому світі.

Урок співу закінчився. Священник провів Мелу трошки вниз, по сільській вулиці до дороги, яка вела в Леттгенбрунн.

Стояв теплий, м'який, як оксамит, липневий вечір. Голосно і пронизливо цвіркуни співали в лузі своєї пісні. Великий, круглий місяць з ніжністю дивився згори на землю. Священник по-батьківському обняв однією рукою

Мелу. Дорогою він багато разів по-різному повторював слова «скарб у небі», аж поки за околицею села не договорився до двозначних натяків.

Мела зупинилася. Вона простягла йому на прощання руку і шанобливо вклонилася.

— Я думаю про небо більше, ніж це потрібно,— сказала вона.— Мати вже сердиться на мене за це.

— Іди з богом,— попрощався з нею священник,— люди не завжди розуміють божі поради.— Він одвернувся від неї і повільно пішов у напрямі свого дому. «Чи вона справді не зрозуміла мене?» думав він.

Відколи мати захворіла, Філомела не покидала Летгенбрунн. Вона була прив'язана до хати, де повно було роботи, якій не видно ні кінця, ні краю. Їй самій не під силу було справитися. Батько ж приходив додому лише тоді, коли хотів їсти або спати. Він кидав тоді на стіл кілька марок і казав:

— Дай мені спокій. Хто тяжко працює, має право виспатися.

До роботи коло господарства він був непридатний. Тож Мела свою землю продала, а ниву здала в оренду. Вона залишила собі тільки лужок, щоб годувати корову, і картопляне поле для власних потреб.

Мати тяжко захворіла. Спочатку навіть не було надії на її одужання. Вона, не встаючи, пролежала в ліжку цілий рік. Її мучили болі. Лікар з Вільбаха, який одночасно лікував і тварин і людей, приписав їй теплі компреси і гіркі ліки. Чи це їй допоможе? Коли настало літо, Фердинанда встала з ліжка. Вона була схудла і змарніла, як людина, яка щойно вирвалася з лабетів смерті.

Клейшпіси не мали ніякої змоги привести до ладу своє господарство. П'яничка-чоловік і довга хвороба матері призвели його до безладу. Грошей не було, всі запаси скінчилися, страхування не заплатили. Вони нічого не приготували на зиму, в льоху не було ні варення, ні овочів. Треба було купити гумові кільця для консервних банок. Дрова досі лежали в лісі, бо ж хто міг би їх привезти? Перед тим, як попросити батька, щоб він принаймні привіз їм до дровника паливо на зиму, Мела вирішила спуститися в Бібер. Торговець худобою Грюнберг був її останньою надією, крім того, вона хотіла навідатися до

свого шуряка Альбіна. Він, безперечно, знайде час, щоб прийти в Леттгенбрунн і допомогти їм.

Поклавши в кишеню кілька яєчок,— це дуже мало, але ж коли приходиш з візитом, треба щось принести,— вона почала спускатись по дорозі в Бібер. Попереду неї під чорним прапором, на якому красувалася руна, марширувала колона хлоп'ят.

Хлоп'ята справляли таке враження, ніби вони вже зробили далекий похід. Мела наздопнала хлопчика, який насилу тягнув на собі рюкзак.

— Куди ви йдете? — співчутливо спитала вона.

— В Гельнгаузен,— прокрехтав хлопець,— а до нього ще далеко?

Мела подумала.

— Коли ви зробите ще один привал, то дійдете туди після обіду.

Командир групи помітив, що в хвості колони до його гітлерівських малюків примазалася цивільна особа. Будучи людиною недовірливою, він залишив своє місце на чолі колони і підійшов до Мели. В своїй строкатій гаптованій хустині вона справляла враження шпессартської селянки.

— Хайль Гітлер,— привітався він,— по чому яєчка?

Це мало бути жартом, але Мела сприйняла його серйозно.

— Доброго ранку,— сказала вона, приязно подякувавши за привітання.— У мене нема сьогодні з собою яєчок,— відповіла вона,— лише два-три, я несу їх друзям у Бібер.

Командир посміхнувся.

— А я гадав,— сказав він подумавши,— що дарителі вже давно вимерли.

Мела похитала головою. Це зовсім не так. Звичайно, час важкий, але все ж таки можна дати друзям хоча б маленьку радість.

Мела дріботіла ногами поряд з високим, довгоногим юнаком.

— Ви належите до «гітлерівської молоді»? — спитала вона.

— Ми — «юний народ»,— сказав він, здивувавшись з її необізнаності.— Ви, певно, живете десь далеко поза лісами, що не знаєте цього?

Не так уже й далеко.

— Я з Леттгенбрунна,— сказала Мела,— у нас ще цього нема.

— У вас ще буде все,— сказав командир,— спочатку — в містах, а потім ми прийдемо й на села.

Мела запитала, яка різниця між «гітлерівською молоддю» і «юним народом».

Він просвітив її.

— «Юний народ» — це хлоп'ята. Ми всі йдемо за фюрером і є його відданими дружинниками. Під проводом Адольфа Гітлера наш рейх посяде нарешті те місце, яке йому належить.

Мела уважно слухала.

— Це добре,— сказала вона, радіючи, що хлоп'ята крокують у майбутнє в такому бадьорому настрої.

Коло Бібера «юний народ» зробив привал, щоб привести до ладу свої мундири. Довгоногий командир гордовито походжав перед фронтом вишикуваних хлоп'ят.

— Щоб ніхто мені не збився з ноги, коли ми будемо проходити по селу,— кричав він.— Зрозуміли?

— Зрозуміли! — заревли у відповідь хлоп'ята.

Мела була дійсно зачарована цією зустріччю з «юним народом». «Ім варто жити», думала вона. Вони вірять у щось нове. Філомела завжди чекала цього. Вона берегла себе заради цього. Заради мрій вона, нічим не скориставшись, прожила все своє життя, весь час чекаючи на щось краще або на когось кращого, хто повинен був прийти.

Легко і майже весело спускалася вона по містечковій вулиці до Грюнбергового будинку. Нехай хоч у дітей попереду щасливе життя, цього самбого вже було для неї досить.

Мела зайшла в маленький палісадник Грюнбергового будинку. Вже тут вона помітила, що в домі Грюнбергів щось негаразд. Ніхто не поливав квітів, які росли коло будинку. Вони звісили своє жовте, висхле листя. Коли Мела входила в парадні двері, той добрий настрій, що був у неї на початку, майже зник. Вона картала себе за те, що роками не навідувалася до старих. З тугою в серці вона постукала. Згодом вона почула, як у домі з рипінням відчиняються двері і човгають чийсь кроки.

— Хто там? — спитав хрипкий голос.

— Це я, Мела,— здивовано відповіла вона.

Вона почула, як у замку повертається ключ, двері від-

чинилися, спочатку обережно відкрилася лише щілина, а потім і всі двері.

— Ах, це ти! — вражено вигукнула стара жінка.

«Як вона схудла і постаріла», зразу ж подумала Мела. Вигляд у старої був нездоровий. Видно було, що вона зраділа. Простягнувши Мелі руку, вона тримала її, не випускаючи. Потім пані Грюнберг потягла Мелу в неприбрану квартиру. Вона вигукнула:

— Ян, іди-но сюди, подивися, хто до нас прийшов. Яка радість!

Вона посадила в крісло Мелу, яка не скинула пальта і тримала в руках сумку.

— Як ти живеш? Чи мати вже здорова? Скинь пальто! Цього року у вас знову народилися поросята? Ну, а ти, ти досі незамужем?

Мела з усміхом захищалася від запитань, які сипалися на неї. Вона простягла руку, даючи цим на здогад, щоб стара запитувала не так швидко, а по черзі. В Леттгенбрунні ще все було по-старому.

— Тільки нам стало гірше, — розповіла вона, — своє поле ми продали...

Двері поволі відчинилися, і зайшов Грюнберг. Він, певно, лежав у ліжку, бо, йдучи, застібав на собі піджак. Він простяг їй назустріч обидві руки.

— Пробач мені, — сказав він, — що я не голений. Останнім часом я почуваю себе не дуже добре.

— Що з вами? Ви обое маєте поганий вигляд, це мені не подобається, — відверто сказала Мела. — Вам треба бувати на свіжому повітрі. Ходіть гуляти, навідайтесь до нас у Леттгенбрунн, тоді й шоки у вас порожевіють.

— Нічого з нами не сталося, — відповів посивілий торговець худобою, — що з нами може статися? — У кожного своє горе, навіщо йому засмучувати Мелу своїм горем? — Погані часи настали для нашого брата, що ж, ти бачиш, як ми постаріли. — Він хотів приховати правду.

Далі Мела й не питала. Вона відчула потребу сказати їм щось хороше і тому заговорила про свою сьогоднішню зустріч з «юним народом», який крокував під прапором.

— У них був такий гордий і бадьорий вигляд, — розповідала вона, — що я сама повеселішала. Я майже вірю в те, що настануть нарешті кращі часи.

Почувши ці слова, старий знітився. Він поклав руки на коліна і втупив очі в підлогу. Пані Грюнберг розпачливо подивилася на Мелу, на милу, хорошу, безвинну Мелу. Що ти наробила? Що ти за легковірна людина! Ти завжди бачиш у людях тільки хороше. Хіба вона не як ангел? Я люблю тебе за це, думала жінка, вона була далека від того, щоб образитися.

Тепер Мела сама помітила, що сказала щось таке, що засмутило Грюнбергів.

— Що з вами? — запитала вона.

Грюнберг відповів. Навколо його старої голови безладно висіло срібляне волосся. Він глянув на неї.

— Ти ще віриш у бога, — запитав він, — у свого християнського бога?

«Що означає це запитання?» збентежено подумала Мела. — Звичайно, під час процесій я завжди ношу прапор, що його вклав мені в руки сам його високопреподобіє єпископ.

— Тоді ти не можеш вірити в те, що цей Гітлер принесе щось хороше. Його посіпаки пишуть у своїх газетах, що Ісус був жидівським йолопом. Вони хочуть загарбати весь світ, ці пани германської раси. Вони і тільки вони. Націсти — це нещастя.

Грюнберг замовк. Мела дивилася на нього з жахом.

— Чому ж тоді за ними йде так багато людей?

Єврей знову підвів голову.

— Бо вони обіцяють усе, хоч не дають нічого. Більшість людей забобонна і благомисляча, ти теж така. Люди повинні вірити в це, бо ж інакше не було б їм у що вірити.

Говорячи, Грюнберг випростався. Говорив він з вогнем, і в словах його звучала тверда впевненість. Коли ж він закінчив, полум'я в ньому згасло. Він знову знітився і сидів пригнічений і розслаблений.

Залишивши дім Грюнбергів, Мела понесла з собою в серці біль розпачу. Чому цей світ такий страшний? Чому бог керує ним так недосконало? Чому люди не роблять кращим цей світ? Її знову охопила туга за Леттгенбруном. Там так спокійно. Протягом довгих тижнів вона не бачить і не чує там нічого нового. Так краще, бо там на неї не нападає розпач.

Прийшовши до Альбіна, вона зразу ж почала розпитувати його про Гітлера.

— Ти також настроений проти нього?

— Я не тільки настроений проти нього,— відповів він, ставши дуже серйозним, коли почув Меліне запитання.— Я борюся проти нього всюди, де тільки можу. Нам, простим людям, він ворог. Мій і твій, він ворог усім. І всьому світові. Люди ще переконаються в цьому. Гітлер упаде, бо з часом люди порозумнішають. Буде ще багато жертв, поки проти нього повстануть усі, мільйони робітників роздавлять його, як вошу.

— Чому ж вони досі цього не зробили? Коли він стане сильним, ще сильнішим, ніж тепер, тоді зробити це буде важко. Чому вони не роблять цього тепер? — дивувалася Мела.

— Бо ще багато є таких, які гадають, ніби він їм ще придасться. Адже Гітлер хоче завоювати собі життєвий простір, для цього йому потрібна зброя, і промисловці заробляють на цьому.

Мела задумливо глянула у вікно. В саду Мільхен розвішувала білизну. На фоні білих простирал вирізнялися високі соняшники.

— Ах, чому весь світ такий поганий? — поскаржилася Мела.

— Світ не поганий,— відповів Альбін,— він лише збитий з правильного шляху, на землі панує безладдя, люди обдурені.

— Ти віриш?

— Що?

— Я хотіла сказати, чи ти віриш у бога або в щось інше?

Альбін похитав головою.

— Я знаю, що колись соціалізм перемаже. Тоді ніщо не завадить людям стати кращими. Скажи сама, коли людей весь час тільки б'ють і змушують так голодувати, що у них животи прилипають до спини, то ж хіба дивно, що вони стають поганими?

— Значить, і ти не віриш,— констатувала Мела,— тоді ти такий же поганий, як нацисти, котрі кажуть, що Ісус — жидівський йолоп.

Альбін розсердився.

— Не плети дурниць. Може, твій Віллі вірив у бога, га? — Побачивши, що вона образилася, він продовжував уже лагідно.— Ти ж мене знаєш. Ми обоє з тобою прагнемо добра, ми хочемо, щоб люди стали кращими,

щасливішими. Ти молишся за це, а я стараюся для цього щось робити.

Мільхен зайшла на кухню і поставила в куток порожній кошик.

— Нарешті ти зайшла до нас,— сказала вона, вітаючися з сестрою.— Як здоров'я матері? Але я хочу тобі сказати, про політику розмовляти у мене на кухні заборонено, про мене, ви можете піти собі до лісу і там вести такі балачки. У мене досить тривоги через мого чоловіка.

Із школи прийшов Альфред. Він кинув на кухоний стіл ранець.

— Як ти виріс, мій хлопчику,— сказала Мела,— ти вже став справжнім чоловіком. А де Гертруда?

— Ах, їй треба було ще залишитися там, у неї є свої обов'язки, вона ж належить до «юних дівчат», коли мені буде дев'ять, сказав учитель, я також зможу вступити до «юного народу», в Росбаху є хлопчик, який вже у вісім років вступив туди.

— Закрий рота,— сердито сказав батько,— іди помий руки, а потім марш за стіл їсти.

— Не кричи так на мене,— плаксиво сказав Альфред,— я знаю, чому ти такий сердитий, бо я знову заговорив про «юний народ». Усі інші можуть вступати. Багато хто в нашому класі має вже пряжки для портупей, а у мене нема нічого.

— Марш! — Альбін не сказав більше нічого, лише з суворим виразом обличчя вказав на рукомийник.— Мий руки і мовчи.

Мела побачила, що в сім'ї Дебусів усі чимось роздратовані. Вона сама нервувалася і відчувала охоту вилаяти сестру. В поганому настрої подалася вона додому. Спускаючися в долину, вона сповнена була сподівань, а тепер думала тільки про одне: «Скоріше б повернутися додому».

Повільно поверталася Мела в Леттгенбрунн, до своєї хворої матері. На нічній дорозі, крім неї, не було нікого. Коли вона піднялася на Вільбахську гору, внизу, в долині, зникли вогні Бібера. Сходячи все вище вгору, Мела наближалася до зірок, які світилися в небі високо і незгасно. Одна з них, прокотившись по небу, згасла.

Філомела пішла повільніше. Їй пригадалася велика комета. Мела тоді була ще молодою дівчиною. Довгими

ночами ця комета лякала людей своїм яскравим світлом. Комета віщувала тоді велику війну і «перемінення властей», кайзерівська імперія впала.

Над Мелою жевріли мільйони цяточок, незліченні зорі стояли в нічному небі. «Говорять,— подумала вона,— що коли падає зірка, значить, на землі згасає чиєсь життя. Деякі люди твердять, що те, чого ти побажаєш цієї миті, здійснюється». Після всього, пережитого в цей день, у Мели було тільки одне бажання: щоб помер Гітлер. Вона дуже бажала, щоб світ змінився на краще.

Грюнберг витяг із жилетної кишені свій золотий годинник.

— Уже час,— сказав він Саллі,— поїзд відходить через десять хвилин.

Дружина помітила, що голос його звучить сьогодні особливо хрипло й сухо. Саллі тільки кивнула головою, вона не знала, куди він їде, але знала, що питати його про це даремна річ. Вона тихо вийшла і принесла його пальто.

Поїзд вузькоколійної залізниці ішов з Бібера на Гельнгаузен. Паровоз попереду состава збуджено свистів і пахкав білим димом у напрямку синьо-зеленого муру гір. На дерев'яній лаві «третього класу» проти Грюнберга сиділа жінка лісничого. Хоч надворі стояла спека, вона не могла відмовити собі в тому, щоб вдягти лисяче хутро. Вона їхала в гості.

Маленькі вагони гоїдалися і колихалися.

— Бракує ще тільки, щоб корова стала поперек колії,— зареготала лісничиха. Вона вважала себе дуже дотепною і весь час лаяла жахливі умови на фрейгеріхтській вузькоколійці.— Якби наш фюрер довідався про це, він негайно подбав б, щоб нам допомогли.

Грюнберг дивився у вікно. На грудях у нього цокав золотий годинник, він був дуже давній і заводився ключиком; можна було чути його удари. «Так, уже час». Він почував себе ослабим. Це була не млява втома, а скоріше приємне почуття, коли людина лежить на дні, на дні свого страждання. Якщо раніше у нього бувало почуття падіння, як це часом трапляється уві сні, то тепер йому здавалося, що він знаходиться вже на дні і звідти розглядає світ. Навпроти нього, базікаючи, сиділа дама в лисячому хутрі. Грюнберг не міг би сказати, хто вона така,

хоч бачив її вже сто раз. Говорячи, вона піднімала руку. Рухом коротких пальців вона пошваблювала своє оповідання.

— ...Так, і ці два персні мені також подарував мій чоловік.

Єврей хотів примусити себе більше не дивитися на неї. Але все це привертало його увагу, було цікаво, як на справжній сцені, і він все ж таки дивився на неї.

Від тельнгаузенського вокзалу всього кілька хвилин ходу до Кінцігу. Там, над водою, розташований попід міською стіною, лежить єврейський цвинтар. Оточені крихким муром, стоять надмогильні камені, порослі буйними травами.

Брама з кованого заліза, над якою блищала Давидова зірка, косо висіла на петлях, зламана грубою жорстокою силою. Грюнберг блукав серед могил під високими ялинами. Часом він нагинався зіскребти мох з каменів, щоб легше було прочитати прізвища похованих.

На цвинтарі панувало безладдя. І хто б його доглядав? Грюнберг бачив на могилах порожні пляшки, осколки пляшок, розбитих на надмогильних каменях. Він усе це зібрав, поніс сміття до річки і кинув у воду. Йому важко було навести лад. Навколо валявся папір. Грюнберг спробував поставити на місце перекинуті камені. За його роботою стежили діти. Хлоп'ята, яким було років по десять. З властивим їм зухвальством вони поставали коло брами і кричали:

— Гляньте на цього божевільного!

Це їх забавляло. Вони сміялися. Грюнберг цього не чув. Та він все ж таки помітив, як до дітей підбіг дорослий чоловік і почав роздавати їм ляпаси. Лаючися, як горобці, що хтось наслідився перешкодити їхній розвазі, вони втекли.

Закінчивши прибирання, Грюнберг старанно оправив на собі піджак і подався додому. Він витяг годинника і, побачивши, що у нього ще є трохи часу, пішов по вулицях, розглядаючи вітрини.

Навчання молодого яструба явно посувалося вперед. Маючи в першій половині дня вільний час, ортсгруппенляйтер виносив птаха на двір уже на рукавичці. Проте майбутній мисливський птах сидів ще під ковпачком. Часом

Реснер знімав його, і тоді птах робив два-три кола навкруг жердин для білизни і слухняно повертався на захищену шкірою руку свого господаря, бо на ній завжди лежав приготовлений для нього кусень м'яса.

Після того, як верховод нацистської партії в Бібері прийшов з учителем до згоди відносно імені цього благородного птаха — вони назвали його Геро, — перше яструбине полювання було призначене на неділю. Не будучи певними, що це полювання принесе їм сподіваний успіх, вони тримали його в таємниці.

Звичайно, приховати цей намір від жителів Бібера не вдалося. Вони довідалися про нього від лісничого, в якого вчитель запитав, чи можна в цей час полювати на качок.

Коли в неділю рано мисливці човгали по вогких відросли лугах — попереду з яструбом на руці гордо виступав ортсгрупенляйтер, слідом за ним ішов учитель з ягдташем через плече — цікаві глядачі спостерігали їх з усіх боків. Звичайно, вони трималися на відстані.

— Геро, — прошептав на вухо яструбові мисливець у коричневому мундирі, — ти ж хлопець бравий, бери і хапай, чуєш? — Вимовляючи цю формулу заклинання, він чухав йому шию під пір'ям.

Обидва чоловіки, вистежуючи здобич, пішли вздовж берега річки. Слідом за ними посувався гурт глядачів. У серпанку ранкових туманів сходило над горами сонце. В бистрій річковій воді щука так ударила маленьку рибку, що аж ляснуло.

— Увага, — вигукнув учитель, — тут в очереті є качки.

Його друг трохи підняв ковпачок над яструбовою головою. Птах може полетіти. Вчитель став навколішки в траві, весь у чеканні. Глядачі насмілилися підійти до них кроків на тридцять. Усіх дуже цікавило, що буде далі.

«Бррррррррр», знялися вгору качки. Почувся плеск води. В очереті зашуміло. Чотири, шість, вісім штук нарахував учитель.

Ортсгрупенляйтер зірвав з голови Геро ковпачок і величним рухом кинув птаха в повітря.

Могутніми помахами крил птах піднявся в повітря. Він дав табунові качок зробити коло, а потім з блискавичною швидкістю кинувся на свої жертви.

— Так, — промовив ортсгрупенляйтер, весело поти-

раючи руки,— тепер він уже вп'ється своїми кігтями в потилицю якійсь качці.

Він засміявся. Вчитель допитливо дивився на небо. Глядачі також дивилися вгору.

— Аби він тільки не поспішав,— зауважив господар Геро.— До того ж ми не повинні забувати про те, що качка дещо важить.

Учитель скинув з плеча свій порожній ягдташ, поклав його на вогку траву і сів на ньому. Закуривши цигарку, він став вичікувати. А глядачі все ще дивилися вгору, стараючись відгадати, з якого боку повернеться яструб.

За півгодини в ортсгрупенляйтера виникли перші сумніви.

— Звичайно, він повернеться,— запевняв він.— Зрештою, з ним могло щось трапитися.

Глядачі, які стояли поблизу нього і вловили ці слова, переказали їх далі.

Партійний начальник Бібера все більше тривожився.

— А може, він сидить коло своєї здобичі і чекає на нас.

Один з тих глядачів, які досі стояли позаду, прощовхався вперед, щоб почути, про що тут говорять.

— Качка не така вже й легка,— констатував він,— а може, Геро йде пішки і несе її.

Юрба зареготала.

Ортсгрупенляйтер розлютився.

— Чого ви стоїте,— крикнув він на людей,— краще допоможіть мені шукати мого Геро, ніж тут кидатися жартами.

Після довгих умовлянь кілька чоловік погодилося допомогти йому в пошуках яструба.

Вчитель підвівся і розчаровано повісив на плече порожній ягдташ. Ортсгрупенляйтер став на чолі загону. Всю першу половину дня вони даремно провадили розшуки і тільки промочили ноги.

Тоді, як мати Емілія досі ще називала свою дочку Гертрудою або Трудою, подружки та однокласниці останньої вже давно звикли іменувати її Труді. Іншого імені у неї не було, тільки Труді. В школі Гертруда носила сережки, а часом і нитку бус. Авжеж, дівчина виросла, стала стрункою, і у неї вже були маленькі дружні груди.

Від недавнього часу її великі карі очі палали меланхолійним мрійним вогнем. На душі у неї було неспокійно. Часом мати несподівано заставала її, коли вона задивлялася на вулицю, і в цей час з очей у неї проглядала така туга, як у курчати, що його ріжуть. Мільхен сердилася, бо це, на її думку, були витівки, запозичені з кінофільмів.

— Ти б краще подумала про те, що з тебе вийде, коли ти закінчиш школу. Ти ж не можеш вічно сидіти на нашій ший! — гримала вона на дочку.

Труді ображено клала ногу на ногу і спиралася головою на руку. Значить, для мами все діло в грошах, усе в тих мерзенних грошах. Мама не розуміла того, що дочка її гарна. Вона, звичайно, гарна, може краща, ніж була колись Мільхен. Це говорять усі. Навіть учитель, який часто гладить її по голові під час перерви.

— Яка ти гарна дівчинка, — каже він завжди.

Труді зберігала це в своїй пам'яті. Згадуючи про це, вона муркотала, мов кішечка. Невже піти їй вчитися якогось ремесла і бруднити свої руки?

Вожата пообіцяла, що пошле її в якусь школу. А це було б набагато краще, ніж стати кравчихою, як цього хотіла мати, або ученицею в якійсь крамничці. Труді не відкривала батькам своїх думок. І навіщо? Вони все одно нічого в цьому не розуміють. Вона лише натякнула, що хоче вступити в школу вожатих.

Мати їй слухати не хотіла про ці плани. Коли вже мати проти цього, думала Труді, значить питати про це батька тим паче нема чого. Вона знала, якої він думки про це.

Останнім часом Труді стала зовсім уникати батька. Вона зробилася дуже впертою і не слухала материних умовлянь.

— Ти не думаєш про те, скільки грошей ми вже витратили на тебе. Це все батькові заробітки. Тепер твоя черга. Вчися чогось, щоб мати змогу прогодуватися. Чи, може, ти хочеш жити на наших хлібах, поки вийдеш заміж? Про це не може бути мови. Скоріше батько вижене тебе геть!

«Нехай вона не зазнається, — подумала Труді, — інші батьки теж працюють, але краще розуміють своїх дітей». Вона обернулася.

— Це дріб'язковість, тільки дріб'язковість, — пробур-

мотіла Труді. Вона визивно глянула в обличчя матері.— Є люди,— спокійно і з притиском сказала вона,— які більше за тебе розуміються на вихованні дітей, і вони про мене кращої думки, ніж ти.

Сказавши це, вона встала і вийшла.

Труді вийшла з дому. Вона хотіла поговорити з учителем. Вдома вона весь час натрапляла на нерозуміння з боку батьків.

Коли ввійшла Труді, Діль вигідно сидів у кріслі і читав «Фелькішер Беобахтер». Він глянув з-за газети.

— Ну, в чома справа, Труді? — спитав він.

— Хайль Гітлер,— привіталася вона, спинившись коло дверей, і боязко зайшла в кімнату.— Власне, справа в тому,— почала вона, запишаючися,— що мати не хоче відпустити мене в школу вожатих.

Діль відклав газету.

— Іди сюди і сідай коло мене. Можеш сміливо підійти ближче, я не кусаюся. Тепер розкажи мені спокійно, чого хоче твоя мати. Щоб ти зразу ж по закінченні школи вийшла заміж? — пожартував він.

Труді похитала головою.

— Вона хоче, щоб я стала кравчихою. Вона каже, що вже знайшла місце, де я буду вчитися шити.

— Гм,— сказав Діль, поклавши руку на плече Труді,— твоя мати не така вже й неправа. Ремесло має золоте дно,— сказав він.— Та чи не шкода, щоб ти при всіх своїх талантах зайнялася ремеслом— це вже інша справа. Почекай ще, ти ще не закінчила школи, до того часу дещо може змінитися.

Погладивши її по голові, він спитав, чи вона вже виконала класні завдання.

— Ні,— призналася Труді,— я виконала тільки арифметику, це я зробила ще в класі.

Вчитель засміявся.

— Іди додому,— зажадав він,— і зроби все до кінця.

Труді подала йому руку, промовила «Хайль Гітлер» і вийшла. А Діль взяв газету і продовжував читати статтю про пробудження німецького селянства.

Всередині березня стало тепло, Альбін взяв з майстерні лопату і обкопував сад. Весняний вітер швидко гнав по небу одюманітні сірі хмари і крізь них вже ча-

сом проглядала чиста блакить. Земля, яку копав батько, була тверда. Незабаром Альбін почав потіти. Як приємно було йому, коли свіжий підбадьорливий вітер залітав під сорочку. Появилася перша зелень — ніжний зелений покров навколо кущів і чагарів. Цей колір чудово вирізнявся на фоні розритого коричневого ґрунту.

Є у тебе щось зелене,
а чи три дари для мене! —

співав Альбінів хлопчик. Це була хороша гра, діти гралися в неї щороку, коли появлялася перша зелень. Малий Альфред відірвав від садового куща листочок і пред'явив його батькові. Хлопчик співав:

— Є у тебе щось зелене, а чи три дари для мене!

Тепер батько мусив шукати щось зелене чи на своїй одежі, чи то у себе в кишенях. Коли він не знаходив, він заборговував своєму синові «три дари». І він купував йому їх. Дві іграшкові мармурові кульки, цукерки і дзигу, бо дарів мало бути три.

Цього року Дебуси вирішили зробити в неділю весняну прогулянку кудись на лоно природи. Вони запросили з Леттгенбрунна Альбінову тещу і Філомелу, добру тітку Мелу, яка повинна була доглядати дітей.

Як це не дивно, але Еміль Клейшпіс, батько, також виявив бажання взяти участь у цій загородній прогулянці. Ні Альбін, ні Мільхен не згадали про нього. Хоч він і жив у Бібері, та не був, власне, членом їхньої сім'ї. Дебусам неясно було, навіщо старому брати участь у цій сімейній прогулянці. Може, по-благородному попити каву і поїсти пирога? Альбін цього не розумів.

— Пиячити ми, звичайно, не будемо, — сказав він.

Старий Клейшпіс хотів привести ще когось, спеціально для Мели. Друга для самотньої дівчини, котрий, як він казав, так само самотній, як і вона. Він пристойний удівець, без сім'ї. Цей друг був Руді Кванц, любима жінка якого померла восени. Клейшпіс поставив собі за мету заповнити порожнє, позбавлене любові життя Руді. Не можна ж завжди бути самотнім. Ще тоді, коли фрау Кванц поклали у лікарню, — у неї була виразка шлунка, справа погана і надії на її одужання було мало, — вже тоді Еміль прийшов до висновку, що Руді буде для його Мели підходящим чоловіком. Хоч він не молодий, але все ж таки значно молодший за нього самого, який був

уже двічі дідом. Клейшпіс уже не вірив, що його дочка в її віці за сорок років знайде собі чоловіка. Тож він хотів сам подбати про неї.

Крім самого старого п'яниці запросити ще і його друга? Альбін був проти цього. Але Мільхен відразу ж відгадала наміри свого батька.

— Побачимо, що на це скаже Мела,— промовила вона.

І Альбін дав себе переконати.

Отже, в неділю вони всі восьмеро вирушили на берег Лютцеля. Фердінанда спекла пиріг, Мільхен, звичайно, теж. Каву добре запакували в подушки і ковдри, щоб вона не прохолола.

Стояв погожий день. Альбін зняв з себе піджак і, перекинувши його через плече, засунув палець за вішалку.

Старий Клейшпіс і його друг Руді клопоталися коло Мели, яка йшла попереду з дітьми.

В долині Лютцеля, на узліссі, вони зупинилися відпочити. Щоб усім було де сісти, Альбін простелив ковдру. Фердінанді і дружині він дав подушки. Потім розпакували пиріг, Мела розставила чашки, а Мільхен наповнила їх кавою. Вони бенкетували, як удома. Навіть набагато краще. Дітям можна було смітити крихтами, не боятися, що на них гриматимуть,— їх підберуть птахи.— Клейшпіс зробив спробу зав'язати з зятем розмову, звичайно, політичну.

— Все ж таки старі профспілки були краще,— сказав він,— вони хоч дбали про робітників, а «трудовий фронт» — це справжній обман робітників.— Він добре знав, чим завоювати Альбінові симпатії.— Одне ясно, нацисти позбавили нас усіх прав.

Мільхен помітила, що сидить на мурашиній купі.

— А може, у мене солодка кров,— спитала вона кокетливо,— що всі вони лізуть до мене?

Гертруда збирала квіти в лузі коло річки. Вона сплітала з них вінок, який одягла на себе, а потім, коли він їй надокучив,— на тітку Мелу.

Малюк Альфред знайшов поблизу в лісі жуків. Чорних, блискучих жучків, яких він ретельно зібрав у клаптик газетного паперу. Тих жуків, великих і малих, усіх, які зустрілися йому на дорозі, він поклав на кофейний стіл.

— Диви, тату,— сказав він,— цей великий — то батько,

правда? — Він показав на жука.— Це ось мати, а цей маленький — то дитина.

— А чим ти нагодуєш своїх жуків? — прихильно спитав його дід.

— Я дам їм трави,— відповів Альфред.

— Треба дати їм і напитися,— нагадав йому Руді.

Альфред побіг до близького Лютцеля і зачерпнув у жменю води.

— Чи тут, поблизу лісу, можна курити? — запитав Клейшпіс. При цьому він допитливо глянув на Фердінанда, ніби чекаючи на її відповідь.

— Кури собі,— сказала Мільхен,— якщо виникне пожежа, то вода тут недалеко.

Малюк Альфред ударив жуків.

— Облиш жуків,— наказав батько.

— Не муч комах,— застерегла його Мела.

— Убий їх,— зажадала мати.

Альфред кинув на землю паперовий кульочок і наступив на жуків. Під його маленькими підошвами затріщало. Альбін відвернувся.

Альфред ще раз із силою наступив на комах.

— Це був батько,— сказав він,— мати і дитина.

Він вдавив їх каблуком у землю.

— Перестань,— сказала Мела,— годі вже, комахи такі самі живі істоти, як і ми. Не муч їх. Їм теж болить.

Батько вирішив поговорити серйозно із своїм маленьким сином.

— Якщо я ще раз побачу таке,— застеріг він його,— це не гра, чуєш?

Коли вони верталися додому, Руді Кванц ніс кофейний посуд і подушки. Він ішов рядом з Мелою.

— Хіба з них була б погана пара? — спитав жінку старий Клейшпіс.— Руді має серйозні наміри. Він сказав мені про це.

Фердінанда продовжувала йти мовчки. Вона обмірковувала, що їй відповісти.

— Я не маю бажання своєю працею годувати двох п'яниць. Шкода, що ти не додумався до чогось кращого.

Уже наступив великдень, а дальша доля Труді досі ще не була вирішена. Ні батьки, ні вчитель, ні вожата

«спілки німецьких дівчат» не піклувалися про Труді. Про школу вожатих не було більше й мови. В той час, як інші діти бігали по лугах, кидали великодні яечка або збирали над річкою вербові котики, бідолашна Труді сиділа вдома і чекала. Всі поздоровляли її з хорошим свідомством про закінчення школи. Вона була перша учениця в своєму класі, тому їй треба вступити до вищої школи, говорили люди.

Альбін пишався своєю дочкою, всі суперечки були забуті, і він, очевидно, бажаючи по-доброму усунути всі наявні між ними незгоди, подарував їй барвисту картату матерію і запропонував, щоб вона сама пошила собі з неї плаття.

— Ти побачиш, яке це задоволення — ходити у власноручно пошитому платті,— сказав він їй.

Мати не була ледача. Вона принесла від сусідки швейну машину і показала Труді, як треба шити. І Труді послухалась її поради, сіла коло неї і стежила, як мати кроїть. Через три дні справа посунулася настільки, що вона могла зробити першу примірku. Здавалося, що в домі Дебусів знову все стало на своє місце.

Але тоді трапилася історія з прапором.

Прапор, ця святиня дівочої групи, знаходився в учителя, і Труді ходила по нього щоразу, коли відбувалися збори. Вона була прапороносцем. Під час одного зльоту, як вони називали ширші збори, якась нетутешня старша вожата хотіла відняти у неї прапор лише тому, що Труді не зберігає його у себе вдома.

— З прапором може все трапитися, ніхто ж його не доглядає, а вчитель і поготів,— сказала вона.— Ретельний прапороносець ні вдень, ні вночі не залишає прапор.

Труді рішуче відмовилася випустити з рук доручений їй прапорець. Зрештою ж вона так само поклялася перед своїм прапором.

Її впертість сподобалась вожатій. «Певно, Труді фанатично віддана», подумала вона. Вона звернулася до компетентної окружної керівниці, і таким чином знову постало питання про школу вожатих. На честь Труді треба сказати, що спочатку вона відмовилася.

— Чому ви раніше не подбали про це,— сказала вона,— цілими тижнями перед великоднем я чекала цього. Але тепер...

Вона махнула рукою, наче це була вже давно вирішена справа. Вона майже поступила на навчання до кравчихи і відмовитися тепер уже не можна. Керівниці були іншої думки про це, вони вважали, що ніщо не повинно ставати на дорозі «фюрерові» та його справі. Вони пообіцяли їй допомогти, нехай вона поки що нічого вдома не говорить, усе владнається.

Труді раділа, що їй нічого не треба казати вдома. Їй до певної міри шкода було матір і батька, але чому ж вони такі обмежені. Їй треба жити своїм власним життям, і мати нічого тут змінити не може.

Як розумно повели керівниці «гітлерівської молоді» справу Гертруди Дебус, видно хоча б з того факту, що спершу вони зв'язалися з біберським ортсгрупенляйтером і вчителем.

Реснер міг сказати про Труді лише те, що вона доставила йому яструба, який йому дуже дошкулив. Щождо вчителя, то він заявив, що вона найкраща і найздібніша з усіх, яких він будь-коли випускав з місцевої школи. Він зробив натяк, що як референт окружного керівництва, він працює тепер над низкою доповідей про життєвий простір німецького народу. Керівники «гітлерівської молоді» завмерли від пошани і надали його висловлюванню подвійної ваги. Діль заявив, що треба спочатку вирвати Гертруду із зараженого комунізмом батьківського дому. Для цього потрібна лише вказівка біржі праці, і дівчина змогла б, запропонував він між іншим, поступити до нього домашньою робітницею, звичайно, лише для проформи, і тоді він узяв би на себе підготувати цей цінний людський екземпляр, як він висловився, до школи вожатих.

Керівники «гітлерівської молоді» вважали такий вихід за найкращий. Труді одержала виклик з'явитися в Гельнгаузен, на біржу праці. Власне кажучи, робити таку далеку дорогу не було потреби, але це підкреслювало офіціальний характер справи. Проти цього призначення їй писнути не можна було. В разі його порушення трудовий суд засудив би до грошового штрафу.

Альбін вагався, він здогадувався про махінації нацистів. Та що міг він зробити? Він програв би в усіх випадках. Нарешті власті зробили йому натяк, що й у нього писк у пуху, і коли він продовжуватиме огризатися, то ризикує наразитися на серйозні неприємності.

З чомоданом у руці прийшла Труді до Ділів. Учитель влаштував для неї окрему кімнату. Дівчина засяяла, побачивши, що над ліжком у неї висить її прапор. З властивою йому уважністю Діль сам повісив тут прапор.

На маленькому хиткому столику поблизу вікна вона побачила книжки і портрет Адольфа Гітлера. Коли вона спитала Діля, який у «фюрера» орден, він з гордістю відповів:

— Це «залізний хрест» першого ступеня, такий єсть і у мене.

Альфред був лише на три роки молодший за Труді. Він не завдавав батькам неприємностей, в усякому разі, зв'язаних з «гітлерівською молоддю».

Альфреда аж ніяк не можна було назвати зразковим хлопчиком, ні в якому разі. Він був шибайголова. В своїх витівках він не відставав від інших, але з «юним народом» не хотів мати нічого спільного. Його розлючувало їхнє жахливе доносительство. А хіба це хитра штука, думав він, бігати по вулиці з ножем. Якби він хотів, він міг би взяти матиного кухонного ножа, він набагато більший, ніж усі фінські ножі разом. Він цього не хотів. Він з більшою охотою сидів в Альбіновій майстерні. Він допомагав батькові, витягаючи з ящиків цвяхи. За це батько платив йому п'ять пфенігів на годину. Закінчивши роботу, він переходив через вулицю, в бакалійну крамницю, і купував собі за них лакрицю, яку смоктав з величезним задоволенням. Він набивав собі рота цією чорною масою і мав тоді вигляд старого Редерганнеса, який працює в лісі і жує тютюн. Альбін поплескував його тоді по плечу і називав «мій старий». Це йому подобалося найбільше.

Діль усіма можливими засобами готував свою підопічну до майбутнього навчання в школі вожатих. Він повчав Труді, радив їй, як треба поводитися і показував, як одягатися, щоб це було до лиця майбутній носительці знаків відмінності, коротко кажучи, він прищеплював їй пристойність і мораль. При цьому він кидав такі фрази, як «краса і цінність жінки прикрашає чоловіка». Цей вислів належав, звичайно, не йому. Він вчитав його у великій книзі про придворне, рицарське життя. Особливо любив він у вечірні години докладно обговорювати з нею цю книгу про історію придворних звичаїв. Він, при-

хильник зручного методу навчання, сидів поряд з нею на дивані і перегортав малюнки: картини придворної любовної гри чергувалися з дикими турнірами і кольоровими зображеннями старих рицарських рукописів.

Якось Труді, сидячи поряд з учителем, відчула, що в кімнаті відбувається щось незвичайне. Здавалося, що тіло чоловіка, котрий сидів коло неї, палало. Її охопило гнітюче почуття страху, жаху, що повз від грудей і викликав коло живота якесь дивне лоскотання. Коли Діль почав її обіймати, у неї перехопило дух. Він наче випадково торкнувся її грудей. Та все ж таки вона примусила себе бути спокійною, їй просто не вірилося, що може щось статися.

На наступному малюнку був показаний «пояс невишності», іржава перев'язь із замком попереду.

Діль засміявся, і сміх його прозвучав хрипко.

— Його носили дами, коли їхні рицарі бували на війні.— В роті у нього пересохло, і він мусив ковтнути слину, щоб вимовити ці слова.— Вони оперезували ним свої стегна,— пояснив він.

Труді вражено дивилася в його палаючі очі. Коли він схопив її і показав на ній, де колись придворні дами носили ці пояси, їй здавалося, що вона падає в безодню.

Вона хотіла схопитися з місця, закричати. Та страх скував її, і жоден звук не вирвався з її горла, яке наче хтось перев'язав.

Діль кинувся на дитину, осипаючи її тихими ніжними словами. При цьому він не забував лаяти себе самого:

— Я свиня, піди і викажи мене.— Він видушував із себе слова.— Але я кохаю тебе, моя маленька.

Поки він умовляв Труді, вона плакала і стогнала. Її затьмарений слізьми погляд упав на прапор, цю святиню її дівочої групи. Вона не могла дати собі раду, думки в голові у неї переплутались, о, як їй боляче. Від болю вона зціпила зуби. Як я сюди попала? Батько буде сердитися, подумала вона, і з очей її полилися сльози. Тепер я не можу повернутися додому!

З останніх сил Труді чинила Ділю опір. Але вона не в силі була скинути його. Кричати вона не могла, жоден зойк не вирвався з її грудей.

Вона лежала, знеможена нерівною боротьбою. Вчитель накрив її ковдрою. Потім він вийшов у свій кабінет. Після такого напруження йому насамперед треба було

випити чарку горілки. На столі лежали нотатки для його наступної доповіді. В них містилися міркування на тему «Германські богині і домашнє вогнище». У фрауеншафті * його просили зробити при нагоді доповідь про це. Чому ж ні? Він читав замітку про святкування великодня. В ній писалося, що дозріла в статевому відношенні молодь заганялася на великдень, що був святом богині Остери, в богинин гай. Там зчинялася загальна бійка, найсильніші парувалися з найвродливішими дівчатами, і на різдво народжувалися діти. Діль вираховував: правильно, після цього минало точно дев'ять місяців. Він вирішив перехилити ще одну чарку горілки. Отже,— подумав він,— геть фальшивий сором. Усі ці оглядки і вагання, які лише заважають вільно розвиватися інстинктам, породжені християнством. Культ Марії позбавив обидві статі природності. Він мав намір говорити і про це в своїй доповіді на зборах фрауеншафту.

Весняного ранку 1936 року солдати Третьої імперії окупували Рейнську область.

Тоді, як над лугами круг Бібера літали чайки, кладучи свої вкриті зеленими цяточками яєчка, гучні суремні звуки оголосили по радіо про мобілізацію Третьої імперії. Міністр пропаганди виступив по радіо з промовою про розірвання «рабських кайданів Версальського договору», а біберський ортсгрупеңляйтер побажав, щоб вони, ці нові солдати, продовжили свій марш далі на Захід. Вони повинні нарешті показати тим французам і англійцям, на що вони здатні. Проте верховне командування не виконало його бажань. Війська спинилися на кордонах Голландії і Бельгії, причому завагалися вони вже в околицях Ейпена та Мальмеді і Моресне.

— Уявляю собі, як це приголомшило французів,— заявив Діль у шинку.

— І особливо англійців,— доповнив його шинкар.

Всі вони усвідомлювали, що Німеччина знову збирається добиватися світового панування. Стара вдова Ціммерман, чоловік якої, директор рудника у відставці, почив у бозі перед самим приходом нацистів до влади,

---

* Ф р а у е н ш а ф т — нацистська жіноча організація. (Прим. пер.).

сказала, що вони повинні навколішках дякувати бога за те, що він послав їм такого фіурера, як Адольф Гітлер.

Через два дні після того, як почалася ця радісна шумиха, в містечку поширилася чутка, що якісь зрадницькі, ворожі державі елементи наклеїли на стінах школи і будинку пожежної охорони листівки з написами «Гітлер означає війну, мобілізація — загибель Німеччини». Невідомі бунтівники намалювали на папері сталевий шолом із свастикою, над яким навис надмогильний хрест.

— З цього можна лише посміятися, — заявив шишкар.

На жаль, не можна було довідатися, хто порозклеював ці листівки. Розклеїли їх, певно, десь на світанку. Першим помітив їх розвізник молока, який привозив його в Гельнгаузен уже о четвертій годині. Лише о дев'ятій годині — а до того часу їх прочитало вже все містечко — цей хоробрий громадянин заявив у місцеву поліцію. Але місцева поліція мала вказівку не втручатися в справи, що стосуються державної безпеки, тому місцеві жандарми вважали, що вони не мають права зірвати ці листівки. Вони швидко повідомили про них авторитетні інстанції в Гельнгаузені, а самі, стоячи на посту коло цих листівок, стали чекати на прибуття гестапо.

З автомобіля, який примчав з Гельнгаузена, вийшов комісар у шкіряному пальті і зірвав папірця з небезпечним малюнком. Жителям Бібера, які стояли навколо, було дуже весело дивитися, як місцевий жандарм з почервонілою від запопадливості головою безпорадно допомагає прибулому комісарові.

— Ви ідіот! — владно закричав на нього чоловік у шкіряному пальті. — Чому ви зразу ж не зірвали листівки? Щоб усі раніше прочитали цю нісенітницю, га?

Він говорив злбним, сварливим тоном.

Біберський жандарм, збентежено затинаючись, белькотав пробачення.

— Я гадав, що ви схочете спочатку сфотографувати. Я думав, заради пізніших розшуків, щоб завжди можна було пред'явити винуватцеві докази, ви знаєте цю листівку, спитають його, я не знаю...

Він змовк, бо з блискавичною швидкістю збагнув, що сказав щось не дуже розумне. Сварливий чоловік у шкіряному пальті співчутливо посміхнувся і просто відштовхнув його вбік.

— У нас було б занадто багато роботи, якби ми фотографували кожну таку листівку, ви дурсень.

Здавалося, жандарм не побачив у цьому звертанні нічого нового, він сприйняв його цілком байдуже.

Як завжди в таких випадках, там, звичайно, зібралася юрба людей, які уважно прислухалися до кожного слова, пильно стежили за кожним рухом. Отже, не дивно, що перед комісаром були самі тільки веселі обличчя. Ніхто не збагнув державно-політичної ваги цієї справи.

— Хоча б хтось...

Він розпачливо поплескав себе по шкіряному пальті. З брудною лайкою сів він у свій автомобіль і, грюкнувши дверцятами, помчав геть.

Через кілька тижнів після того, як у Бібері були розклеєні листівки — там про цю пригоду вже майже забули, — до містечка прибув великий шестимісний туристський автомобіль. Спочатку пасажирів його, троє людей в одязі, яка не привертала до себе уваги, зайшли в шинок і замовили три чарки горілки. Між іншим, вони запитали шинкаря, чи не знає він, де тут живе Дебус, Альбін Дебус.

— Він держить тут маленьку ремонтну майстерню, — байдужим тоном промовив комісар.

Треба щось полагодити? Шинкар глянув у вікно і побачив автомашину. Він зразу ж дав йому точну відповідь. Прибулі вихилили горілку, заплатили і вийшли. Шинкар прибрав чарки. Коли він узявся мити їх, у нього виникло почуття, що він зробив якусь дурницю.

Мільхен почула, як біля дому зарипіли гальма. Вона з цікавістю підбігла до вікна і побачила, що коло майстерні зупинилася велика автомашинна.

«Її треба добре змазати», безжурно подумала Мільхен. Вона зраділа, що клієнти знають і люблять її чоловіка. Добра жінка не могла собі уявити, що в майстерні в цю мить заарештовують її Альбіна.

Яка була вона вражена, коли Альбін у супроводі трьох людей зайшов на кухню і насамперед зажадав від неї зберігати спокій.

— Ці троє панів з гестапо, — заявив він.

Мільхен, звичайно, злякалася. Пополотнівши, вона підвелася зі свого місця.

— Це, напевно, помилка, — сказала вона, зробивши крок назустріч непрошеним гостям. «Що з того, що вона

почне кричати, лаяти їх, за певних обставин це ще може погіршити справу», майнуло у неї в голові.— Будь ласка, сідайте, все з'ясується.— Голос її звучав приязно.

Один з них, звичайний поліцай, сів. А комісар пред'явив їй ордер, на підставі якого йому наказувалося вчинити на квартирі трус.

— Хоч це мені дуже прикро,— галантно сказав він, запросивши, щоб вона супроводила його при цьому.

— Будь ласка.

Мільхен швидким рухом скинула з себе фартух і слідом за агентами ввійшла в кімнату.

— Ану, ставай до стінки,— скомандував поліцай на кухні. Він вийняв з кишені револьвер і поклав його перед собою на кухонний стіл так, щоб в першу-ліпшу мить можна було схопити його.— Не рухатися, кажу я тобі. Ти не був би першим, застреленим при спробі втекти.

«Цей тип удає із себе велике цабе», подумав Альбін, виконуючи наказ. Він подумав про себе: «Який я слабкий і недостойний». Треба зберігати спокій, умовляв він себе. Що вони можуть у нього знайти? Нічого! В крайньому разі книжки. Він зробив по-дурному, що не сховав їх. Крім того, там ще були портрети Бебеля і Лібкнехта, а чому ж ні, хіба тримати ці портрети у себе заборонено? Він уже зрозумів, що їм треба: вони досі не з'ясували тієї історії з листівками. «Вони можуть розшукувати, скільки їм заманеться», з задоволенням подумав Альбін. Він стояв спиною до вартового. Повернувши трохи голову, він дивився крізь вікно на вулицю. Він бачив лише верх автомобіля. Навколо нього стояли люди, з цікавістю розглядаючи його. Чи нема серед них подружок його дочки? Думки його линули до неї, цієї відступниці. «Що з неї вийде?» питав він себе. Це ще щастя, що її тут нема, їй, звичайно, стало б соромно за батька. Що знає вона про всі ці обставини, вона захоплена і дурна. Та чи вона в цьому винна? Хіба то не він пропустив можливість правильно її виховати? Його ніколи не було вдома, він приділяв більше уваги чужим людям, ніж власній родині, це була його помилка. Тепер вона покалічена. «Але за неї будь-що треба боротися», сказав собі Альбін. Вона колись збагне це, аби тільки він був коло неї. «Все буде гаразд», утішав він себе.

Повернувся поліцай, який робив трус у майстерні.

— Не знайдено нічого,— голосно сказав він товаришеві,— я шукав повсюди, навіть мостини підняв, нічого. Вартовий зробив йому знак замовчати. Нема потреби, щоб це чув заарештований.

Трохи більше пощастило комісарові, який обшукував кімнату. Він знайшов заборонені книжки.

— Ось книга Леніна.— Він з тріумфом підняв її вгору.

— Цією книгою йому треба було б дати в морду, треба вибити її у нього з голови,— сказав вартовий.

Лише тепер, почувши базікання цих людей, позбувся Альбін розпачу і страху. Він випростався, серед цих людей він відчув себе Гуллівером, якого ліліпути закували в кайдани. Він обернувся. Коли він глянув на них, його охопило таке почуття, ніби він подивився на паразитів, на мокриць у льоху, на огидних, багаторуких паразитів, які завдають людям шкоди, поширюють хвороби і пошесті.

— Відвернися, свиня! — закричав вартовий і, схопившись із стільця, вдарив його кулаком в обличчя.

Альбін злегка захитався, а потім відвернувся.

Побачивши, що її чоловіка б'ють, Мільхен втратила самовладання. Вона вибігла з кімнати, помчала вниз по сходах, вискочила на вулицю і закричала... Вона голосно кликала на допомогу, бо її чоловіка заарештували, бо там, нагорі, його б'ють.

Саме в цей час по вулиці йшло двоє людей, які працювали колись разом з Альбіном на руднику. Вони зупинилися і запитали, хто ж такий її чоловік.

— Значить, Альбіна,— промовили вони з подивом.

Слідом за жінкою вибіг на вулицю комісар. Він спробував зтягти її назад у дім. Але за неї вступилися колишні шахтарі.

— Облиште жінку,— зажадав один.

Комісар показав свою поліцейську марку і владно гримнув на них.

— Не втручайтеся в справи, які вас не стосуються.

Ого, не стосуються? Значить, він погано знає старого вибійника. Він широко розчепірів ноги.

— На мою думку, те, що ви тут робите, стосується нас усіх. Чому ви піднімаєте руку на жінку?

Він говорив дуже голосно і рішуче. Голос його привернув увагу прохожих, і юрба почала зростати. Піді-

йшов і городник, штурмовик, який завжди похвалювався, коли носив мундир. Побачивши, про що тут сперечаються, він вирішив, що йому краще зразу ж податися звідти.

Комісарові вдалося відвести Мільхен назад у хату. Юрба людей, ведучи суперечку, продовжувала стояти коло дверей. Коли, закутий в наручники, з'явився Альбін, всі замовкли. Один з поліцаїв ішов попереду, двоє інших — позаду. Плач Мільхен чувся аж на вулиці. З високо піднятою головою вийшов Альбін з дверей. Першим він побачив вибійника, свого колегу по роботі.

— Привіт! — кивнув він йому.

Той стояв, наче прикипілий до місця, зупинивши свій погляд на наручниках.

— Що ти за кашу заварив тут? — крикнув він Альбінові.

— Я думаю, — відповів Альбін, — що цю кашу ми заварили всі разом.

Поліцай підштовхнув його до автомобіля.

— Сідай тут! — крикнув водій.

Люди почали повільно розступатися. Він натиснув на сигнал і дав газ. Лише тоді глядачі розступилися перед автомашиною. Вибійник нахилився, щоб крізь вікно ще раз побачити Альбінове обличчя. Він махнув рукою услід машині.

— Будь твердий, старий шахтарю! — гукнув він, піднявши вгору стиснутий кулак.

В гуртожитку ще горіло світло. Труді із своїми «юни-ми дівчатами» готувалася до вечора розваг. Вони співали. Їм акомпанувала гармонія.

Всі дівчата були в дуже пустотливому настрої, сама тільки Труді не була цього разу схильна до жартів і гри. «Вони забрали батька. Хто забрав його? Звичайно, це справа Діля, це він виказав його».

— Тихше! — гукнула Труді. — Зайняти вихідне положення, авжеж, і ти, Інго, також, для тебе не буде окремої команди, ну, раз, два, три...

Від успіху цього вечора залежало, чи буде вона прийнята в школу вожатих.

— Ще раз, — наказала вона.

Діти побігли назад на свої місця. Це була гра в зай-

ців, які відправлялися на селянське поле їсти капусту. Співаючи, прийшов мисливець.

Т . . . . .
Ти не будеш злиднів знать,
Можеш радо зайцем стать.

Увага, готово. Гармоніст починав грати мелодію, а потім переставав. Діти бралися за руки, попарно присідаючи до землі, а потім удавані зайці починали стрибати по уявному капустяному полю. Вони стрибали, поки приходив мисливець і гнав їх геть. Мисливець виглядав дуже кумедно, на голові у нього був гостроверхий зелений капелюх, прикрашений зігнутих півнячим пером. «Куди повезли батька, люди кажуть, що його били, коли забирали. Хтось навіть сказав, що його несли». Але чому не прийшла до неї мати? Невже сім'я відмовилася від неї? Труді відчула, як гарячі сльози облекли їй очі. Мисливець у зеленому капелюсі підняв угору паличку, яка служила рушницею. «Піф!» і один із зайців упав, удаючи вбитого. Всі інші засміялися. Це було так гарно. Мисливець у зеленому капелюсі, погрозово піднявши руки, застерігав:

Ти в капусту не ходи,
Там недовго до бідн.
Ти не будеш злиднів знать,
Можеш радо зайцем стать.

Гертруда більше не могла радо бути зайчиком. Ані зайчиком, ані дівчинкою, не могла стрибати серед трав і квітів, бігати навзаводи з метеликами, почувати себе вільною. Труді невиразно відчувала, що існують ще гірші речі. Наприклад, цей Діль, батьків арешт лежить на його сумлінні, казала вона собі. Він мерзотник. Як соромно їй було, що вона знаходиться в його руках. Вона нікому не розповіла про те, що він ночами приходив в її кімнату. Що могла вона зробити — замкнутися? Але він забрав у неї ключ. Кричати, може сказати про це його жінці? Тоді всі довідалися б про це. Ах, вона ненавиділа цю людину всім своїм маленьким, сповненим розпачу серцем. Будучи мерзотником, він ставився привітно до кожного, високопоставлені особи його дуже цінували, їй ніхто б не повірив, якби вона про це й розповіла. Це було гидко. Саме тому вона й уникала його, вона тремтіла навіть тоді, коли він з'являвся поблизу неї. Він був їй про-

сто огидний. Вона готова була плюнути йому в обличчя.

На щастя, вправи закінчилися. Гукнувши тричі «Зігхайль», вона припинила репетицію.

— Розійтись! — сказала вона.

І всі діти впереміжку побігли переодягатися.

Автомашина привезла Альбіна в Гельнгаузен. Там гестапівці здали його в слідчу тюрму. Коли вони пішли, сторож, старий втомлений службовець, пішов до своєї жінки по каву для нового в'язня. Потім він відімкнув камеру і, сказавши «пийте здорові», поставив на стіл каструльку з гарячим напоєм.

— Отих,— він багатозначно показав у бік вулиці, маючи на увазі гестапівців,— отих я знаю! — Надувши губи, він зневажливо махнув рукою.— Вони возять до мене людей. Другого ранку вас уже заберуть звідси. Це завжди так, чи то у Франкфурт, чи то у Гіссен.— Озирнувшись, сторож прошептав: — Минулого тижня їх було двоє.— Він підняв плечі, і на обличчі у нього з'явився вираз гидливості, ніби він хотів сказати: «Я не хочу мати з ними справи». Багато говорити він також не хотів, адже невідомо, з ким розмовляєш.— Коли ти хочеш щось почитати, я можу дати тобі. Ти, мабуть, будеш дуже тривожитися, коли зостанешся на самоті, тож я не погашу світла, поки ти не скажеш. Тепер ніхто вже не прийде.

Посміхнувшись, Альбін похитав головою. Він подякував старому за сердечну пропозицію, його справді порадувало, що сторож старається його підбадьорити.

— Облиш, я ще цього не потребую. Зрештою, моя правда, своїх думок я їм не відкрию, я лишу їх у себе. Крім того, я ще хочу побачити, як вони без причин запроторять мене в тюрму.

— Ну, ну!— пробурмотів старий сторож, почухавши потилицю.— Хто зна.— Та нащо йому про це балакати. Не забувши сказати Альбінові «на добраніч», він замкнув двері. Про себе він подумав: «Цей чоловік у камері ще новак, він, очевидно, ще не знає, на що здатні ці есесівці».

Вже рано-вранці Альбіна взяли з камери. Прибув цілий загін одягнених у сірі мундири есесівців, які вкинули в'язня в машину, що вже чекала напоготові. Автомобіль— вкритий зеленою фарбою ящик — стояв на тюремному

дворі. Альбін зразу ж побачив, що вузькі віконця машини заграбовані. В містах цей вид машин був відомий під назвою «зеленої Мінни» або «залізного Генріха».

Коли банда п'яних есесівців розсілася в кузові позаду Альбіна, йому стало гидко. Поки вони розповідали анекдоти — вони одверто і дуже голосно виливали всі ті помиї, які носили в своїх головах, — поки розкотисто реготали і гучно тупотіли в дно кузова чобітьми, підбитими цвяхами, вони не звертали на нього уваги. Та коли запаси їхнього брудного краму стали поволі вичерпуватися, вони почали розважатися Альбіном.

— Сиди рівно, ти, свиня, — гаркнув на нього один з есесівців. — Хіба ти не знаєш, з ким маєш справу?

Альбін дивився крізь заграбоване віконце. Він мовчав. Із свого місця він бачив, як мимо пробігають шапки дерев, іноді дах та електричні дроти. І це все. До нього долітало гавкання собак, мукання корів, і тоді він знав, що вони проїжджають селом.

З розмов есесівців Альбін зрозумів, що машина йде в Гіссен.

Проте минуло чимало часу, поки автомобіль залишив позаду себе вибоїсті шляхи Обергессена і виїхав на рівний міський брук. Альбіна помістили в льоху якогось дуже скучного на вигляд цегляного будинку. Після першого короткого опиту, проведеного лише для того, щоб одержати від нього анкетні дані, у нього відібрали всі зайві речі. Коли Альбін спускався в льох, в очі йому впало, як чисто тут у коридорах і на сходах.

На свій подив Альбін застав у камері товариша по нещастю. Щойно Альбін увійшов, той засипав його запитаннями про те, що там діється на волі і чи жінки в'язнів дістають допомогу.

Цього Альбін не знав. З ковдр і наволочок, які він одержав, він насамперед влаштував собі постіль. Потім він роздивився навколо себе. В камері стояв стіл, дві табуретки і умивальник. Свій блящаний кухоль, ложку і хліб він поклав на підвіконня, поряд з речами сусіда по камері. Альбін зібрався лягти, щоб надолужити те, що він недоспав сьогодні вранці, але сусід по камері сказав, що це заборонено. За розкладом він не мав права лягати раніше, ніж о двадцять першій годині. Був тут і розклад, аркуш паперу, наклеєний на картон. З нього Альбін довідався, що курити дозволяється, але коли на-

кладається суворе ув'язнення, тоді курити заборонено, і що в'язнів можна використовувати на роботах у господарстві.

Якщо Альбіна, коли він прибув сюди, здивувала тутешня чистота, то тепер він міг пояснити собі це чудо. Вранці, щойно прокинувшись, він сам повинен був чистити, мести і шарувати. В'язні були поділені на так звані «чистильні взводи». Вони йшли в ногу, а потім — «поворот наліво» і вони заходили на окремі поверхи. Кожному приділяли певну роботу. До початку роботи в канцелярії все мало бути готовим. Горе тому, хто заговорить під час роботи. Той, хто все ж таки заговорить, може бути певен, що дістане суворе ув'язнення.

Прибирання проходило досить жваво, бо старі в'язні весь час шукали предмети, що їх вони могли контрабандою пронести в свої камери. Серед тих жаданих речей були насамперед недокурки і сірники, тонкий папір для друкарських машинок, з якого в'язні крутили собі цигарки. Альбінів товариш по камері дуже просив його, щоб він шукав для нього огризки сигар.

Альбін спостерігав, як люди з його «чистильного взводу» вдираються в канцелярії, в приймальні високих начальників, бо там можна було «успадкувати» найбільше. Ніхто не мав бажання прибирати сходи, бо там нічого не можна було знайти.

З Труді щось трапилось. Вчора під час перевірки вона просто знепритомніла, а сьогодні разом з блювотою у неї мало душа не вискочила з тіла, як сказала вожата, староста кімнати. Чи то причина була в тому, що школа вожатих знаходилася в інших кліматичних умовах, чи то у виконанні нових обов'язків, чи то в суворому розкладі всього тутешнього життя? Одним словом, начальниця рою поклала її в ліжку, звелівши їй заявити, що вона хвора.

Всі дівчата в школі твердили, що їхня лікарка «брава жінка». Вона ні в чому від них не відставала. В свої сорок п'ять років вона робила вправи на перекладині, наважувалася повисати на колінах і зіскакувати назад на підлогу. Без проміжного положення, а це не так просто. Скоріше за деяких дівчат вона видиралася на жердину для лазання, торкалася її верхівки і ковзалася вниз.

Лікарка була худорлявою, жилагою, бадьорою жінкою. Вона носила сіру спідницю і широку білу блузку, що застібалася на шії срібною брошкою з германською рукою, яку в давні часи носили санітарки. Її густе русяве волосся, заколите ззаду, надавало їй обличчю деякої суворості, наче воно було вирізьблене із світлого дерева. Вона завжди була весела і розумілася на всьому, що стосувалося дівчат.

— Розважайтеся, дівчата,— казала вона своїм підопічним,— та глядіть, щоб при цьому нічого не сталося.

Прийшовши до неї, Труді почала скаржитися.

— Лягай!— різко наказала лікарка.— Що у тебе болить? — запитала вона.

Труді трохи підвелася.

— У мене нічого не болить, але мені погано і я весь час блюю. В животі у мене,— вона поклала долоню на живіт,— в животі у мене весь час щось тягне.

— Подивимось,— сказала лікарка, поклавши дівчину на операційний стіл. Вона обмацала, послухала, постукала, надавила. Цього лікарці було досить.— Чи бувають у тебе головні болі? — запитала вона.

— Часом бувають,— визнала Труді,— але недовгі.

Лікарка відвернулася від неї. Вона підійшла до письмового стола і, здавалося, стоячи зробила запис у книзі хворих.

— Гертрудо,— нерішуче сказала вона,— у тебе буде дитина.

Вона вимовила ці слова над розгорнутою книгою кудись у простір, дивлячись на олівець, що його вона тримала в руках.

Почувши це, Труді страшенно злякалася. Вона вся знітилася.

— Я здогадувалася,— прошептала вона і, згорбившись, обережно переставляючи ноги, вислизнула з кабінету.

Хоч директрисі і шкода було дівчини, але тут треба було вжити рішучих заходів. Ця призначена округом керівниця дуже дбала про репутацію свого учбового закладу. За всякі антиморальні вчинки треба суворо карати. Пані Мейер-Меллерінгхаузен шумно вибігла із свого кабінету і кинулася в кімнату, де жила грішниця.

— Негайно спакуй свої речі і геть звідси,— вигукнула вона, заходячи.

Труді стояла коло вікна і дивилася на двір. Почувши за своєю спиною крик, вона не обернулась і не відповіла директрисі ні слова.

— Я вимагаю, щоб ти до вечора покинула школу,— сказала пані Меллерінгхаузен.— Невже тобі не соромно, що ти так спаскудила своє тіло? Тьфу, більш нічого я не можу сказати, тобі лише п'ятнадцять років, ти щось занадто рано починаєш.

Пані Меллерінгхаузен не була одружена. Вона була товстогруда і округла, жоден з чоловіків, які цікавилися нею, не відповідав її ідеалові. Тому керівниця назавжди лишилася невинною.

Почувши крик у Трудиній кімнаті, туди прийшла лікарка. Вона стала попереду Труді, як заступниця, намагаючися заспокоїти схвильовану Мейєр-Меллерінгхаузен.

— Все може трапитися,— промовила вона примирливим тоном,— тепер, коли біда вже сталася, дівчина не потребує моральних настанов і благопристойних пишномовних напучень, їй потрібна допомога. Ви, як керівниця школи, повинні розуміти це краще, ніж я.

Обуреній Мейєр-Меллерінгхаузен забракло повітря. Адже це значить безцеремонно нагрубіянити начальниці.

— Це неймовірно, я цього не дозволю.— Вона перейшла в наступ.— Це брудна пляма, я змию її з репутації моєї школи. Я хотіла тихо уладнати цю неприємну справу, без шуму. Але ви змушуєте мене зробити з цього державну справу, настрахати цим прикладом інших, ви розумієте, що я кажу? Сьогодні під час повірки я особисто вижену цю особу з нашого товариства, тоді інші краще зарубають собі на носі.

Увечері, в присутності всіх учениць Гертруда була виключена із школи. Лікарка, єдина, що не хотіла бути свідком важкої сцени суду, провела після цього Гертруду на залізничну станцію. Гертруда слухняно робила все, що їй казали, мовчки йшла вона поряд із співчутливою жінкою, несучи свій чемодан. Цей чемодан, що його вона тягла, належав Ділю, вона ще згадала це дорогою. Лікарка підбадьорювала її. «Це просто безумство,— думала вона,— кинути цю дитину напризволяще». Вона дала їй хороші поради і вручила їй квиток. Гертруда подякувала. Слова тихо злітали з її уст. «Боже мій,— подумала лікарка,— вона зсунулася з розуму». Жінка обережно погладила Труді по голові і взяла її за руку, щоб провести

до поїзда. Труді покірно приймала все, що робила лікарка, і з усмішкою дякувала їй за кожен прояв уваги.

У Гертруди було таке почуття, ніби вона блукає в густому тумані. Коли колеса стукотіли на стрілках, у вухах її лунали шуми поїзда. Навколо неї все шуміло, а ритм руху переростав в якусь мелодію, яка все дужчала і все більше захоплювала її. Їй здавалося, ніби вона ширяє або танцює. Але в цей час вона спокійно сиділа на своєму місці. Її великі очі затуманеним поглядом дивилися на світ.

Поїзд проїхав з кінця в кінець рейнську рівнину, весь час наближаючись до Франкфурта. Все ближче було до рідного Шпессарта, до його вузьких долин, висот, увінчаних лісами. Гертруду охопила болісна й солодка туга за лісом, їй хотілося додому, до матері, хотілося впасти їй в обійми. Але тут вона запитала себе: «Чи є ще у мене дім?»

Поїзд погойдувався в такт рухові. Гертруді здалося, ніби вона марить. Гаряче чоло її притулилося до холодного віконного скла. З багажу, що лежав навпроти неї, звисав ремінь рюкзака, він повільно гоїдався в усі боки. В очах нещасної дівчини цей тонкий і м'який ремінь перетворився на грізну палицю. «Не бийте мене, ви хочете мене бити?» подумала вона. Обличчя її спотворив страх. Вона так закричала, що поснули пасажери схопилися зі своїх місць. «Не бийте мене!» плакала вона. Сусіди по купе нахилилися над нею, якась жінка торкнулася її чола.

— У неї гарячка,— промовила вона співчутливо.

— У мене буде дитина,— сказала вона, подивившись на сусідів скляними очима.

Жінка, яка обмацала її чоло, знизала плечима і знову сіла на своє місце.

— Вона божевільна,— промовила жінка.

Прибувши у Франкфурт, Гертруда з чемоданом в руці пішла по ранішніх вулицях. На прощання лікарка ще гукнула їй, щоб вона не забула чемодан. Гертруда міцно вхопилася за його ручку. Коли вона дійшла до берега Майну, вже почало розвиднятися. По мосту проїздили переповнені вагони трамвая; коли вона наблизилась до території фабрики «Дегусса», люди, які поспішали на роботу, мимохідь зачіпали її. Хтось сказав їй, що поїзд, на який їй треба пересісти, відходить на Гельнгаузен за дві години. «У мене ще є час», подумала вона і побрела далі.

Та коли вона вийшла на луги, які прослалися навпроти Швангейма на Майні, вона забула про все: і про поїзд, і про повернення додому. Тут уже не було людей, самі лише луги і чагарник, як у Бібері. Гертруді здалося, що в густому димі «Дегусси», який громадився в небі сірими горами, вона пізнає рідні верховини Шпессарта. Свій чемодан вона не випустила з руки й тоді, коли вступила у воду. Йй ввижалося, ніби вона йде по м'якому моху. Вона марила. В ушах її шуміла та ж сама музика, що й під час їзди поїздом. Під кінець вона відчула, що вода прохолодна і вогка.

Випадок з Гертрудою Дебус був для пана Діля вкрай недоречний, бо він саме працював над новою доповіддю «Германці в рейнській зоні», що її незабаром мав виголосити перед усім начальством округу Гессен-Нассау.

Поліція не надавала цьому значення, він мусив дати свідчення в справі самогубства Гертруди. Що він думає про це? Які були у неї причини? Що він взагалі знає про це?

Вчитель гадав, і його здогад межував з упевненістю, що до самогубства довели дитину батьки, котрі, як це можна довести, провадили підривну діяльність. Чиновники карної поліції занесли його висловлювання в протокол.

— Розумієте, панове,— сказав Діль,— як учитель, я змушений до певної міри обмежити свої припущення. Я вважаю, що вона є жертвою більшовицького залякування.

Комісар кивнув головою.

— Цілком зрозуміло, пане Діль, для нас усе це ясно. Ми повинні лише для проформи записати ваші свідчення до протоколу.

— Звичайно, звичайно,— підтвердив Діль. Він знову сів на своє місце і поклав ногу на ногу. Тепер його цікавило, де знаходяться останки Гертруди Дебус.

— Бо коли я вже тут, пане комісар, я б хотів узнати, що сталося із земною оболонкою моєї маленької учениці. Чиновник почав перегортати папери.

— Після доставки невідомої особи...— він перегорнув далі,— тут написано... її перевезли в крематорій «Головний цвинтар» і піддали кремації.

«Значить, урна», подумав учитель.— А мати вже приходила? — продовжував запитувати вчитель.

Поліцейський чиновник знову заглянув у папери.

— Мати виїхала в Леттгенбрунн,— відповів він.— На наш запит вона має сповістити, куди слід відправити урну, вона ще не повідомила.

— Ну, що ж,— промовив Діль,— цього я, звичайно, сподівався. Хіба ця мати дбала колись про свою дитину? Ця сім'я, бачте,— він махнув рукою,— так воно буває у більшовиків...— Учитель прийняв рішення.— Я звернуся до окружного начальства з проханням, щоб цю урну залишили у мене. Ми виставимо її в школі. Як застереження живим: «ось ваша перемога», ну, ви ж розумієте.

Бесіда закінчилася. Діль попрощався. Кинувши швидкий колючий погляд на поліцейського чиновника, він виїшов з кімнати.

Сталося щось нечуване. Для поліції було досить цієї короткої бесіди. Поліція наказала послати урну в Бібер учителеві. Це примусило Діля написати до окружного начальства доповідну записку, в якій він пояснив гауляйтеріві випадок з Гертрудою Дебус. Поки що він влаштував урну на своєму письмовому столі. «Бідна дитина», бурмотів він собі під ніс. Часом, коли погляд його падав на урну, перед очима його знову поставала весела дівчинка, її світлі променисті очі, її красиві дівочі руки і, звичайно, її маленькі пружні груди. «Справді, шкода її», думав учитель.

ПЕРЕМОЖНІ І НАДЗВИЧАЙНІ РЕЛЯЦІЇ

Той, хто їде з Гельнгаузена по вузькій сільській дорозі через Альтен-Гаслау до Меєргольца, бачить перед собою дуже гарний краєвид соковитих кінцігських лугів, що широко, як озеро, розкинулися поза старим Барбароссаштадтом. Позаду подорожнього — Шпессартські гори, а попереду він бачить перші ніжні горби Фогельсберга. Попереду лежать села Ліблос, Рот, Ротенберген, а за ними — гірська церква села Грюндау. В погожу годину цей краєвид чудовий. Подорожній вільно дихає і бадьоро рушає вперед. Душа його радіє.

Та чому подорожній, який прямує в Герцбад і Блазенбад-Орб, сердиться, їдучи своїм автомобілем по вибоїстій дорозі?.. Він голосно лається: «Чорт забери, чи я власник машини, чи ні». Всі шляхи з Гельнгаузена на Франкфурт закриті. Нові будівельні методи... Будівельні методи? Тому їх проводять цілком таємно.

Кожен знав, що тут будуються казарми. Хтось дуже розумний твердив, що в Гельнгаузен будуть переведені моторизовані війська, танки або броньовики. Все це було б ще півбіди, але те, що з цієї причини була закрита дорога, не сподобалося хворому на серце подорожньому. Його автомашині довелося зробити довгий об'їзд через Меєргольц. Але коли він по уточеній тополями дорозі схотів добратися до широкого державного шосе № 42, дорога і тут була закрита. Це вже не були нові будівельні методи. Цього разу всі шляхи блокувала «льотна гітлерівська молодь», в якій був тиждень іспитів. Луги, що прослалися на довгі кілометри від Гельнгаузена аж поза Ротенберген, являли собою суцільний великий вкритий палатками табір. Нерухомі срібні птахи спокійно стояли на зеленій траві або ширяли в повітрі. Той, хто збирався скласти іспит «А» — за це він одержував синій значок з чайкою, — повинен був протриматися в повітрі півгодини і зробити принаймні два віражі.

Подорожній, який і тямив не мав про іспитові умови класу «А», міг собі гудіти донесхочу. Ніхто й не збирався давати йому дорогу. Тоді він виліз із машини і почав лаятися.

Своїми занадто гучними словами він привернув до себе увагу. До нього підійшов високий стрункий юнак з «гітлерівської молоді». Він не сердився, навпаки, у нього було дуже приязне обличчя. Хворий на серце подорожній помітив, що він носить шнур командира і виглядає старшим за інших хлоп'ят.

Молодий чоловік пояснив йому, що проїхати тут не можна, бо цей район теж буде найближчими днями закритий через льотні вправи, які тут відбуваються.

— Дозвольте! — слабким голосом закричав на молодого чоловіка подорожній, який їхав на води, — дозвольте, але ж якоюсь дорогою нам все ж таки треба проїхати. Я просто не розумію, що думають про це відповідальні інстанції. Яким ще об'їздом треба проїхати, щоб добратися до Франкфурта?

Молодий чоловік з «гітлерівської молоді» не втратив свого спокою. Він зухвало став чоботом на срібний буфер автомобіля, це вже була грубість.

— Шановний добродію, якщо ви досі цього не знали, то знайте тепер, що німецька нація перебуває в поході.

Подорожній капітулював. Він вліз назад у свою машину.

— Ви сказали щодо походу. А я вже давно не знаходжу виходу, ви повинні зрозуміти мою лють. Як нам працювати без сировини, все реквізується для вермахту, спеціалістів з підприємств забирають у воєнну промисловість. Адже нам треба жити, хіба ви цього не розумієте?

Машина підскочила і дала задній хід, власник машини розвернувся і поїхав дуже поганою дорогою до Нідероденбаха. Там не будували нічого нового, але йому сказали, що авіація збирається зайняти луки навколо Ротенбергена. Там має бути аеродром. Точно не знав цього ніхто.

— Але,— додав проважати бідного хворого подорожнього, наймит, до якого він звернувся з запитанням,— багато що говорить про те, що такий намір існує.

— Ну, що ж,— пробурмотів далекоглядний подорожній,— значить, нам треба бути готовими до всього.

Новий Альфредів приятель, що поважно сидів поряд з ним на лаві в леттгенбруннській школі, був гладкий куркульський синок. Куртхен був розпеченою дитиною, батько його посідав коли не найбільший, то в усякому разі чималий двір і вмів їздити верхи, що дуже імпонувало Альфредові. Тут, на високих горах, світ для Альбінового сина був зовсім не такий, як у долині Бібера. Він уже сливе рік жив тут разом із своєю матір'ю. Їх взяла до себе Мела, вона втішала Мільхен. Емілії не так легко було звикнути до старої домівки. Жінки без чоловіків — що вже могло бути тут хорошого? Мільхен вважала, що тут відгонить затхлістю. Все тут було холодне і черстве. Вона вважала, що в її біберському домі було затишніше. Вони майже ніколи не заходили в кімнату. Як за давніх днів усе життя проходило на кухні. А тут ще додалася тривога про долю Альбіна. За весь час вона одержала від нього тільки два листи. Грошей бракувало. Хлопчи-

кові потрібен був одяг. Із своїх блукань, із своїх рейдів до лісу він повертався додому в дірявих сорочках і пошматованих штанях. Мільхен лишалося тільки штопати і лагодити. Крім того, вона ще повинна була допомагати Мелі в господарстві; остання дуже раділа, що має когось біля себе. Мати була хвора і здатна лише на те, щоб очистити картоплю.

Хлопці винайшли собі нову гру. Поза хлівом, там, де штабелями лежали запасені на зиму дрова і стояла білильня матері Курта, вони побудували собі серед дров замок. Будівельного матеріалу було у них досить. Уздовж і впоперек вони клали поліна. У них вийшла така криївка, якої хлопчики могли собі тільки бажати. Альфред приніс колоди для сидіння. Хлопці робили все, щоб там було якомога затишніше. Вхід був вузький, зате непомітний. Коли вони хотіли ввійти, вони мушили вповзати на всіх чотирьох.

Несучи білизну для білення, прийшла хазяйка. Діти притаїлися поза дровами. Чи побачить вона нас? Хлопчик, затамувавши подих, спостерігав матір, але вона, нічого не помітивши, повернулася в хату.

Ця криївка повинна лишитися в секреті.

— Дай слово честі, що ти нікому її не викажеш, — зажадав Курт.

Альфред дав слово честі. Вкравши волоські горіхи, вони тікали в це сховище, щоб полускати їх у повному спокої. Тут вони склали свої плани, звідси вирушали здійснювати їх, а з якою охотою вони б тут і спали і їли. Та це було неможливо. Мільхен стежила за Альфредом, він повинен був своєчасно повертатися додому.

Одного разу куркульський синок притягнув курку. Він упіймав її в курнику.

— Що ми будемо з нею робити? — здивовано запитав Альфред.

— Ми зробимо їй операцію, — відповів його приятель.

— Операцію?

Куркульський синок пояснив:

— Спочатку ми оглушимо її, ясно, що так їй буде менше боліти. — Він схопив курячу голову і засунув її під крило. — Так, — сказав він, — тепер помахай куркою в повітрі. Поб'ємося об заклад, на що хочеш, що вона засне.

Альфред узяв курку обома руками і почав розмахувати нею. Курка й справді заснула. Альфред ставив її, садо-

вив і клав, але вона уклякла на місці, наче була під наркозом.

Тимчасом Курт збігав на кухню і приніс ніж. Спочатку його треба було вигострити для операції. Альфредові довелося тримати курку. Він був за асистента.

— Самі асистенти ніколи не ріжуть, — повчав його приятель, старший лікар. Старшому лікареві також не дуже легко було знайти місце, де слід було встромити ножа. Він одсунув убік пір'я і роздмухав пух. Вони побачили жовтуватокоричневу шкіру. Приятель надавив пальцями на м'яке тіло. — Тут десь виходять яєчка, — вчив він Альфреда, який нахилився над місцем, яке вони мали оперувати, і уважно розглядав його. Між лапками коло хвоста було, на думку старшого лікаря, найзручніше місце для операції, там мала бути сліпа кишка. Спочатку він для проби провів ножем по тому місцю, яке збирався розрізати, а потім рішуче встромив ножа.

Курка від болю прокинулася. З голосним кудкудаканням вдарила вона крилами в обличчя спантеличеного Альфреда. Злякавшись, він випустив курку. Б'ючи крилами, нещасна курка втекла з криївки.

— Ти ідіот, — загремав на нього старший лікар, — чому ти її випустив, я ж іще не зашив рани.

Хлопці побачили, що курка кульгає.

На їхнє нещастя, Куртова мати саме йшла в білильню з новим кошем білизни. Вона вражено дивилася на курку, що, кудкудакаючи, тягнула лапу. Спершу вона побігла по траві, потім упала і, хоч одчайдушно біла крилами, але піднятися вже не могла. Селянка поставила на землю кіш і підійшла до курки. «Якась дивна хвороба», подумала вона. Курка була ще жива, але з-поміж лап у неї бігла кров. Жінка помітила на траві кривавий слід, який вів до штабелів дров. Вона з подивом пішла по сліду і знайшла за дровами двох переляканих хлопців.

Досить було їй побачити кухонного ножа і перекошені від страху обличчя, як вона відразу ж зрозуміла, що тут сталося.

— Ах ви, негідники, — почала вона лаятися, — ах ви, мерзотники, виходьте-но мерщій! — Вхід до криївки був занадто вузький для огрядної жінки. Розлючена, вона підстрибувала на місці коло дров'яних штабелів. — За такі витівки вас обох треба було б убити. Розбишаки ви такі!

Ану, вилазьте,— наказала вона,— хутчій, хутчій, не баріться там.

Альфред, який виліз першим, дістав першого удару, решта ударів упала на спину її сина.

Почувши крики, вийшов з хліва господар. Курку зарізали.

— Така хороша квочка,— верещала жінка.— Ми працюємо щодня з ранку до ночі, а діти тільки нищать усе.

Схопивши за руку Альфреда, який весь час не переставав плакати, Куртова мати побігла до Мільхен. Вона штовхнула хлопця в хату.

— На тобі твого сучого сина,— сказала вона, не тямлячи себе від люті,— він такий самий арештант, як твій чоловік.

Останні слова вона проревіла їй просто в обличчя. Мела підскочила до них і викинула куркульку геть з хати. Мільхен сиділа за столом і плакала. Альфред підійшов до матері і став її втішати.

— Це Курт придумав, а не я,— сказав він.

Побачивши, що не може втішити матір, Альфред сумно вийшов на вулицю. Крики Куртової матері відбили йому охоту гратися, домашні завдання на завтра він уже виконав, тож нічого не заважало йому зробити прогулянку в гірський сад. «Подивлюся, чи дозріла вже вишня», подумав він. З острахом глянув він у бік хати свого приятеля.

Невідомо звідки Альфред почув шум моторів. Рідко, може, раз на тиждень, зупинялася тут важка вантажна автомашинна броварні, щоб вивантажити біля шинку ящики з деренчливими пляшками. Автомобіль був у Леттгенбрунні явищем незвичайним. Хлопчик усе дивився й дивився, побіг вище на гору, щоб краще оглянути вулицю. Нічого не було видно. Але він цілком виразно чув гуркіт. А може, автомашинна стоїть за хатою? Ні, шум доходив з іншого напрямку. Раптом по землі майнула тінь. Над Леттгенбрунном кружляв літак. «Льотчик,— подумав Альфред,— і так близько!» Хлопчик ясно бачив пілота. Він бачив його так виразно, як на цигаркових коробках, якими вони обмінювалися в школі.

Альфред присів навпочіпки на землю і став спостерігати. Шкода, що тут немає Курта, подумав він. Тепер металевий птах літав уже над самими дахами села. Що він збирається робити? Приземлитись? Альфред хотів бути

при цьому. Скік! Він притьмом схопився з місця і побіг з гори так швидко, як тільки міг.

Коли, захеканий і спітнілий, він добіг до луку, льотчик був уже там. З усіх боків до нього мчали діти. Наввипередки з ними, стрибаючи і голосно гавкаючи, біг маленький песик. Чоловік у шкіряній куртці і з захисними окулярами, які висіли у нього на шиї, дозволив помацати машину. Він підняв високо вгору Ельфрідхен Шмюк, дівчинку років чотирьох, і посадовив її на крило літака. Ельфрідхен, не зрозумівши, якої честі вона удостоїлася, голосно заплакала, і пілот мусив спустити її на землю і передати братикові й сестричці. «Яка вона дурепа,— подумав Альфред,— нехай би він ліпше мене посадовив, найкраще було б, якби прямо в кабінку, я б не злякався».

В хаті Клейшпісів усі так само поставали коло вікна, щоб бачити, що відбувається на лузі. Мела, котра ставилася з одвертою ворожістю до всякої техніки, висловлювала побоювання за дітей.

— Така машина,— сказала вона,— може рушити з місця саме тоді, коли цього ніхто не чекає.

Мільхен стояла мовчки. Ця пригода, що наробила в селі такої сенсації, зовсім її не цікавила, бо думки її були зайняті чимось іншим.

— Хотіла б я знати,— нарешті промовила мати,— що йому тут треба. Тут єсть якась причина,— зробила вона висновок,— і, звичайно, нехороша.

Фердінанда завжди ставилася до всього з недовір'ям.

Згодом до літака направились юрба дорослих. На чолі її йшов селянин, якому належав луг. За своєю селянською натурою, він хотів довідатися, що потрібно цьому літакові на його полі. Звісно, паша не стане від того кращою. Зрештою, Леттгенбрунн не аеродром, чорт забери! На визивні запитання селянина пілот із сміхом відповів, що у нього трапилася маленька аварія хвостового оперення і він хотів лише подивитися, що сталося. Щось у нього заїло. До того ж, він робив знімки з повітря, але це вже їх не стосується.

— Не зазнавайся, селянине,— додав він,— мені казали, що район Леттгенбрунна буде конфіскований військовою авіацією, тоді і твоє поле все одно не дасть тобі ніякої користі.

Ця мимохідь кинута звістка вразила присутніх як грім. Знову конфіскація? Тут усі вже пережили таке, з

усіма негодами і пригодами, з прологом і епілогом. У селянина клубок підкотився до горла. В роті у нього зразу ж пересохло.

— А хто вирішує, чи повинні ми піти звідси, чи ні?

Пілот, який тимчасом помітив, що сказав занадто багато, спробував викрутитися.

— Наскільки мені відомо, ця справа ще не вирішена. То один з моїх приятелів чув дзвін, та не зна, звідки він...

Він пішов до хвоста машини і почав там щось майструвати. Він погано почував себе серед селян. А їх підходило все більше й більше. Вони оточили літак. Пілот знову пішов наперед. Одним махом вискочив він на крило і ковзнув на сидіння. Він насунув на очі окуляри і, махнувши селянам рукою, приготував машину до старту.

— Не гнівайтесь, панове, і до побачення!

Протягом багатьох днів після того, як у Леттгенбрунні приземлився літак, там ні про що інше не говорили, як про те, що сказав пілот. Ця чутка досягла Вільбаха і викликала й там цілком зрозуміле хвилювання. Що було робити? Жінки пропонували молитися і не давали спокою священикові, просячи його втрутитися в цю справу. «Багато що залежить від божого благословення», говорили вони. Чоловіки відклали набік свою роботу і в такому вигляді, як були, — в брудних куртках зібралися в шинку.

— Подай-но пива, — гукнув шинкареві селянин Шмюк, — можна просто збожеволіти, коли чуєш, що говорять жінки. Казна-що діється. Один каже, ніби він чув, що нас незабаром виселять, другий каже, що ми ще зможемо бути тут до жнив. Не давайте, щоб вас дурили. До цього часу не було ще ніяких оголошень. В усякому разі, офіціальних.

— Цілком вірно, — погодилася група селян, яка сиділа навколо куркуля Кнафа. — А для чого у нас тоді бауернфюрер? * — гукнув один з них, — нехай він турбується про цю справу.

---

* Бауернфюрер — керівник селянської фашистської організації. (Прим. пер.).

Схвальний гомін свідчив про те, що багато хто з присутніх такої ж думки.

— Тихше! — ще раз крикнув Шмюк, який вважав, що неправильно довіряти таку важливу справу людині, яка тягне в один гуж з партійними бонзами.

— А де він є, той бауернфюрер? — спитав хтось.

Виявилося, що він поїхав до кооперативу.

— У нього є інші справи, — Шмюк, звичайно, остерігався щиро висловлювати свої думки, — ми не хочемо його занадто обтяжувати.

Але інші не переставали настоювати, щоб саме бауернфюрера висунути на їхнього представника.

Адже він завжди так багато говорить про кров і землю і про шпессартський клаптик поля, тож хай докладе своїх сил, щоб нас не прогнали з нього.

Звичайно, це була підходяща людина.

Шмюк замовив ще кухоль пива.

— Всі ви наче блекоти об'їлися, — вилаявся він, — адже він лише буде виконувати накази своїх керівників.

Вони не хотіли зважати на це.

— Нехай він піде, бо у нього найкращі стосунки з начальством.

— Гаразд, про мене, але ж нехай він піде іще з кимось, — зажадав Шмюк.

— Кому ж з ним іти? Може, селянам? У них нема часу. Хтось запропонував, щоб пішов священик.

— Добре, хай іде священик, — заревла група, що сиділа навколо куркуля Кнафа.

У Шмюка від утоми опустилися руки. «Це, мабуть, ще гірше», подумав він. Підвівся Кнаф.

— Люди, зберігайте спокій, спочатку ми повинні з'ясувати, чи правдива ця чутка, чи це не вигадка.

Цілком правильно. Ті, в яких ще були справи, допили своє пиво і вийшли із шинку. Треба почекати, головне, що вони наговорилися на цю тему і випили по кухлю пива.

Христіан Мартін не був хазяйновитий селянин. Проти цього ніхто не міг заперечити. Зате він був добрим промисльцем. Йому, як нікому іншому в Леттгенбрунні, підходила посада бауернфюрера. Він часто їздив в окружне місто на засідання. Всюди він знаходив собі товариство однопумців, і коли леттгенбрунський бауернфюрер не хотів нікого частувати, то зате його самого запрошували

на чарку. Під час виконання своїх службових обов'язків Христіан був дуже привітний. З ним можна було поговорити в усіх питаннях, він співчував кожній людині. Чи допомагав він їй — це вже інша справа, він завжди керувався вказівками вищої інстанції. Люди, які сердилися на нього, називали його підлабузником або вживали ще іншого, гострішого слова.

Дати таке доручення Христіанові була справа ризикована. Але він пообіцяв усе зробити. — Начальство здивується, почувши те, що я йому скажу, — заявив він.

Щойно Христіан прийшов в окружний бауернамт*, йому вручили анкети, які треба було заповнити по кожному господарству зокрема. Партійний товариш із рейхснерштанду** порадив йому зразу ж приступити до заповнення анкет.

Мелі здавалося, ніби вона бачить поганий сон. Від страху вона притиснула руку до грудей. Вона відчула, як сильно забилось у неї серце. «Коли це правда, — подумала вона, — значить знову почнуться для нас муки». Вона заплющила на мить очі і побачила себе, коли вона молододівицею, ще майже дитиною, пішла із свого села. Філомелі здавалося, ніби те тодішнє виселення вирішило її долю. Долю її самої та інших людей, яким довелося пережити те виселення. А потім вибухла війна, прийшли голод і випробування; сподівання на перемогу. Спочатку Года ще пожила трохи, але згодом злидні забрали її в мопилу. Помер і її Віллі, все, що настало після того, вже нічого не було варте.

Христіан Мартін спробував виправдатися перед схвилюваною юрбою. Жалюгідні спроби. Сумно вказуючи на анкети, він сказав, що приїде високопоставлений чиновник із рейхснерштанду, посланий самим «фюрером».

Але й це не справило ніякого враження. Запальний селянин Шмюк, гладкий чоловік років сорока, підстрибував коло письмового столу.

— Це мені байдуже, — кричав він, — нехай вони по-

---

* Бауернамт — фашистське сільське управління. (Прим. пер.).

** Рейхснерштанд — «державний сільськогосподарський стан». (Прим. пер.).

шлють хоч самого господа бога. Ми не підемо звідси, щоб удруге пережити таке лихо. Про це не може бути й мови.

Щоб підсилити свої слова, він ударив кулаком об стіл.

Кнаф, міцний широкоплечий селянин, який стояв по-ваду, виправив свого друга Шмюка:

— Не говори про господа бога, тоді він дасть нам спокій, крім того, це блюзнірство, що ти говориш. У святому письмі сказано: «Не веди блюзнірських розмов».

Шмюк обернувся.

— Це мені байдуже,— нагримав він на Кнафа.

Тепер заговорив Кнаф. Він говорив спокійніше, зрештою, землі у нього було більше, і тому селяни уважніше прислухалися до його голосу.

— Ми не розуміємо, чому саме на землі нашої громади треба завжди влаштовувати полігони. Нехай генерали підуть собі туди, де вони ще не були. Я за справедливість. Коли вже це має статися,— гаразд, в ім'я бога, але чому саме нас треба виганяти з двору і дому, я не тямлю.

— Авжеж, цілком вірно, ми також не тямимо,— вторували ті селяни, які володіли тільки маленькими клаптиками землі. Вони погоджувалися з куркулем.

— Це ж нісенітниця,— почувся голос коло дверей. Очевидно, той, хто це сказав, саме входив у кімнату. Наперед проштовхувався чоловік, найпомітніші були на ньому його кругом полатані штани.— Послухайте-но,— сказав він,— коли ми звалимо це на іншу громаду, тоді тамтешнім селянам доведеться віддати свою землю. А це так само погано. Ніхто не повинен іти із своєї землі, ось найкращий вихід.— Він озирнувся навколо.

Проти цього не було чого заперечити, це звичайно був би найкращий вихід. Селяни з цікавістю дивилися на чужу людину. Кожен з присутніх був згоден з тим, що він сказав.

Кнаф презирливо оглянув незнайомого з голови до ніг.

— Який ти розумний! А як нам це зробити, може, ти нам порадиш, як нам зробити? Влада в їхніх руках, і вони можуть виселити всіх, кого схочуть.

Чоловік у латаних штанях не розгубився. Випроставшись перед гладким Кнафом, він запитав:

— Потрібні нам полігони? Ні. Потрібні нам солдати? Ні. Потрібна нам війна? Ні. А кому вона потрібна? Капіталістам, багатіям, бо вони хочуть заробити ще більше грошей. Ми — бідні, але у нас відбирають останнє і ми

віддаємо все, бо гадаємо, що ті сильніші за нас. Невже багаті сильніші за нас? Ні! Скажіть самі, адже бідних у Німеччині в сто раз більше, ніж багатих, хіба ні? Значить, ми були б сильніші, якби діяли одностайно. Чи ми згуртовані? Ні. Ми сильні, але простодушні. Ми таки дуже простодушні, але ще не настільки, щоб добровільно віддати панам те мале, що ми ще маємо. Коли ми віддаємо їм землю, вони натягають на нас солдатські мундири, щоб ми втоптали свою землю. А потім посилають нас на війну, а ми ще кричимо «ура!» і даємо себе вбивати. А яка нам з того користь?

Схвальний гомін у кімнаті. Бауернфюрер хоче його перебити.

— Панове! — гукає він у розпачі.

Шмюк грубо уриває його:

— Держи язик за зубами. Він правду каже, невже ми такі простаки, щоб знову жертвувати собою заради багатіїв? Я кажу: «Ні!»

Кнаф з підозрою дивиться на чужака.

— Хто він такий?

Він штовхає в бік бауернфюрера. Христіан нахиляється до Кнафа.

— Якийсь лісоруб, — каже він.

— Звичайно! — починає лютувати Кнаф. — Якийсь лісоруб, що йому взагалі тут треба? Тут засідають селяни. Тут говорять про землю, а не про ліс.

Примруживши очі, лісоруб дивиться на нього крізь вузькі щілинки.

— Даруйте мені, ваша милість, — глузує він, — можна подумати, що ви сам лісничий, але я також володію лугом у районі Леттгенбрунна, з вашого дозволу, і маю також сад.

— Це зовсім не дає вам підстав втручатися в селянські справи, добродію, це я кажу вам одверто. Ми самі зміркуємо, що нам робити, нам не потрібна допомога якогось... якогось... Я сподіваюся, ви мене зрозуміли.

Підводиться Христіан Мартін.

— Це нахабство, — лютує він. — Ми живемо в своїй державі у всенародному єднанні, а тут приходять якийсь пройдисвіт і баламутить.

Лісоруб оглядається навколо. Його погляд повільно переходить з одного обличчя на друге. Шмюк допоміг би йому, підтримав би його, сказав би: «Так, так, я теж та-

кий, як ти, я однакової з тобою думки». Та він не наважується. Ось стоїть Кнаф, ось бауернфюрер, яких усі тут бояться, ніхто з присутніх не наважується виступити. Всі мовчать, чекають, щоб лісоруб пішов геть.

Лісоруб почуває: вони боягузи. Коли він бачить ці безпорадні обличчя, його охоплює гнів. Вони не наслідуються виступити навіть тоді, коли йдеться про їхні власні інтереси, вони завжди бояться.

— Шкода,— сказав він з сумним виразом обличчя,— я хотів допомогти вам і собі.

Він одвергається і прямує до виходу. Йому дають дорогу, він іде, ніби крізь проулок.

Люди, які стоять зліва і справа, почувають власну жалюгідність. Вони збагнули, що він говорив заради них. Тепер вони залишилися самотніми, відданими на поталу Кнафові і бауернфюрерові з його «всенародним єднанням». Вони почувають, що ці люди, яким вони звіряють свою долю, то не їхні люди. Той, котрий щойно вийшов, мав рацію, але ніхто його не підтримав, які вони слабкі, їм стало соромно.

Поки впертий робітник ще не вийшов із кімнати, Кнаф і бауернфюрер збентежено мовчали. Вони боялися, щоб селяни не заявили про свою згоду з тим, що сказав робітник. «Чи він комуніст? Він говорить, ніби майно створює різницю,— подумав Кнаф,— а ми такі ж люди, як і інші». Він, Кнаф, так само підгинав під себе ноги, коли сідав, як і Шмюк, адже вони були у «всенародному єднанні», один за всіх, всі за одного. Цей лісоруб, він чого доброго ще зіпсує всю справу. Кнаф і Христіан звикли спритно допомагати один одному, тож це була заздалегідь умовлена справа, що куркуль, як представник селян, взяв слово перший.

— Ні, ні, про це не може бути й мови,— запевняв він весь час.

Мартін, як бауернфюрер, так би мовити, виконавець велінь пана рейхсканцлера, часто посилався на свій обов'язок перед «фюрером» і тим самим, як він казав, перед німецьким народом.

— Ви у мене добрі товариші по нації,— гукнув він.— Коли це потрібно батьківщині, ми повинні бути готовими на всяку жертву. А ви хочете ухилитися від будь-яких труднощів. А фюрер нехай працює, а штурмовики нехай надриваються тільки заради того, щоб вам було краще.

Шмюк і ще кілька чоловік вийшло. Тут лишилося тільки висловити свою згоду.

Коли настала небезпека, що справа може повернутися на зле, збунтувалися селянські жінки. «Нам треба було дати змогу вести переговори», казали вони. Адже жінки були так само з ранку до вечора на ногах і своєю домашньою роботою підтримували в господарстві порядок, чому ж їм не дозволяють сказати своє слово, коли йдеться про те, щоб захистити своє майно? Ким в їхніх очах є бауернфюрер? Стрибунцем, що танцює під чужу дудочку. Майже всі без винятку жінки Леттгенбрунна були дуже ретельними богомолками. Тому не дивно, що вони побігли до священника і почали просити його, щоб він звернувся до єпископа. Не довго думаючи, вони спустилися у Вільбах і прийшли в священників будинок, що стояв коло церкви.

Якщо назвати священника «скелею релігії», треба зразу ж сказати, що у Вільбаху св. Петро поставив свою церкву на дуже хисткій скелі. Коли до пастора прийшла юрба жінок, він аж ніяк не розгубився, а, схопивши святу книгу, дуже підкреслено прочитав відомий вираз: «Віддай кесареві кесарево, а богові богове». Незважаючи на це, він глибоко розумів їхнє лихо. Його преподобіє пообіцяв жінкам, які плакали і побивалися перед ним, що буде молитися за те, щоб господь бог допоміг їм.

Коли Христіан Мартін приходив з Леттгенбрунна в Бібер — у нього часто бували справи в офіціальних установах. — конторським писарям впадало в очі, що він дуже брудний. Чоботи його були геть усі замазані, начебто він приходив прямо з хліва. Сміючися з нього, Реснер казав, що він завжди приносить з собою на підшвах половину свого поля.

— Чарку горілки? — запитав бауернфюрера ортсгрупенляйтер.

— Чому ж ні?

Мартін був не від того, щоб випити, особливо тому, що він знав, що Реснер п'є неабияк. Сівши в крісло, він почав спостерігати за тим, як його співрозмовник у мундирі політичного керівника дістає з письмового столу пляшку горілки і ставить на стіл склянки.

— Як там у вас поводяться селяни? — запитав Рес-

нер.— Вони, звичайно, відмовляються піти зі своєї землі, уявляю собі. Га?

Мартін дав бажану відповідь:

— Людям важко, адже вони вже один раз пережили такі поневіряння. А щодо жінок, то вони говорять, що прийде нещастя, війна і ще казна-що.

Ортсгруппенляйтер посміхнувся.

— Я знаю забобони цих людей. В цьому вони вперті. За ними, звичайно, стоїть пастор.

— Про це я нічого не можу сказати,— відповів Мартін.— Пастор порадив їм молитися. Це було найрозумніше, що він міг зробити. Ваше здоров'я!

Ортсгруппенляйтер знову налив склянки.

— А що там ще нового?

— На перших зборах був якийсь лісоруб, він підбурював людей. Я вважаю, що він закоренілий комуніст.

— Що ти кажеш! — Партійне начальство було вражене, почувши цю звістку.— Значить, все ж таки ще є неоправні. Тут, у Бібері, щось із рік тому забрали останнього. Ми працювали з ним разом на руднику, знаєш, це був такий затятий, дивно, що його вже раніше не заарештували. Ми занадто забарні, кажу тобі. Твоє здоров'я! Треба діяти рішуче — швидко і без болю, лише так ми позбудемося цих братеників.— Почавши говорити, ортсгруппенляйтер уже не міг зупинитися. Він відкинувся на шкіряну подушку свого крісла і, склавши руки на грудях, дивився у вікно, пальці його крутили золотий гудзик мундира.— Нема нині в партії бойового духу,— сказав він,— і в штурмових загонах його так само нема. На що вони тепер звелися, ці штурмові загони, яких так боялися червоні? Це в кращому разі кегельні клуби або стрілецькі товариства. А в чому причина? В тому, що ми не переслідуюмо ворогів весь час. А секрет кожного успіху лише в цьому.

Мартін простягнув руку по склянку, що стояла на столі, цей рух свідчив про його розгубленість, бо вона була порожня. Він запропонував, щоб, коли треба буде провадити виселення, Реснер підняв за тривогою біберських штурмовиків. Вони могли б «подати допомогу» леттгенбрунцям під час переїзду, а там, де це було б потрібне, могли б «сприяти».

— Ідея хороша,— пробурмотів ортсгруппенляйтер,— я вже теж думав про це. Але...— він зробив паузу.— Я бою-

ся, мій дорогий, щоб це не створило враження, ніби штурмовики виганяють людей.

Вони міркували і зрештою все ж таки прийшли до висновку, що практика на службі ніколи не може пошкодити.

— Що ж, гаразд. Коли прийде наказ про виселення, я мобілізую свій загін. Смішно було б, щоб ми з цим не справилися!

Від недавнього часу ортсгрупенляйтер мав автомобіль. Хоч це була й невелика, але все ж таки власна машина. Влітку, під час своєї відпустки, він їздив ним мандрувати. Хіба це не чудово: автомобіль, власний дім і мандрівка під час відпустки? Реснер пишався своїми досягненнями. Він жив так, як йому зроду-віку й не снилося, і всім цим він завдячував своєму «фіореру». В його становищі, при його авторитеті він мусив поспішно засвоїти певні навички, які відповідали б його майновому стану. А це було нелегко. Яке значення мали ті жовті рукавички, що їх він одягав до свого мундира, що вони могли про нього сказати? Нічого. Сокіл, мисливський птах, це, звичайно, йому цілком личило б. При його появі всі б шепталися і бурмотіли: «Слухай, це той, у кого сокіл». Та з цим нічого не вийшло. Тепер він змушений шукати інший об'єкт. Нещодавно у нього виник намір придбати собі радіюлу, звичайно, дорогу, з усіма фокусами.

Гельнгаузенський радіофахівець мусив сам привезти її в Бібер. Її встановили на підлозі, а пластинки, — тут були геть усі, — лежали перенумеровані на поличках. Щасливий власник не пошкодував грошей і на те, щоб гідно відзначити купівлю радіюли. З цією метою він влаштував невеликий прийом. Він розіслав друковані запрошення, найняв куховарку, яка повинна була приготувати холодні закуски. Маючи дуже дивне уявлення про музику і чомусь думаючи, що для створення благоговійного настрою потрібні свічки, він поставив великі свічники. Він подбав про те, щоб на столі були тонкі вина, і приготував для гостей промову. «А чому б мені не поговорити про мистецтво?» спитав він себе.

Гості прийшли в багатих туалетах. Учитель з'явився навіть у фраку, на якому блищав «залізний хрест». Він приніс звістку, що єврея, нарешті, забрали.

— Його посадовили на вантажну автомашину разом з мішками і чемоданами, разом із жінкою, і махай собі в землю обітовану.

Заклавши руки в кишені штанів, Діль походжав мимо блюд із скибочками ковбаси і сиру та холодної печені. Реснер подав йому тарілку із шинкою, підсмажений хліб.

— Скотського жиди? — сказав він. — Що там не кажи, а це вже давню слід було зробити.

До бутерброда з шинкою Діль виделкою наколов з тарілки огірка і жадібно відкушував шматок за шматком.

— Я також селянський син, — пихато почав чиновник з рейхснерштанду. Стурбовані селяни, які зібралися тут, прийняли це до відома. — Коли мені наказав обов'язок, я так само залишив плуг і взявся за меч.

— Ач, як забиває нам баки цей козел, — прошептав у другому ряді селянин Шмюк своєму сусідові.

Промовець знову підвищив голос.

— Я знаю, що ви старанно і працююто обробляєте своє убоге поле. Ця земля погана, фактам треба дивитися в обличчя. До шпессартської землі прив'язали вас ті муки, яких ви на ній зазнали. Ви любите всяке поле, це мені зрозуміло. Чи не марнуєте ви даремно ваших сил? Але це вже інше питання. Є краща земля, і хто має на неї право, як не бідні шпессартські селяни? — Він зробив рух рукою і оголосив: — На Сході ще є багато місця. Але цей природний життєвий простір ми ще мусимо для себе завоювати. А щоб боротися, потрібні солдати, потрібні учбові плаці і полігони. Пригадайте собі німецьку історію. Німецькі селяни відвоювали Схід у слов'ян, зробили його придатним для землеробства і для життя. Завдяки цій боротьбі Німеччина має свою житницю. Фюрер співчуває вам, про селянство піклується він особливо. І ви ще вагаєтеся покинути ці вбогі халупи? Це тільки тому, що ви ще цього не зрозуміли, — заявив він.

Для селянина Шмюка це було вже занадто. Він підвівся і перебив промову чиновника:

— Дорогий добродію, — почав він, — не тому, що ми цього не зрозуміли. Ми любимо свою рідну землю, а це ще ніколи не завдавало шкоди. Чим ми тут володіємо, що у нас тут є, ми знаємо. А що ми одержимо, того ми не знаємо. Ми вже один раз пережили виселення, не замилуйте нам очі, не дуріть нас гарними словами, це вже на нас не впливає. Шукайте собі іншого місця. Є ще грома-

ди, які цього не зазнали так, як ми. Ідіть звідси, бо може трапитися таке, що вам і не снилося!

За столом президії — схвильований шепіт. Кнаф і бауернфюрер підвелися і з похмурілими обличчями багатозначно подивилися на скандаліста Шмюка.

— Це нечувано! — вигукнули прибулі з Гельнгаузена пацісти.

— Це відверта погроза, — сказав бауернфюрер.

Чиновник з рейхснерштанду пресбурчав щось про «саботаж», а добродій в цивільному коротко промовив:

— Заарештувати!

Присутні на зборах селяни почали з полегшенням базікати. Цей Шмюк хоробрий, що правда, то правда, і ті начальники повинні піти звідси. Утворилося кілька маленьких груп. Люди почали шушукатися. То один, то другий вставав і говорив:

— Я приєднуюся до Шмюкової заяви.

Чиновник з рейхснерштанду знову поліз на трибуну. Голос його громовими розкатами залунав на зборах.

— Хто не хоче слухати, повинен відчувати. — Слова його звучали злобно. — Існує наказ про те, що Леттгенбруни треба виселити, і це буде зроблено. Я хотів провести це спокійно, я сподівався, що ви виявите розсудливість і розуміння великих проблем. Історія обрала вас для цього. Але як вам завгодно. Зрештою, ми можемо вдатися і до інших заходів...

У потоці людей — жінок, чоловіків і дітей, котрі спускалися з Леттгенбрунна у Вільбах, були й Клейшпіси — Фердінанда і Мела, а з ними й Мільхен Дебус, яка вела за руку свого сина Альфреда. Юрба дійшла до церкви. Люди скупчилися коло пасторового дому. Вони закликали його піти з ними по селах і як під час процесії благословити ті поля, яким загрожує небезпека. Його преподобіє відмовився. Він не залишив свого місця коло вікна. Він говорив із своєю парафією, стоячи вгорі, недосяжний для юрби.

— Друзі мої, це недобре, коли церква втручається у мирські справи. — Далі він сказав, що уряд, як і всі володарі цього світу, коли-небудь відповість за свої вчинки перед всевишнім на Страшному суді.

Жителі Леттгенбрунна почали ремствувати, смикати за двері, вимагати, щоб їм дали прапор і хрест. Коли «його святейшество» не дасть, заявили вони, ми візьмемо самі. Чи це не глум? Пастор зблід. Він наполегливо просив їх, щоб вони «не дали себе підбурити до необдуманих вчинків», в яких їм потім доведеться каятися.

Та нічого не допомогло. Коли вже селяни щось втовмачуть собі в голову, вони не відступлять. Вони настирливо вимагали, погрожуючи, що коли він не дасть їм ключів добровільно, вони зламають двері. Нарешті, вийшов церковний служка, який передав їм ключі від ризниці. Мела взяла з його рук прапор. Вона мала й тепер нести прапор, що його вручив їм сам єпископ. Рука її обхопила древко, хрустливий жовтий шовк замайорів у повітрі, і Мелі здалося, наче прапор каже їй: «Буде час, коли ти понесеш мене знову». Мела пішла вперед, стала на чолі колони, і процесія рушила з місця. Віруючі стали розміреним кроком підніматися на гору.

Село стояло безлюдне. Як сказав Христіан Мартін, тривожно безлюдне. Бауернфюрер поїхав до Бібера автомашиною уповноваженого рейхснерштанду. В обох у них було неясне почуття, що в Леттгенбрунні щось готується. Зайшовши в дім ортсгрупенляйтера, Мартін вигукнув:

— Тривога, тривога!

Поки він переодягався, партійний владар Бібера давав накази.

— Штурмовому загону зібратися за годину. Прибути повинні всі, ніяких причин не беру до уваги. Форма — службова, похідна, денний раціон харчів.

Свої розпорядження він любив висловлювати коротко. В цей час його жінка кип'ятила чай. Вона не могла знайти флягу.

— Її треба знайти будь-що, — лютував чоловік.

Без фляги мундир не мав би закінченого вигляду. Адже він сказав цілком ясно: «Форма — похідна». Лише коли він уже вийшов, фляга знайшлася на підлозі. Жінка побігла за ним і перед фронтом вишикуваного штурмового загону вручила йому флягу.

З'явилось лише близько тридцяти чоловік, бо тільки частина штурмовиків мешкала в Бібері. Це було менше половини визначеного складу. Один із взводних командирів віддав рапорт. З поважних причин відсутні двана-

дцять чоловік, без поважних причин — двадцять два. Одним словом, неподобство. Ортсгрупенляйтер пообіцяв, що сам поговорить з прогульниками.

Загін штурмовиків рушив з Бібера в Леттгенбрунн. Коли вони досягли верховини, ортсгрупенляйтер наказав почати пісню. Фланговий заспівував, а всі інші співали за ним: «На конях блакитні драгуни...»

З Вільбаха їм назустріч ішла процесія. Більш як сто чоловік крокувало з піснею по селу. Попереду — Мела з прапором. Позаду неї якась жінка несла хрест. Вона молилася. Тепла мелодія пісні завмирала серед покинутих, наче вимерлих домів. Старі жінки, які ніколи не пропустили жодної відправи в церкві, знали і співали всі пісні, очі їхні були вогкі, у деяких бігли вже сльози по щоках. Чоловіки, які не мали такої практики, піднімали вгору пісенники і, непевно вичитуючи слова, співали фальшивим басом, як звичайно співають селяни.

Раптом пісня змовкла, назустріч процесії з плачем бігла жінка. Це була Шмюкова дружина. Вона принесла звістку, що її чоловік повісився в хліву, біля коняки і корови.

Процесія зупинилася, колона змішалася, і всі люди подалися на Шмюкове подвір'я.

Хоробрі чоловіки поспішили вперед і перерізали зашморг, в якому висів труп Шмюка. Четверо чоловіків занесли в хату бездиханне тіло. Люди, які стояли навколо, розступилися. Охоплена розпачем селянка вхопила свого мертвого чоловіка за руку і плакала.

— Чому ти не забрав мене з собою? Тепер мені доведеться самій виселятися, покидати рідну землю!

З другого, верхнього краю з іншою піснею в село вступили штурмовики. Розмірений крок підкованих чобіт гулко лунав по бруку. Шрам-шрам-шрам. Вони дійшли аж до Шмюкового дому, дому покійника. Ортсгрупенляйтер наказав зупинитися навпроти людського збіговиська.

— Загін, стій! — скомандував він.

З хвилину він вагався, ухопившись за портупею, поправляв на собі ремінь, а потім підійшов до людей, що стояли навколо.

— Розійдіться! — крикнув він на всю вулицю.

Ортсгрупенляйтер бачив засмучені обличчя людей. Деякі з них дивилися рішуче, але від його крику багато хто знітився.

— Всім негайно піти додому і взятися спаковувати речі. Тут ось штурмовики, вони вам допоможуть.

Він озирнувся. Ніхто не послухався його наказу, ніхто не зрушив з місця.

Філомела з прапором у руках вийшла наперед.

— Ми не підемо,— відповіла вона,— в цьому домі — померла людина.— Вона щось таємниче шепотіла. З лугів прилетів вітер. Він розвівав жовтий шовк церковного прапора. Труп, що лежав у домі, додавав побожним демонстрантам сили і мужності. Вони ступили на крок ближче до колони штурмовиків. Мела стала навпроти ортсгрупенляйтера.— Його вбили такі люди, як ви,— холодно сказала вона.

Перед лицем цього темного гніву начальник штурмового загону втратив свою впевненість. Він помітив, що деякі штурмовики, почувши, що через виселення тут повісилась людина, поскидали шапки і хрестилися. Ні, вони не хочуть брати на себе провину за ще одну смерть.

Ортсгрупенляйтер підійшов до фронту і розпустив колону.

— Перерва на обід,— сказав він.

Щойно він це промовив, як люди його розійшлися. Частина з них пішла шукати корчму, інші розбрелися по дворах, де селяни жертвували їм горщики молока.

Колю Шмюкового дому, де лежав померлий, стала варта з чотирьох чоловіків, які одягли святкові чорні костюми.

Христіан Мартін вважав, що за таких обставин найкраще це здобути вантажну автомашину, яка перевезе його пожитки. Тоді штурмовики в першу чергу допоможуть йому, і перевезення обійдеться дуже дешево. А грошову допомогу на перселення, яку передбачав видати уряд, він зможе покласти собі в кишеню. Тому він і не марширував із штурмовим загonom, а бігав по Леттгенбрунну, шукаючи автомашину. Йому пощастило позичити в кооперативі тягача з причепом. Він піднявся по дорозі в Леттгенбрунн через дві години після того, як туди відправилися штурмовики. «Поки я дійду,— розраховував він,— опір селян буде придушений». В здібностях ортсгрупенляйтера, на його думку, можна було не сумніватися. Мартін задалегідь радів, що застане впертих жителів Леттгенбрунна за спакуванням речей.

Мартін у бадьорому настрої прибув до Леттгенбруна. Попереду на тягачі сидів пайнятий ним водій, а сам він стояв ззаду на причені. Коло в'їзду в село дорогу йому перейшло двоє штурмовиків з Бібера. Він крикнув їм «Стій!», зажадавши, щоб вони пішли з ним. Але вони зникли в найближчому селянському домі.

— Ми не маємо часу,— гукнули вони йому у відповідь.

Сердитий і трохи здивований пішов бауернфюрер шукати ортсгруппенляйтера. Але знайти того йому не пощастило, бо він поїхав уже назад до Бібера.

Як ставляться до зрадників? В очах усього села Христіан Мартін був Іудою, який збирався їх продати.

— Зайдіть-но сюди,— покликкала його якась жінка, перестрівши його на дорозі.

Нічого не підозріваючи, Христіан ступив через поріг. У домі він застав чотирьох одягнутих у чорні костюми чоловіків, які саме змінювалися з почесної варти коло померлого.

— В чому справа? — зухвало спитав Христіан.— Чому ви сьогодні так урочисто вірядилися?

Присутні в домі, які сиділи мовчки, похнюпивши голови, подивилися на нього і поклали на стіл кулаки.

— Повісився Шмюк,— відповіли вони йому.

Бауернфюрер лише тепер дотямив, що становище начебто стає загрозливим. Водночас і збентежений і сполоханий, він з острахом відступив назад до дверей.

— Ні з місця — загримів голос, такий могутній, що Мартін не міг ослухатись його. Він наче прикипів до місця.

— Ти мерзотник! — крикнув хтось.

Четверо чоловіків підійшли до Мартіна, який весь тремтів. Він озирнувся, шукаючи допомоги.

— Твій штурмфюрер * накивав п'ятами,— сказав селянин, злорадно посміхаючись.

— Не чіпайте мене,— сказав Мартін,— бо потім пожалієте. Штурмовики заберуть вас усіх.

Молодий чоловік, який стояв поряд із селянином, засміявся і вдарив Мартіна з такою силою, що той відлетів аж до дверей.

---

* Ш т у р м ф ю р е р — начальник штурмового загону. (Прим. пер.).

— Ти думаєш, що ми боїмося твоїх штурмовиків? — Він розчинив кухонні двері, і бауернфюрер побачив штурмовика, який сидів і спокійно їв бутерброд з ковбасою.

— Що ж, поклич його, — запропонував йому селянин.

Мартін мовчав. Коли його викидали з дому і спускали по сходах на вулицю, він не вчинив опору. Він підвівся з землі і поплентався додому.

Селяни пішли вслід за ним. В сусідніх домах також відчинялися двері. Люди з них виходили, щоб поквитатися із зрадником.

— Він привів машину, цей бауернфюрер. Пан Мартін збирається переселятися, — глузували вони з нього. Коло його голови пролетіло поліно. — Давайте допоможемо йому, не треба затримувати тих, які хочуть виїхати. — Загрозливе коло стискалося круг нього все тісніше й тісніше.

Принаджені цим видовищем, прийшли й ті штурмовики, які залишилися в Леттгенбрунні. Селяни сказали:

— Допоможіть цьому добродієві навантажити його речі, ви ж бачите, що він хоче виїхати звідси. Давайте!

І вони показали приклад біберським штурмовикам. Ті в своїх мундирах похмуро зайшли за ними слідом у дім. Щоправда, безпосереднього наказу навантажити вони не дістали, але ж ортсгрупенляйтер сказав їм допомагати. Крім того, треба ж було чимось виявити свою вдячність за бутерброди і молоко.

Селяни робили все швидко, крізь кухонне вікно на вулицю полетіли горщики. З другого поверху на причеп кинули стільця, і він зламався. Так навантажили все домашнє начиння, поки машина не була повна. Під кінець вони кинули зверх речей самого бауернфюрера.

— Ідьте в Бібер і віддайте Мартіна ортсгрупенляйтерові.

Штурмовики також полізли на машину. Тягач з гуркотом рушив з місця.

Селяни розійшлися по хатах. Веселими вони не були, бо знали, що пізніше неодмінно має щось трапитися, щось таке, чого вони не зможуть уникнути. І справді, минуло точно десять днів, і в село прибули вантажні автомашини й поліцейський загін. «Вантажити!» наказав комісар. Хто цього не зробить, заявив він, буде виселений силоміць і, крім того, ще покараний. Спочатку з Леттгенбрунна погнали худобу. А за нею вже виїхали доверху навантажені автомашини.

Філомела ще раз пішла на цвинтар, до могили впершого селянина Шмюка. Вона хотіла помолитися, але справжньої молитви у неї не вийшло.

«Він уже має спокій», подумала вона. Якийсь голос казав їй, що Шмюк — це тільки перша жертва з багатьох майбутніх жертв. Вона завернула назад і покинула кладовище. Замислена, йшла вона за возами, які з рипінням залишали село. Дорогою її опанували якісь дивні думки. В товаристві Шмюка перед нею з'явилися Альбін і єврей Грюнберг. Вони стояли попереду багатьох інших, скільки їх було, вона не могла полічити, їх було мільйони. «Все це жертви?» спитала Мела у вітру. Він смикав і рвав її волосся. «Там, по той бік життя, знаходяться найдорожчі мені люди». Колеса запряжених кіньми підвід молили пісок дороги. Дорога пахла бензином автомашин, які проїхали перед цим. Зліва і справа йшли люди, родини з Леттгенбрунна. Мела пройшла мимо них. Волосся її вибилося з-під хустки. Матір і Мільхен вона наздогнала, коли ті були вже за горою. За возом, тягнучи на мотузку корову, крокував Альфред.

— Ми тепер усі йдемо додому? — питає він.

Навесні тридцять восьмого року вузькоколійкою прибув з Гельнгаузена в Бібер поважний незнайомий чоловік. Цей незнайомиць привернув до себе увагу. На ньому було м'яке, жовте верблюже пальто. Свій багаж, що складався з кількох добре замкнених чемоданів, він залишив на вокзалі. Несучи лише один шкіряний чемодан, обклеєний кругом барвистими наклейками іноземних готелів, незнайомиць пішов уздовж залізничного насипу, заворнув на тому місці, де раніше проходила рудникова залізниця і підійшов до рудника. Там він зник серед безвіконних сараїв і напівзруйнованих майстерень.

У перукарні Геллера, як завжди перед святами, товпилися клієнти. Щоразу відбувалося те ж саме, після закінчення робочого дня зал був повен, бо чоловіки раніше не могли вирішити, постригтися їм, чи ні. Майстер Геллер дуже охоче закрив би свою перукарню. Він уже був коло дверей, коли на порозі став новий клієнт, поштовий інспектор, у мундирі політичного керівника.

Тут Геллер не міг відмовити, цього не можна було зробити, бо завтра — день народження фіурера, і він по-

винен постригти інспектора. Якого серйозного значення надавав перукар днів народження фюрера, видно було хоча б з того, що він поставив Гітлерів бронзовий бюст поряд з рожевощокими восковоголоівими вітринними ляльками. Весь цей мотлох він ще й ілюмінував.

В залі клацали ножиці і потріскувала електрична машинка для стрижки. Тоді як Геллер швидко базікав і з його рота рікою лилися фраза за фразою, його підмайстри обмежувалися тільки тим, що слухали. Учень метушився навколо клієнтів, намилював їм щоки і зчищав щіткою волосся з їхніх пальт. У цей час розмова точилася навколо незнайомця, який був тут нещодавно. Безумовно, це був іноземець. Дехто вже говорив, що він шпигун і що поліції не завадило б ним поцікавитися. Що йому треба на руднику, саме там, де крім воротаря і вдови Ціммермана, ніхто не живе? Вже одне це викликало підозру. У всякому разі — це вже була цілком нова версія, і висловив її поштовий інспектор — тут поблизу, може, за півкілометра від рудника, знаходиться новозбудований родильний дім націонал-соціалістського фрауеншафту. Та це було сумнівно, бо навіщо іноземцеві потрібен родильний дім. Нічого не можна знати, бо ж трапляються такі дивовижні випадки. Що не скажеш з цього приводу, все одно випадок лишається загадковим.

Ця підозра мала під собою підстави. Кожного дня газети писали про шпигунів, настирливо застерігаючи від них. Кожного переслідувала думка про заздрощі, заздрощі закордону. Фюрер своєю політикою добився перших успіхів. Судетська область знову ввійшла в склад рейху. «Егерлендський марш» став улюбленою піснею, якої співали на вулицях. Хіба ж не було підстав радіти? Саме це й дошкуляє нашим ворогам, вони заздять навіть на масло, яке ми маємо на хліб. Майстер Геллер в цей час намилив щоки поштовому інспекторові. Той саме говорив про велике напруження в світовій політиці. Тепер рот його був заліплений милом. Майстер Геллер базікав далі:

— Кожного дня могла б вибухнути війна, — сказав він, — вона б уже почалася, якби фюрер не був таким пильним. І саме тому ми теж повинні бути на сторожі.

Перукар був тієї думки, що ворожі агенти вдень і вночі гасають по країні і що нікому не можна довіряти.

До Геллерового «салону» постукали. Майстер роздратовано обернувся до дверей.

— Зачинено! — крикнув він.

Все ж таки він подивився, хто це. Ніколи не можна знати, хто прийшов, і як ви думаєте, хто це був? Генріх Штумпф, крамар. Звичайно, він не міг залишити його за дверима. Геллер відімкнув.

— Тільки тебе, — впускаючи його, пробурмотів він.

Штумпф сів і почав чекати. Розмова про гаданого шпигуна була вже майже закінчена. Лише час від часу хтось нагадував про те, що треба бути дуже обережним. Один з клієнтів був добре знайомий з начальником залізничної станції і збирався запитати у нього, звідки приїхав той незнайомець, бо ж він повинен був здати свій проїзний квиток.

— Що трапилось? Про кого ви говорите? — запитав Генріх Штумпф.

Геллер перестав клацати ножицями. Він свиснув крізь зуби.

— Чорт забери, ти ще нічого не знаєш? — Говорячи, він примруженими очима критично розглядав голову свого клієнта. — Ти ще нічого не чув про того чужака, який займається шпигунством на руднику?

Штумпфове обличчя розпливлося в широкій усмішці.

— Ти гадаєш, що він шпигун? — Його вкрай здивувала ця вигадка. — Не сміши мене, це ж син старої Ціммерманихи. З півгодини тому вона приходила в мою крамницю і робила покупки. Сардини в олії й пляшку вина. Можу вас запевнити, що він багато чого пережив. Вона радіє, що він, нарешті, повернувся додому.

Присутні в перукарні, які з цікавістю прислухалися до того, що говорив Штумпф, розчаровано відкинулися в своїх кріслах.

— Ах, так... — промовили вони.

Йоахім розпаковував чемодан. Мати стояла коло нього і сплескувала від подиву руками. Які коштовні подарунки! Милый хлопчик. Ну, навіщо це все, син так балує її подарунками, зрештою, вона ж уже стара жінка.

Хлопчик розгорнув халат, хоч він був і ношений, але на теплій підкладці, саме те, що треба матері. Крім того, він привіз матері ще матерії на плаття, мила, парфумів

з Парижа, каву, какао, він нічого не забув. І не тільки матері, частина речей — сигари, пляшка коньяку «Три зірочки», — мабуть, призначалася для Діля, його давнього друга. Він з великою охотою навідався б до нього зараз, хоч і було пізно, але стримав себе, бо, зрештою, він не залежав від нього, як це було колись.

Йоахім обняв матір і закружив її по кімнаті.

— Матінко, — з ніжністю вигукував він щоразу, — матінко, вдома — це вдома.

Цього вечора вони вдвох випили пляшку вина. Йоахім розповідав про чужі країни, а мати розказувала йому про події останніх років, особливо докладно говорила вона про татусеву смерть, і в словах її звучав легкий докір, що Йоахім не приїздив так багато років. Так батько й помер, не побачивши свого єдиного сина, яким він так пишався.

Діль дуже сердечно зустрів свого друга, що повернувся на батьківщину. Вони мало не обнялися, ці старі соратники. Замість того Діль з властивою йому фамільярністю поплескав Йоахіма по плечу.

— На чужині ти не помолодшав, старий, — пожартував він, — а може в цьому винні парижанки? Заходь, сідай, старий хлопче, а втім... ти виглядаєш блискуче.

Він потягнув Йоахіма в свій кабінет і зажадав, щоб жінка зварила смачної міцної кави.

— Ти вже снідав? — турботливо запитав він.

Йоахім кивнув головою, він сів у крісло, а Діль підсунув до нього свого стільця, зовсім близько, щоб можна було говорити напівголосно.

— Ну, скажи-но, що ти робив весь цей час? — запитав учитель. — Наскільки я знаю, ти хотів поїхати до Америки?

Йоахім мовчав. Так, ота втеча з пароплава «Мей-флауер», подумав він, як давно це було і скільки разів доводилося йому після того тікати. — Я немало поневірявся, ти ж знаєш, через скандал з «Консулом».

Діль кивнув головою.

— Так я й думав, — пробурмотів він.

— Їздив я з одного міста в друге. З рекомендаціями, звичайно. Потім у Танжері, у вільному порту, переправляв контрабандою зброю, це небезпечна справа, кажу я тобі, аж поки не викрили. Втік до Мексики. Перезимував на фермі... Ах, облишмо ці старі історії. Я радий, що я нарешті вдома.

Але Діль не відставав від нього. Його цікавив закордон.

— Насамперед у військовому відношенні,— підкреслив він.— Я став тепер осілим, прилип до клаптика землі, так би мовити. Тому ти повинен мене трохи просвітити.

Щодо французької армії, то Йоахім знайшов тільки два підходящих слова.

— Млява і ненадійна, як це властиво демократам, за окремими винятками, звичайно. Але,— одразу ж додав він,— за ними гроші. Гроші і матеріали, про це нам не слід забувати.

— А є у них якась ідея? — запитав Діль.

— Власне кажучи, нема,— говорячи, Йоахім замислено дивився на стелю,— вони ненавидять нас, і це заміняє їм ідею.

Цьому Діль не надавав великого значення.

— Це дзявкання дворняжок на вулиці,— зневажливо сказав він.— Їхня кров заражена, це вимираюча культура. Так само, як у природі виживає лише суто благородне, так впадуть і ці держави.— Вчитель підвівся. Несподівано він ще раз простяг Йоахімові руку.— Я гадаю, що ти повернувся в слушний час,— сказав він юрочисто.

Ротенберген — це містечко в Обергессені, в долині Кінцігу, далеко за Візенем. Там своєрідна земля, жирна червона глина, вивітрена, з червоним пісковиком. Каркасні будинки під червоними дахами густо стоять обабіч дороги, занадто вузької для теперішнього руху. Водіям автомашин треба бути обережними, коли вони роблять круті повороти. На таких поворотах здебільшого й трапляються нещасні випадки.

За домами — зелені горби, на них фруктові плантації. І це вже щось надзвичайне. Ротенбергенські фрукти чудові. Торговці, які приїздять із Франкфурта, б'ються за них. Прекрасно росте тут твердий сорт яблук, яблук невимогливих, які добре переносять зиму, бауманський ранет, особливо добрий на смак, і нарешті смачний золотий ранет. Саме тому, що він такий солодкий, хлопчаки найчастіше крадуть його.

Звичайні недостиглі плоди з придорожніх дерев селяни зривають на вино. Вони тут знаються на всіх питаннях плідництва.

Ротенбергенські селяни дуже побожні. Багато хто з них належить до релігійної секти апостольської церкви. Вони мають навіть свого апостола, який живе тут-таки в містечку, богом просвіченого апостола, який відпускає гріхи і вміє лікувати. Лише правильно зрозумівши все це, можна збагнути, чому вони з таким жалем дивляться на звичайних християн, на заблудлих. Світ вимагає жертв, віруючі ротенбергенці відокремлюються від світу, і хоч вони становлять лише парафію, маленьку купку людей, та хіба не написано в біблії, що від падіння можуть уберегтися тільки поодинокі люди? Як ходить кругом повія вавілонська, шукаючи собі жертв, так ходить сьогодні кругом антихрист. А в святому письмі сказано, що вони носять його знак на голові, як родиму пляму. Чи це не дивно, як справджується те написане? Кругом бігають ті солдати із свастикою на кашкетах, оце й є той антихристів знак.

Гримлять над селом могутні бомбардувальники. Ротенберген став аеродромом. Вони кидають бомби, а в цей час по хатах молиться апостол. «Бережіться, щоб не піддатися спокусі, бо суд божий близький».

На новозбудованому ротенбергенському шосе стояли стрункі машини типу «ДО-17». Хоч у газеті, в якій публікувалися накази по військовій авіації, їх називали «розвідувальними бомбардувальниками», це не заважало пілотам називати їх «літаючими олівцями».

Служба на авіабазі «Ротенберген» була для пілотів багато цікавіша, давала їм багато більше задоволення, ніж нудні учбові або пеленгові польоти в авіаційних школах, бо обстановка тут нагадувала бойову. Пілоти регулярно скидали справжні бомби, які хоч і були начинені лише наполовину, але все-таки робили своє діло. Ціллю для них служив район шпессартських сіл Леттгенбрунн і Вільбах. Двічі-тричі на день заходили ескадрильї на «зелений ліс» і бомбардували його. У кого в Ротенбергені був хороший слух, той чув із східного напрямку їхнє гудіння. Ті льотчики, які вже виконали бомбометання, одержували на завтра вільний день.

Вправи з прицільними приладами чергувалися з легкою внутрішньою службою. Жилося на цьому аеродромі непогано. Коло воріт аеродрому зупинявся автобус, що йшов до Гельнгаузена, він одвозив бортових стрільців і радистів у місто.

Кому ж було тішитися успіхом у дівчат, як не льотчикам. В Гельнгаузені був розташований танковий загін. Там стояли легкі танки, розвідувальні автомашини. Але в танцях піхотинці не могли рівнятися з льотчиками. Чорні мундири ловили облизня, блакитні льотчики здобували перемоги.

Старий пан Рібелінг — раніше він був у Гельнгаузені поштовим службовцем, а тепер одержував щомісяця пенсію — в літні місяці жив в альтанці коло міста. Тут було краще, ніж в його кімнатці, в якій ледве вистачало місця для нього і для його дружини; і це було корисно, бо коли визрівали ягоди, жовті сливи або груші, то комусь треба було охороняти сад. Його жінка варила дома. Нетвердою старечою ходою вона приходила завжди опівдні і приносила їсти.

Попоївши, вони ще звичайно сиділи на лаві перед своєю садовою хижкою. Вони з задоволенням дивилися на зелень, що буяла коло їхніх ніг. Стара діставала із своєї сумки плетіння, бо її невтомні руки потребували якоїсь роботи. Старий зручно спирався спиною на дощану стінку і з насолодою курив свою люльку, пускаючи синій димок так далеко від себе, що той аж завивався коло куща квітучої півонії. Як усе росте! Як гарно й швидко піднімаються рослини. Він був задоволений садом. Внизу на квасолевих жердинках почало вже зеленіти. Світло-зелені сходи квасолі обережно вибилися із ґрунту і почали витися вгору по жердинках.

Від ротенбергенського аеродрому з гудінням прилетіла ескадрилья бомбардувальників. Старі вже звикли до цього шуму і не дивилися в небо. Адже так бувало щодня: вони летіли до Леттгенбрунна, скидали там свої бомби і зразу ж після цього прилітали знову.

Дивна тріскотнява в повітрі примусила старого глянути вгору. Коли вже трохи втомлені очі його не обманюють, то крайня машина трохи відстала від інших і випльовує із своїх моторів дим і вогонь. Так, він цілком виразно побачив, як її почало кидати з боку в бік. У пенсіонера з'явилося таке почуття, ніби тут сталося щось незвичайне. Він витяг з рота люльку і штовхнув дружину.

— Диви-но, там угорі щось негаразд.

Він побачив, як літак покинув стрій, пролетів по широкій кривій над лугами і завернув убік. Тепер машина вже тягла за собою хмару диму: ясно, що в ній щось

віпсувалося. Вона пролетіла над залізничною колією і з'явилася над містом, помітно втрачаючи висоту, і раптом пролунав такий оглушливий гуркіт, такий глухий удар, що альтанка захиталася. Повітряною хвилею старого чоловіка притиснуло до стінки. Він підвівся і глянув через паркан. Над містом стояв фонтан диму й куряви. Він ще встиг побачити, як палаючий літак упав на дахи. Зразу ж після цього він почув глухий звук сурми: це був сигнал тривоги, що його подала пожежна охорона.

На Гельнгаузенській гумовій фабриці, що носила назву «Верітас», виготовлялися гумові прокладки. Робітник Гейценредер, який стояв коло штампувального верстата, вже давно розумів, що він працює на війну. Поршневі прокладки для авіаційних моторів. І він знав, що це підприємство підлягає «державному міністерству повітряного сполучення», і в усякому разі здогадувався, з якою метою воно використовується. Справа не в тому, що господар вивісив над входом прикрашений дубовим листям плакат — «Труд облагороджує». Гейценредер мав про це свою думку, були ще й інші, які додержувалися тієї ж думки. Щоразу, коли бомбардувальники летіли на Леттгенбрунн, місце бомбометання, вони пролітали над фабрикою. Щоразу, почувши, що вони летять, він спльовував. Якось хронометрист, філер, який поступив туди, відколи вони почали працювати на військову авіацію, запитав його, чому він так робить.

— Бо тут спека і сморід, — сказав Гейценредер.

І той не міг нічого сказати, бо це була правда, в цеху було нестерпно жарко, а палена гума так смерділа, що можна було втратити слух і зір.

Сонце немилосердно пекло скляний дах. Гейценредер скинув із себе синю куртку і в самій сорочці пішов по двору. Коло самої фабрики протікала річка Кінціг. Там він сів у затінку кущів вільшини. Розгорнувши клапоть газетного паперу, він витяг з нього скибку хліба і глибоко зітхнув: тут, близько лугів, повівав свіжий вітерець.

З'ївши свій бутерброд, він ліг на спину. Він став дивитися вгору, на небо. «Птахам, — подумав він, — ось кому добре живеться». Він помітив два літаки, які пролетіли над ним. Їм можна було позаздрити. Потім він побачив третій літак, що якимось дивно гоїдався в повітрі, тягнучи за собою димовий хвіст. Гейценредер підвівся. Літак наближався якраз до нього, до нього і його фабрики. «Це

небезпечно, — встиг він ще подумати, — чи не попередити мені колег по роботі?» Але машина вже опинилась над ним, завернула вбік і почала падати на місто. Він почув вибух і побачив, як падає палаючий літак.

Кінець обідньої перерви. На дворі стояли робітники і всі одночасно розмовляли між собою. До них підійшов чоловік у чорному мундирі фабричної охорони, який здійснював нагляд за підприємством.

— Продовжуйте роботу, — оголосив він.

Гейценредер ішов позаду довготелесого Єккеля, який працював коло печі. Його робота була ще важча за роботу Гейценредера, йому завжди доводилося носити асбестовий костюм.

— Я боюсь, — шепнув йому Гейценредер, — що нам доведеться до цього звикнути.

Того ж дня з-під розбитого літака витягли трупи двох пілотів, а уламки літака під охороною перевезли на аеродром. Пішли чутки, ніби це був саботаж.

Коли побожні селяни Ротенбергена довідалися про нещасний випадок з літаком, вони пішли до апостола. Він стояв навколішках і молився. Лише тоді, коли він встав, вони наважилися з ним заговорити.

— Чи це не кінець світу? — запитали вони у нього.

Апостол підняв палець і заявив:

— І в святому письмі сказано, що люди з вогнем пройдуть крізь повітря. І це лукавство диявола. Вони кидають на людей вогонь і сірку. Пильуйте і моліться разом зі мною. Всі ті, які несуть на собі знак антихриста, загинуть, а нас, очищених, ангели понесуть у рай. Амінь.

Нещасний випадок у Гельнгаузені стався наприкінці серпня. Вибух бомб ущент знищив два будинки, згоріла лимарна майстерня. Але ніби якимсь чудом, крім пілотів, що загинули під час вибуху, не постраждала жодна людина. Це, як говорили багато жителів Гельнгаузена, було призвісткою майбутнього нещастя.

Воно почалося з промови рейхсканцлера. Армійським групам генералів фон-Рундштедта, фон-Бокка і Бласковіца довелось відправитися в Польщу. Мобілізація! Націонал-соціалістська партія закликала до війни. З криками «хайль» і «ура» новий вермахт вступив у чужу країну. Вітчизна не відповіла на ці вигуки. З властивим їй недовір'ям вона спершу мусила звикнути до перемог.

Перші вбиті. Як це так?! При таких геніальних полко-

водцях, як Гітлер, теж були вбиті. Перших поранених, що прибули з фронту, зустріли, як героїв. Сестри-жалібниці кидались до них з квітами в руках. У газетах з'явилися облямовані чорними рамками оголошення з залізними хрестами вгорі. «Загинув за фюрера і народ».

Жалобні дзвони на церковних дзвіницях лунали все частіше — в країну прийшло горе.

Зразу ж на початку війни, в перший день мобілізації, Йоахім Ціммерман добровільно став під Гітлерові прапори. Він хотів поновитися в кадрах армії і натискав на управління корпусного округу якомога швидше задовольнити його бажання. Йому сказали, щоб він ще трохи почекав. Тож йому довелося чекати. Це було не дивно, бо його не було в списку особового складу і він не мав військового квитка. Він занадто довго був за кордоном і через те, що за цей час він не з'являвся, то на нього не завели справи. На щастя, він користувався протекцією відомих людей, які поручилися за його націоналістичні погляди, тому в цьому відношенні ніяких труднощів не було. Незважаючи на це, йому довелося досить довго чекати, поки його призвали на військову службу. Ще треба було, цілком зрозуміло, збирати в усіх усюдах відомості про нього; і тоді військові власті ще не знали, чи він придатний і де можна його використати у війську.

Наступного року, коли вже все з'ясувалося, Йоахіма призвали в армію. Не до флоту, як він спочатку гадав. Він був призначений в штаб командування військово-повітряних сил, де його використали «для особливих завдань».

Після падіння Парижа, коли похід у Францію ще не був закінчений, Йоахіма викликали в це блискуче, незруйноване місто на Сені і включили до з'єднання, яке підлягало тільки «фюреровій ставці». Там він дістав секретне доручення налагодити зв'язки з колами російських емігрантів, в яких він колись обертався.

Йоахім з задоволенням прийняв це доручення. Він поїхав своїм службовим автомобілем у напрямі Монмартра. Спочатку він мав намір розшукати свого друга, князя Мясоєдова.

Там угорі, на вулиці Пігаль, зовнішньо мало що змінилося. Дерев на бульварі, здавалося, вирости. Зникла

тільки тютюнова крамниця, де одночасно продавалися квитки Національної лотереї. Мимохідь Йоахім довідався, що війська, які вступили в Париж, пограбували і зруйнували цю крамницю. Це його здивувало, бо він чув, ніби війська вступили в Париж у зразковому порядку і в ньому не сталося ніяких ексцесів. Але, зрештою, якщо подумати як слід, то що це за об'єкт, якась маленька крамничка в такому великому місті. «Мала здобич», подумав він. На дерев'яних дверях він ще помітив синю об'яву: «Demain tirage»*, це все, що залишилося від крамнички.

Він спустився на Rue St. Georges і в добре знайомій йому устричній їдальні знову зустрів свого друга. Мясоедов виглядав ще краще, ніж раніше, бо з метрдотеля він став власником ресторану. З презирством глянувши на Йоахімів мундир, князь стримано й холодно привітав його. Йоахім відчув у поведінці свого колишнього, завжди такого охочого до послуг друга певну відчуженість. Щось таке, що їх розділяло.

Мясоедов поставив на стіл перед своїм непроханим, як він сказав собі, гостем склянку вина. Тут багато чого змінилося. Йоахім не хотів зрозуміти, чому багато його старих друзів утекло, коли німецькі війська наблизилися до французької столиці.

Ті з них, які мали гроші, подалися в Америку. Це здавалося їм безпечніше, ніж сидіти в Парижі і чекати, як розгортатимуться події. Сам Мясоедов не приховав від враженого лейтенанта авіації, що він ненавидить «націстів» і що він певен: вони програють цю війну, яку вони так зухвало розв'язали. Під кінець він ще застеріг Йоахіма, що те, що він йому сказав, він сказав йому як друг-другові і щоб це лишилося між ними.

В той час існував «фюрерів наказ», згідно з яким ніхто не повинен був знати про доручену йому справу більше, ніж це конче потрібно для її проведення. Отже, Йоахім деякий час нічого не знав. Йому тільки треба було налагодити зв'язки з колами російських емігрантів. Тільки це і більше нічого. Ніякого політичного нагляду, ніяких допитів, ніяких завдань, тільки акуратно записувати імена і адреси. Особливу увагу треба було приділяти офіцерам.

Лейтенант Ціммерман не належав до тієї нечисленної групи людей, які звикли замислюватися. Навіщо думати,

---

* Demain tirage (франц.) — завтра тираж.

це лише завдає прикростей, а він старався за всяку ціну їх уникати. Протягом цілого дня він вештався по паризьких вулицях, призвичаївся до певного сорту червоного вина і придбав собі постійну подругу. Вечорами він регулярно відвідував устричну їдальню, бо в цьому полягала його служба, і радів, коли йому щастило передати своєму начальству кілька нових адрес.

Цілком несподівано для всіх почалася війна з Радянським Союзом, що призвело до безладу і сум'яття. Для французів була запроваджена комендантська година. Німецьким солдатам було заборонено виходити поодинокі, особливо вночі, і кожен з них повинен був мати при собі зброю, інакше він підлягав покаранню. На солдатів і офіцерів вермахту чинилися замахы, французи не боялися серед білого дня кидати бомби в готелі, де сиділи за сніданком німецькі офіцери.

Для Йоахіма дні минали в безтурботній одноманітності. Його мучила нудьга. Емігранти значно рідше відвідували устричну їдальню Мясоєдова. Що з ними сталося? — цікавився Йоахім. Тепер, коли фюрерові армії вдерлися в Росію, щоб очистити від більшовиків Кремль, — у нього не було ніякого сумніву, що це їм пощастить зробити, — тепер росіяни перестали приходити сюди. В устричній їдальні не чути вже було ні співів, ні балалаєчного оркестру. Князь Мясоєдов теж змінився. Коли по радіо залунали фанфари і було повідомлено про здобуття Орла, його наче підмінили. Країну, яку він любив, топтала війна, німецькі снаряди нівечили його землю, землю священної матінки Росії. Гусениці німецьких танків нищили врожай, життєдайне золоте зерно, з якого печуть хліб. Серед усіх сортів хліба впізнав би він російський хліб. Він, колишній князь і танцмейстер при дворі царя в Петрограді. Може, тепер, цієї хвилини, насильницькою смертю вмирають селяни... Мясоєдов не міг більше бачити Йоахімове обличчя. Він підвівся. Він просто не міг сидіти поряд з ворогом свого народу, сміятися й жартувати з ними. Для нього було найгіршою карою, найбільшою мукою лишатися на чужині в той час, коли його країні загрожує небезпека.

Йоахім допив свою склянку вина.

— Я повинен іти, — сказав він, простягнувши князеві руку.

Князь не взяв його руки, глянув убік, посунув стільця, поправив на столі скатертину.

— Іди з богом,— промовив він і відвернувся від нього, від лейтенанта німецьких військово-повітряних сил.

Це роздратовало Йоахіма. Він хотів забутися в обіймах своєї подруги. Він не розумів князя. Адже вони, німці, хотіли йому допомогти, вони хотіли побити тих, які вигнали колись його та подібних до нього з країни. Гітлер хотів повернути аристократам їхні маєтки, звичайно, лише ті, які не потрібні будуть Третій імперії. Дивна людина цей князь, він любить свою країну і забуває в цю мить, що заподіяла йому радянська влада.

Йоахімова подруга сиділа на канапі і гризла цукерки. Хороші цукерки — «Келлер», мабуть, швейцарські, на незбираному молоці, з горіхами, зацукрованим мигдалем і родзинками. Вони смакували їй. Час від часу вона присьорбувала із склянки солодкий лікер. Вона розляглася на канапі, підібгавши під себе ноги. Йоахім, який був сьогодні в буркотливому настрої, вилаяв її:

— Будь ласка, забори свої ноги, так сидіти непристойно.

Зелені котячі очі жінки звузилися до щілинок.

— Mon pauvre chouchou *, не хвилюйся, тебе також застрелять у холодній Росії, бідний Жан, але нічого не вдієш. La vie est dure. L'armée rouge te tuega **.— Вона співчутливо погладила своїми ніжними пальцями його шию, якраз найчутливіше місце.— Tu aimes les caresses?***.— запитала вона.

Він розлютився.

— Облиш свої дурні витівки!

Він схопив її за руку і рвонув до себе. Коробка з цукерками, що лежала у неї на колінах, упала на підлогу.

СТРАСНА П'ЯТНИЦЯ

Поволі війна набирала форм більш ніж неприємних для всіх німців. Кожного вечора над долиною Бібера пролітали з'єднання ворожих бомбардувальників. Хоч Бібер лише невеличке містечко в Шпессарті, але згідно з роз-

* Мій бідний любчику (франц.). (Прим. пер.)

** Життя — суворе. Червона армія тебе вб'є (франц.). (Прим. пер!).

*** Ти любиш ласку? (франц.). (Прим. пер.).

порядженням властей всі вікна в ньому занавішувалися. Люди, яких ніч заставала в дорозі, чули вдаліні гуркіт, бачили на обрії підозрілі спалахи, в шпессартському небі стояла заграва від палаючих міст. Коли горіло місто Ганау, небо на заході починало моторошно жевріти. Хлопці й дівчата бігли на гору, щоб краще бачити це чарівне видовище, а старші люди побожно хрестилися, згадуючи при цьому про велику комету, яка так налякала їх у молодості. Тоді в небі також було світле сяйво, але теперішнє було більше й страшніше.

Коли дивишся зверху, з гори, на загибель міста, ця картина не справляє страшного враження. Власне кажучи, це виглядає як фейерверк. З неба падали червоні й сині сигнальні ракети. Грона яскравих вогнів освічували ніч — їх жартома називали «різдвяними ялинками», а полум'я фосфору розтікалося по дахах і все запалювало.

І будинки згоряли, а що поганого зробили ті нещасні люди, які в них жили, за що їх так покарано?

Це помста бога, який говорить: «Не порушуйте миру, чада людські, бо помста впаде на голову кожного, моліться, кайтеся, бо страшний суд близько».

Так сказав реріхтський поміщик і поряд з дітьми, які сміливо дивилися на червоне небо, впав навколішки й молитовно склав руки.

Рядом з бомбами на землю падала смерть. Руйнувалися будинки й дзвіниці. Каналізація і водогін лопалися, і вода затоплювала вулиці. Та й хто б міг гасити пожежі? Люди кидалися в усі боки, мов очманілі, і їхня розпачлива метушня нагадувала якийсь дикий танець. Їх гнав відчай, вони бігли, рятуючи своє життя, залишалися на розм'яклом асфальті, неспроможні відірвати підошви від землі. Їм судилося згоріти живими фосфорними факелами.

Люди тікали з міста, шукаючи на селі безпеки і спокою. Там вони, нарешті, могли виспатися після нескінченної повітряної тривоги.

До Бібера прибув спеціальний поїзд із Франкфурта. Біженці вийшли з вагонів і стояли на вокзалі разом із своїми клунками. Ніхто не виявив бажання дати їм притулок. Що його робити? Бургомістр звернувся із закликом до населення. Кожен повинен взяти до себе одну сім'ю.

Мільхен звільнила кімнату для біженців. Хоч у неї стало досить тісно, відколи мати і сестра з Леттгенбрунна жили у неї, але вона не хотіла відрізнятись від інших, не

хотіла скомпрометувати себе в очах бургомістра і поліції лише тому, що її чоловік сидів у гестапо...

Франкфуртська біженка пані Генцель — стара жінка, самотня вдова слюсаря. Мільхен ще пощастило, що дісталася самотня квартирантка. Щойно привітавшись з нею, Мільхен дозволила собі пожартувати з пані Генцель:

— Того аж ніяк не здолаю збагнути, як може людина не з Франкфурта бути.

Цей жарт говорить про міську гордість жителів Франкфурта.

— Ет, перестаньте,— махнула рукою пані Генцель,— а яке страшне лихо стряслося з нашим прегарним Франкфуртом. Аж плач бере, як подумаєш, що все прахом пішло. Я ж завжди гадала, що американці нас не збомблять, еж Франкфурт — місто єврейське, мені здавалося, що зовсім ми у безпеці.

З нагоди приїзду і вселення пані Генцель Мільхен запросила її до столу. Фердінанда насмажила картоплі. Покликали до столу Альфреда, який порався в покинутій майстерні свого батька. Мільхен подумала: «Насамперед я повинна сказати тій Генцель про Альбіна, що він сидить у тюрмі. Нехай вона почує про це від мене, а не від інших, які можуть розповісти їй казна-що».

Тож пані Генцель довідалася, що господар дому не в армії, як вона спочатку гадала, а сидить у тюрмі, заради безпеки держави, чи, як воно зветься, з політичних причин. Пані Генцель, здавалося, бачила на своєму віку гірші речі, це не мало для неї ніякого значення.

— З нашого дому,— розповіла вона,— також забрали одного чоловіка, дуже порядного, працьовитого і скромного, він завжди акуратно платив за квартиру. Тепер по тюрмах сидять не найгірші люди. Все може трапитися.

На селі евакуйованим підсували все, що можна було. Талоні на ліжка, одягу, гроші, підвищені пайки. Мільхен тільки дивувалася з цього.

— Їм це потрібно,— сказала вона сестрі.

— Кому? — запитала Мела, вона не зовсім зрозуміла.— Жертвам бомбового терору?

— Націстам,— відповіла Мільхен,— певно, у них погані справи, інакше б вони так не старалися підтримати настрої городян.

Пані Генцель почувала себе у Клейшпісів непогано. Вона сідала коло плити і розповідала. Іноді вона навіть

допомагала Фердінанді. Мела слухала її розповіді про повітряні напади на місто.

— Чи люди там не знайшли нарешті шляху до добра? Чи не стали вони побожними? — запитала вона.

— Побожними? — Пані Генцель весело засміялася. — Люди крали, обкрадали один одного, билися між собою до смерті.

Мела не хотіла повірити цьому.

— Як воно було? Все гуло і тріскалося. Коли попадали бомби, зі стель сипалася штукатурка. Я весь час думала, що поки горить світло, ще не так страшно. Раптом пролунав вибух, світло почало мигтати, і я подумала, що вся музика над нами завалиться. Жінки позалізали в куток, чоловіки стояли па розі з черговим по протиповітряному захисту і диміли цигарками, що було заборонено. Вони робили це тому, що боялися. Аж раптом хтось прибіг у льох з вереском, що горить Бреннінгмейер, це, щоб ви знали, торговий дім. Чоловіки миттю зникли. Вони кинулися в торгові ряди і почали грабувати магазини. І чого тільки не потягли! Пальта, светри, дитячу білизну, посуд, гардини. Вони лаялися і билися між собою і видирали один в одного речі. І от, я питаю вас, де був тоді ваш господь бог? Хіба це люди? Клянусь богом, це не люди. Все це наробили бомбардувальники, спочатку вони знищили будинки, а потім занастили людей. Хоча б усе вийшло на добре, може хтось у це вірить, але я не вірю.

Саме тоді, коли вільне і фривольне Йоахімове життя в Парижі стало, як ніколи досі, прекрасним, його, лейтенанта військово-повітряних сил, відкликали звідти. Найгірше було те, що його не перекидали в якесь інше спокійне місце, ні, його разом з іншими кандидатами в смертники безжально кинули на холодний фронт, на Схід.

Під Сталінградом Червона армія зупинила німецькі полчища. Сталінградська битва зламала хребет Гітлерові та його державному апаратові. «Сталінградська битва»! Сама тільки назва її додавала противникам Гітлера нової мужності. Їхні сили подвоїлися, після Сталінграда всі знали: Гітлер так само впаде, як падали і всі вороги людства, а радянський народ переможе.

Ще в Парижі Йоахім помітив, що французи зухвало сміються йому в обличчя. Він тоді ще не чув про битву

на Волзі. Його фюрер заявив по радіо: «Туди, де знаходиться німецький солдат, ніхто інший не прийде». Йоахім вірив цьому, він ще був певен перемоги.

Лише тоді, коли його поїзд, озброєний гарматами і кулеметами, покотився в білу зиму і настрій в частині зіпсувався, у нього вперше з'явилися сумніви. Офіцери їхали другим класом, вони приглушено розмовляли про те, яке становище в дійсності склалося на фронті. Вони прибули у Варшаву, там вони ще мали змогу піти в місто, як звикли робити це до того часу. Але вже другого ранку поїзд рушив далі.

На превеликий Йоахімів подив, зараз же після того, як вони проминули Варшаву, почалася стрілянина: поїзд проїздив партизанський район. Кілька вагонів було так пошкоджено, що їх довелося відчепити і покинути на колії. Пошкоджене було і опалення, і в купе стояв страшенний холод. Кожної хвилини обстріл міг повторитися, одне слово, було моторошно. Йоахім змушений був відкоркувати пляшки дорогого червоного вина і коньяку, які він з величезними труднощами дістав. Вони випили, бо лише напившись, можна було терпіти цю їзду. В Київ Йоахім приїхав п'яним. На пероні солдати стояли в черзі по чашку кави. Начальник поїзда поширив чутку, що зараз прибуде військова крамниця, і тоді лайка на якийсь час стихла. Дорогою до Харкова вони співали «Твої зірки, вітчизно» та інших пісень. Поки вони доїхали до фронту, жоден з офіцерів не витверезився.

Коли вони вивантажувалися, коло поїзда стояли старі солдати, досвідчені обер-ефрейтори. Вони зустрічали солдатів військово-повітряних сил глумом і злорадістю:

— Ану, покажіть-но іванам, чого ви навчилися у французьких бардаках.

Льотчики, які не мали жодного літака, змушені були миритися з цими насмішками. Введення в бій цієї «військово-повітряної польової дивізії» затрималося на два дні, поки їм не видали зимове обмундирування, далі зволікати не можна було, їм довелося вирушити на фронт.

Йоахім, на свою біду, був призначений командиром взводу і попав на передній край. До того ж він зовсім не був обізнаний з тим, як треба керувати оснащеним піхотною зброєю взводом. З досадою ішов він по засніженій рівнині, слухаючи поради своїх унтер-офіцерів. Даючи вказівку утримувати свої позиції до останнього патрона,

він думав про себе, що найкраще було б йому дістати легке поранення, щоб одержати відпустку на батьківщину. Це має статися своєчасно, перед тим, як росіяни почнуть наступ, поки комунікації з Німеччиною не перервані.

Йоахім уявляв собі фронт інакше. Дисципліна була погана, про якийсь там бойових дух не було чого й говорити. Рядовий солдат був озлоблений тими несправедливостями і неподобствами, які чинилися в тилу. Фронтівиками весь час нехтували. Йоахім добився того, щоб так звані «фюрерські пакунки» видавалися й гарнізонам стрілецьких окопів. Він сам перевіряв їх розподіл. Він вважав за свій обов'язок піклуватися про солдатів і завоювати їхнє довір'я. Він нізащо не хотів допустити, щоб тих, які перебувають на передньому краю, обдурювали, а ті, які сидять у тилу, мали все. Йоахім спіймав рахівника на тому, що він довше, ніж дозволено, тримає в своїй землянці цигарки й горілку. Йоахім розгадав його наміри. Він затримував ці речі, сподіваючись, що в разі втрат у роті — він зможе видати менше! Він завжди розраховував, що будуть двоє-трое убитих, такий був його розрахунок. Йоахім доповів про це, що наблизило його до солдатів. Щоночі Йоахім був на ногах. Якось, коли ворожа штурмова група вчинила напад на його ділянку, він сам підскочив до кулемета і почав безперервно строчити.

Останнім часом Йоахім став дуже мало їсти. Він уникав і алкоголю і напивався дуже рідко. Трошки горілки в чай і шматок цукру, це його задовольняло. Він подружився із старшим ад'ютантом батальйону, дуже витонченим, освіченим чоловіком. Він дістав у нього книжку, яка стала його втіхою, — афоризми Шопенгауера. Вони весь час розмовляли про Тея, короля готів, і про його безнадійну боротьбу в Італії. Прочитавши цього філософа безнадійності, Йоахім вдався в свого роду аскетизм і вирішив стати героєм. З цієї книги він довідався, що чоловічі чесноти і хоробрість зростають на ґрунті самозречення, але ж він точно не знав, за що він має боротися. Це було йому так само незрозуміло, як і його солдатам.

Згодом він добровільно виявив бажання піти в розвідку із штурмовою групою. Він узяв із собою дванадцятьох солдатів. Повернувся він із сімома, одного з них, тяжко пораненого, він на власній спині виніс з-під вогню противника. Цим він цілком завоював довір'я своїх підлеглих. Сам він відбувся лише незначною раною, яку йому пере-

в'язали хлопці з його взводу. Росіяни почали атаку ще перед тим, як «батальйонний» представив його до «залізного хреста» другого ступеня.

Атака була відбита, але Йоахім був поранений в живіт. Неможливо було доставити його на перев'язочний пункт, бо атака могла повторитися кожної хвилини.

Під час другої атаки Червона армія прорвала німецькі лінії. Йоахімів взвод і рештки кулеметної роти були розсіяні, а потім оточені. Це була втеча крізь ніч і сніг. Піхотинці не могли пробитися, бо тягли з собою на санях Йоахіма. Вони хотіли віддячити лейтенантові за те, що він врятував одного з їхніх товаришів. Ціммерман просив своїх вірних друзів покинути його і рятуватися самим. Та вони не слухали його. Тоді він дав їм службовий наказ пробитися до переднього краю оборони. Та люди й не подумали зробити це, вони тягли його з собою й край, чинити їм опору він не міг.

Вночі вони зробили привал у селянській хаті, вигнавши перелякану родину, якій цієї ночі довелося ночувати в хліву разом з худобою. Йоахім лежав на санях, він не міг рухатися і тихо стогнав. Його посильний дав йому напитися гарячого чаю. Коли інші сиділи за столом і їли, Йоахім, перемагаючи біль, підвівся. Йому пощастило дістати ручну гранату, яка лежала на підлозі.

Широко розкритими очима глянув він на солдатів і видушив із себе слово «прощайте», потім зробив рух рукою, який мав означати «тікайте», і вирвав капсуль-запалювач. Кілька солдатів кинулося з хати, інші впали плискком на підлогу. «Двадцять один» (ручна граната вибухає точно через три з половиною секунди), «двадцять два» — Йоахім поклав собі під голову холодне залізо — «двадцять три». Вибух зруйнував легку глиняну грубку. Ніхто з тих, хто був у хаті, не дістав поранення. Вони накрили мертвого плащ-палаткою і залишили його в хаті.

Не сказавши ні слова, вони спакували свої речі і подалися далі. Після його смерті вони відчували полегшення. Бо ж вони хотіли жити. Вони врятували своє життя. Частина їх досягла фронту і пробилася до своїх. Інші відстали в дорозі і здалися в полон.

Весна сорок п'ятого року. Хто в ці дні висував у Бібері носа з вікна, той помічав: в природі щось відбувається. Чи нарешті переможена ця люта зима з її темрявою і хо-

лоднечею? Сьогодні пішов дощ, потім знову на деякий час із хмар визирнуло сонце. Було вогко, дороги лежали грузькі і розмиті. Ця погода була особливо підступна. Було не холодно, можна сказати, майже тепло, але — і пезчується, — як ти вже маєш добрий пезжить.

Біберські партійні начальники були заклопотані пакуванням своїх речей. Жителі містечка спокійно дивилися на це і казали собі: «Нехай!» Американці вже були на Майні. Часом можна було почути гарматний постріл, глухий пуркіт, що долинав аж до Бібера «Колись, — думали селяни, — американці дійдуть і до нас, тоді ми зможемо принаймні спокійно спати, без повітряних тривог». Можна буде вийти на вулицю, на поле, не боячись льотчиків. Адже війна все одно програна.

Чи де-небудь чинили опір? Ніде. Під захистом пустих лісів відступали останні розсіяні рештки регулярних військ. По дорогах вешталися літні люди з рушницями і фаустпатронами. Це був фольксштурм, останній резерв. Вони виглядали дуже невесело, ці старі люди, вони охоче подалися б додому, але зробити цього не наважувалися, бо кого ловили, того польова жандармерія розстрілювала на місці.

Нарешті вчитель і ортсгрупенляйтер навантажили все своє добро. Машина, хто зна, де вони роздобули її, забрала їхні речі, жінок і дітей. Хоч ці колись всесильні «вожді» містечка удавали, ніби вони цілком спокійні і певні себе, але жителі Бібера помічали, що вони дуже спішать. Вони збиралися виїхати вслід за своїми родинами як тільки це буде можливо.

Хтось приніс звістку, наче Бібер будуть обороняти. Тільки цього ще бракувало його жителям! У них уже давно наготові були простирала, білі скатертини — кольори капітуляції.

В останню хвилину Реснер підклав-таки свиню своєму другові Ділю. Він дав йому писаний наказ обороняти Бібер і передав йому командування над фольксштурмом і солдатами розгромлених частин. Це з його боку був, звичайно, хитрий виверт, він сам, казав він, дістав ще важче завдання, що зовсім не відповідало дійсності. Він хотів лише втекти.

Діль одразу ж догадався, що це тільки маневр. Його дружок вважає його за дурника. Та що він міг зробити? Він повинен був прийняти цей наказ. Він сказав:

— Слухайте всі мою команду!

І почав діяти. Він зляпав Реснера, який збирався втекти, і потяг його у військовий суд. Діль підписав смертний вирок. Ортсгрупенляйтера було розстріляно. В годину небезпеки нацистські вовки втратили голову і почали роздирати один одного.

Серед цих тривог, цього сум'яття селянські родини ховалися в льохах, щоб врятуватися від можливого обстрілу, деякі селяни хотіли втекти в ліс, щоб там перечекати годину «перевороту». Серед цього розпачу, страху за своє майно, за своє життя, яке щастило до цього часу рятувати, закінчився піст. Піст, про який ніхто вже не думав. Священик сказав вірне слово, на яке всі чекали.

— Покайтеся, і вам проститься!

В цьому був порятунок. Кожен, хто за останні роки лише один раз навідався до церкви, бив себе в груди і молився: «Прости мене, грішного». Настала страсна п'ятниця, той день, коли Ісус був розіп'ятий на хресті. Зовсім близько від містечка діяли союзні війська. Поки все було спокійно, готові до каяття жителі Бібера зібралися коло підніжжя Капличної гори, щоб піднятися до каплиці святого Лаврентія. Хто вважав, що у нього чисте серце, чисте сумління, той мужньо і рішуче вирушив у цю дорогу. До церковної брами прийшли і обтяжені гріхами, ті, яких мучило сумління, ті, які не знаходили спокою,— нацисти і чесні побожні люди разом пішли до служби божої. В олтарі було безладдя, хрест з прекрасним спасителем був скинутий на підлогу, олтарний посуд — перекинутий. Образи святих були завішані. «Порушена відправа» почалася. «Впадять навколішки ви, грішники!.. *peccavi pater, mea culpa — mea maxima culpa, pater peccavi*»¹.

Після «Вірую» на молитві запанувала похмура тиша. Кожен згадував, що доброго він учинив. Жоден з присутніх не почував себе поганим. Але одній, мабуть, єдиній Філомелі, яка була бездоганно доброю, здавалося, що вона підломиться під тягарем своїх гріхів. Бог побив і покарав її саму та її сім'ю. Дім у Леттгенбрунні був зруйнований з її провини. Німеччина зруйнована з провини нас усіх. Мертвих більше, ніж живих. Безліч покалічених, ридаючі матері і діти без батьків. «Можеш ти все нести?»

---

¹ Прости, отче, мій гріх, мій великий гріх, отче, прости (лат.). (Прим. пер.).

голосно молилася Мела, склавши руки. «Ти ягня господнє, безвинно заколоте на хресті, ти страждаєш за пріхи всього світу».

Після обіду Діль зовсім непомітно втік з Бібера. Він ще замовив у корчмі обід, звичайно, м'ясний, а не пісний, як це ведеться на страсну п'ятницю, що помітив шинкар, а потім сів в автомобіль, щоб об'їхати фронт. Так він принаймні сказав. Минуло дуже мало часу і він пропав без вісті, і тоді все розвалилося. Люди кидали зброю, топчили її в річці, щоб вона не потрапила до рук ворогів, це було останнє, що можна було зробити. Той, хто роздобув собі цивільну одягу, відразу ж одягнув її і пішов назустріч американцям. По хатах поховалися ті, які мали намір зачекати, поки ворог вступить у містечко. О четвертій годині всі вже порозходилися хто куди. Зостався лише один, це був молодий солдат. Щойно вийшовши з лазарету, він був приділений до однієї бойової групи. Ім'я його було Ернст, і жив він зовсім недалеко звідси, в Оденвальді.

Він лежав за своїм кулеметом при дорозі, яка веде у Візен. Чи тому, що він знаходився занадто далеко від інших і втратив з ними зв'язок, чи тому, що він вирішив залишитися, не відступати ні на крок — в усякому разі він зостався на своїй позиції.

Ернст знайшов сухе місце, з якого він міг прострілювати дорогу із свого ручного кулемета. Краєвид попереду себе він розглядав спокійно, як людина, що просто вийшла на прогулянку і трошки собі відпочиває. Він радів маленьким синицям, які весело стрибали по ялинових гілках.

Здавалося, що він зовсім забув про війну, але гудіння автомашин, важкий деренчливий гуркіт танків нагадали йому, що він тут на посту, що він одержав наказ. Незабаром підозрілі й тривожні звуки, які порушили хід його думок, замовкли. Він знову зняв свій кулемет, що його уже приклав був до плеча, і поставив зброю на запобіжний взвод, як це велить статут.

Тепер він почав думати про свій дім. В його уяві постала його хата, така близька й тепла. Чи й цього разу мати пекла пиріг на великдень? І струдель з родзинками? Він особливо любив його щойно вийнятим з пічки і ще теплим. Ось знову почувся той шум, але тепер він був уже пучніший і загрозливіший. Вони вже, мабуть, були недалеко. Рядовий Ернст ліг коло своєї зброї. Він спустив

запобіжний взвод і знову притулив приклад до плеча. Він сперся на лікті і в цьому зручнішому для нього положенні продовжував думати про свою матір. Так, рідний дім. Певно, батько знову зарізав на свято кроля. Який у нас сьогодні день? Ернстові довелося вираховувати. «Як, не вже п'ятниця,— подумав він,— тоді перед святами я буду вже вдома. П'ятниця, в цей день щось сталося, заждіть хвилину, правильно, чи не Ісуса розіп'яли в Єрусалимі?» Ернст точно не знав, що сталося в цей день. Удома в цей день крамниці були зачинені. Та це не має значення, релігія не цікавила солдата.

Шум уже посилювався. З-за рогу стрілою вихопилася невеличка коричнева автомашина. Ернст подумав, що це вороги, бо на них були інші мундири. Він спокійно підпустив автомашину близько до себе. Взявши машину точно на приціл, він відкрив вогонь, може, з п'ятдесяти метрів, кулі повинні були влучити. Джіп повернувся і покотився вниз з укосу. Ернст побачив, як попереду піднялася ракета. Американці заглушили мотори. Машину зупинили. Ернст вставив у кулемет новий диск, протитанкові гранати лежали у нього наготові. Власне кажучи, йому треба було б змінити позицію. Та він цього не зробив. «Адже поблизу нема жодного унтер-офіцера», подумав він байдуже.

Над дорогою показався розвідувальний літак. Він летів низько і почав нарешті кружляти над німецьким солдатом. Ернст скося глянув угору, вони були йому знайомі, ці «криві качки», як їх називали солдати. Він знав, що йому треба бути готовим, ці бестії самі не стріляють, вони тільки скеровують вогонь. Чи то артилерійський, чи то мінометний.

Минуло небагато часу, коли він почув звук пострілів: «блюб», «блюб». Міни з шелестом наближалися до нього. Перші впали далеко позаду нього і вибухли десь у лісі. Наступна черга мін упала вже ближче, водночас попереду нього з'явився танк. «Це вже, звичайно, трудніше», подумав рядовий Ернст.

З кулеметної позиції він ніяк не міг вистрелити з фаустпатрона. Схопивши один з них, він поплазував назад у безпечне укриття. Згорбившись, він ковзнув у придорожній кювет. Кілька протитанкових гранат одна за одною полетіли на дорогу. Це була дурниця, танк стояв занадто далеко, влучити в нього з такої відстані було неможливо.

Але рядовий Ернст стріляв. Граната, яку він посилав, не долітала до цілі, вона падала на дорогу і там вибухала.

Танк злобно забурчав, зробив поворот і взяв під обстріл ліс. Рядовий Ернст уже давно зник звідси, він знову лежав за своїм кулеметом.

І нічого не допомогло. Довелося солдатам розсипатися ціпом. Вони зіскочили з автомашин і почали прочісувати ліс. Танк знову рушив уперед під охороною піхотинців.

Німецький кулемет обстрілював ліс. Екіпаж танка виявив позицію рядового Ернста по дульному полум'ю. Одним пострілом танк викинув його геть з придорожнього кювета.

ПОВИННО СТАТИ ІНАКШЕ

Коли в долину Бібера прийшли союзні війська, серед жителів почали посилено балакати про те, хто під час гітлерівського режиму провинився перед людяністю, а хто не має на собі ніякої провини. Потомлені, знеможені люди питали себе: «Чи до краю розбито старе і що було в ньому неправильного?» І багато людей говорили: «Все». І були серед них ще й такі, які казали: «Навіть більше ніж усе».

Всюди на стінах будинків висіли білі чіткі плакати союзної військової влади, коло яких купчилися жителі містечка.

Це був «Закон про розгром нацизму і милітаризму в Німеччині».

Люди, які стояли навкруг, були збентежені. Той, хто ще пригадував, що він був штурмовиком, тремтів. Офіцери, які колись так пишалися своїми галунами й орденами, зрікалися тепер своїх чинів. Хто відчував власну провину, знаходив у сусіда ще більшу провину і в цьому бачив для себе втіху.

— Ти збирала проші для націонал-соціалістського благодійного товариства.

Одна жінка, яка належала до фрауеншафта, заплакала:

— Я ж мала тільки добрі наміри. Якби я знала. Я не задушила газами жодного комуніста, жодного єврея, якби я знала, я б зразу відвернулася від партії.

— Після Сталінграда я вже знала, чим це закінчиться, тепер про це можна говорити відверто.

— Я завжди купувала у Грюнберга, звичайно, поки можна було, аж доки його не забрали.

Хто хоч раз за своє життя привітався з євреєм, вважав це тепер своєю заслугою. В тому, що це саме так розцінить військова влада, ніхто ще не був певен.

Ті, які не бачили для себе виходу з цього становища, бігли в церкву, щоб там голосно молитися. Це не могло пошкодити. Борошна в булочній біберського пекаря вистачило ледве на великодній пиріг. Хто після свят хотів купити хліб, не міг цього зробити. Що буде? Селяни міняли продукти на речі. Але ж не можна було щоразу віддавати гарний рушник за півмішка картоплі. Всі хотіли жити.

В ці перші дні знайшлося кілька мужніх людей, які спробували використати обставини. Бувши скромними й непомітними, вони досі нікому не впадали в очі. Скрізь ланував повний безлад: поїзди не ходили, зв'язку з вищими інстанціями не було. В цей тяжкий момент ці люди, які ще ніколи не прохопилися жодним словом, почали створювати адміністрацію. Нехай вони були слабкі, але суспільство, їхня громада їх потребували, і тому вони стали сильними. Вони все і всюди конфіскували і реквізували. Автомашинами, які їм не належали, їздили вони до продуктового складу вермахту і виривали у спекулянтів харчі. Це було небезпечно для життя, бо в лісах вештався всякий набрід.

Цим героям перших днів ніхто не співав хвали. Коли зміцнів державний порядок, вони зникли так само, як і з'явилися, непомітно, не привертаючи до себе уваги.

На дорозі з Фульди до Франкфурта гули нескінченні колони автомашин союзних армій. Вони везли боєприпаси, продукти і поповнення, бо наступ продовжувався. Автомашини, що поверталися назад, привозили полонених, яких розміщали в таборі на березі Рейну.

Війська західних держав просувалися в напрямі Ельби, не ведучи якихось значних боїв. Зі Сходу навалюю просувалися війська Червоної армії і в запеклих боях пробивали собі шлях на Берлін, щоб придушити останній опір гітлерівського уряду.

Цього року був ранній великдень, стояла суха погода і світило сонце. Але з гір віяв крижаний вітер.

Люди виходили на гору погуляти годину-дві, дивилися зверху на транспортні колони і думали про те, що буде далі. Цієї весни діти не гралися на лугах і не кидали в повітря крашанки, що, підскочивши на м'якій траві, цілими падають назад. Під час цих прогулянок жінки не одягали ніяких оздоб і барвистих хусток. Виходили, щоб тільки «визирнути на світ божий», щоб тільки трошки подихати свіжим повітрям.

Просто дивно, як швидко населення Гельнгаузена привичаїлося до чужоземних мундирів. Діти бігли за американськими солдатами слідом, коли помічали, що ті кидають їм «sandy»¹. Дивували їх лише чорні обличчя негрів. Але вони швидко перемогли свій перший страх перед цими темними обличчями. В чорних очах негрів, що мрійно дивилися на людину, світилися добродушність і ніжність. Вміли вони і веселитися, хвацько танцювати на вулиці, а коли у них було бажання, вони починали співати. Незважаючи на це, негри викликали у всіх якусь неясну тривогу,— чим саме, більшість людей не могла цього сказати, мабуть, лише тому, що негри відрізняються від інших людей.

На дорозі, що веде у Фульду, раптом зупинилася вантажна автомашина. Із неї з лайкою вийшов чорний солдат: трапилася якась аварія. Він підняв покришку мотора і подивився, що там попсувалося. Але, очевидно, поломка була значна, бо за кілька хвилин він, похитуючи головою, випростався, замислено почухав кучеряве чорне волосся і, шукаючи допомоги, оглянувся на інші автомашини. Та ніхто не підійшов до нього, щоб виручити його з біди.

Саме в той час, коли зупинилась американська автомашина, на асфальті гралася ватага підлітків. Діти, які прибігли сюди з дерев'яних бараків, мали дуже сумний вигляд. Вичікуючи, вони відступили назад до краю дороги. Які хитрі в них обличчя! Вони думали, чи не можна їм підробити щось на цій ситуації.

Діти з бараків обережно підійшли до негра.

— Ти, Бімбо! — звернулися вони до нього.

«Бімбо» вишкірив свої білі зуби і запитав:

— Де тут газолін стейшн?

Діти перестали боятися і підійшли до солдата, споді-

---

¹ Sandy (англ.) — цукерки. (Прим. пер.).

заючися одержати від нього солодощі. Один з них, здогадавшись, в чому справа,— вони самі помітили, що в машині щось зламалося,— сказав йому ламаною німецькою мовою:

— Я не знати, мій брат монтер, робить ремонт, ти розуміти?

— Ні, нічого не розумію.

Солдат поліз у кишеню і витяг з неї тонкі, білі листочки, побачивши які діти зразу здогадалися, що це жувальна гума. Він роздав усі свої запаси.

А хлопець весь час розповідав про свого брата, який може зробити все «о'кей». І він добився свого.

Негр, який вже втратив був надію, що дочекається на іншу автомашину, нарешті підкорився йому і подався за ним. Вони звернули з дороги і, перетнувши купу мотлоху, досягли барака.

Щойно солдат звернув з дороги, підїхала армійська автомашина. І саме патруль військової поліції — «МР»*. Поліцейський джип зупинився коло автомашини. Поліцаї вийшли з джипа і стали оглядатися навколо, шукаючи водія. Довго шукати їм не довелося, бо з галасу, що чувся з бараків, вони зрозуміли, що він там. Вони поправили на собі портупеї і попрямували туди.

У Гельнгаузені дуже полюбили негрів. Харчів на той час було у людей мало, але у тих сімей, які відвідували негри, їх було більше, ніж досить. Люди доїли чорношкірих, як дійних корів, залишками з їхнього столу могли ще прогодуватися й родичі.

Легко зрозуміти, що в бараках вкрай непривітно зустріли військову поліцію. Серед населення вже точилися розмови про те, що білі американці, не кажучи вже про поліцаїв, не дуже добре ставляться до негрів. Коли солдатів відпускали з казарм, між білими і чорними часто зчинялися бійки.

Коли наш «Бімбо» побачив, що до бараків наближається поліцейський патруль, він так само відчув, що це нічого доброго йому не обіцяє. Він щось пробурмотів, піднявся і підійшов до дверей. Діти пішли за ним. Виходячи, він ще раз погладив їх по головах:

— We too people without a flag,— промовив він, що мало означати: «ми, негри, також переможений народ».

---

* Military police (англ.) — військова поліція. (Прим. пер.).

Поліцаї взяли його в роботу. Спочатку вони запитали його про вантаж, потім зажадали путьового листа. Вони підозрівали його в спекуляції військовим майном на чорному ринку. Поки один з поліцаїв його охороняв, другий вчинив трус у бараці, з якого вийшов негр. Не знайшовши нічого, вони стали по обидва боки його і вийшли.

Шпессартські села Вільбах і Леттгенбрунн були майже цілком спустошені: спочатку вони служили ціллю для учбового бомбометання, при нагоді там вправлялася й артилерія, а під час війни там містився табір військово-полонених. Ті хати, що їх не зруйнували бомби і снаряди, стали ветхими й почали руйнуватися. Леттгенбрунн постраждав більше, ніж Вільбах.

Спочатку за таких обставин не було чого й думати про повернення. За роки війни багато леттгенбруннських та вільбахських селян розвіялися по всіх усюдах. Крім того, цей район досі ще належав державі, яка стала спадкоємцем «вермахту».

Якийсь вільбахський селянин на ім'я Генріх Мор, котрий пережив справжню Одіссею, незважаючи на всі заборони, зайняв разом з родиною та кількома худобинами свою колишню земельну ділянку в Шпессарті.

Селянин Мор спробував був оселитися десь в іншій місцевості спочатку в районі Оснабрюкка, але там він повинен був спершу осушити болота. Потім під час війни він прибув до Польщі і там йому дали господарство з тією метою, щоб він поширював «німецькі порядки» нацистів. Коли з «німецькими порядками» було покінчено і з загарбаних районів довелось відступити, він прибув до Шпессарта і в чеканні краху, що його вже ясно було видно, сів на межі свого округу. Зразу ж після закінчення війни він повернувся на своє подвір'я.

Мільхен протягом кількох років не одержувала жодної звістки від Альбіна. Тепер вона чекала його, сидячи в своєму переповненому домі в Бібері. Кожного дня вона дожидалася його повернення. Клейшпіси з Леттгенбрунна — мати Фердінанда, сестра Мела і старий п'яниця батько — жили в цій же квартирі.

Евакуйована з Франкфурта жінка так само ще мешкала у них, вона не могла виїхати додому, бо його колиш-

нім жителям було заборонено повернення в місто. Надто багато людей скупчилося в маленькому приміщенні Мільхен. Кожен мав свої звички: коли, наприклад, пані Генцель збиралася прати, Емілії неодмінно треба було намочити білизну. Жінки занадто часто заважали одна одній, щоб справа обходилася без чвар.

На біду ще захворів батько. Його внутрішні органи, отруєні горілкою, відмовлялися служити йому, Він лежав на брудному ліжку і, перевертаючися з боку на бік, стогнав.

Жінки, які поралися рядом на кухні, чули кожен звук. Фердінанда, нечула й завжди заклопотана, знову, як це не дивно, виявила в своєму серці любов до старого. Хоч який він був непотрібний (а непотрібним він був завжди), хоч скільки горя, скільки турбот він їй завдав, але тепер, коли безпорадний, як дитина, він лежав на постелі, вона доглядала хворого, мила і перестилала йому ліжку. Мела сиділа коло плити, плакала і байдуже допомагала матері. Господарство, сім'я, все було безжально розбите, не було життя, і сенсу в ньому також не було. Мела з великою охотою пішла б звідси, пішла б світ за очі, щоб стати на службу, як поступила колись до Грюнбергів.

Мільхен побігла до лікаря для батька. Він не належав до жодної страхової каси. Подбати про нього повинні були органи соціального забезпечення. Пані Дебус набридала бургомістрові своїми занадто частими візитами. Кожного дня, буквально кожного дня. Він повинен був подбати про те, щоб пенсіонера Клейшпіса прийняли в лікарню, і Мільхен цього добилася. Чоловік її, Альбін, був за нацистів політичним в'язнем, тому вона мала вплив на бургомістра.

Санітарний автомобіль забрав старого Клейшпіса і привіз його в лікарню.

Бібер дуже малий, він не міг вмістити всіх, які хотіли або змушені були в ньому оселитися. Взагалі там не було майже ніякої роботи і можливості заробити. Тому людям доводилося виїздити. В перші післявоєнні роки роботи теж було зовсім небагато. Значно краще жилося спекулянтам, які промишляли обміном або торгівлею на чорному ринку.

Ще гірше стало, коли наділили землею прибулих з Чехословаччини переселенців. Вони також почали обмішувати різні речі на харчі.

Мела хотіла працювати. Вона шукала роботи і знайшла її в лісництві. Нагорі, в розсаднику, працювали ще інші жінки, які змушені були заробляти гроші. Серед них Мела була єдиною місцевою жителькою. Це було дивно, бо вона не мала в цьому потреби. Якби вона хотіла, вона могла б працювати в господарстві старого Дебуса, тоді їй не доводилося б турбуватися про харчі. Для неї справа була не в харчах, та й заробітки не були головним, заради чого вона пішла на роботу: вона хотіла служити, не хотіла бути кращою за інших.

Серед тих жінок, які працювали в лісі, було чимало таких, майже все добро яких було в їхньому вбогому одязі. Їм було погано, бо все, що вони мали змогу привезти з собою, вони вже виміняли і проїли.

Мела розділяла цих жінок на таких, які заявляли, що вони «вигнанки», і на таких, які скромно казали, що вони «народилися в Судетах». Слово «біженці» означало агресивність, коли його кидали в обличчя місцевим жителям, воно звучало як вимога: «Ми заплатили за цю війну нашим добром, нашим рідним краєм, тож віддайте нам щось із свого майна».

В місті був створений комітет біженців. Йому були надані найбільші повноваження після органів влади. Керівник цього комітету і керівник житлового управління незабаром стали найвпливовішими особами в Гельнгаузенському окрузі. Комісарові в житлових справах навіть дали поліцаїв, щоб він мав змогу успішніше впливати на впертих місцевих жителів.

Ці двоє комісарів все ж таки чимось допомагали людям, але в очах заможної буржуазії вони були вискочками. З ними не віталися, їх обмовляли скрізь, де тільки можна було. Це становище змінилося, коли комісар у справах біженців і керівник житлового управління поставили собі будинки і стали домовласниками.

В перші дні своєї діяльності комісар у справах біженців подав земельному урядові проект збудування села для біженців. Він запропонував відбудувати зруйновані села Вільбах і Леттгенбрунн, щоб там оселити біженців. Гроші на цю справу повинні були внести земля Гессен, округ і самі біженці: кожна сторона — третину потрібної суми. Та звідки могли б дістати гроші біженці? Вони змушені були б узяти кредити і залізи в борги.

Коли гессенський уряд повернув жителям конфісковану землю і в район Вільбаха і Леттгенбрунна знову можна було повернутися до мирного життя, туди з усіх усюд почали прибувати жителі.

Сам єпископ благословив лани, як робив це вже не раз.

Хоч Мела й не збиралася жити в Леттгенбрунні, але пішла попереду процесії, несучи жовтий шовковий прапор. Серед людей, які виступали в колоні, були не тільки побожні католики. В процесії взяли участь і представники партій, шкіл, керівники всіх громадських установ, бо це свято було офіціальне і до участі в ньому закликали всіх. Після урочистої молитви, яку прочитав єпископ, з промовою виступив окружний комісар, за ним узяв слово посланець урядового президента, а потім говорив голова палати по денаціфікації, комуніст. Він говорив про мир, якого прагнуть усі люди.

— Тягар усіх воєн,— сказав промовець,— несуть на своїх плечах робітники.

Начальники, керівники високих і найвищих органів влади, які стояли навколо, мали про це свою власну думку.

«Тут уже знову щось готується», подумав новий ландрат, який прийшов на зміну панові Вробелю, він також був побожним членом ХДС*. Хоч як дехто на-сміхався з комуністів, презирливо дивився на них зверху вниз, але голосно сказати щось проти них не наважувався ніхто. Вони ще мали занадто великий вплив у країні, їхня партія була легальна, проти цього нічого не можна було вдіяти. Ставились до них чемно, ввічливо, однак думали вже при цьому про те, як найлегше позбутися цих неприємних людей.

Після урочистого торжества, після численних пишних фраз почалася робота. Важкі вантажні автомашини привезли пісок, каміння і цемент. Вранці приїхали на своїх велосипедах робітники-будівельники. Після п'ятої години вони поверталися на велосипедах назад у свої села. Вони вважали, що робота на свіжому шпессартському повітрі не так стомлює, як робота в місті. Вони будували високі й просторі будинки. Квартиру і хлів ставили під один

---

* ХДС — християнсько-демократична спілка, партія Аденауера. (Прим. пер.).

дах. Вони замурували в стінах своє побажання, щоб ці будинки простояли трохи довше, ніж стояли старі, і щоб принесли новим мешканцям трохи більше щастя.

Незабаром після війни, хоч і не вистачало транспортних засобів, почалося масове пересування людей по території переможеної та окупованої країни. Цілі родини старалися повернутися в рідні міста. Жінки хотіли добитися до місць проживання своїх чоловіків, а чоловіки — до місць проживання жінок. Люди прагнули добратися одне до одного і забитися в якийсь затишний куток. Вони їздили вугільними поїздами або пересувалися на відкритих платформах. Часто поїздки ці були небезпечними для життя.

Альбін так само їхав додому. Так, він був ще живий. Вийшовши з жахливої в'язниці, стомлений і змучений, він сидів у кутку вагона військового поїзда. Тільки своєму посвідченню політичного в'язня він завдячував тим, що йому дозволили їхати в цьому поїзді. Бо німцям взагалі не дозволялося користуватися транспортними поїздами.

Жоден біберський житель не пізнав би Альбіна Дебуса. Він мав вигляд старика. Шкіра бліда, набрякла, темні очі рухалися часом швидко і злякано, ніби боялися ще раз побачити той жах, що йому довелося пережити. На Альбіні була коричнева військова куртка, подарована йому американським солдатом. На дорогу, щоб йому не було так холодно. Свої пожитки, головним чином харчі і сухарі, він піс у зав'язаній хустині, як носять у Шпессарті жінки, ідучи на базар.

Що трапилося? Що тепер буде? Альбін дуже невиразно уявляв собі майбутнє. В усякому разі, все повинно змінитися, але як? Він нічого не знав про свій дім. Чи й Бібер зруйнований ущент, як інші міста і села, мимо яких проходив його поїзд? Міст через Майн коло Ганау був розбитий. Минуло немало часу, поки поїзд пройшов по тимчасовому мосту.

Насамперед він стомився, колишній в'язень. Він скучив за своєю Мільхен, за сином Альфредом, який давно вже повинен був закінчити школу.

Прибувши в Гельнгаузен, Альбін довідався, що поїзди до Бібера більше не ходять. Проте кожного дня до Росбаха йшло кілька теплушок для худоби; хто хотів, сідав туди і їхав. Кожен давав щось залізничникові: чи то пів-

фунта крупи, чи то добру цигарку, сорту «Честерфільд», наприклад. Цей поїзд уже відійшов, і хтось на станції порадив Альбінові стати при дорозі і зупинити першу-ліпшу автомашину, бо в його стані йому ніколи не вистачить сил добратися пішки. Альбін не мав бажання ставати на вулиці і вичікувати, він негайно подався до «Military Government»*.

Таким чином, Альбін прибув до Бібера в чудовому лімузині. На відміну від темного есесівського автомобіля, що відвіз його звідти, ця автомашина була блакитного кольору з червоними шинами.

Так він прибув у свій дім і з любов'ю обняв свою дружину, яка плакала від радості.

Просто дивно, скільки людей його пам'ятало. Яка радість, він живий, господь бог захистив його. Жінка начальника станції, довідавшись про повернення Альбіна, принесла йому пакунок справжнього англійського чаю, ще з трофеїв, що його вона досі берегла. При цьому вона заявила:

— Націсти от-от ув'язнили б мене, бо я насмілилася розповісти анекдот про Герінга.

Хто б говорив! Оце так жінка! Мільхен дивувалася тільки, як вони всі швидко змінилися.

При загальній радості все погане легко забулося, а для Альбіна головне було те, що він знову вдома. І він вирішив боротися за те, щоб на Німеччину ніколи більше не обрушилося таке лихо. Маючи посвідчення переслідуваного за нацистського режиму, він користувався авторитетом в усіх установах. Він вимагав, але і від нього чекали, щоб він узяв участь у створенні демократичного самоврядування. Йому запропонували посаду бургомістра Бібера, але він відхилив цю пропозицію і став першим уповноваженим у містечковій раді.

Трошки відпочивши, Альбін узявся наводити лад у своїй родині. Відколи повернувся батько, після краху гітлерівського режиму, Альфред став байдикувати дома. Він поки що не вчився. Він повинен був би закінчити школу на великдень. Але на той час про це нічого було й думати. Постало питання, чи Альфредові слід повторити навчання в останньому класі, чи йому одержати сві-

---

* Military Government — військова влада західних держав.
(Прим. пер.).

доцтво про закінчення школи. Цього літа хлопцеві минало шістнадцять років, це якраз найслухніший час, щоб почати вчитися якогось ремесла. У нього самого не було ніякого бажання ще раз витирати штанами шкільну лаву. Та що було йому робити? В Бібері не можна було знайти ніякої роботи, там панували страхітливі умови. Може, в сусідньому селі, там є лісопильня. Він не міг зважитися вивчати якесь ремесло. Альбінові це також було не по душі. Він хотів, щоб його син працював на заводі, зустрічався з робітниками. «Тільки там він міг би навчитися чогось розумного», думав Альбін. Бувши якось у Гельнгаузені він цілком випадково влаштував сина на пумову фабрику. Це сталося дуже швидко, він, не довго думаючи, поговорив з заступником директора і владнав справу.

У хлопця не було ясною уявлення, ким йому стати. Як усі його товариші по футбольній грі, він бажав стати монтером або водієм автомашини. «Ніколи не буває так, як задумаєш», утішав себе Альфред. Це ще не найгірша робота стояти коло машини, яка працює за тебе. Ще перед тим, як він пішов на роботу, він уже вирахував, що йому доведеться працювати чотири місяці, щоб мати змогу на свої кишенькові гроші купити запропонований йому одним його дружком з Гассена велосипед, звичайно, старий, бо після війни нових велосипедів ще не виробляли. Альфред уже спромігся б привести його до ладу, вичистити і наново полакувати, з нього був практичний хлопець.

Вже чотири місяці, як Альфред день у день їздить на фабрику. Адже він учень і має справжній договір. Кожного дня він встає рано, швидко сідає на поїзд і рушає в Гельнгаузен. Надвечір він в такий самий спосіб повертається додому. Пасажири того купе, в якому він завжди їздив, уже здаля пізнавали його по зеленій курточці. Він їм подобався, бо кидав веселі жарти, викликаючи цим загальний сміх. Адже в цей сумний час було дуже мало смішного. Все йшло шкереберть. Тим, які старанно працювали і щоп'ятниці пленталися додому із своєю досить-таки жалюгідною платнею, жилося далеко не так добре, як тим, які спекулювали з-під поли на чорному ринку. Робітники, котрі їздили в одному купе з Альфредом, часто снідали картопляним пирогом, замість того,

щоб їсти бутерброди, намазані вершковим маслом. І така їжа повинна була відновлювати їхні сили? Але, мабуть, саме тому та ще тому, що тільки вони одні з біберців мали роботу, вони витримували цей голод і з щиросердою вдячністю сприймали ті жарти, які Альфред кидав кожного ранку.

Мати Дебус не мало дивувалася з того, як змінився її Альфред за короткий час свого навчання на фабриці. Він став упевненішим, майже, можна сказати, «змужнів». Розповідаючи, він висловлювався короткими, скупими фразами, як батько. Він дійсно був проїнятий почуттям власної значливості. «Треба ж, щоб хтось працював, мамо, інакше-бо в нас у Німеччині все піде прахом», говорив він. Хлопець часто розповідав про фабрику: що сказав майстер, яка була думка колег по роботі. Говорив він так упевнено, що мати Мільхен гадала, ніби він з головою поринає в свою роботу.

Одного дня вона застукала його, коли він, діставши батькову гостру бритву, заходився голити м'який пушок на своєму підборідді. «Так воно завжди буває, йому вже перешкоджає борода», подумала вона, непомітно вислизнувши з кімнати. Почувши про це, Альфред лише посміявся, він був далекий від того, щоб розсердитися.

— Ти вже знайшов свою бороду? — посміявся він з нього. — Ти вже незабаром почнеш у мене дудлити горілку.

Альфред не надав значення батьковій насмішці. Він ішов своєю дорогою, хто знає, куди? З-під матеріної уваги не випало й те, як він чепуриться, як довго стоїть перед дзеркалом, робить прямий пробор і ще раз його випрямляє. Щоб не спізнитися на поїзд, йому треба було поспішати.

Чи все це має відношення до фабрики? В цьому мати сумнівалася. І цілком справедливо, бо тут винна була дівчина з Ланцінгена, разом з якою Альфред їхав кожного ранку в Гельнгаузен. Та про це мати не знала.

То була чарівна, з коричневою, як горіх, шкірою дівчина і звалася вона Зофі. Альфред умів так влаштовуватися, що завжди сидів з нею поряд. Поїздка разом з нею була для нього найкращою подією дня, і коли вона минала, він з радістю згадував про завтрашній ранок. Зофі їздила з ним разом лише вранці, коли люди прямували на роботу. Поверталася вона завжди поїздом, який від-

ходив раніше, ніж той поїзд, яким повертався Альфред. Батьки її, проста ремісницька сім'я, яка до цього мала ще маленьке поле, що ледве могло прогодувати їхню козу, були зразком порядності. Вони вважали, що краще голодувати, ніж спекулювати на чорному ринку. Це диктувала їм їхня сувора побожність. Вони належали до трьох методистських родин долини Бібера, які чекали страшного суду і до того дня проводили свій час за співанням духовних пісень. Батьки дівчини не їли доти, поки не розламували хліб, як під час тайної вечері, поки не голодніли під час довгих молитов. Альфредові це все було чуже. Але коли Зофі розповідала про це, Альфред слухав її. Брат її був зовсім не таким, Альфред познайомився з ним у поїзді, у нього був інший «заскок», він був безнадійним болільником футболу і, здавалося, заради футболу тільки й жив на світі.

Одного дня, після закінчення роботи, коли Альфред виходив з фабричних воріт, до нього підійшов незнайомий хлопець. Чи його прізвище не Дебус? Альфред з подивом зупинився і глянув на хлопця. Так, його ім'я Дебус. В чому справа? Незнайомий, мабуть, його ж віку, лише вищий на зріст, представився:

— Рудольф Ренкенс,— промовив він.

Він запитав Альфреда, як здоров'я його батька? Біберський хлопець ще більше здивувався. «Певно, він його знає», подумав він.

— Батько почуває себе добре,— пробурмотів він,— але я не розумію, чому ви мене про це питаєте....

Коли незнайомий хлопець заговорив, усе з'ясувалося.

Рудольф Ренкенс був керівником групи Вільної німецької молоді в Гельнгаузені.

— За нацистського ладу мій брат так само сидів у тюрмі за політику, як і твій батько,— розповів він.

Альфред навіть не помітив, що незнайомий хлопець говорить йому «ти». Ренкенс провів його до станції. Він запитав Альфреда, чи не має він бажання вступити в молодіжну групу.

— Нам потрібні такі юнаки, як ти,— сказав він.— Ми об'єднані в усіх зонах, незважаючи на зональні кордони. Більшість серед нас становлять молоді робітники і діти робітників. Ми хочемо власними силами, не покладаючись на інших, відбудувати Німеччину. Але насамперед ми хочемо перешкодити банкірам, промисловцям та їхнім

посібникам ще раз заподіяти Німеччині такого нещастя, як остання війна.

Він розповів Альфредові про жваве життя в їхній групі, прогулянки й пісні. Потім він дуже серйозно заговорив про навчання і про те, що йому треба й далі ідейно зростати.

Звичайно, такий хлопець, як Рудольф, імponував Альфредові. Він говорив як людина, що вчилася, хоч був простим робітником, як і Альфред. Розповідаючи, він часто сміявся. Альфред охоче б з ним подружився. Він вирішив спочатку поговорити з батьком, але домовився з Рудольфом про скору зустріч.

Альфред домовився і з Зофі, дівчиною, з якою разом їздив поїздом, що вони зустрінуться в неділю. Не в Ланцінґені, де вона жила, і не в Бібері, де жив він, а в Росбаху, в селі, яке лежить на півдорозі між Ланцінґеном і Бібером. Сидячи на плоскому камені при виході із села, де дорога йшла на Ланцінґен, Альфред чекав. Зофі наближалася на велосипеді. Він ще здалека помітив її легке синє плаття, яке весело майоріло на вітрі.

Вони соромливо привітали одне одного, бо це було їхнє перше побачення.

— Куди нам піти? — запитав він.

— Не знаю, — відповіла вона.

З властивою юним хлопцям і дівчатам соромливістю вони не наслідувалися зразу ж піти в село, бо ж люди одразу починають розводити плітки. Про шинок з тієї ж причини не було чого й говорити. Тож вони пішли гуляти. Велосипед, що його позела Зофі, відділяв Альфреда від неї. Ще не подолавши своєї ніяковості, вони йшли польовою дорогою. Альфред узяв у неї велосипед. При цьому їхні руки на мить зустрілися. Альфред побачив, що вона носить на шиї ланцюжок із срібним хрестиком.

Він тягнув по піску велосипед, дорога була довга і втомна. До того ж вона круто йшла вгору. Нагорі, під першими ж ялинами, вони сіли. Альфред настояв на цьому, бо йому треба було віддихатися.

Зофі, милий ангелочок, від цілковитої ніяковості багато базікала. Вона показала Альфредові на жовтий цвіт кашки, яка теж добре лікує. І лише тому, пояснила вона, що в ній захована кров святих.

— Ти не віриш? — спитала вона Альфреда, який з недовір'ям дивився на неї, і відломила від стебельця одну

квітку. Вона розтерла її між пальцями. Альфред побачив, що вони пофарбувалися в червоний колір.

— Це ж чудо! — вигукнув він з легкою насмішкою. Зофі недовірливо глянула на нього.

— Це кров святих, — уперто сказала вона.

Чесно кажучи, Альфредові в цю мить було начхати на всіх святих. Він дивився на свою подругу з ніжністю, з боязким благоговінням, як це властиво закоханим юнакам. Невже вона нічого не помічає? Чи, може, вона не хоче помічати? Зофі безперервно балакала. І про все одночасно: про красу природи, про готування кминних соусів, про свою методистську парафію і про все, що їй спадало на думку.

Альфред мовчав. Він думав про те, як йому її поцілувати. Він одвернувся удавано показним рухом.

— Я змушений відвернутися, — сказав він з зітханням. Дівчина замовкла.

— Чому? — спитала вона. Чи це зв'язано з її розповіддю?

— Через твої уста, — відповів Альфред, — через твої червоні уста. Якщо я й далі буду дивитися на них, то я не знаю, чи зможу стриматися.

Зофі сиділа без слів. Це їй полестило, і їй було цікаво, чим закінчиться ця розмова. Тому вона сказала:

— Я ж нічого не роблю...

Альфред удав, ніби не почув, що вона сказала.

— Я вже беру себе в руки, — сказав він, — але мені здається, що спокуса сильніша за мене. Краще мені піти звідси, бо ще станеться щось...

Він підвівся і вдав, ніби збирається податися геть.

— Не роби дурниць, залишайся, — сксмандував ангелочок.

Удаючи, ніби перемагає себе, Альфред підкорився і сів знову, але вже трохи ближче до свого божества.

— Саме тому, що ти нічого не робиш, — фантазував він, — саме тому я, мабуть, піддамся цій спокусі. Між нами є щось таке, і це впливає на мене. Тут ми безсилі, почуття опанувало нас.

Слова легко злітали з його губ. Він подивився на дівчину і підсунувся до неї так близько, що його рука торкалася її синього плаття. Він став пояснювати їй, в якому скрутному становищі він перебуває, і взяв за приклад

фортецю, якій загрожують вороги. Він удав, ніби чинить їм опір.

— Я перебуваю в залізному кільці ворожих збройних сил, які переважають мене своєю силою і штурмують мої позиції. Міцні мури фортеці, за які я відступив, хитаються, фортеця падає, втеча, організована втеча! Та куди мені тікати,— він глянув їй в обличчя,— нема такого місця, де б мене не переслідували твої уста.— Він підсувався все ближче й ближче до неї, думаючи, що робить це непомітно. Його ангелочок не відступав від нього, Зофі твердо сиділа на своєму місці, маючи намір дослухати цю історію до кінця. Злякавшись її байдужості, Альфред на мить затримав подих.— Я ще не переможений.

Дівчина, звичайно, помітила, як його знесилив опір. Слухаючи його, вона відчула, як її охопило тепле тремтіння. Вона подумала, що їй, власне кажучи, треба було б покласти цьому край. Безперечно, треба було б, але вона цього не зробила. Вона не відсунулась від нього ані на міліметр, але дивилася на нього таким поглядом, що якби Альфред на цьому розумівся, то йому давно все стало б ясно. Отже, Альфред провадив гру далі. При цьому він з острахом думав про її завершення. Адже колись мусить загинути його останній солдат, і тоді... тоді він повинен буде її поцілувати. Він уже шкодував, що розпочав цю гру. Він барився, він не давав розбити себе вщент, йому здалося, що він знайшов вихід. Його «групи опору» були винищені, уцілів тільки один, останній солдат. Цього ветерана він примусив бігти по дорозі, щоб його не могла наздогнати армія червоних уст. Чи він веде до нічиєї? Він привів останнього солдата на роздоріжжя. Там стояв дороговказ: ліворуч — дорога вела до фортеці моралі, а праворуч — до поцілункового поля.

— Куди? — спитав він Зофі.— Куди б ти примусила його йти, якби була на моєму місці?

Від цього запитання дівчина зашарілася, вона барилася з відповіддю, проковтнула слину, а тоді пробелькотала:

— Я не знаю, це ж повинен знати ти!

Альфред обняв свого ангелочка — Зофі не чинила опору — і, заплющивши очі, міцно поцілував її в обличчя. Він хотів влучити в уста, але за першим разом влучив у ніс, а вже потім в обвітрені стулені губи.

Коли вони йшли згори додому, Альфред узяв свою Зофі за руку. Другою рукою він вів велосипед і говорив про те, що вони оженяться. Зофі хотіла подарувати йому як талісман свій маленький срібний хрестик.

— Облиш це,— сказав Альфред,— мужчині не до лиця носити хрестик.

Вечорами Зофі, повернувшись після роботи з Гельнгаузена в Ланцінген — вона працювала в універсальному магазині продавщицею,— повинна була ще допомагати матері в господарстві. Вдома вона зразу ж одягала стару сукню і вовняні, геть поштопані панчохи і йшла за батьком та його помічником з сокирою на плечі на їхнє поле за селом. Дуже часто вони поверталися додому пізно, кочи вже ставало темно. Мати ставила на стіл їжу, а батько довго молився. Попоївши, Зофі лягала спати, бо о четвертій годині вона мусила вийти з дому, щоб встигнути на поїзд.

Так минало життя Зофі. Пізно лягала, рано вставала, працювала в магазині, їздила залізницею, поралася вдома. Хоч вона й звикла до всього цього, але завжди була стомлена.

Якби вона мала змогу хоча б у суботу закінчити роботу раніше, як дівчата в конторі і на фабриці. Ні, навіть і в цей останній день тижня їй доводилося до сьомої години стояти за прилавком.

А в неділю, коли вона хотіла виспатися, приходив батько і забирав її на молитву, бо надавав величезного значення вихованню дочки в правильній вірі методистів.

З часом і Альфред довідався, що кохання приносить муки. Та у молодих людей це завжди трапляється. Спочатку вони ладні пожерти одне одного від палкого кохання, а потім ображаються одне на одного за всяку дрібницю. І от через дещо нудну вдачу його побожної любки між ними незабаром виникла сварка. Через якусь нікчемну дрібницю у них щоразу псувався настрій. Чи то через запізнення на побачення, чи то через її нескінченне базікання про методистський мотлох.

Одного дня, коли Альфред був у поганому настрої, він вирішив навідатися до Рудольфа Ренкенса, керівника групи Вільної німецької молоді. За цей час вони вже раз зустрічалися, заздальгідь домовившись про це. Альфред у

таких справах завжди був дуже пунктуальний і точний, особливо тому, що батько порадив йому придивитися, що таке ВНМ. Але далі першої зустрічі справа не посунулася. Альфредові думки були зайняті Зофі або хтозна-чим, і далі цього їхнє знайомство не пішло. Рудольф більше не з'являвся, але він залишив Альфредові свою адресу, сказавши, щоб він його коли-небудь відвідав.

Тепер Альфред згадав про це. Він зберігав ту адресу в своїй кишені, і от після закінчення роботи вирушив у дорогу, щоб розшукати молодого чоловіка.

В домі якогось шевця Альфред піднявся по двох рипучих сходах угору і після довгих шукань побачив двері, на яких висіла бляшана табличка з прізвищем «Ренкснс». Рудольф у цей час розмножав пісенні тексти. Рукава сорочки були у нього закачані, руки в чорній фарбі, і тому він простяг гостеві для привітання свій лікоть.

— Що це таке? — запитав Альфред, який ще ніколи не бачив гектографа.

Рудольф пояснив йому. Він подав йому ще вогкий від фарби аркуш, і Альфред прочитав, що Вільна німецька молодь рука в руку мандрує по країні. Неуважно глянувши на аркуш, він поклав його назад, на купку вже надрукованих аркушів.

— Коли хочеш, можеш взяти собі один, — запропонував йому Рудольф.

Альфред, подякувавши, відмовився, заявивши, що не знає мелодії.

— Приходь коли-небудь до нас, — сказав Рудольф, — ми навчимо тебе цієї пісні.

Альфред почув, як хтось бігцем піднімається по рипучих сходах. Рудольф, почувши цей стукіт, припинив на мить свою роботу і сказав, що це йдуть його друзі, у них сьогодні буде групова вечірка.

— Тоді я не буду вам заважати, — сказав Альфред, зібравшись йти.

— Ах, чому заважати, — майже сердито заперечив Рудольф. «Для чого ж ти, власне, прийшов сюди?» подумав він при цьому. — Ти не заважатимеш нам, навпаки, ми раді тобі, залишайся тут і візьми участь разом з нами, тоді ти зразу все зрозумієш.

Не встиг Альфред відповісти, як двері навстіж розчинилися і в кімнату увійшов юнак з двома дівчатами. Вони голосно сказали:

— Дружба!

Звичайно, спочатку гості привіталися з керівником групи Рудольфом, а потім подали руки Альфредові.

Біберський хлопець побачив у кожного з них значок — щит з висхідним сонцем, а зверху букви FDI*. Альфред міцно потиснув їм руки, сказавши при цьому своє звичайне «добри вечір».

Дівчата допитливо подивилися на Рудольфа. «Це новак», певно, подумали вони, але не сказали нічого.

Керівник групи представив його.

— Це мій знайомий з Бібера, його батько сидів у тюрмі разом з моїм братом, — сказав він серйозно, але зразу ж іронічно посміхнувся: — Мені здається, що йому у нас не подобається, скидається на те, що він збирається тікати.

Ці слова примусили Альфреда зніяковіти, він почервонів.

— Та ні, — запевнив він, — звісно, ні, я тільки через поїзд. Він відходить за півгодини, і, до того ж, я повинен трошки причепуритися, ви повинні це зрозуміти.

— Коли це єдина причина, — Рудольф припинив друкувати. — Щодо поїзда, ти не турбуйся, — сказав він. — Коли хочеш, можеш переночувати у мене. Звичайно, коли це тебе влаштовує, — додав він жартівливо і не без таємної думки.

Альфред вважав, що краще відповісти не зразу. Він не хотів одразу прийняти остаточне рішення. «Вдома, — подумав він, — напевно, нічого не скажуть, коли одну ніч мене не буде, а щодо моєї ранкової поїздки в Зофі, то нехай вона налякається, чекаючи на мене, це мені аж ніяк не пошкодить». Він прийшов до висновку, що цим піднесе тільки свою ціну в її очах.

— Гарзд, — сказав Альфред, — згоден, я лишаюся тут, якщо можна. — Він повеселішав, відставив убік свою шкіряну сумку, скинув з себе зелену куртку і запитав: — Чи не можу я вам чимось допомогти?

Так Альфред уперше взяв участь у вечорі групи ВНМ. Хоч він був обережним і стриманим, та швидко освоївся в колі досі незнайомих молодих людей. Нову пісню, яку розучував з ними Рудольф, він вивчив легко. Ця нова гра,

---

* FDI — перші букви назви ВНМ. (Прим. пер.).

якої він ще не знав, давала йому задоволення, може, саме тому, що була для нього розвагою.

Рудольф дуже старався коло нього. Цей Альфред з Бібера здавався йому чистим і жвавим хлопцем, з яким добре було б працювати. Шкода було б, якби він на все життя залишився тупим і бездумним, якби його вимило лугом у промивальному котлі гумової фабрики. Як людина розумна, Рудольф бачив і те, що Альфред не цілком щиросердо бере участь в їхньому вечорі. Звичайно, та й чи могло бути інакше? Він прийшов цього разу так, як приходять на іменини, і піде звідси і все забуде, коли йому, Рудольфові та товаришам, не вдасться його прив'язати.

Після розучування пісні керівник групи заговорив про те, що треба створити в Німеччині демократичний антифашистський державний устрій. Він підкреслив ті зміни, які відбуваються на сході країни. Рудольф, як ніхто інший, вмів наводити в своїй доповіді жваві й виразні приклади. При цьому він весь час дивився на Альфреда, ніби розмовляв лише з ним.

Альфред ще раніше сказав собі, що Рудольф, його новий знайомий, майже, можна сказати, друг, з біса розумний хлопець. І звідки він усе це знає? Проте незабаром Альфред відчув себе втомленим, він дивився в обличчя керівникові групи, але вже не слухав його слів. У Рудольфа безперечно були найкращі наміри, але для першого вечора він перебрав міру.

Альфреда полонило щось зовсім інше. Спочатку, коли вони розучували пісню, його гарний голос викликав загальний подив. Там була дівчина, таке собі миловидне граціозне створіння, з темною косою, покладеною вінком круг голови,— вона весь час не зводила з нього очей. Альфредові це лестило. Він знав собі ціну. І пиха примусила його прийняти рішення про те, щоб прийти сюди знову.

Другого ранку Альфред, прощаючись з Рудольфом, подякував йому за дозвіл переночувати і за те, що той дечого навчив його. Потискуючи йому руку, він уперше в житті сказав «Дружба!» і пообіцяв, що неодмінно прийде на наступний вечір групи.

— Не забудь, що наступного разу в нас буде кіно,— нагадав йому Рудольф.

Прийнявши це до відома, Альфред пішов. Він усе частіше й частіше згадував про цей вечір. Про те, що він

швидше за всіх вивчив пісню і краще за всіх співав, «Як добре було б, якби Зофі бачила мене в той час», подумав він.

Шпессартська громада Оберкруммбах, яка лежить у Баварії, була зовсім не в захваті від того, що до неї послали вчителем справжнього пруссака. Вчитель Діль, кандидатуру якого запропонував член ашаффенбурзької шкільної ради і яку затвердила вюрцбурзька земельна колегія, вселився разом із своєю родиною в будинок школи. Пан Діль змінився. «Воєнне сум'яття», як він казав, так жбурнуло його, що він упав коло вчительської кафедри за п'ятдесят кілометрів на південь від Бібера. Згідно з правилами, він заповнив анкету, навіть указав у ній, що був членом націонал-соціалістської партії, правда, лише попутником: адже члени уряду добре знають, який тиск чинився на людей. Таким чином, бідний Діль, який так страшенно потерпів від воєнного сум'яття, був знову призначений на посаду вчителя. Жителі Оберкруммбаха могли бути задоволені, їхній вчитель дуже швидко звик до баварських умов. Він узяв до уваги те, що в селі була церква і що священник мав там величезний авторитет також і в питаннях викладання. Загалом, він міг радіти, що знайшов такий безпечний захисток. Діль занадто добре пам'ятав, як він зразу після розгрому збирався покінчити життя самогубством. Йому навіть не вірилося, що йому вдасться ще раз врятувати своє життя.

Він назвав цей час «часом очищення», коли зрештою все виходить на добре. Згідно із загальним настроєм, він докорінно розкаявся, зрікся тих кумирів, яким поклонявся. Перед самим собою і перед тим світом, який його не знав, він був чистий.

Бувши людиною діяльною і вміючи заповнити дозвілля сільського вчителя, Діль додумався вирізьбити з дерева фігури персонажів духовних вистав — містерій, щоб подарувати їх церкві. В травні він почав свою роботу. Весь божий день сидів він за столом, одна за одною з м'якого березового дерева виникали фігури. Ніхто б не міг сказати, що він робить це без любові й старанності.

Жінка допомагала йому. Їй лишалася тільки одна робота — шити платтячка для фігур; їй навіть уві сні не

спало б на думку підтримувати стосунки з селянами, бо вони знають тільки буряки та своє поле. Тож зоставалася тільки дружба із священником, але тут пані Діль вчинила рішучий опір, бо вона була дочкою податкового інспектора з Бранденбурга і вважала католиків за нещирих людей.

Ідея про «нордичну людину», ідея, яку швидко подолав у собі Діль, твердо застряла в думках його жінки. Вчитель ніколи не уявляв собі, що віра у «фюрера» так глибоко вкоренилася і так міцно засіла в її голові. В минулі роки гітлерівського панування йому скоріше здавалося, що вона не надає великого значення, навіть ніякого значення не надає всьому цьому мотлоху. Тепер усе вийшло на світло денне. Він скинув геть свій коричневий мундир, а вона стояла перед ним живим втіленням «фрауеншафту», втіленням «матері і дитини». І щоразу вона заявляла, ніби все це було добре. Так, вона ще твердо вірила у «фюрера», в те, що він живий і знаходиться десь в Аргентині. «Такі люди не вмирають», говорила вона чоловікові.

Ділю дуже не подобалось те, що вона веде такі розмови. Невідомо, хто може їх почути. Від цього можуть бути лише неприємності. А він уже немолодий, йому вже за шістдесят, і він повинен дбати про те, щоб утриматися на шкільній роботі аж до того часу, поки не вийде на пенсію. Якщо схоче зла доля, жінка своїми розмовами накличе на нього біду, бо люди тепер дуже причепливі. Несподівано від відчув, що жінка є для нього тягарем. Він охоче позбувся б її, та зробити цього не можна було. Вона дуже багато знала про нього. Розумніше не допустити до скандалу з нею.

Отже, в домі Ділів було не все гаразд. Проте це аж ніяк не гальмувало Ділеву старанність. Навпаки, може, саме через це його активність надзвичайно зросла. Його енергія не знала спину, вона поширювалася і на керування селом, і на дуже складну справу постачання Оберкруммбаха. Особливі часи вимагають особливих заходів. Коли на картопляних полях його району з'явився колорадський жук, учитель створив дитячі загони і умовив бургомистра призначити премії й нагороди для кращих збирачів. Що б не сталося в Оберкруммбаху, Діль мусив все з'ясувати, мусив у всьому розібратися. Цей невтомний чоловік не був анітрохи гордим або пихатим. У нього ніколи не було поганого настрою, — люди, які почувують

себе конче потрібними, легко опиняються перед цією загрозою,— Діль був не такий, він був скромний. Коли християнська спілка, віддаючи належне його заслугам, висунула його кандидатом в уповноважені по крейзтагу¹, він відмовився від цього, обгрунтувавши свою відмову тим, що може лише одне держати в порядку: або Обер-круммбах або весь округ. Тоді його перестали турбувати.

Крім того, він приносив ще й іншу радість франкським селянам. Хоч організаційно він належав до Християнсько-демократичної спілки, але в політичному відношенні він більше схилявся до Баварської партії. І якби вона існувала, та королівська соціальна партія під синьо-білим прапором, він був би радий. Це тим більш гідне уваги, що сам він пруссак. Його виголошувані в шинку промови про втрату баварської гідності привертали до себе увагу. Він, пруссак, вимагав від твердолобих селян, щоб вони мислили як корінні жителі цієї землі. Відчувайте по-баварському, мисліть по-баварському і дійте по-баварському! При цьому він був далекий від так званих партикулярних тенденцій, з другого боку він мислив у широких, у світових масштабах. Що його ще запалювало — то це світове громадянство. З допомогою розвитку техніки, з допомогою сучасних засобів зв'язку континенти наблизилися один до одного. Сьогодні дурнем є той, хто не замислюється над можливістю створення світової держави. Діль цікавився всім, і всі світогляди були для нього зрозумілі, більше того, він ставився терпимо до всяких поглядів, будучи ліберальним баварцем, який широко мислить.

Його преподобіє пастор, з яким Діля зв'язувала досить прохолодна дружба, не розумів цих його поглядів, його відмовлення і заперечення будь-якого зв'язку з батьківщиною. На думку пастора, це пояснювалося лише тим, що вчителеві бракувало релігійного почуття. Цей Діль здавався йому часом якоюсь лиховісною постаттю.

В той день, коли минало вісімдесят два роки з дня битви на річці Каль, його преподобіє зробив учителеві візит і до цього ще лицемірно поздоровив його з успіхом пруської зброї. Будучи людиною злобною, він хотів почути, що скаже на це Діль.

Учитель з великим подивом і з кислуватим обличчям зустрів це поздоровлення. Розмовляючи з пастором, він

---

¹ Крейзтаг — окружний сейм. (Прим. пер.).

переходив на святенницький тон, говорив тихо і смиренно.

— Авжеж, пруссакам треба віддати належне,— скромно сказав він,— з військового погляду пруссаки були бездоганні. Нічого не скажеш. Та чи це добре? Зате баварці мислили людяніше, а це само по собі краще. І, крім того, звичайно, голчасті рушниці, головним чином їм завдячували пруссаки своєю перемогою. Я не захоплений цим, та чи нам усім це не повинно бути наукою? Людські якості так само потребують голчастих рушниць, якщо вони не хочуть загинути. Світ злий, і спадковий гріх тяжіє на сумлінні світу, ви як католик повинні знати про це краще. Вчитися, вчитися, мій любий,— переконував він священика.— Треба черпати науку і з власних поразок, саме з них, тоді за певних умов вони принесуть більшу користь, ніж збройна перемога.

«Це зовсім не так уже й нерозумно,— подумав священик,— але його все ж таки шкода, бо той, кому не дарована правильна віра, все одно лишається блудним чадом світу».

Продемонструвати в Гельнгаузені фільм для ВНМ, до того ж радянський, справа нелегка. Рудольф Ренкенс невтомно бігав повсюди. Власники кінотеатрів просто відмовлялися. Вони висували всілякі причини, запевняли, начебто їх так зв'язують договори з прокатними фірмами, що вони не можуть дозволити собі демонструвати його навіть на ранковому сеансі. Для власників кінотеатрів було набагато вигідніше демонструвати американські пригодницькі фільми, які приносили їм у касу гроші. Тож не дивно, що Рудольф плюнув на кінотеатри і почав шукати інших можливостей.

В спортивній спілці у нього були друзі, які готові були безплатно надати йому для цієї мети свою їдальню і кабінку для переодягання, що містилися на спортивній площадці. «А чому б і ні?» подумав Рудольф. Це мало ще ту перевагу, що туди прийшли б зацікавлені фільмом спортсмени, а саме для цього він і був призначений. Треба, щоб його подивилися всі.

Рудольф бігав, запрошуючи спортсменів. Прийшов він і до голкіпера. Це був класний футболіст.

— Згода,— сказав він, дружньо вдаривши Рудольфа

в груди по-боксерському.— Ясно, хлопче, що я прийду. В кінотеатр безплатно, до того ще російський фільм!

Одним словом, він пообіцяв прийти. Багато спортсменів також пообіцяло прийти. Але демонстрування фільму все ж таки не було безплатне. Організатори перегляду мали витрати: кіноапаратура, кінокартина і транспортні видатки, за все це треба було заплатити. Підрахувавши, Рудольф встановив, що на глядача припадає сорок пфенігів. Не було серед них жодного, хто б з готовністю не погодився заплатити цю суму.

Альфред з Бібера також прийшов, як пообіцяв. Питання з ночівлею було швидко розв'язане, звичайно, він може залишитися у Рудольфа. Альфред наспівував про себе єдину пісню, яку він знав. Він пишався тим, що перший з усієї групи вивчив її напам'ять. За цей час він здорово вправлявся. Вдома він переписав її і вже двічі проспівав батькові.

«Спортивний дім» на футбольній площадці являв собою пофарбований в коричневу фарбу дерев'яний барак. У тимчасово обладнаному кінозалі Альфред зустрів і ту маленьку, дуже привабливу дівчину, яку примітив на минулому вечорі групи ВНМ.

— Ти ще пам'ятаєш ту пісню? — запитала вона його.

— Ще б пак! — відповів він.

Дівчина засміялася. При цьому вона показала ряд блискучих, гарних зубів. Альфред уважно розглядав її, на її верхній губі росли маленькі чорні волосинки — бархатна тіль, яка оточувала її уста. Альфред вважав, що у неї чудові очі. Як тільки настрої у неї мінявся, вони зразу ж показували це: часом ставали ніжними і мрійними, часом веселими і жвавими. Вони могли дивитися і серйозно, допитливо. Вони могли ставати і суворими, замисленими й зосередженими. Але тепер вона сміялася.

— А я вже забула ту пісню,— додала вона.

— Ти була неуважна? — з докором запитав Альфред.

— Я думала про щось інше, та це байдуже. Ти не даси мені текст? Може, пізніше? Після кіно?

— Звичайно, дам. Я його переписав. Ти можеш узяти листок, якщо тільки розбереш мій почерк. Я знаю цей текст напам'ять.

До початку фільму вони співали нову пісню. Знову Альфред вирізнявся своїм сильним голосом. Потім Рудольф сказав кілька пояснювальних слів до фільму. Він

подякував глядачам за те, що вони прийшли на демонстрування кінофільму.

Альфред забезпечив собі позаду хороше місце. Коло нього, ніби випадково, сіла та дівчина.

— Тобі видно? — дбайливо запитав він її.

Йому доводилося говорити тихо, бо в цей час промовляв керівник групи.

Вона кивнула головою і глянула на нього.

— А як тебе звуть? — запитала вона.— Ми вже знайомі цілу вічність, а я навіть не знаю твого імені.

В залі погасили світло. Задзижчав кіноапарат. Юнак нахилився до неї.

— Альфред,— встиг він прошептати ще до початку сеансу.

Коли на екрані з'явилися перші слова, вона схопила його за руку і сказала:

— Мене звуть Лені.

Дотик її руки викликав в Альфреда якесь дивне піднесення. Що сталося з ним? Серце його гучно забилося. Він подумав: «Значить, її звуть Лені, Лені звуть її, як гарно, що її звуть Лені». Він весь час повторював про себе ці безглузді слова.

Осяйними фарбами заблищав на екрані фільм. Лені не відривала від нього погляду, Альфред також уважно стежив за тим, що відбувається на ньому. На екран пильно дивилися дві пари очей, але здавалося, що це дивиться одна пара. Так вони припасувалися одна до одної. Альфред сприймав фільм, як вона, а Лені, як він. Коли їм особливо подобалося, вони потискували одне одному руку.

Дія фільму відбувалася десь на селі між Дніпром і Доном. Поблизу цього села було місто з багатьма заводами. Найбільше враження справило на Альфреда те, що він бачив на екрані себе і подібних до себе. Звичайно, не особисто себе. Та чи це не такі ж трудящі люди, як він і його товариші? Він бачив, що вони поважні і щасливі. Там немає нічого подібного до того, що робиться тут,— немає особистої боротьби за робоче місце і за гроші. Люди працюють над розв'язанням інших проблем, над новаторством і поліпшенням; біберський хлопець ще не розумів усього, що там відбувається. Але він помітив, що слюсар, який стоїть коло машин, спокійний і добродушний чоловік, охочий до жартів і живе в добрій згоді з се-

лянами. Так, він навіть помітив, що особисте щастя окремих людей залежить від загального щастя.

Найбільше сподобалося йому свято врожаю. На вантажних автомашинах селяни везуть у місто плоди своєї праці. На площі, яка нагадувала ринок з великими картинами обабіч, вони складають усе величезними купами: блискучі темночервоні яблука, такі великі, що їх треба тримати обома руками, жовті гарбузи, зелені огірки та яскравочервоні помідори. Хати аж ніяк не поступаються чепуристістю перед своїми мешканцями. Вони прикрашені прапорами і строкатими полотнами, наче селянки в святковому вбранні. Альфред з подивом бачить, що й хлопці носять вишиті сорочки. «У нас в Бібері люди сміялися б, коли б я вийшов у такій сорочці», подумав Альфред.

На площі, де відбувається свято, грає музика і виступають промовці. Один з них прибув із столиці, він дякує селянам і всім, хто допомагав виростити високий урожай. Він говорить, що це найкращий урожай після жахливої війни і що всі вони будуть боротися за те, щоб війни більше не було. Потім виступає представник селян, він дякує промовцеві за похвалу. Виявляючи скромність, він розподілив цю похвалу між усіма, бо, сказав він, без робітників у місті, які дали нам машини, які дали нам електрику, ми не змогли б виростити врожай. Він висловлює подяку Комуністичній партії Радянського Союзу, яка так уміло це все організувала. Після селянина виступає городянин, який дякує орачеві за хліб і плоди поля, без яких мешканці міста не могли б прожити. Потім починаються танці. Люди стають великим колом і беруться за руки. Посередині, за російським звичаєм, згинаючи коліна, танцюють молоді хлопці.

Хіба це дивно, що, проглядаючи цей фільм, Альфред почав цікавитися всім, що було зв'язане з Радянським Союзом? Він розмовляв з Рудольфом, бажаючи дізнатися, що там відбувається. Його дивувало те, що про Радянський Союз були такі різні думки. Газети писали про нього багато всяких нісенітниць і наклепів, а деякі люди (їх було немало) вірили цьому, бо вже Гітлер нацьковував їх на ту країну, яка взялася будувати у себе комунізм. Це були ті люди, які вважали несправедливим те, що Німеччина програла війну. Альфред не розумів таких поглядів.

Рудольф спробував пояснити це йому.

— Це пропаганда, яку американці ведуть проти країни соціалізму,— говорив він.— Ті, які почали це цькування,— то сили, які хочуть будь-що зупинити колесо історії. Наслідком цього є визиск, війни і знищення, а люди втомилися від цих одвічних страждань, тепер вони вимагають не голоду й безробіття, а чогось іншого. Радянська країна пододала ці хвороби, бо звільнилася від збудників цієї пошесті. Тепер ти розумієш, чому її друзі називають її великим Радянським Союзом? Вона є прикладом для народів, вона стала на шлях, яким підуть колись за нею всі народи землі. В цьому причина, чому ділки і лихварі ненавидять її. Чому вони ховаються за маскою добрих друзів, чому посилають нам родзинки і апельсини.

Рудольф говорив із запалом, дивлячись на Альфреда, з якого було замислене обличчя. Чи він зрозумів?

Коли хто й усвідомлював, що розуміння часто приходить не так швидко, то це був Рудольф. Він украй недовірко ставився до занадто швидких, занадто гарячих, до скороминущого запалу молоді. Альфред був спокійний і вдумливий. Другого дня він повернувся в Бібер, вирішивши поговорити про все це з батьком.

Альбін знову відкрив у Бібері ремонтну майстерню. Роботи у нього було мало. Кілька селян з навколишніх сіл з їхніми старими машинами. Навряд чи варто було пускати ці машини в рух, бо через два дні вони зупинялися, і всьому край. Але нових машин не привозили. Незважаючи на це, Альбін якимось перебивався. В Росбаху була насосна станція мінеральної води, часом йому доводилося її справляти, а поряд з нею був млин; коли він виходив з ладу, Альбіна запрошували полагодити його. На пивному заводі у Візені йому часом також доводилося лагодити апаратуру. Куди б його не покликали, він приїздив своїм мотоциклом.

Про справжнє сімейне життя у Дебусів не було чого й говорити. Батько і син працювали, мати варила. Хоч жили вони разом, як належить, та у кожного з них були свої власні життєві інтереси. У матері — кухня і льох, у сина — гумова фабрика, у батька — майстерня і неодмінний мотоцикл. Часом батько затримувався до ночі, траплялося, що й син не приходив ночувати додому. Мільхен

проводила час у чеканні і підігріванні вечері. Рідко траплялося, щоб усі троє разом збиралися на вечерю за одним столом. Такий день мати відзначала червоною фарбою в календарі свого серця.

Кожного вечора батько читав газету. Робив він це з залізною послідовністю. Адже повинен він зрештою знати, що відбувається на світі. Він читав за їдою, як це робить багато людей. Читаючи, він механічно клав у рот смажену картоплю.

Одного вечора після довгої перерви вся сім'я знову зібралася за столом. Альбін не поїхав з дому, бо у нього боліла нога. Коли син повернувся з роботи, він уже їв.

— Я вже забув, як ти виглядаєш,— пожартував він.

У Альфреда під пахвою була газета, яку дав йому Рудольф. «Прочитай і передай далі», наполегливо говорив йому керівник групи ВНМ. Хлопець узяв її з собою за стіл, щоб прочитати так, як це робить його батько.

Побачивши газету, Альбін примружив очі. Він гучно і підкреслено кашлянув.

— Альфред,— крикнув він суворим тоном,— за столом не читають, хіба ти цього не знаєш?

Альфред спокійно продовжував читати.

— Адже й ти читаєш за столом,— сказав він, відкусивши шматок хліба.

— Це зовсім інша справа.— В батьковому голосі прозвучала погроза.

Але син байдуже продовжував їсти і читати при цьому.

— Яка різниця,— сказав він,— ти читаєш свою газету, а я читаю свою.

— Зараз же дай сюди газету. Я твій батько, почекай, будь ласка, поки станеш батьком, а тоді будеш читати за столом.— Він рішуче піднявся з місця, пошкандибав до столу і вирвав у сина газету. Яке могло бути заперечення?

Альфред підкорився, та тільки-но він поїв і витер рота, як встав і зажадав від Альбіна газету.

— Будь ласка, віддай мою газету,— рішуче сказав він.— Я вже закінчив їсти,— підкреслено додав він.

— Іди-но сюди,— заспокійливо сказав Альбін,— не хвилюйся, я зараз закінчу читати, мені лишилося прочитати ще тільки одну статтю,— Альфред зупинився.

— Не нервуй мене,— продовжував батько,— попроси

у мами сьогоднішню «Франкфуртер Цейтунг» або почекай, поки я скінчу.

«Хай він сам читає цю газету», подумав Альфред, сідаючи з надутим виглядом на диван коло батька. Йому цікаво було, чи скоро батько випустить з рук газету. Час від часу він кидав швидкий погляд на газетні аркуші. Серед багатьох заголовків він прочитав такий: «Облісення і план штучного обводнення пустині». Дивно, що батько раптом став цікавитися лісовим господарством. Адже він завжди казав Альфредові, що не торпить лісничих. А батько читав і читав. Альфред відчув, що батько переживає щось особливе.

Альбін пригадував, що було двадцять років тому. Тоді він багато читав про Радянський Союз. Маленькі брошури, в яких розповідалося про створення радянської влади. Ця країна для кожного свідомого робітника була великою надією. Альбін провів рукою по чолу. Довгі роки у нього не було часу читати щось про Радянський Союз. Тоді дуже важко було заробляти гроші, і йому доводилося бігати, висунувши язика, щоб добути пару жалюгідних марок на хліб. Щовечора він почував важку втому після прожитого дня. Прокинувся Альбін занадто пізно, коли Гітлер і його коричневі бандити прийшли до влади. Лише в тюрмі почув Альбін знову про Радянську країну. Там він дізнався, якою могутньою вона стала. Такою сильною, що змогла розгромити «третю імперію».

Після цієї війни, яка по-справжньому ще не закінчилася, бо Німеччина ще не має мирного договору, західні держави вступили в конфлікт з Радянським Союзом. Бо Росія заважає їм робити бізнес у таких масштабах, в яких їм хочеться. Німеччина, розгромлена, пограбована Німеччина лежить посередині, являючи собою жаданий об'єкт для спекуляцій крупних купців з кварталу хмарочосів. Вони витягають з неї все, що тільки можна. Вони навіть почали робити своє знаряддя з людей, які втратили стежку. Це називається у них Re-Education*. Діючи спочатку дуже обережно, вони посилають їм Care-packets** і підлещуються до них: «Ви були такими хорошими солдатами». Американці вирішили замінити скинутого «фіурера»

---

* Re-Education (англ.) — повторна освіта. (Прим. пер.).

** Care-packets (англ.) — благодійні посилки з харчами і одежею. (Прим. пер.).

іншим, розпалити пожежу і з допомогою доларів пустити в рух свою машину цькування.

Альбін згорнув газету. Однією рукою він обняв сина. Він розповів йому про те, що було раніше, про війну, про революцію, про те, як вони святкували колись Перше травня і про те, як у Бібері закрили рудник і як сталося, що Гітлерові вдалося пробратися до влади. Тимчасом Мільхен позбирала зі столу тарілки. Вона слухала одним вухом цю розмову. Вона не почувала себе оцчасливленою тим, що її сина втягають у політику.

— Ти б міг навчити його чогось кращого,— крикнула вона.

Глянувши на неї, Альбін відповів:

— Чогось кращого, жінко, ніж те, що він повинен пам'ятати, що він — робітник, я не можу його навчити.

Казарми колишніх танкових військ у Гельнгаузені були переповнені. Переповнені американськими солдатами, в цьому маленькому німецькому місті їх було тисяч десять, а може й ще більше. Вечорами, коли вони діставали відпустки, вулиці кишіли оливковокоричневими мундирами. Купці потирали руки. При всій тій незручності, яку завжди приносить із собою окупація, вони робили блискучі гешефти. Цілу ніч по шинках було шумно й весело. З льохів одну по одній викочували бочки з пивом, Хазяїн корчми «Кайзер Барбаросса» купив собі автомобіль. Солдати були для нього невичерпним грошовим джерелом. Хто вмів добре плавати в цьому доларовому потоці, міг забезпечити собі добробут. Слідом за солдатами їздили бродячі гендлярі. Вони ставили свої будки з кока-кола поблизу казарм. Під час маневрів вони також їздили слідом за солдатами. Вони пообсідали військові частини, наче мухи тухлу печеню. І ще дещо ішло вслід за солдатами. То були маленькі сестри-жалібниці, в своїх барвистих блузках, які дріботіли ніжками. Вони присвятили себе коханняю і ні про що більше не думали. Місто затопив цілий полк «панночок». Вони звивали свої любовні кубла не лише в підпіллі, але й в квартирах з дуже хорошою репутацією, як, наприклад, у вдови старшого фінансового інспектора. В такий спосіб вони давали користь деяким родинам безробітних. Вони платили за кімнату шістдесят, сімдесят, навіть сто марок, залежно

від того, як ішли їхні справи. Крім того, вони ще додавали фунт кави. В цей час деякі люди звикли пити каву. Людям, які держали у себе солдатів, ніколи не жилося краще, ніж тепер. У них не було вже потреби працювати. Перед обідом вони жували солодкі ядра арахісу й пили каву. На обід відкривали коробку консервів, яку їм залишав їхній друг.

Це одна сторона окупації.

Друга сторона — це зломи, грабунки на вулиці, напади на водіїв таксі. Солдати ламали паркани, витоптували городи і сади. Це все такі речі, з яких при всьому бажанні не посмієшся. Повільно, але вірно пізнавали жителі Гельнгаузена американський спосіб життя. Ніхто б не міг сказати, що вони навчилися його поважати. Поведінка війська і тієї мерзоти, яка його супроводила, ставала зразком для всяких тварюк, створювала особливу загрозу для молоді.

Всі, що не мали безпосередньої користі від американців, не сиділи на утриманні солдатів, були стурбовані. Батьки, які почували свою відповідальність за виховання дітей, не випускали їх вечорами на вулицю, забороняли їм відвідувати кінотеатри.

Так було і у Лені Вейлер, Альфредової подруги з ВНМ. Саме вона вручила біберському юнакові бланк вступної заяви і її олівцем він заповнив його. Книжки, що їх Альфред привозив із собою до Бібера і які батько прочитував інколи ще раніше від сина, також належали їй. Коли вечорами по Гельнгаузену розклеювали плакати, вона також брала в цьому участь, а Альфред не їздив після роботи додому. Він носив відро з борошняним клейстером. Ночував він тоді у Рудольфа. Хлопцям ще вдавалося без скандалів виходити вечорами з дому, але для Лені це не обходилося без боротьби. Батько її, бідний ремісник, був дуже боязкий і надмірно обережний, в усьому він бачив небезпеку для своєї дочки. Він заборонив їй брати участь у розклеюванні плакатів. Сьогодні йому знову розповіли в крамниці про те, що біля кінотеатру був вчинений напад на двох людей. Це були непевні часи, він рішуче заборонив своїй дочці виходити з дому. Сказав — і край.

Вейлери жили в невисокому домі на околиці. Кімната батьків була внизу, зразу ж коло входу. Якби батько так не пильнував, Лені вдавалося б вислизати з дому непоміт-

но для нього. Вона жила на другому поверсі разом з бабусею. Бабуся була хвора, у неї була паралізована нога і вона спиралася на палицю. Але з властивою всім бабусям дбайливістю вона завжди мала про що турбуватися і весь час ходила.

Лені сиділа в своїй кімнаті нагорі. Вона обмірковувала, як їй спритніше вибратися з дому. Раптом вона почула, що по сходах піднімається бабуся. Стук! Стук! — ставила вона свою паралізовану ногу.

І тут у Лені майнула думка спуститися по сходах так, як це робить бабуся. Звичайно, тоді батько й не визирне із своєї кімнати. Вона швидко одяглася. А коли стара зайшла в кімнату, вона вже була готова. Вона поспішно відкрила бабусі свій план. Стара була її довіреною.

Довідавшись про те, з допомогою якого трюку Лені хоче вибратися непомітно з дому, вона всміхнулася і погладила внучку по голові.

— Але поспішай, — сказала вона.

Спускаючися по сходах, Лені ступала важко, як бабуся. Всією своєю вагою вона спиралася на одну ногу. Стук! Стук!.. — пройшла вона мимо скляних дверей майстерні. Батько навіть не обернувся. Ще один крок, і вона вже була коло виходу, вона перехитрувала батька. П'ять секунд страху, поки вона відчиняла двері, і вона вже опинилася надворі. Кинувши погляд на годинник, вона побачила, що вийшла саме вчасно. Вони мали зустрітися о восьмій.

В Гельнгаузені розклеювали плакати дві групи ВНМ. Кожна група складалася з трьох чоловік. В одній з них були Рудольф, Альфред і Лені. Дівчина несла плакати, паперові смуги з написом, який закликав до загальнонімецького взаєморозуміння. Альфред був відповідальний за відро з клейстером, а Рудольф водив квачем. Він і визначав, де наклеювати плакати. Вони пообклеювали кругом стіни хлівів, дощані комори, мури гумової фабрики. Скоро вони втяглися в роботу, і справа пішла швидко. Клейстер на стіну — давай папір, кінці швидко намазані, потім ще приміряти, чи прямо.

— Ну, як, не косо? — питає Рудольф.

Альфред примружував очі і, як спеціаліст, оглядав роботу.

— Підними трохи вище правий край, добре, не так високо.

Так, усе, готово, вони ще раз проводять мокрим квачем по плакату і йдуть далі.

Рудольф який пильно оглядався на всі боки, побачив, що всюди ще висять афіші останньої вистави цирку, який давно вже виїхав світ за очі. Це були великі, яскравочервоного і зеленого кольору плакати. Вони починалися словами: «Ви будете вражені!» Після цих слів ішов перелік усіх левів, верблюрів, слонів і клоунів цирку. У Рудольфа виникла ідея. Як здорово було б, коли б гасло, яке вони розклеювали, опинилося посередині афіші. Це давало веселий ефект. Виходило так: «Ви будете вражені — загальнонімецьке взаєморозуміння — це передумова нашого щастя». Рудольф з хвилинку подумав, бо ж треба було ще між обома частинами речення вписати «але». Жителі Гассена, бажаючи когось приголомшити, говорили: «Ви будете вражені, але справа стоїть так і так». Розклеювання тішило наших героїв. Коли всі плакати були вже розклеєні, обидва друга провели Лені додому, а самі повільно пішли на квартиру до Рудольфа.

Рудольф розповів Альфредові про намір американців побудувати ще більше казарм.

— Вони, певно, влаштовуються тут навічно, — сказав біберський юнак.

— Наприклад, селу Ліблос негайно потрібна нова школа, — розповів Рудольф. — Там повно переселенців, а сільська школа занадто мала, щоб умістити всіх дітей. Але громада не має на це грошей.

Альфред глянув угору. У нього майнула одна думка.

— Стривай-но!

Він продовжував дивитися вгору, ніби хороші думки падають з неба. Він приклав пальці до рота.

— Я щось придумав, — сказав він Рудольфові, — коли у тебе ще є крейда, давай змішаємо її з рештою клейстеру і дуже великими літерами напишемо на мурах казарм: «Не казарми, а школи!»

Рудольф здивувався і кивнув головою на знак згоди.

— Це ти добре вигідав, здорово!

Вони поспішили додому і, прийшовши, розвели фарбу.

— Я думаю, нам вистачить, — заявив Рудольф.

В запопадливості Альфреда він обманувся.

— Ми ж можемо написати вдвоє більше. Чим більше, тим краще.

— Твоя правда,— заспокоїв його Рудольф, беручи ще один кульок крейди.

Територія казарми освітлювалася з усіх боків прожекторами. Великі застережні оголошення на стінах звертали увагу прохожих на те, що стояти коло мурів заборонено. «No loitering» *. У цей час на дорозі майже не було руху. Двоє-трое німців-музикантів, які грали в солдатській їдальні, поверталися додому після закінчення роботи. Патрульний автомобіль військової поліції, виїхавши із сторожового приміщення, зник у напрямі Франкфурта. Хлопці поставили відро в придорожню канаву. Альфред сидів навпочіпки в траві, а в цей час керівник групи обходив мур, вираховуючи, скільки треба місця їм для слів: «Не казарми, а школи!» Коли вже писати, то треба зробити напис на всю стіну. Хлопці зачекали ще десять хвилин. Навколо стояла повна тиша. Тоді вони почали. Писав Рудольф, він був вищий на зріст і діставав вище. Справа посувалася швидко. Але фарба текла у нього по руках і мазала штани. «Мати буде мене здорово лаяти», подумав він.

Альфред заспокоював його.

— У тебе ще є час, хлопче, нікого ж не видно.

Він стояв на дорозі і пильнував. У тому разі, коли на шосе з'явиться найменший вогник, він подасть застережний знак. Тут міг лише проїхати автомобіль, більше тут не з'явиться ніхто. Солдати користуються іншим входом, а цивільні особи не наважуються ходити в такий пізній час.

Два перших слова Рудольф уже написав. Тільки-но зібрався він провести грубу риску, як раптом за деревами, що оточували дорогу, майнуло світло.

— Машина! — гукнув Альфред.

Хлопці кинулися в канаву і плазом лягли на землю. Світло все наближалось. Очевидно, автомашина їхала дуже повільно. Чи це військовий патруль? Світло фар ковзнуло по стіні, освітивши свіжонамальований жирний напис.

— Лежи, лежи спокійно,— прошепотів Рудольф.

Альфред відчув, як б'ється під його джемпером серце. Керівник групи повернув голову і критично подивився на виведений на стіні напис. Він побачив, що з літери «е» збігає фарба.

---

* No loitering (англ.) — не вештатися. (Прим. пер.).

— Значить, дуже рідка,— сказав він собі,— наступним разом розведу густіше.

Автомашина промчала мимо, не зупинившись. Чорт зна, що подумали люди в машині, побачивши напис.

Рудольф схопився на ноги і спокійно, без будь-якого поспіху домалював останнє слово. Вони не піймали його досі, вони не піймають його ніколи. Він почував у собі таку впевненість, що під кінець так жбурнув відро через мур, що аж задеренчало. Воно безперечно впало на якийсь танк.

Рудольф підійшов до Альфреда, взяв його під руку, і хлопці подалися додому, де лягли спати з почуттям, що сьогодні вони справді дещо зробили.

Коли другого дня Гельнгаузен прокинувся, на всіх мурах були розклеєні плакати. Робітники гумової фабрики, які вранці проїхали на своїх велосипедах мимо казарми, розповідали про те, що вони бачили на її мурах напис: «Не казарми, а школи!» Про це багато говорилося. Всі були згодні з цим. Люди ламали собі голову над тим, хто б це міг зробити. Лише одна людина була цим незадоволена — корчмар «Барбаросси».

Американському комендантові, який пізнього ранку їхав із своєї приміської вілли в місто, трохи не відібрало мову, коли він прочитав цей напис. Він ще розумів настільки німецьку мову, щоб дотямити, про що йдеться. Плакатів було розклеєно дуже багато. Він уявив собі, що цієї ночі половина жителів Гельнгаузена була на ногах, розклеюючи плакати. Він нервово виштовхнув з коробки сигарету і почав думати, що йому робити. Чи то передати цю справу поліції, чи то поговорити з бургомістром? Він обрав друге. Викликавши перекладача, він разом з ним поїхав до ратуші. Там між ним і бургомістром відбулася така розмова:

К о м е н д а н т: — Чи не створилося у вас враження, пане бургомістр, що я і моя комендатура зробили все можливе, щоб установити у вашому місті свободу?

Б у р г о м і с т р: — Що ви хочете цим сказати, пане комендант? Я вас не розумію.

К о м е н д а н т: — Хіба ми не влаштували для вас американський будинок, не надали у ваше розпорядження бібліотеку, не заснували на кошти плану Маршалла клуб

для молоді? Ви повинні визнати, що ми багато чого зробили для вас і для свободи. Все ж таки ви повинні взяти до уваги, що ви переможені.

Бургомістр (чемно вклонившись): — Звичайно, все це ми визнаємо. Але я не знаю, пане комендант, які вади ви знайшли у нас. Наскільки мені відомо, між нами панує добра злагода.

Комендант: — А що це за плакати в місті? Це антиамериканські демонстрації. Правда, в дещо замаскованій формі. Можна майже сказати, що це виступ проти окупаційних властей. А це, як ви знаєте, є порушенням законів Контрольної ради.

Бургомістр: — Я сьогодні теж звернув увагу на ці плакати. Але я не вбачаю в цьому порушення закону Контрольної ради, бо й Контрольна рада говорить про єдину Німеччину.

Комендант: — Ви думаєте, що ми створили західні зони для того, щоб ви об'єдналися зі східною зоною? Ви думаєте, що для того ми вклали проші у західнонімецьке господарство, щоб росіяни мали з цього вигоду?

Бургомістр: — Це мені невідомо. Я гадаю, що американці мають із своїм російським союзником однакові інтереси — демократизувати Німеччину.

Комендант: — Чи то ви не хочете зрозуміти, чи то ви більшовик. Ми за свободу. Прошу вас негайно ж наказати, щоб усі плакати були знищені, і дайте поліції вказівку вжити рішучих заходів проти комуністів, які проповідують взаєморозуміння. Не може бути взаєморозуміння між диктатурою і свободою.

Бургомістр: — Як вам завгодно (він запевняє його, що все буде зроблено, щоб перешкодити у майбутньому розклеюванню плакатів).

Коли комендант вийшов, наш бургомістр, змушений найняти безробітного, щоб той зішкрябав з мурів плакати, зразу ж подзвонив на біржу праці і сказав, щоб йому негайно когось прислали.

У Гельпгаузені було досить безробітних. Але досвідченішого й умілішого, ніж Тео Рандель, біржа праці не знайшла. Цей робітник виконував усякі принагідні роботи: коли у нього не було на обід, він ішов до священника рубати дрова, часом збирав папір і покидьки в міських парках і скверах, або навіть вивозив сміття. Це було для нього тимчасовою роботою. В шинку його бачили часто, але

зустрічали не дуже привітно, бо він, як можна гадати, не був щедрий.

Він провадив довгі розмови на розі вулиць і круг нього збиралося багато народу, то все були люди, яким хотілося посміятися. Сам він називав себе «пияком і ледарем», на зразок давніх німців. А в цілому хлопець він був непоганий, хоч надміру хвастовитий.

Його викликали до бургомістра. Тео Рандель зайшов у ратушу і запитав, що хоче від нього бургомістр.

— Мене послала сюди біржа праці,— заявив він.

Перед лицем офіціальних осіб, особливо перед писарем, інспектором і всякими іншими поважними персонами в міській управі він був боязкий і скромний. У такий спосіб він виуджував з них те, що йому хотілося знати. З ними треба підтримувати хороші стосунки. Міський писар, який сидів, уткнувшись носом у ділові папери, пробурмотів «зіскребти плакати», бо американці вже поскаржилися.

Значить, його обов'язок полягає в тому, щоб «зіскрябувати плакати». Чи то писар гадав, що всякі інші пояснення зайві і досить того, що він сказав, чи то він забув дати докладніші вказівки про те, які саме плакати зіскрябувати,— від нього нічого не можна було довідатися.

Звиклий виконувати накази, Тео взявся за роботу. На мурах було наклеєно дуже багато плакатів. Але незліченна кількість їх не могла його злякати. Адже ж йому платили за це. Він пішов додому, взяв відро, ганчірку і стару скребачку і почав здирати. Все, схоже на плакат, падало жертвою його очищаючої руки. Він зіскрябував усе: тютюнові реклами, прейскуранти на косметику, гарантії для вкладників міської ощадної каси, вівіски кока-кола. Зіскрябував він, звичайно, і афіші цирку, а з ними разом зникло з мурів і гасло, що його наклеїли двоє друзів.

Природно, що ця робота аж ніяк не могла посуватися швидко. Треба ж, зрештою, взяти до уваги снідання, обідню перерву та інше. Старанно очистивши стіну від паперу, він тричі мив її, щоб вона блищала, як полірована. Коли вже Тео щось робив, він робив це прунтовно або не робив зовсім. Жителів Гельнгаузена дивувала його діяльність. Вони говорили:

— Він змиває геть будинки.

Як не кажіть, а це було краще визначення його діяльності, ніж сказати «зіскрібає».

До нього підходили деякі власники магазинів, бажаючи спинити його. Вони цілком природно були зацікавлені в тому, щоб не знищувалися їхні реклами, за які вони дорого заплатили. Та кому під силу втримати таку людину, як Тео, коли він одержав бургомістрів наказ. Тео лише коротко відповідав, що діє за надзвичайним розпорядженням пана бургомистра, а той в свою чергу дістав наказ від коменданта міста. Коли їм щось потрібно від нього, нехай звертаються безпосередньо до військового управління, а він лише являється технічним органом, який виконує вказівки окупаційних властей.

Збиті з пантелику цим базіканням, власники магазинів спочатку не наважилися покликати на допомогу бургомистра. Протягом одного дня мури на базарній площі були очищені. Всі реклами, хоч які дорогі вони були, зникли. Тео закінчив свою роботу.

Другого ранку бургомістр розлютився. Його лайка сповнила покої старої ратуші. Нічого не було зроблено. Те, що сталося, було справжнім безчинством. Плакати з закликами до миру і взаєморозуміння, які були більмом в очі американцям, продовжували мирно висіти, а в цей час численні власники магазинів погрожували судом, бо їхні реклами були зірвані нібито за розпорядженням бургомистра.

Бургомістр наказав, щоб до нього негайно ж викликали цього злочинця Тео.

— Ви мене кликали, пане бургомістр? — сказав він, низько вклонившись.

Главі міста перехопило дух.

— Що це за витівки! — крикнув він. — Хто вам велів зіскрябувати всі плакати?

Безробітний показав рукою на двері.

— Ваш міський писар велів мені. Він сказав: «зіскребти плакати».

За мить був викликаний небалакучий міський писар.

— Ви це сказали? — закричав на нього бургомістр.

Цього він не міг заперечити.

— Геть звідси! — крикнув його начальник.

Бідолаха з тремтінням вибіг з канцелярії. Бургомістр упав у крісло, зовсім знесилений.

Безробітний Тео лагідно підійшов до нього, щоб заспокоїти його.

— Не хвилюйтеся, пане бургомістр, тепер усі службовці не дуже ретельні. Вони, звичайно, не такі, які були раніше. В усьому, винна війна, це вона зіпсувала людей.

Тео Рандель по-святеиницькому підвів очі догори, в ньому з'явилося щось подібне до побожного проповідника.

— Та йдіть уже звідси,— з зойком сказав бургомістр,— і зіскрябуйте ті плакати, ну, ви ж знаєте, ці, з закликком до миру, розклеєні комуністами, ідіть!

— Пан бургомістр хотіли сказати: розклеєні Вільною німецькою молоддю, адже на тих плакатах нема нічого від комуністів. Ви ж мене розумієте, чому я тепер так точно питаюся... Лише для того, щоб не припуститися ще раз тієї ж помилки і не здерти не ті плакати.

Хочеш не хочеш, а бургомістрові довелося потрудитися і пояснити йому ще раз точно все.

Віднині завдання Тео Ранделя в Гельнгаузені полягало в тому, щоб зіскрібати. Це не звичайна професія, але що звичайного було у Тео взагалі? Він робив це з розважливою повільністю. Його, як сумлінного робітника, обурювало, коли аркуші паперу були наклеєні погано. Будучи намазаними звичайним борошняним клейстером, вони рівно відставали від стіни, і йому не доводилося докладати майже ніяких зусиль. Такого чоловіка, як Рандель, не могла злякати далека відстань до дому Рудольфа Ренкенса. Тео, як спеціаліст, розмовляв з ним про різні сорти клею. Він порадив йому вживати синдетикон, ця речовина не відстає від стіни.

Якщо спочатку керівникові групи ВНМ здавалося дивним, що йому доводиться говорити з тією людиною, яка знищує всю нічну роботу групи по розклеюванню плакатів, то потім він все ж таки при звичайстві до цього. При цьому у нього було таке почуття, ніби Тео старається показати, що він не відповідає за всю мерзенність своєї роботи.

Скоро вони домовилися діяти так, щоб Тео, коли будуть розклеєні нові плакати, працював спочатку на віддалених вулицях, а в центрі міста здирав їх лише після того, як усі їх прочитають.

Ця комедія з плакатами тішила жителів Гельнгаузена. Американському комендантові з допомогою наказу «зіскребти» не вдалося добитися своєї мети, навпаки, городяни поволі почали цікавитися тим, що таке ВНМ.

Часом вони вже з інтересом чекали наступних плакатів, причому, звичайно, це було більше «розвагою», ніж виявом згоди з Рудольфом і його групою. Крім того, їм дуже подобалося, що в їхньому місті живе хтось такий, який має досить мужності, щоб висловити американцям свої думки. Така мужність стала рідкістю. Більшість людей, які мали справи з окупаційними властями, підтакували їм.

ПОЇЗДКА НА РЕЙН

В трояндовому місяці травні Рудольф скликав членів групи ВНМ і повідомив їх про те, що всі вони за невеликі гроші можуть на суботу і неділю поїхати на Рейн. Цю поїздку організує гессенський комітет миру:

— Власне кажучи,— сказав він,— підготовка цієї поїздки є справою членів місцевого комітету миру. Але в Гельнгаузені такий комітет ще не створений, тому ми повинні взяти цю справу в свої руки, залучивши якомога більше людей.

Вартість поїздки в обидва кінці становила чотири марки.

Коли поїхати побажає безробітний, неспроможний внести такі гроші, це не має значення, сплата буде йому відстрочена.

Він пояснив ще кілька подробиць і розіслав членів групи. Кожен повинен привести принаймні двох людей. До середи його треба сповістити про те, скільки чоловік поїде, ці відомості потрібні йому для того, щоб знати, скільки замовити автомашин.

Альфред не обтяжив себе вербуванням. Він запросив батьків, і вони погодилися поїхати. Мати ще ніколи не була на Рейні. А Альбін цікавився комітетом миру, що це за така організація. Ще того вечора він пройшовся по Біберу і запросив двох своїх старих товаришів-шахтарів. Щождо Альфреда, то він у цей час безтурботно сидів удома і читав книжку, яку дав йому Рудольф.

В суботу з Франкфурта виїхали в Гельнгаузен дві вантажні автомашини, щоб повезти всю групу. Вони мали взяти двадцять вісім чоловік. Звичайно, юнаки були найменш терпеливі. Щойно машини зупинилися, як вони вже вискочили нагору. Альфред забрався на машину, де майю-

рів голубий прапор, там сиділи юнаки і дівчата із Зельбольда.

Старші люди не були такими меткими, вони ще стояли на тротуарі. Бідна Мільхен, обвішана кругом сумками і пакунками, з ковдрою, перекинutoю через руку, дуже дивувалася із свого Альфреда. У нього й думки не було, щоб залишитися коло матері, він перший забрався на машину. Здавалося, що йому байдуже, як влаштуються батьки.

Зустрівшись поглядом з Мільхен, Рудольф зрозумів, про що вона думає. Він зняв з неї пакунки. Допомігши їй сісти на машину, він уже протягом усієї поїздки лищався сидіти коло Дебусів. Настрій матері покращав, зрадив і Альбін, що коло нього сіла саме та людина, в якій він міг про багато що запитати.

Пасажири першої автомашини заспівали. У Альфреда був чистий голос, який вирізнявся серед усіх інших голосів.

— Ваш син добре співає,— сказав Рудольф.

Мільхен легко проковтнула цей комплімент.

— У мене є сестра, яка добре співає. Свій голос він успадкував не від мене,— скромно відповіла вона.

— Він вітрогон,— спалахнув батько,— не давайте йому волі, бо потім ви його не втримаєте..

Рудольф засміявся.

— У нас кожен має стільки волі, скільки йому треба,— відповів він,— аби він не зловживав нею нам на шкоду. Але я думаю, що Альфред використовує її правильно, тільки дайте йому розвернутися.

— Куди ми їдемо? — запитав Альбін.

Керівник групи знизав плечима на знак того, що й він теж не знає.

— Вздовж Рейну,— сказав він,— це все, що мені відомо.

— А ця поїздка має певну політичну мету? — допитувався батько.

Рудольф підвівся з місця і спокійно поклав ковдру Дебусів на тверду дерев'яну лаву, щоб м'якше було сидіти.

— Я сподіваюся,— відповів він,— я сподіваюся, що цією поїздкою ми досягнемо цілком певної мети — ознайомимося з нашою вітчизною, полюбимо її.

Він точно не знав, що йому сказати, може, Альбін хоче у нього випитати?

— Читайте ви нашу газету, пане Дебус? — спитав він.

— Так, час від часу, коли син приносить її.

— Тоді ви, звичайно, не знаєте, що американці мають намір зробити в долині Рейну.

— Не маю уявлення, — відповів Дебус.

Рудольф підсунувся до нього ближче і розповів йому:

— В скелі Лорелей вони зробили вибухові камери. Видовбали в камені штольні і заклали туди вибухові речовини. Коли їм заманеться, вони висадять скелю в повітря, заваливши таким чином найвужче місце в долині Рейну, і цим викличуть повідь. Вода залле долину Рейну аж до озера Бодензее, села з людьми і майном будуть затоплені. Та американців це не обходить, вони роблять це з «тактичних міркувань».

Для Альбіна це була приголомшлива новина, звичайно, він ніколи про це не чув.

— Яке свинство! — вигукнув він.

— Борці за мир додержуються тих самих поглядів, тому ми й ідемо туди, щоб відкрито заявити про це.

Альбіна дуже стривожила ця звістка. Він обернувся до дружини і переказав їй цей жахливий факт.

— Подумай-но, Мільхен, — почав він.

Коли він закінчив, вона зітхнула.

— Я тобі завжди казала, — промовила вона, — світ — поганий, а ти ніколи не хотів мені вірити.

З усіх боків прибували люди, збираючись протестувати проти ганебної поведінки американців. Кінець кінцем це ж їхній Рейн, це ж німецька ріка. Вони приїхали з Гейдельберга, старого міста на Некарі, багатого благородними традиціями, і з Маннгейма — з його заводів «Мерседес», з фабрик красильних речовин, де нещодавно стався вибух, що спричинився до катастрофи, із Кельна з його двома вежами і з торгового міста Дюссельдорфа. Всі вони стікалися до одного місця, до скелі Лорелей. До гори, якій загрожувала небезпека. Коли не пощастить замурувати ті прокляті штольні, стерти їх з лиця німецької землі, небезпека загрожуватиме не мертвому каменю, а людям, їм самим.

Та гора, що їй загрожувала небезпека, знаходилася у французькій окупаційній зоні. Вона охоронялася броньовиками і була оточена залізним парканом. Військові патрулі закрили вулиці. Хоч поліцаї зупиняли і оглядали

судна, які пливли по Рейну, їм це не допомогло. Навіть найсильнішим загонам поліції не вдалося затримати людей, серця яких були сповнені палкою любові до вітчизни.

Навпроти Бінгена лежить Рюдесгейм, гарне, багате на вино містечко на узліссі Нідервальда. Коли їхати звідти по дорозі на Вісбаден, потрапляєш у містечко Гейзенгейм. Воно добре знайоме жителям Рейнської долини своєю школою виноградарства. Вони розбили тепер свої палатки тут, коло самого берега Рейну, на зеленому лузі. Тут зупинилися всі автомашини. Незабаром рейнський берег вкрився людьми.

Розпогодилось. Багато хто з прибулих ще ніколи не бачив цієї місцевості. Всюди було чути сміх, скоро всі пожвавішали. Молоді хлопці і дівчата бігли одне до одного, лише старі люди ще стояли в чеканні. Але і їхня скованість незабаром пройшла. Незнайомі люди бралися під руки і розмовляли про те, що їх хвилювало. Молодь зібралася до купи, щоб поспівати. Залунав хор багатьох сотень голосів, в якому Мільхен даремно намагалася розпізнати голос сина. Всі співали так само гарно, як і Альфред.

Пісня розбудила містечко. Жителі Гейзенгейма, у яких був час, спустились на луг і приєднались до приїжджих. Публіка оточила молодь. Танцювальна група з Лейпціга показувала народні танці. Наступним номером програми були троє друзів із Карлсруе. Утворивши справжній терцет, вони майстерно грали на губних гармоніях. Вони заграли швабський лендлер, хоч самі були не швабами, а баденцями. Коли хлопці закінчили грати, один з них почав розповідати, чому шваби називають баденців «жовтоногими».

— Ану, люди, це вам треба послухать. Тож прошу хвилинку уваги. Це трапилось, мабуть, тоді, коли Наполеон загарбав нашу Німеччину. Так само, як тепер. Кожне місто мало платить податки, а це було тим важче, що здавати їх треба було натурою. У декого із селян витягали з хліва останню корову, і чоловік не одержував за неї нічого, крім квитанції, що він сплатив свій податок. Якось зажадав Наполеон від одного маленького містечка, щоб воно приставило йому дванадцять тисяч яєчок. Дванадцять тисяч — це чимала кількість; коли не здадуть доб-

ром, погрожували солдати, вони візьмуть самі, а цього селяни боялися найбільше. Вони дістали великого воза, дбайливо заслали його чистою соломою і поклали на неї яєчка, обережно, одне до одного. Та що виявилось? На возі не вистачило місця для всіх дванадцяти тисяч яєць, залишилися неукладеними ще тисячі дві штук. В той час, коли селяни стояли і думали, що їм робити,— а другого воза у них не було,— в одного вуйка майнула хитра думка.

— Знаєте, діти, якби ми їх трошки придушили то може б нам удалося укласти й решту.

Сказано — зроблено. Роззувся той вуйко, поліз на воза і почав обережно топтати яєчка, таким чином він звільнив місце для ще двох тисяч штук. Коли він зійшов з воза, ноги у нього зовсім пожовтіли. І з того часу шваби називають баденців «жовтоногими».

Ця історія сподобалася всім. Коли хлопець закінчив свою розповідь, усі почали від щирого серця сміятися. Не сміялась одна лише Мільхен, бо вона погано розуміла цю говірку. Альбінові довелось переказати їй, що розповів хлопець.

Подружжя Дебусів пішло прогулятися коло ріки. Там вони запитали якогось човняра, що це по той бік ріки за гора, на якій стоїть церква.

— Це гора Санкт-Рохусберг,— відповів човняр,— по той бік знаходиться Бінген, навпрямки лежить Альгесгейм, а за ним — Гауальгесгейм. Ви, звичайно, чули про хороше тутешнє вино.

Хоч Альбін нічого про це не чув, він все ж таки кивнув головою. Вони вдвох з Мільхен пішли далі. Вперше на протязі їхнього довгого сімейного життя вони вирушили разом у поїздку. Щоправда, у Франкфурт вони вже їздили разом, але тільки для того, щоб зробити покупки, бо там усе було дешевше. Але далі від Франкфурта, вони не їздили. Тепер у Гейзенгеймі вони милувалися із старої липи. Коло неї стояв дід, місцевий житель.

— Вам треба приїхати до нас тоді, коли ми відзначаємо свято липи,— сказав старий.

Альбін пообіцяв йому, що вони приїдуть ще раз. Вони сіли в шинку на вулиці під навісом і випили пляшку молодого вина.

Альфред у цей час був заклопотаний тим, щоб забезпечити дрова для багаття. Розпалили багаття, молодь по-

сідала навколо нього і заспівала. Коло Альфреда сиділа Лені. Вона вчила напам'ять один текст, який мала потім продекламувати. Альфред вправлявся з нею, на певному місці вона щоразу збивалася. «Сонце сходить, час надходить, старе, помирай, нове, поставай!»

— Хотіла б я тільки знати, хто написав ці вірші,— сказала вона сердито.

— Тільки не лайся,— заспокоював її Альфред,— коли ти зіб'єшся, я завжди тобі підкажу.

І справді, страх її був безпідставний, бо коли прийшла її черга говорити, вона продекламувала все бездоганно.

Настав час лягти спати. Мільхен і Альбін повели сина від багаття в палатку.

— Завтра також буде день,— сказала мати, побачивши, що Альфред охоче залишився б ще сидіти надворі.

Другого ранку до берега пристав гарний білий пароплав. Він повинен був перевезти молодих людей у Бінген. Звідти вони мали піти до гори Рохусберг, щоб там, коло церкви, влаштувати мітинг. Усі хлопці в синіх сорочках і дівчата в такого ж кольору блузках зійшли по хисткому трапу на палубу. Вони взяли з собою прапори і поставили їх на носу пароплава, і вітер підхопив їх і почав гратися ними.

Пароплав не міг взяти на борт більше, ніж двісті п'ятдесят чоловік. Капітан зажадав, щоб решта зосталася на березі. Але ще декому вдалося прокрастися на палубу, бо ж це так гарно плисти на пароплаві молоді. Суднова сирена тричі прогула, і пароплав повільно рушив з місця.

— Право руля! — сказав капітан. Його судно мало спочатку зробити поворот, а потім, коли воно відійшло досить далеко від берега, він додав:— Повний вперед! — на Бінген.

Гарна картина: білий пароплав, увінчаний синім шпалером молоді на борту. На щоглі майорів синій стяг із знаком висхідного сонця. Той, хто бачив, як молодь пливе тією рікою, якій загрожує небезпека, відчував, як у ньому зростає певність, що ніколи не здійсниться те, що збираються вчинити з нашою батьківщиною Аденауер і його господарі. Поки у нас є така молодь,— ніколи!

Молодь на пароплаві співала пісню, що линула далеко над водою. Альфред звернув батькову увагу на те, що це «Пісня молоді світу». Батько однією рукою обняв юнака і став ходити з ним по берегу. Він згадав про далекі часи, коли він і Віллі їхали велосипедами попереду першотравневої колони. Вони вдвох брали участь чи не в кожній демонстрації. Добре, що Альфред узяв його з собою, бо він майже забув, що це і його обов'язок.

Ніхто не повинен був лишитися в Гейзенгеймі, всі, для яких не було місця на пароплаві, посідали в автомашини. Вони поїхали в Рюдесгейм, щоб уже звідти переправитися поромом на другий берег.

Альбін і Мільхен, Рудольф, Альфред і Лені, всі жителі Гельнгаузенського округу посідали на автомашини. Вони хотіли бути разом. Їхня машина виїхала на великий пором, де стояли ще два легкових автомобілі. Під час переїзду люди не залишилися сидіти на машині. Вони злізли з неї і стали коло поручня. Звідти їм було краще видно. Лені дивилася вниз у воду. Маленькі хвилі різко вдарялися об борт і швидко котилися далі. Посередині ріки хвилі стали більші. Вітер надівав на них пінні корони.

Лені сумно дивилася на Альфреда, який сьогодні удавав, ніби він з нею незнайомий. В присутності своїх батьків він просто ігнорував її. Це було недобре з його боку. Вона вирішила більше з ним не розмовляти.

Між Рюдесгеймом і Бінгеном Рейн утворює кордон між французькою і американською окупаційними зонами. Тож рюдесгеймський пором, збираючись пристати коло Бінгена, попадав в іншу зону. Коло причалу на пасажирів порома вже чекав густий цеп німецьких поліцаїв. Позаду німців патрулювали жандарми окупаційної влади, певно, для того, щоб контролювати заходи німецької поліції.

Альбін перший з усіх гельнгаузенців помітив скупчення поліції. «Тут може щось трапитися», стривожено подумав він. Мільхен, яка не здогадувалася про небезпеку, що їм загрожувала, безтурботно сказала:

— Диви, як багато поліції. Хіба це не соромно, що їх примушують виконувати службові обов'язки в неділю?— Про щось погане вона й не подумала.

— Поліцаї прийшли заради нас, вони стоять наготові, щоб нас зустріти,— пояснив їй Альфред.

— Невже це правда? — недовірливо спитала Мільхен у чоловіка.

Альбін кивнув головою.

— Щось схоже на те, — відповів він.

Тепер мати почала хвилюватися. «Аби тільки нічого не сталося», тривожилась вона.

— Тільки стережіться! Будьте обережними! — попередила вона Рудольфа, який стояв коло неї. — Не допустіть, щоб справа дійшла до бійки.

— Не бійтеся, пані Дебус, — заспокоїв він її і пішов наперед, бо пором повинен був зараз пристати.

Альбін узяв дружину під руку. Він радів, що вона сказала тільки «будьте обережними», а не «краще йдіть назад» або щось подібне до цього.

Пором підійшов до кам'янистого берега. Поромник скочив на берег і зачепив сталевий трос за бетонний надовбень.

Цеп поліцаїв стояв коло самої води.

— Нікому не сходити з порома! — сказав вахмістр.

Тут водій автомашини натиснув на гудок, і гучний звук заглушив слова поліцаєв. Автомашина з'їхала з порома і рушила просто на поліцаєв.

— Стояти на місці! — закричали поліцаї.

Але машина продовжувала їхати. Зліва й справа поряд з нею ішли люди.

Лені пройшла перша. Потім Альфред. Молодь просто прорвалася крізь сірі куртки поліцаєв. Попереду Альбіна, який вів за руку Мільхен, кульгав одноногий інвалід війни. Поліцаєв так грубо захопив його за комір, що той, застогнавши, впав навколішки.

Поліцаєві не слід було робити цього. Альбін відпустив руку Мільхен і так штовхнув поліцаєв в груди, що той аж відлетів убік. Потім він підняв інваліда з землі. Поліцаєв, який, певно, вважав, що Альбін кинеться на нього, підскочив до Альбіна і схотів його забрати. Тоді інвалід ударив поліцаєв милицею. Поліцаєві довелося відпустити Альбіна і знову обернутися до одноногого інваліда. При цьому вся група опинилася коло самої ріки. Ніхто не помітив, як це сталося. Раптом поліцаєв заборсався у воді. Решта поліцаєв кинулася йому на допомогу і витягла його. Тимчасом гельнгаузенська група встигла вже приєднатися до основної маси демонстрантів, і вони всі разом попрямували на гору, яка зветься Рохусбергом.

Величезна була та колона, яка піднімалася вгору шляхом, що, звиваючись між виноградниками, повільно завертав на висоту. Багато жителів Бінгена махали демонстрантам з вікон руками. Але мало хто наважився піти разом з ними на мітинг. Люди боялися поліції, яка йшла слідом за колоною, не відстаючи ні на крок.

— Звісно,— пожартував Рудольф, який виступав у колоні поряд з Альбіном і Мільхен,— може, поліцаям більше ніж будь-кому треба послухати, що говоритиметься на мітингу.

З їхньої нав'язливості можна було тільки дивуватися.

В другій половині дня небо втратило свій ясний, веселий вигляд. Воно завісило своє обличчя важкими, вогкими хмарами. А коли учасники мітингу добралися до вершини гори, дощ почав лити, як із відра. Але на узвишші росло досить дерев, під широким галуззям яких можна було сховатися.

Промовець говорив з автомобіля. Навіс із парусини захищав його від дощу. Хоч з неба лило, але навколо промовця зібралися всі. Люди накрили голови пальтами, укривалися семеро одним пальтом. Під плащ-палатки де-не-де ставало вісім-десять чоловік. Слухачі ладні були перенести всі незручності. Вони скупчилися навколо автомобіля, на якому стояв промовець, і слухали.

— Святий Рохус, як думали колись, врятував Рейнську долину від чуми. Слідом за жахливою тридцятирічною війною йшла чорна смерть. І полохливі душі гадали, ніби чорна смерть упала з неба їм на кару за їхні гріхи. Тепер ми знаємо, що важкі хвороби та пошесті викликаються бактеріями. За цей час наші вчені перемогли чуму — знайшли засоби, які вбивають її збудників. Так само, як колись були люди, котрі гадали, що чума — то кара божа, так і нині є ще люди, які вважають, що війна падає з неба, ніби та чорна смерть. «Війна — це вирок долі, це бич божий», кажуть вони. Ні, це неправда! Хіба ми не знаємо істини? Хіба ми не вчили, як виникають війни? Війна — це витвір людей. Тут також є збудники, які викликають цей ганебний злочин. Ми знаємо їх і тому можемо їх подолати.

Стоячи під дощем, люди, вкриті пальтами і плащ-палатками, нагородили промовця бурхливими оплесками. Тоді поліція кинулася в атаку. На своїх автомобілях поліцаї щільно під'їхали до натовпу.

— Розійдіться! — гужали вони людям.

— Хіба вам не соромно, — крикнула Мільхен поліцаєві, який стояв поблизу неї, — невже ви хочете війни, га?

— Ми нічого не хочемо, — відповів поліцай, — ми маємо наказ розігнати мітинг, і ми повинні виконати цей наказ.

— Ви б посоромились, — продовжувала кричати Мільхен.

— Ша! — друзі дали їй зрозуміти, щоб вона замовчала, бо промовець хоче закінчити свій виступ.

— Ми не припинимо своєї боротьби за мир. Ніхто з нас не має бажання піти на смерть заради нью-йоркських банкірів.

Знову оплески. Тепер слухачі вже не звертали уваги на те, що пальта зсунулися з їхніх голів, що впали на землю плащ-палатки. Вони скандували хором: «Миру! Миру!» А дзвінкі голоси молоді вигукували: «Дружба перемагає!»

Альбіна дощ не турбував. Можна тільки намокнути, не більше. До того ж, в автомобілі лежала тепла ковдра, якою в разі потреби можна витертися. Він плескав у долоні і кричав:

— Геть Аденауера і паліїв війни!

Цей вигук почув лейтенант поліції. Так ось де призвідник. Він наказав п'ятьом поліцаям узяти Альбіна. Вони кинулися вперед, схопили Альбіна і вивели його з юрби. Альфред, який стояв далеко від батька, не встиг подати йому допомогу. Він почув лише, як мати крикнула:

— Пустіть мого чоловіка!

На промовця також наступала ціла група поліцаїв.

Чоловіки, жінки, молоді люди загородили собою автомашину. Поліцаї спробували прокласти собі дорогу палицями. Та це їм не вдалося. Хоч промовець стояв перед ними, перед самим їхнім носом.

І він продовжував говорити, просто їм в обличчя.

— Ми будемо боротися далі. Не думайте, що, розігнавши мітинг, ви чогось доб'єтесь.

Розлючені поліцаї шарпали людей то тут, то там, та все було дарма. Щойно вони висмикували одного, як на його місце ставало двоє інших.

— Дивіться, де ваш лейтенант, куди він подівся, чому він посилає вас діставати стусани?

Хтось заспівав «Інтернаціонал». За ним заспівали всі. «Повстаньте, гнані і голодні!» Альбін, якого тримали поліцаї, так само співав. Тут лейтенант відкликав свій загін, подув у свисток, і поліцаї, мов слухняні пси, відступили назад. Учасники мітингу ще встигли проспівати весь гімн, усі куплети, які вони знали. Тоді промовець заявив, що мітинг закінчений в повному порядку.

— Ніякій поліції не вдалося нам перешкодити.

Сказано було: «Всі по машинах». Люди почали роз'їздитися додому.

Мільхен бігала від однієї групи до другої.

— Де мій Альбін? — кричала вона.

— Він повернеться, — заспокоював її Рудольф, — поліцаї нічого йому не зроблять.

Коло Бінгена, попереду перших його будинків, були виставлені з'єднання окупаційних військ з танками. Штурмові гармати грізно спрямували свої жерла на колону вантажних автомобілів, яка поверталася в повному порядку. По виноградниках в бойовій готовності були поставлені кулемети. Під наглядом французів німецька поліція вдалася до всіляких неподобств. Поліцаї безжально скинули на дорогу всіх, які знаходилися в автомашинах. Навіть старих людей та інвалідів. Хто зразу ж не виконував їхньої вимоги, був викинутий штурханами з машини.

— Фашист! — крикнув селянин з Рейнської долини.

Його били доти, поки він не впав з розбитим до крові обличчям.

— Ось тобі за фашиста! — глумливо сказав один з тих поліцаїв, які його били.

Щоб урятувати прапор, Рудольф вискочив назад на автомашину. Солдати збили його прикладами і лишили лежати на дорозі.

Поліцаї наказали віддати всі фотоапарати і посвідки. Вони хотіли записати анкетні дані. Налякані люди витягли свої паспорти і віддали їх поліцаям.

Лейтенант поліції схвильовано бігав туди й сюди вздовж фронту вишикуваних людей. Щоразу, коли він підходив до того місця, де лежав Рудольф, він робив граціозний стрибок через нього.

— О, пардон, — казав він при цьому.

Серед поліцаїв був один, якому його служба остогидла. Збираючи паспорти, він тихо казав людям:

— Мені приємніше було б стояти рядом з вами, діти. Я більше не буду займатися цим брудним ділом.

— Ми віримо тобі,— сказав один старий робітник,— переходь на наш бік, цей шабаш не буде тривати так довго, як Гітлерове панування.

Після того, як усі паспорти були перевірені, людям дозволено було продовжити їхню путь, по одному або групами лише по троє. Мільхен пішла разом з Альфредом і Лені.

Внизу на поромі вони застали Альбіна.

— Ну, хвала богові, що ти тут,— з полегшенням сказала Мільхен.— Тобі не довелося пережити найгіршого, можеш з цього радіти, а Рудольфа вони побили.

Альбін вислухав розповідь про те, що скоїлося нагорі, коло виноградників.

— Давай переправимось на той бік,— порадив він дружині,— на другий берег Рейну, будемо там чекати, може, там не так небезпечно, як тут.

Він сказав це заради Мільхен. Може, вона боїться. Боїться танків, гвинтівок солдатів окупаційних військ. Та як погано він знав свою дружину! Багато побачила сьогодні Мільхен на власні очі. Вона сьогодні багато чого зрозуміла.

— Ми повинні зачекати, поки прийде решта людей,— сказала вона.— До того ж, наша автомашина, де вона поділася? Це ж байдуже, де ми будемо чекати на машину, на цьому чи на тому березі. Без автомобіля ми все одно не доберемося додому.

Лені, яка чула ці слова Альфредової матері, прийшла до висновку, що вона чудова жінка і що чоловіки іноді недооцінюють жінок. Якось Альфред сказав їй, що якби його мати знала, що він ночами розклеює плакати, вона б ніколи не дозволила йому цього. «Все це самі фантазії, щоб мене заінтригувати. Пані Дебус — жінка, як треба, цього не можуть змінити ніякі байки її сина».

Минуло більше, як дві години, поки зібралися всі учасники мітингу з Гельнгаузена. Водій лаявся.

— І це зветься свободою,— сказав він,— і демократією, коли не можна вимовити слово «мир», щоб тебе не взяли за барки.

Виявилось, що він не має нічого спільного з комітетом миру. Він поїхав лише в ролі водія автомашини.

А взагалі він тримав язик за зубами, «щоб не впадати в очі», як він висловився.

— Але це вже для мене занадто.

Повернувшись в Гельнгаузен, учасникі поїздки на Рейн довідалися, що в Кореї вибухла війна. Рідне місто зустріло їх цією жахливою звісткою. На Далекому Сході знову загриміли гармати, на Корею знову падали бомби. «Голос Америки», який транслювали всі західнонімецькі радіостанції, намагався представити справу так, ніби в цьому винна Північна Корея. «Американські інтереси під загрозою!» горлав «Голос Америки».

Через два дні будинки в Гельнгаузені, в яких жили американці, були вкриті написами: «Руки геть від Кореї!» «Аті го home!»*

Якщо комендант розсердився, коли з'явилися плакати з закликом до німецького взаєморозуміння, то тепер він зовсім розлютився. Він викликав у будинок військової комендатури бургомістра, ландрата, всіх, які крім нього мали в окрузі якийсь авторитет. Дуже гостро і з граничною наполегливістю він зажадав, щоб були поставлені вартові, які перешкодили б розклеюванню цих проклятих плакатів.

Рандель із скребком знову розпочав свою діяльність. За вбогу оплату безробітному Тео довелося здирати плакати, і робити це треба було швидко, бо пан комендант не хотів їх бачити. Тео шкрябав, скоблив і зчищав як міг. О десятій годині вечора він закінчив. Очищений в такий спосіб американський квартал, згідно з вказівкою, він передав міському поліцаєві і поплентався додому.

Другого ранку всюди знову висіли плакати. «Руки геть від Кореї!» Голос коменданта уривався.

Розмовляючи з комендантом, бургомістр тримав трубку телефону далеко від вуха. Потім викликали Тео Ранделя. Йому було запропоновано повторити свою роботу за подвійну плату.

Поки Тео скоблив і змивав, удома в Рудольфа провели трус. Не знайшли нічого. Єдине, що поліцаї у нього конфіскували, щоб взагалі щось узяти, була пачка листівок, які виявились пісенним текстом.

— Ви ж ідіоти, — лютував бургомістр, — навіщо мені

---

* Аті го home! (англ.) — Американці, додому! (Прим. пер.).

ці пісні? Тут написано: «Захід сонця золотий, ти такий прекрасний...» Дивіться, будь ласка, що ви конфіскуєте!

Увечері коло будинків, де жили американці, з'явився сам начальник поліції, щоб забезпечити порядок. Тео вичистив усе. Тільки вогкі плями на мурах нагадували про те, що дві години тому там були наклеєні плакати. Все було в олії. Начальник суворо наказав поліцаям пильнувати, а сам подався додому, бо ж у нього жінка і дитина, які чекають його до вечері.

Другого ранку мури знову були кругом обліплені плакатами. На воротах усіх будинків можна було бачити напис «Ami go home!». Дорогі розкішні автомобілі американців були поспіль обклеєні маленькими листочками з написом «Ami go home!».

Очевидно, місцева поліція була тут безсила. Цієї ночі комендант створив загін з озброєних німців, людей з так званих «робітничих з'єднань», які містилися в казармі і носили чорні мундири. Їм пощастило затримати таємничого розклеювача: це був Тео Рандель, який зчищав плакати.

Спочатку його хотіли віддати до військового суду, проте пізніше його справу передали в цивільний суд. Його судили за заподіяні ним збитки. Суддя визнав пом'якшуючою обставиною те, що Тео розклеював плакати заради вигоди, так би мовити, щоб одержати роботу. Було доведено, що він перебуває в злиденному становищі, бо він безробітний. Тео був засуджений до одного тижня ув'язнення, але оскільки він уже відсидів цей строк під час слідства, його зразу ж випустили. Гельнгаузенський магістрат почав шукати іншу людину, якій можна було б доручити зчищення плакатів.

Альфред був знайомий із Зофі з Ланцінгена, відколи став їздити залізницею в Гельнгаузен. Хоч вона була далеко не така побожна методистка, як її батьки, але й цього невеликого ступеня побожності було досить, щоб створити між ними певну атмосферу сухості і відчуженості. Та як не дивно, а це їй подобалось. Коли ранком у купе всі, які їхали на роботу, ще спали або, позіхаючи, розповідали один одному всілякі новини, що траплялися в їхніх селах, Зофі тихо сиділа і, побожно нахиливши голову, дивилася на свого Альфреда. Вона, зви-

чайно, була гарна, але з нею не можна було серйозно поговорити. З того часу, як Альфред вступив до ВНМ, він говорив лише про загрозу нової війни, про страйки портових робітників, які відмовляються вивантажувати зброю. В інших це викликало співчуття, але Зофі, здавалося, це мало цікавить.

— Війна або мир,— казала вона,— лежить у руці божій, і ми тут нічого не можемо вдіяти.

— Це ти так думаєш,— відповідав Альфред, а вона сердилася. Вона не хотіла нічого чути про політику. Це вбили їй в голову батьки. Альфред уже б давно покинув її, якби вона не була така гарна. Коли якось на освяченні вони разом танцювали, хлопці дуже заздрили йому, що він танцює із Зофі. А це теж прив'язує.

Один раз на тиждень під час групового вечора Альфред зустрічався з Лені. Він міг би й з нею гуляти, він робив би це з великою охотою. Але вона мешкала дуже далеко, і батько її, швець, вечорами не пускав її з дому. Це завдавало клопоту юнакові. Чому Лені не живе в Ланцінгені? Може, з її допомогою він створив би в Бібері групу ВНМ, як цього вимагає від нього Рудольф.

Альфред був прив'язаний до Лені так само, як і до Зофі. Лені не така гарна, як дівчина з Ланцінгена, зате вона розумніша. Правда, він почував, що йому доведеться зробити вибір, але це було йому важко. Якщо протягом одного тижня він вважав, що Зофі красивіша, то на другий тиждень він уже шкодував про це і прихилився до Лені.

Альфред не любляв довгих прогулянок. Але він не знаходив у собі сили відмовити Зофі в її бажанні. Одного липневого дня, в післяобідній час, коли небо було блакитне, а сонячне поле — жовте, він пішов на прогулянку з Зофі з Ланцінгена. Вони піднялися високо на Шпесартські гори. З Росбаха через Вільбахські горби в напрямку Бейльштейна. Вони загоряли на сонці і дивилися, як селяни збирають урожай. Зофі раділа, бо попереду був цілий довгий вільний тиждень — восьмиденні канікули! Оце життя! Хоч можна буде виспатися як слід. Бо ж її робота — це суцільна біганина.

Для різноманітності Альфред знову пішов із Зофі. Лені з Гельнгаузена була на нього сердита за те, що він не був досить уважний до неї під час поїздки на Рейн.

«Як ні, то й ні», думав хлопець. Він не збирається бігати за нею. Альфред надувся. Чого та Лені так чваниться? Вона б, звичайно, хотіла, щоб він попросив у неї пробачення. Чи не занадто?

Він був дуже практичний і діяв на два фронти. В Ланцінгені і в Гельнгаузені. Тож він знову спробував налагодити добрі взаємини із Зофі і був зустрінутий привітно.

Гуляти спокійно — це було не в його вдачі. Він зрізав собі палицю і почав управлятися в киданні списа. Він жбурляв каміння в дерева і сердився, коли не влучав у ціль.

Зофі все це не затримувало, вона спокійно йшла вперед. Вона вихваляла здорове лісове повітря і, коли мимо них пролітав дятел, звертала на це Альфредову увагу. Альфред, якого натомила гра, плентався коло дівчини в похмурому настрої.

— Чи ми вже скоро дійдемо? — питав він з нетерпінням.

Зофі прагнула своєї мети. Вона вирішила піднятися спочатку на Бейльштейн, а потім пройти через долину Йосси. Це чимала дорога.

— Чи це правда, — запитала вона, обернувшись на ходу, — що одного дня не стане більше ні природи, ні лісу? Замість дерев стоятимуть телеграфні стовпи, скрізь будуть заводи, димарі, які викидатимуть дим і чад?

— Ах, яка дурниця, — пробурмотів Альфред, — адже для сільського господарства потрібна природа. А без лісу, без дерев не було б дощу. Ліс повинен існувати, він притягає хмари, — повчав він її. Він пригадав, що колись читав щось про залісення в Радянському Союзі. — Я дотримуюсь тієї думки, — сказав він, — що в старому світі занадто мало природи. Ще є багато пустель і степів, їх ще треба зробити плодючими.

Зофі кивнула головою.

— Це було б добре, — сказала вона.

Потім вони відпочили на вершині. Коло їхніх ніг лежав Леттгенбрунн, відбудований з руїн колишнього полігону для бомбометання. Трохи нижче виднілася дзвіниця вільбахської церкви. Тут було гарне місце для відпочинку. Зофі глибоко вдихала гірське повітря. Воно пряно пахло мохом і лісом.

Альфред побачив двох людей, які, йдучи повільними кроками, вимірювали лугові простори. «Це, звичайно, вівчари, які вимірюють пасовиська», подумав він.

Один з тих людей підійшов ближче. Він почав забивати в пісок маленькі кілки. Земля глухо стугоніла. Ці звуки порушили благоговійне милування Зофі.

— Що це воно за кілки? — спитала вона Альфреда.

Він також не знав цього. Найпростіше було піти туди й запитати. Альфред звівся на ноги і, підійшовши до того чоловіка, заговорив з ним.

Той з серйозним виразом обличчя сказав, що прибув з Вісбадена і що він виконує завдання військової влади, яка має намір влаштувати тут полігон чи щось подібне. Йому це байдуже, він службовець земельного вимірного управління. До двох людей приєднався ще й третій, який заявив, що цей район ідеально підходить для танкових маневрів.

Альфред насторожився. Щоб тут танки спушували землю? Щоб селян, які тільки-но вселилися в свої хати і ще навіть не встигли побілити стіни в хлівах, знову викинули звідти? Щоб знову почалася стара історія?

Спочатку Альфредові відібрало мову.

— Яке неподобство! — нарешті вимовив він.

— Авжеж, — відповіли вимірники, — це таки справді недобре, та що ми можемо зробити? Ми програли війну. Тому ми повинні коритися.

«Своєрідні погляди», подумав Альфред.

— А що сталося в Кореї? — спитав він людей, які забивали кілки. — І у нас кінчиться тим самим, коли ми не покладемо край тій проклятій трі у війну.

Підійшов третій вимірник, він спробував заспокоїти розпалені пристрасті.

— Заждіть, заждіть. Навіщо так хвилюватися? Ще ж ця справа не вирішена. Поки що це ще в секреті й тільки, як кажуть, «у проекті». Дайте лише селянам довідатися про це. Тоді ви побачите, що тут буде. Якраз тепер, коли почалася війна в Кореї, американці не насміляться самі затіяти цю справу. Вони вигадують якийсь виверт, наприклад, доручать це німцям, а ті багато радикальніші, ніж самі американці.

— Сумна це справа, що завжди нам роблять халепу наші ж земляки, — сказав вимірник із Вісбадена.

— Не можна стригти всіх під один гребінець, — відповів йому той, який старався всіх заспокоїти. — У нас тільки невеликий прошарок зрадників цього гатунку. Нині це буде залежати від маси. Від тих, які працюють на заво-

дах, від того, чи зрозуміє, нарешті, селянин, що він має право на землю.

Побачивши, що вимірники все одно продовжують свою роботу, не звертаючи на нього уваги, Альфред все ж таки здивувався. «Хіба всі вони не сказали, що вони проти цього?» спитав він себе. Це було щось таке, чого він не розумів.

Тому він ще раз підійшов до чоловіка з Вісбадена.

— Чому ви забиваєте кілки в землю, коли ви самі незгодні з цим? — спитав він його. — Багато людей були б вам вдячні, якби ви цього не робили.

Вимірник співчутливо глянув на хлопця.

— А з чим ми згодні? — сказав він з гіркотою. — Але ж ми повинні жити. А для цього нам потрібні гроші. Ти думаєш, що ця робота дає мені радість? Я за професією модельний столяр. Я не можу працювати за фахом, бо через війну я втратив свою майстерню. Отже, я не можу більше працювати модельником і ніхто в цьому не винен. На цьому світі нема тепер щасливих людей, навіть і заможні не мають щастя, часом вони хотіли б допомогти бідним, але не можуть, бо розоряються самі. Ну, а як живуть бідні? Один хотів би стати муляром, споруджувати будинки, а йому доводиться торгувати шнурками для черевиків, другий хотів би обробляти землю, але замість цього йому доводиться йти на будівництво і заливати смолою дорогу, бо зараз є така робота. Ніхто не може тепер жити щасливо. В усякому разі, у нас.

— Ти чув колись що-небудь про Радянський Союз? — перебив його Альфред.

— Чути я чув, — відповів вимірник, — та нічого доброго.

— Все це пропаганда, — відповів йому Альфред.

— Можливо, я там не був, — промовив вимірник і, знизавши плечима, продовжував свою роботу.

Альфред повернувся до дівчини. Він був розсерджений тим, що зразу ж не виголосив промови перед вимірником. Тільки тепер йому спало на думку, що йому треба було сказати. Якби на його місці був Рудольф, він інакше б поговорив з тим вимірником.

— Мені зараз же треба повернутися в Гельнгаузен, — серйозно сказав Альфред, піднявшись до Зофі.

— Що сталося? — вражено спитала Зофі, яка лежала на траві й дивилася в небо.

Альфред все ще не міг перевести подих після того, як швидко піднявся вгору.

— Землю Леттгенбрунна знову хочуть конфіскувати, цього разу — американці. Вони збираються влаштувати тут танкодром. Я мушу зараз же повідомити про це Рудольфа. Я тобі вже розповідав про нього.

Зофі не була в захваті від цього.

— Завжди ти займаєшся своєю політикою. Хіба не можна почекати з цим до завтра?

Альфред зміряв її поглядом.

— Що ти за людина! Ти не хочеш принести навіть найменшу жертву на благо миру, — грубо нагримав він на неї.

— Це неправда, — захищалася Зофі, — я так само за мир. Але я проти поспіху. На мою думку, це можна відкласти на завтра.

Альфред нічого не відповів. Він пішов швидким кроком, щоб скоріше добратися додому. До Реріхта вони йшли лісом. Звідти було лише кілька кроків до Бібера.

Батька не було вдома, шкода. Альбін міг би дати синові мотоцикл. На мотоциклі він скоріше дістався б до Гельнгаузена.

Альфредова подруга не наважилася зайти в дім Дебусів. Вона збиралася чекати Альфреда на вокзалі. Син нічого не сказав матері про вимірників. Він не хотів її хвилювати.

— Я мушу поїхати, в Гельнгаузен, — сказав він Мільхен, — до Рудольфа. У мене важлива справа.

Черговий поїзд до окружного міста відходив тільки за годину. У матері був час приготувати і запакувати для нього бутерброди. Альфред зібрав усі причандали для миття, бо гадав, що йому доведеться залишитися в місті на ніч.

Добре, що у Альфреда був місячний квиток. Тепер йому не треба було платити на залізниці. Зофі забула свій квиток, бо не гадала, що їй доведеться їхати додому. Альфред щедро виклав на стіл вісімдесят пфенігів в оплату за проїзд до Ланцінгена і взяв для неї квиток.

Перед тим, як зійти з поїзда, Зофі хотіла ще домовитися з Альфредом.

— У мене залишився ще один день канікул, — сказала вона.

Альфред замислився.

— Гарзд, завтра,— сказав він,— я пройду мимо.

Вони швидко попрощалися. Трошки сухувато, бо Альфред був думками вже у Рудольфа, міркуючи про те, яких заходів треба вжити проти конфіскації землі.

Альфредові не пощастило. Рудольфа не було вдома.

— Він з півгодини як пішов з дому,— сказала пані Ренкенс. Вона витирала руки об фартух.— Якщо хочеш почекати на нього, заходь,— запропонувала вона Альфредові.

Юнак розповів матері Ренкенс про свою прогулянку на верховину і про те, що коло Леттгенбрунна він зустрів вимірників.

— Невже це можливо? — захвилювалася мати Ренкенс.— Тепер американці вже починають конфіскувати землю в нашому окрузі. Спочатку — казарми, а потім полігони.

— Ця справа ще не вирішена,— сказав Альфред,— це значить, що полігон знаходиться ще «в проекті».

— Все одно,— сердито сказала жінка,— це справжнє зухвальство, що вони простягають свої руки до нашої землі.— На кухні засвистів казанок з водою. Пані Ренкенс побігла на кухню і виключила газ.— Сідай і візьми книгу, якщо збираєшся чекати,— почув Альфред з кухні її голос.

Альфред деякий час ходив коло книжкової етажерки, розглядаючи книжки. Він ще не вирішив, яку книжку взяти. На етажерці стояли товсті томи творів Леніна, підручники з історії, наукові роботи Маркса і Енгельса. Альфредів погляд зупинився на корінці брунатної книги, на якому золотими буквами було написано: «Як гартувалася сталь». Він обережно взяв книжку з етажерки і сів у крісло.

Рудольф повернувся додому тільки на вечерю.

— Ого! — вигукнув він.— Це ти? Що трапилось?

Альфред з усіма подробицями розповів йому все, що бачив і чув на Вільбахських горбах.

Рудольф не промовив ні слова. Уважно слухаючи, він мовчки витяг з кишені олівець і робив собі замітки. Альфред знав не багато. Він докладно розповів і про свої розмови з вимірниками.

— Добре було б, якби ти був там,— додав Альфред,— я справді не знав, що їм сказати.

Рудольф відклав олівця. Він спокійно і допитливо глянув Альфредові в обличчя.

— Невже все це правда? — здивовано запитав він. Він підкреслював кожне слово.— В нашому Шпессарті втретє за сорок років!

Альфред кивнув головою.

Десь у шухляді письмового стола у Рудольфа була закладена карта Гельнгаузенського округу. Керівник групи сердився:

— Поганий у мене порядок. Коли мені щось треба, я ніколи не можу знайти.— Він кинувся до матері.— Чи ти не знаєш, куди поділася карта Шпессарта?

— А ти клади її завжди на одне місце, тоді знаходи-тимеш,— сказала вона.— Я прикріпила її за етажеркою з книгами.

Рудольф приніс карту і розгорнув її перед Альфредом.

— Спочатку ми повинні з'ясувати, скільки від цього постраждає громад,— сказав він.— Чи тільки Леттгенбрунн і Вільбах, чи ще й інші. А потім нам треба буде піти туди й на місці поговорити з селянами. Адже землю відбирають у них, тому вони першими мають узяти участь у нашому опорі. Всі селяни цих сіл повинні в письмовій формі звернутися до тих людей, яких вони обрали в крейзтаг. Це в першу чергу члени ХДС і СДПН. Ми повинні надрукувати листівки і, крім того, звернутися в усі газети. Кожна людина в окрузі повинна зрозуміти, що це означає, коли конфіскують землі Леттгенбрунна й Вільбаха. Ми повинні підняти на ноги всіх і підготувати велику демонстрацію.

Альфред чув його промови. Рудольф був найрозумнішим і найкращим з усіх членів ВНМ у Гельнгаузені. Альфред милувався ним і хотів наслідувати його.

— А що мені робити в Бібері, щоб вас підтримати? — спитав Альфред.

— На тобі лежить найважча робота. Ти повинен підтримувати постійний зв'язок з леттгенбруннською громадою, ти повинен знайти в Бібері людей, готових підтримати нас, якщо ми візьмемося захищати леттгенбруннські землі від зазіхання американців. Я теж прибуду туди й допоможу тобі. Твій батько, який користується авторитетом серед жителів Бібера, теж допоможе тобі. В наступні тижні всі ми будемо дуже зайняті.

Ці перспективи не занадто потішали Альфреда, бо він згадав, що домовився на завтра з Зофі. «Якось уже бладнаю цю справу», заспокоював він себе. Адже ж не можна весь час бути «на колесах».

Мати Ренкенс принесла вечерю.

— Заберіть, будь ласка, зі столу карту і папери, тепер треба їсти, — сказала вона, і, коли хлопці згорнули карту, поставила на стіл перед кожним тарілку гарячої смаженої картоплі.

Рудольф їв мовчки. Альфред бачив, що звістка про наступну конфіскацію землі дуже його засмутила.

Попоївши, Рудольф підвівся з-за столу і сказав Альфредові, що він хоче трошки погуляти на свіжому повітрі. Біберський друг провів його. Пройшовши мимо єврейського кладовища, вони спустилися до берега Кінцігу.

Було ще видно. Передзахідне сонце пофарбувало небо в золотий і червоний кольори. Вечірні тіні вже огортали прибережні дерева. Повітря було мов оксамитове. Темніла текуча вода Кінцігу. Річка здавалася безмежно глибокою. Часом серед течії щось блищало: це над водою вистрибувала риба, намагаючися впіймати комаху, що танцювала на поверхні.

Рудольф однією рукою обняв Альфреда, свого друга, думки якого були йому невідомі. Судячи з того, як він сам уболіває за долею вітчизни, він гадав, що й Альфреда сповнюють ті ж почуття. Керівник групи вирішив заспокоїти Альфреда, додати йому сил для роботи в Бібері. Вони йшли вздовж берега, ступаючи по соковитій траві, наче по килиму.

— Знаєш, про що я сьогодні довідався? — звернувся керівник групи до Альфреда. — Наступний світовий фестиваль ми будемо святкувати в Берліні. З усіх усюд, з усіх частин світу прибуде молодь, щоб показати своє мистецтво. Ми також поїдемо і побачимо молодь з Китаю, з Африки і з Радянського Союзу. Хіба це не здорово?

— Авжеж, це чудово, — сухо відповів Альфред, — та хіба це не буде коштувати багато грошей?

— Думаю, що ні, — сказав Рудольф, — треба, щоб кожен мав змогу поїхати.

Він посміхнувся. Які різні думки у різних людей. Він думав про корейську молодь, про те, що він хоч раз по-

бачить її, що йому випаде нагода поговорити з молодими людьми, які борються за свою вітчизну, потиснути їм руки, а його супутник думав про гроші.

Альфред їхав додому з почуттям крайньої роздвоєності. Хоч він вирішив наслідувати Рудольфа, але ж не хотів прогавити свою дівчину, милу Зофі, в якій залишився ще тільки один вільний день. Це ж він викрив наміри американців, якби не він, Рудольф не довідався б про справу з полігоном. То ж хіба він не виконав свого обов'язку? Чого ще хочуть від нього? Він готовий щодня боротися проти конфіскації землі, тільки не завтра.

До цього часу він сумлінно розклеював листівки, робив усе, чого вимагав від нього Рудольф. Він завжди визнавав, що така робота конче потрібна. Але він не міг погодитися з тим, що саме йому треба йти в Леттгенбрунн, іти лише тому, що він живе в Бібері. Нехай за це візьмуться інші члени групи, які ще нічого не робили. Альфред вирішив під час наступної зустрічі з Рудольфом категорично заявити йому про це. Тимчасом він задовольнився самою лайкою.

— Хай їм прець,— сказав він батькові.— Завжди мене! Зрештою я ж їм не якийсь дурник.

Батько звелів Альфредові сказати йому точно, яке доручення він одержав.

— Рудольф каже, — розповідав Альфред, — що це так само витівка американців, вони хочуть загарбати леттгенбруннські луги.

Батько опустив газету, яка в цей час була у нього в руці.

Мати, котра цю мить зайшла в кімнату, від страху поставила миску, що її вона збиралася була винести на кухню.

— Що це ти говориш? Знову конфіскують землі Леттгенбрунна?

Альбінові стало моторошно. Він жбурнув газету на підлогу.

— Іди на кухню, — нагрімав він на Мільхен, — я гадаю, тебе не цікавить політика!

Мати механічно взяла миску.

— Авжеж, — пробелькотала вона, — звичайно, але

люди кажуть, що коли конфіскують землі Леттгенбрунна, значить буде війна.

— Іди на кухню,— глухо повторив Альбін.

Мати вийшла.

Альфред сів на диван коло батька.

— Він хоче, щоб я завтра пішов туди,— сказав він.

— Хто хоче? — суворо спитав батько.

— Та ж Рудольф,— відповів син,— наш керівник групи хоче, щоб я пішов до Леттгенбрунна і глянув, що там робиться.

Батько подивився на нього.

— Ну, і як?

— У мене нема часу,— зухвало сказав Альфред,— на завтра я домовився про побачення.

Батько підвівся.

— Що ти собі думаєш! — сказав він.— Ти не підеш, поганий хлопчисько? Ти побіжиш за сопливою дівчинкою? Я тебе не розумію. Хіба ти не тямиш, що це значить, коли конфіскують поля Леттгенбрунна?

Альфред звів очі вгору.

— Поки що нічого не трапилось. Я ж не можу через це прогуляти завтра робочий день, бігаючи тут по горах.

Альфред навмисне згадав про роботу, бо знав, що в цьому питанні батько непохитний. Прогулів він не дозволяв.

— Це важливіше за роботу,— сказав Альбін.— Ти завтра підеш у Леттгенбрунн і я сам тебе туди проведу. Якщо ж ти не хочеш... Чи ти член організації, чи ні, чи ти син робітника і захищаєш інтереси свого класу,— це ти продумай. Якщо ти не підеш, тоді між нами все кінчено.

Після цієї бурхливої розмови батько вийшов з кімнати.

Замислений Альфред лишився сам один. «Чому це батько так розгнівався? — думав він.— Він ще ніколи так не сердився на мене».

Батько виходить з дому. Альфред почув, як стукнули кухонні двері, а коли Альбін спускався по сходах, хлопець відчув у гуркоті його кроків щось загрозливе. Все ж таки у Альфреда нечисте сумління, він прокрадається на кухню. Там сидить мати і плаче. Він хоче попросити у матері пробачення, заспокоїти її. Він гладить її по голові.

— Не треба плакати, — каже він, — завтра я піду з батьком у Леттгенбрунн, побачимо, що там робиться. Може, справа ще стоїть не так погано.,

Альбін прямує в село. Поволі сутеніє. В поганому настрої йде Дебус за возом, який везе пашу з поля. Альбін дивиться на гори. Там стоїть Замкова гора, за нею дорога йде вгору, до Вільбахських горбів, там лежить Леттгенбрунн, землі якого знову збираються конфіскувати. Він мусить з кимось про це поговорити. «Найкраще піти до Філомели, — думає Альбін. — Вона мене зрозуміє».

У Мели досить власних турбот. Стара мати лежить на постелі, вона більше хворіє, ніж ходить. «Недовго вже проживе моя Фердінанда», думає Мела.

Коли Альбін, запинаючися, розповідає їй про кілки, що їх забили в землю вимірники, очі її стають великими і нерухомими.

— Хіба ще можна врятувати людство? — здивовано питає вона. — Люди нищать одне одного тільки через своє безумство.

Мела постаріла. Їй вже незабаром мине шістдесят. Ходячи, вона нахиляється вперед, постать її згорбилася. Але очі ще молоді і ясно дивляться на шуряка.

— Коли багато років тому пролітала комета, — говорить вона, — всі думали, що настав кінець світу. Що настало? Війна, і Віллі не повернувся. Кінця світу не було, але те, друге, було для мене гірше. — Вона замислюється і робить довгу паузу.

— Звичайно, кінець світу настав, — Альбін продовжує її думку, — настав кінець кайзерівського світу. — Він говорить це тільки для того, щоб змінити хід її думок, бо коли Мела поринає в спогади про свого загиблого жениха, вона довго не може з них виплутатись. Альбін же хотів поговорити з нею про щось інше.

— Авжеж, — каже Мела, — кайзерові довелося піти геть. А потім прилетіла ще якась комета, — продовжує вона, — тоді, коли тебе заарештували, ти пригадуєш? Це також був сигнал великого нещастя. На нас воно падає, на нас, маленьких людей. Колись, як ми ще жили за лісом, на верховині, у нас була власна земля. Ми не так гостро відчували нещастя. Тепер ми знаємо тільки біль, страждання і смерть або зойки, коли хтось із нас потрапляє в тюрму і родина не має чого їсти. У багатіїв зовсім

не так. Коли вони банкрутують і втрачають свої гроші, вони також умирають. Але в такий спосіб вони умирають, мабуть, понад сто раз у житті, не проливши жодної краплини крові. Одержавши кредити, вони знову оживають, зате нас щоразу обдурюють, бо ми звикли терпіти біль.

Чому наша справа не бере гору? Бо трудящі всліють краще грати у футбол, ніж мислити. А тоді прилітають вони, ті комети, а з ними разом і нещастя. Коли вони прилітають, тоді вже нічого не можна вдіяти.

Та становище мусить змінитися. Ми повинні зробити добро сильним у всьому світі. Ви, Альбін, повинні це зробити, ви і ніхто інший. Не можна більше припускати, щоб хтось бездумно грав у футбол нашими серцями. Тут,— Мела вдаряє себе в груди,— тут ось зліва б'ється те найкраще, що ми маємо. Коли вони знову прийдуть у Леттгенбрунн, ті солдати, організуйте процесію. Покичте за собою всіх, але церковні прапори облиште в шафі. До цього часу вони не давали нам користі. Краще візьміть гвинтівки і гранати, вони скоріше допоможуть. Тільки зробіть сильним добро,— ще раз повторила Мела.

Альбін хапає її за руку.

— Ми це зробимо, — каже він, — це я обіцяю тобі. Твоя сестра сидить удома на кухні і плаче.

Згадавши про Мільхен, якій в Бібері живеться багато легше, ніж їй тут, Мела посміхається.

— Так, — говорить вона, — Мільхен плаче. Коли повернешся додому, скажи їй, що я вже виплакала свої сльози. Мене важко довести до сліз.

Зрештою Альфредові лишилося тільки одне — послухатися батька. Але послухатися батька — означало завдати болю Зофі з Ланцінгена. Та всім догодити неможливо. Батько ще відігравав важливішу роль в його житті, ніж дівчата. «Хоч Зофі буде трошки сердитися, подумав він, та згодом усе владнається».

Але все ж таки він хотів її повідомити. Він встав раніше, ніж звичайно, взяв з комірчини велосипед і поїхав. До Ланцінгена було вісім кілометрів, значить, чверть години їзди, якщо поспішати. І Альфред поспішав. Коло її дому він свиснув.

— Сьогодні я не можу прийти, — гукнув він їй назустріч, коли вона вийшла з дверей. Він зіскочив з велосипеда і, захекуючись, розповів їй, що йому треба сьогодні зробити. — Звичайно, про це не можна нікому говорити, це секрет, — таємниче сказав він. — Це важлива справа, — повчально пояснив він, — я роблю це заради всіх вас.

Побожна Зофі педовірливо подивилася на нього.

— Ти справжній мирянин, — сказала вона, — ви ви-снажуєтесь, але нічого цим не досягаєте, про це написано в біблійі апостола Якова.

Альфред замовк. «Вона цього ніколи не зрозуміє», сказав він собі.

Обличчя Зофі набуло розчарованого виразу. Вони на швидку попрощалися. Обоє були в поганому настрої.

— Може, зустрінемося завтра? — крикнув він їй вслід. Зофі кивнула.

Батько і син поїхали вдвох мотоциклом до Вільбахських горбів. Дорога була піскувата, вкрита камінням. То машина підстрибувала, то колеса її вхолосту крутилися в піску. Нарешті Дебусам довелося зійти з мотоцикла і тягти його за собою.

— Хто машину любить, на собі її тягає, — сказав батькові Альфред, бажаючи помиритися з ним.

— Певно, зіпсувалося щось у запальнику, — спокійно сказав Альбін. Потім він віддав синові мотоцикл. — Візьми-но, адже й ти його любиш. Ще тільки на цю маленьку гірку, ти ж хочеш допомогти старому батькові.

Альфредові нічого не лишилося, як скоритися. Та він хотів ще раз спробувати, чи не вдасться йому завести мотор. Поки батько швидко піднімався на висоту, пітний і захеканий юнак намагався запустити мотор. Лише коли батько вже був нагорі, син наздогнав його. Альбін чекав на нього, лежачи в моху, під тінистими деревами.

— Тут нагорі добре повітря, сину, — сказав він, підморгуючи Альфредові, — і коли ти наступним разом хочеш запустити машину, відкрити бензиновий кран.

Лугові простори, які лежать над селом, були обнесені кілками. Альбін постукав чоботом по кілках. Вони не дуже міцно сиділи в землі. Витягати їх було легко. Син позакидав їх далеко в бур'ян, а батько втоптав їх глибоко в пісок.

Дуже шкода, що ці дрова пропали даром. Якась стара жінка могла б собі тижнями варити на них каву.

Та справа була вже зроблена. Очистивши землю від кілків, вони привели до ладу свій одяг і поїхали в село. Альбін хотів поговорити з бургомістром. На аркуші паперу він накреслив розташування тієї землі, яку збиралися конфіскувати, позначив поля буквами «а» і «б» і, закінчивши цю роботу, подався в канцелярію.

Новий бургомістр, прибулий з Чехії, ще не дістав офіційного повідомлення, але в загальних рисах був поінформований про те, що на полях його села працювали вимірники.

— Вони можуть робити, що їм заманеться. Про конфіскацію не може бути й мови. Ні я, ні моє село не погодяться. Хай конфіскують, де хочуть, тільки не у нас в Леттгенбрунні і не у Вільбаху, там такої ж думки про це, як і ми. Якби вони навіть били нас до смерті, ми не покинули б своїх домівок.

Альбін кивнув головою.

— Це ж саме селяни говорили й за часів кайзера,— сказав він.— Та коли уряд заявив, що заплатить, коли дійшло до виплати відшкодування, всі вони виселилися якомога швидше. Пане бургомістр, моя дружина — уроджена Клейшпіс. Вона тут народилася, і тому я досить докладно знайомий з тутешніми умовами. Тож я раджу вам, не покладайтеся лише на своїх селян, подбайте про те, щоб дістати допомогу і зовні. Стороння допомога додасть вам сил. Не думайте, що ця конфіскація стосується тільки самих вас, якщо це знову станеться, ми всі загинемо.

— Про це я подумаю,— сказав бургомістр,— поки що у мене нема причин бити на сполох. Нас, бургомістрів тих громад, землям яких загрожує конфіскація, викликають на цьому тижні до ландрата. Коли ми дізнаємося про якісь подробиці, нам легше буде вжити заходів самооборони, а так це тільки стрибок у невідомість.

«Бургомістр має рацію,— подумав Альбін.— Та чи виявить він належну витримку, якщо в цьому буде потреба, це вже інша справа».

— Варто було б скликати збори селян,— запропонував Альбін,— скликати ще перед тим, як ви підете до ландрата.

Бургомістр подивився на цього чоловіка з Бібера.

— Невже ви думаєте, що жителі Леттгенбрунна нічого про це не знають,— сказав він сміючись.— Вони знають більше, ніж ми з вами, а їхня думка мені відома: вони вирішили не поступатися жодною п'яддю своєї землі.

— Значить, все гаразд,— сказав Альбін, вдаривши долонею об стіл, і піднявся.— Тоді ми можемо йти.— Він глянув бургомістрові в очі і показав на свого сина.— Отак, як ви нас бачите, пане бургомістр, ми обоє, батько і син, будемо цілком у вашому розпорядженні, коли вам потрібна буде допомога. Ви знаєте, що я перший уповноважений місцевої ради в Бібері. І якщо ландрат вважає, що конфіскація ваших земель не є загрозою і для нас, то ми додержуємося протилежної думки і свій протест ми висловимо. А це мій син, він працює на гумовій фабриці в Гельнгаузені. Її колектив, який становить більшу частину гельнгаузенського робітництва, також підтримує вашу боротьбу. Ви можете сміливо й рішуче виступити проти ландрата. За вашою спиною стоїть усе населення округу. А якщо ландрат спробує базікати вам про конфіскацію, скажіть йому, що він робить злочин перед дорученими йому громадами і що наступного року його вже не оберуть.

Батько і син Дебуси попрощалися з бургомістром. Альфред записав усе, що говорили батько і бургомістр. Тепер йому треба було якомога швидше добратися до Гельнгаузена і переказати Рудольфові Ренкенсу всі ці відомості. Особливо важливою здавалася Альфредові звістка про засідання у ландрата.

Новий гельнгаузенський ландрат був круглою, низенькою на зріст особою. Він справляв добродушне враження, тим паче, що під час виконання своїх службових обов'язків завжди робив догідливу усмішку. Це була дотепна стара людина. За своє життя він витримав уже не одну бурю і благополучно пережив не одну зміну на службі. Прив'язаний тілом і душею до бюрократичного мотлоху, він був зразковим канцеляристом. Жива енциклопедія всіх приписів і розпоряджень, він по адміністративній драбині заліз на останній щабель, досягши досить високої кар'єри. Вдаючи відданого члена ХДС, він умів уживатися і з СДПН і примушувати її до поступок. Спираючись на більшість у крейзтагу, він урядував спокійно і безтурботно. Він не вдавався до будь-яких експериментів і там, де

треба, втрачав свою добродушність, скидаючи її з себе, як незручне пальто, і, як розлючений собака, починав дзявкати на маленькі партії.

Одного ранку його викликав американський комендант. Наш ландрат не поспішав. Він не вважав себе належним до того сорту чиновників, які лише вислухують накази, у себе в канцелярії він мав дуже багато справ. Минуло чимало часу, поки він викликав свою машину і поїхав до військового коменданта.

Ландрат дуже здивувався, заставши в кабінеті коменданта двох представників партії підприємців, яка мала в його парламенті лише маленьку групу. Майор у відставці Краузе і доктор Ліпціг від ВДП* уже стояли на задніх лапах перед американцем.

Комендант стояв, нахилившись над картою округу. Червоно-синім олівцем він креслив план нового полігона в Леттгенбрунні. Перекладач ознайомив ландрата з новим планом. Підкресливши злиденне становище господарства в окрузі, особливо в районах Шпессарта, він вказав на прибутки від податків, які потекли б у каси округу, якби почали будівництво. Треба було б прокладати нові дороги. На це західнонімецька влада вже виділила потрібні кошти. Перекладач намалював усе в найрожевіших фарбах. Звичайно, тут були б маленькі незручності, треба було б евакуювати селян з цього району.

Пани з ВДП поспішили заявити про своє схвалення всього того, що виклав їм перекладач.

— Нашим національним обов'язком є довести, що ми гідні тієї щедрої допомоги, яку подають нам США, і допомогти їм чим тільки можемо. Дозвольте це висловити мені, пане ландрат, — захоплено вигукнув майор Краузе, — для мене це не є питанням прибутку, бо я впевнений, що від цього всі ми будемо мати грошову вигоду, я просто почуваю потребу чимось взяти участь в обороні Європи від більшовизму.

Ландрат мовчки вислухав цю лакейську промову.

— Без мого крейзтагу, без бургомістрів тих громад, землі яких підлягають конфіскації, я не ухвалюю ніяких рішень. Я несу відповідальність і мушу звітувати перед своїми виборцями, захистив я їхні інтереси чи ні.

Другий представник ВДП, доктор Ліпціг, зневажливо глянув на ландрата.

---

* ВДП — вільна демократична партія. (Прим. пер.).

— Хіба ви не знаєте, пане ландрат, що маси не мають власної думки, вони мислять так, як їм підказують, і вірять тому, що їм нині говорять. Творити історію — це наша справа.

Ландрат нічого на це не сказав. У нього склалася своя думка про цих людців.

Під час усієї цієї розмови американець ще не сказав і слова. Набивши люльку, він сів на стіл і закурив. Дригаючи ногами, він спостерігав ландрата.

— Іди-но сюди, old fellow *, — покликав він ландрата.

Розмова припинилась. Перекладач зробив ландратові знак, щоб той підійшов до коменданта. Товстун проти волі підкорився цьому нечемному запрошенню.

— Нехай вирішує населення або парламент, — сердито заявив він. — Я не маю на це повноважень.

Цю фразу переклали американцеві.

— Ми маємо повноваження, — крикнув він, кидаючи люльку на географічну карту, — ми можемо робити все, що нам заманеться, і робити без вас.

— Будь ласка, — сказав ландрат, — будь ласка, в цьому ми не можемо вам перешкодити. Але без нас, будь ласка.

Ця розмова нічого не дала комендантові. Майор Краузе і його дружок доктор Ліпціг запевнили коменданта, що їхня думка докорінно відрізняється від думки ландрата. Та це не перешкодило американцеві відпустити всіх трьох.

Повернувшись в свою канцелярію, ландрат скликав свій крейзтаг. Крім того, він за всіма правилами викликав і бургомістрів відповідних громад. До громадськості дійшла чутка про те, що знову буде конфіскована земля, цього разу вже для американських військ. Під час засідання крейзтагу на вулиці зібралися люди. Населення вдерлося в коридори канцелярії ландрата і скупчилося коло дверей зали засідань. Хоч засідання було відкрите, але для всіх не вистачило місця, не всі могли чути, що говорять промовці.

Рудольф Ренкенс стояв на сходах, міцно затиснутий серед людей. Хоч як старався він почути щось, це йому не вдавалося. Альбін, як представник громади, був у залі і брав участь у засіданні.

Ландрат відкрив засідання, закликав присутніх до

---

* Old fellow (англ.) — старина. (Прим. пер.).

повного спокою і переказав сухими словами те, що почув у коменданта. Коли він закінчив, у залі зашуміли сердиті голоси. Всі протестували. Слово попросив майор Краузе.

— Панове,— вигукнув він,— адже справа зовсім не в тому, чи добровільно ми дамо американцям землю для полігона, чи ні. Коли ми не дамо, вони просто візьмуть, що їм потрібно, і ми не зможемо їм у цьому перешкодити. Ми повинні в будь-який спосіб зберегти базу для переговорів з американцями. Я пропоную створити комісію, яка працюватиме разом з американськими службовими інстанціями.

Після цих слів у залі запанувала тиша. Зі сходів почувлися неясні вигуки: «Не давати землю для війни! Селянська земля — для нашого врожаю!»

Слово взяв представник соціал-демократів.

— Панове депутати,— почав він,— ті вигуки на сходах ідуть від комуністів. Все це, звичайно, не так просто, як ви собі уявляєте, панове. Якщо ми категорично відмовимося, то цим ми нічого не доб'ємося. Цілком приєднатися до пропозиції ВДП я не можу. Але ми повинні зберегти якусь базу для переговорів з американцями, інакше вони почнуть самовільно конфіскувати землю, що в усякому разі буде більшим злом. Ми зібралися тут, панове, щоб зробити все можливе і відвернути від себе це лихо. Але ми повинні вибирати найменше зло. Я приєднуюсь до пропозиції створити комісію, але маю до неї два додатки. Перший: до комісії треба приділити сільськогосподарського спеціаліста, котрий би вирішував, яка земля більш цінна, а яка менш цінна. Другий додаток: ми, соціал-демократи, не розуміємо, чому завжди конфіскується земля незаможних селян, господарство яких зразу ж зазнає від цього повного розорення. Я пропоную, щоб була конфіскована земля князя Ізенбурга. У нього залишиться не менше землі. Він легко переживе цю втрату.

Коли він сів, заплескали в долоні самі тільки двоє представників ВДП — майор Краузе і доктор Ліпціг. Жоден з його товаришів по СДПН не поворухнувся.

Тоді сталося щось непередбачене. В залу вдерлася маса людей, які стояли за дверима. «Добровільно ми не дамо землі! — вигукували вони.— Ми не хочемо війни!»

Ландрат наказав силоміць зачинити двері в залу засідань. Тоді Альбін стрибнув у залу через бар'єр, що відділяв гостей від учасників засідання, і став перед ландратом.

— На вас, пане ландрат,— урочисто сказав він,— дивиться тепер не лише наш округ, а весь Гессен, уся Німеччина. Всім нам відома історія Леттгенбрунна. Ми знаємо, що означає конфіскація землі. Ми пережили її вже двічі. Слідом за нею йдуть війна і злидні. Ми більше не хочемо цього, з нас досить, раз і назавжди.

Залунали оплески. В залі знявся шум. З місця схопився майор Краузе.

— Це вас не обходить, тут мають слово тільки члени крейзтагу.— Він ще сказав щось, але останні його слова потонули у вигуках протесту.

Оскільки від ХДС не хотів виступити ніхто, слово дали представникові КПН.

— Мені здається,— сказав він,— що та пропозиція, внесена ВДП і, як це не дивно, підтримана СДПН, мені здається, що та пропозиція вкрай погана. Ні для кого з нас не може бути ніякої бази для переговорів з американцями, коли йдеться про підготовку війни і конфіскацію землі у наших селян. У цьому питанні нема ніякої різниці між бароном і звичайним селянином. Це німецька земля, і ми не хочемо віддати її на погалу.

На сходах, в усьому будинку люди захвилювалися, всі хотіли почути, що він говорить. На сходах члени ВНМ скандували: «Аті го home!» Селяни боялися за свою землю. «Ні п'яді землі!» кричали вони. Щождо Альбіна, то він при загальному хвилюванні зайняв місце серед депутатів і, коли почали голосувати за базу для переговорів з американцями чи проти неї, він також підняв руку. Всі голоси були проти, троє утрималося: майор Краузе, доктор Ліпціг і представник СДПН.

Коли закінчилося голосування, перекладач коменданта непомітно покинув збори. Його патрон послав його спостерігачем.

— Нічого не вдієш,— сказав перекладач своєму начальникові,— вони не хочуть. Вони не схвалили ніякої пропозиції. Вони не проголосували навіть за базу для переговорів з американцями.

З люлькою в зубах і руками, складеними за спиною, ходив американець туди й сюди по своєму кабінету. Від «Union Jack» * до президента, від президента назад до зірчастого прапора. Він вийняв з рота люльку.

---

* Union Jack — державний прапор США. (Прим. пер.).

— Мені здається, що це зовсім інші німці,— заявив він,— вчора вони гукали «хайль», а сьогодні ніхто з них не хоче кричати. Це погано для нас, але добре для них. Вони стали діловими людьми. Скільки доларів повинні ми їм ще дати, щоб вони розкачались?

Перекладач не зовсім зрозумів його.

— Дозволю собі зауважити,— сказав він,— що ви з самого початку були до них занадто щедрими. Примусьте їх голодувати, припиніть довіз, скоротіть кредити, тоді вони погодяться. Ви повинні примусити їх. Наказуйте, покажіть, що ви сильні, і тоді ви знайдете серед них прибічників, як знайшов їх навіть Гітлер.

Це висловлення було характерне для перекладача. Він був подібний до бродячого шолудивого пса, адже комусь треба виконувати брудну роботу для американців.

Навіть комендант ставився з огидою до перекладача. В очах американця він був жалюгідною тварюкою, «боєм», які водяться в колоніях. Він виконував усе дуже сумлінно, від організації пікантних рандеву до пікніків, був бездоганний слуга, але як людина, він викликав тільки блювоту.

Минуло небагато часу, коли з приймальні зайшла секретарка і повідомила, що прибув ландрат. Комендант велів запросити його.

Ніяково усміхаючись, але весь — втілена законність і гідність, увійшов ландрат.

— На жаль, я мушу вас повідомити,— почав він,— що крейзтаг ухвалив рішення не давати ніякої землі.

Американець махнув рукою.

— Це вже мені відомо. Навіщо ви прийшли? Ви хочете мене розсердити? Адже ж мені це байдуже. Хоч я комендант, але цивільний американець і не підлеглий Head-quarter *. Робіть, що хочете. Вами займуться військові чини, а моїм обов'язком було тільки передати вам цей план. Тепер до вас приїдуть чини з генерального штабу, чи це буде приємніше для вас, не знаю.

Під час жнив Мільхен Дебус допомагала своєму тестеві. Вона ж мусила якось віддячити старому за все те добро, яке під час війни зробив для неї реріхтський се-

---

* Head-quarter (англ.) — штаб-квартира. (Прим. пер.).

лянин. Щоб віддячити йому, слів було б мало, треба допомогти, добре взятися до праці, складати снопи як слід.

А жнива це не жарт. На подвір'ї йде робота. Все крутиться швидко, як на танцювальній площадці, але не за тактом музики.

Старий Дебус дуже потребував допомоги. Найми́та у нього не було. Часом допомагати приходила довгонога німе́чна дівчина, племінниця його жінки, ще незаміжня.

Мільхен пов'язала фартух і вийшла на поле. Вона вміла виконувати цю роботу, та як давно вже вона не працювала. Від частого згинання у неї боліла спина. Тесть розумів, що їй важко. Він дав їй трохи легшу роботу: згрібати за возом колоски, які випадали із снопів.

Мільхен ішла за возом. Треба було весь час не відставати від воза, щоб робота не припинялася. Сонце пекло. На вогку від поту шкіру — ух, яка вона липка! — падав порошок. Взуття її подерлося. Ідучи на поле, вона взяла вільні сандалії, яких удома давно вже не носила, і тепер, коли вона ступала по стерні, їй кололо п'ятки.

Далеко за полудень насунули важкі хмари, які загрозливо збилися в купи, гори і не обіцяли нічого доброго. Повіяв сухий теплий вітер, який віщував грозу.

Стоячи на возі, батько Дебус приймав снопи. Це був останній віз снопів, принаймні він сподівався, що це останній, що його він мав завезти в клуню перед тим, як почнеться гроза.

— Мерщій, мерщій! — підбадьорював старий Дебус жінку, яка подавала йому снопи. — Швидше, жінко, швидше. — Він ударив бато́гом корів, які тягли воза. Він ударив ще й ві́жкою, бажаючи їх завернути до нового ряду снопів. — Вліво, сюди, — кричав він, — ще більше поворот! — Корови завернули б, але не в силі були це зробити, бо віз був занадто важкий. Тварини вперлися ногами в землю, стараючись рушити вперед. Та колеса не крутилися. — Сюди!

Жінка підскочила до них і смикнула за упряж.

— Та йдіть ви! — крикнула вона коровам.

Тепер вивернувся дишель і тягти стало ще важче. Мільхен відклала набік граблі і вперлася в спиці. Але це не допомогло. Селянин лютував. Віз повшең завернути, треба було взяти ще три копи, він не хотів кидати їх на полі, але йому треба до грози бути вдома.

— Віз мусить завернути! — лютував він.— Сюди! — Раптом попереду воза, коло корів щось тріснуло, дишель вирвався із сниці.— Цього ще бракувало! — сердито гукнув селянин, стрибнув з воза і почав оглядати поломку. Дишель вільно висів на болтах, які прикріпляли його до сниці.

Темна синява грозових хмар поволі затягла всю долину Бібсера. На землю впали перші важкі краплини. Батькові Дебусу потрібен був дріт, щоб прикріпити дишель до сниці. Тоді він розрізав віжки, іншого виходу у нього не було. Він як міг прив'язав дишель, сподіваючись, що віжки витримають. Все, що було ще на полі, ті три копи, він покинув. Тільки б скоріше повернутися додому, завести колосся під дах.

Дебус лагідно умовляв корів (цим він більше заспокоював себе, ніж корів). Він підбадьорливо поплескував тварин по шиях. І вони зрушили воза з місця. Мільхен, жінка старого і худорлява племінниця підштовхували ззаду. Віз поволі почав рухатися. На покатоному місці поля важко навантажений віз покотився сам. Звідти до дороги, хвала богові, було недалеко.

Мільхен полегшено зітхнула. «Ух!» Вона запихтіла і відкинула долонею волосся з пітного чола.

— Так,— сказала вона тещі,— це вже зроблено!

Вони ішли слідом за возом у Реріхт.

Не встигла вона зайти в дім тестя, коли прибїгла якась жінка.

— Твоя мати! — крикнула вона їй ще здалека — Ти повинна зараз же йти до неї, у Фердінанда припадок, вона, певно, помре.

Мільхен сунула їй в руки граблі і побігла. Двері дому були відчинені. Мела сиділа коло ліжка матері, яка ще не опритомніла. Знеможена Мільхен сперлася на двері, щоб віддихатися.

Мела обернулася, глянула на неї, але не сказала нічого. І що могла вона сказати? Фердінанда лежала нерухомо, відвернувши до стінки своє змарніле обличчя. «Невже вона померла?» подумала Мільхен. Мела забула зачинити вікно. Надворі пішов дощ. Вітер смикав занавіску. Мільхен бачила, як, освітлюючи дорогу, спалахують блискавки, і тоді по той бік її видніється клуня. Мільхен почула грім. Сівши на материне ліжко, вона нічого не сказала, лише тихо склала руки.

Мела дивилася крізь вікно тупими осклілими очима. Вона ж нічим не могла допомогти матері, і тому сумно чекала, щоб мати опритомніла. Якщо вона не опритомніє, значить, так і помре.

Сестри чекали, мабуть, з годину, коли порив вітру, навалившись на занавіску, скинув з підвіконня вазон. Горщик розбився, і земля висипалася на підлогу. Мела підвелася і подивилася на заподіяну їй шкоду. Вона спробувала зачинити вікно. Надворі стало темніше, дощ стукав по кам'яних плитах коло дому.

Мати вмерла. Мела ясно відчула це. Вона підійшла до сестри і обняла її. Цим вона нібито хотіла сказати: тепер ти у мене одна, більше нікого я не маю на світі. Мільхен затулила руками обличчя і заплакала.

Альфред і Рудольф цілими днями працювали разом: роздавали відозви, збирали для газети «Фольксцейтунг» відомості про становище в Гельнгаузені, самі друкували на гектографі листівки і розповсюджували їх. Позапартійний юнак з Бібера і керівник групи ВНМ об'єдналися, щоб стати душею опору конфіскації землі. З «Фольксцейтунг» прибув лист, адресований їм обом. Подячний лист! Редакція газети в ім'я робітничого класу висловлювала їм подяку за зразкові дописи.

Альбін випросив у юнаків цього листа. Він хотів зберегти його. Альбін радів за свого сина. Він прочитав листа з «Фольксцейтунг», а потім ще кілька разів перечитав його. Він дбайливо поклав лист у коробку з-під сигар, в якій ховав свої документи: старий членський квиток профспілки, партійний квиток минулих часів. Рудольф, будучи людиною менш романтичної вдачі, звичайно, так само радів з цього листа. Але він краще б волів, щоб редакція прислала йому паперу і матриці для друкування нових листівок.

Але редакція «Фольксцейтунг» і тут не забула про них. Щоправда, матриць їм не надіслали. Вони одержали анкети народного опиту, спрямованого проти ремілітаризації. Для цього вони дістали замість урн довгі конверти з розрізами, щоб кожен міг виявити свою волю таємно.

Анкети для голосування треба було використати. І якомога швидше. Місто ще було вкрай схвильоване замахом американців на Леттгенбрунн. Слід було скорити.

статися з цього, поки населення не повернулося назад у рутину бігання в кінотеатри і гри на тоталізаторі. Рудольф квапився якомога швидше заснувати комітет народного опиту. В цей комітет увійшли серед інших його членів Рудольфова мати і старий вчитель-пенсіонер. Тепер справа була тільки в тому, щоб спрямувати голосування на правильний шлях. Рудольф мав намір опитати всіх чоловіків у Гельнгаузені, чи хочуть вони ще раз стати солдатами чи ні.

Одного дня в обідній час — о дванадцятій годині — до воріт гумової фабрики під проводом Рудольфа прийшли його помічники, які повинні були допомагати йому провадити опит. Група складалася з Рудольфової матері, двох футболістів і Лені — товаришки з ВНМ.

— Коли пропуде, — сказав Рудольф, — значить, почнеться обідня перерва. Більшість робітників залишає на цей час фабрику і виходить на вулицю.

— Цілком зрозуміло, — сказав один з футболістів, — адже на фабриці смердить паленою гумою, просто жахливо.

— До всього можна звикнути, — сказала мати. — Я знала колись одного бригадира з вулканізаційної майстерні. Коли він не чув запаху паленої гуми, йому ставало моторошно. На свіжому повітрі у нього боліла голова.

Лені також зробила зауваження.

— Мій тато говорить, що повітря на цій фабриці шкідливе і що більшість тих, які довго там працюють, захворює на легені.

Рудольф і його друзі ходили туди й сюди коло воріт і привернули до себе увагу. На другому боці вулиці стояла будка, де продавали сосиски і кока-кола, а біля неї розташувався бродячий гендляр з чемоданом, де були виставлені на продаж шарикові ручки та різні гумові вироби. «Якщо тут будуть провадити голосування, — сказали собі торговці, — майже напевно зірветься вся наша торгівля».

Дрібні крамарі. Хто знає цей тип людей, той знає, що коли йдеться про їхні прибутки, вони безжальні. В своєму мішливому житті вони спробували вже все, за винятком, як кажуть, шибениці. День у день вони перебиваються з хліба на воду. Коли якийсь товар іде у них добре (поблизу казарм такі люди завжди робили добрий ге-

шефт), вони вперто чинять опір/будь-яким перешкодам. Вони здебільшого не платять податків. Свої лишки вони з більшою охотою пропивають.

Кока-кола-фрпцові було зовсім не з руки, щоб у нього перед очима опитували робітників фабрики. Що ж він зробив? Ще перед початком обідньої перерви він пішов на фабрику. Воротар, який був його постійним покупцем, пропустив його. Хто не знає кока-кола-фрица? Він пішов до управління фабрики і заявив, що хоче поговорити з директором. Він побачив добре одягненого чоловіка, якого він прийняв за директора.

— Цілком секретно кажучи,— зашептав йому кока-кола-фриц,— біля вашої фабрики стоять комуністи, збираються проводити пропаганду.

— Яку пропаганду збираються вони у нас проводити? — спитав чоловік з дирекції.

— Не знаю, народний опит чи щось подібне. У всякому разі до мене підійшла дівчина і запитала, чи я так само проти ремілітаризації, а потім вона дала мені анкету, щоб я поставив на ній хрест. Я послав її до біса, плювати я хотів на все це.

Його співбесідник засміявся.

— Хіба ви за ремілітаризацію? — запитав він.

Крамар розгубився. Може й це комуніст. Але ж на ньому такий добротний костюм. Чи, може, він тільки хоче взяти мене на бога?

Крамар-фриц спробував викрутитися з цієї історії.

— За ремілітаризацію? — сказав він.— Ні, я проти. Як я можу бути за неї, коли війна завдала мені такої шкоди? Я втратив два пальці на правій руці і дістав стріляну рану. Я справді проти ремілітаризації, я про неї і не думаю. Але я за армію, бо вона дає мені змогу жити. Адже цивільні особи не витрачають грошей, вони купують собі приймач або книжкову етажерку. Чи бачили ви коли солдата, який купив би собі книжкову етажерку? Ні, от бачте. Хто ж дав би мені змогу жити, якби не солдати?

У чоловіка з дирекції були міцні нерви. Але йому, правду кажучи, набридло базікання цього крамаря. Він лещо нетерпеливо відштовхнув цього чоловіка, який не переставав бідкатися, і побіг по сходах до виходу.

На пропускній він обмінявся кількома словами з воротарем.

Воротар кивнув головою, вийшов на вулицю і попрямував до Рудольфа, який, побачивши його, збирався був накивати п'ятами, бо не чекав для себе нічого хорошого.

Та сталося щось несподіване. Рудольф не повірив власним вухам, коли воротар спитав його, чи не потрібен йому стіл.

— Його ж можна вигідно притулити коло воріт.

Рудольф зразу ж погодився.

— Звичайно,— радісно відповів він,— стіл нам дуже потрібен.— В душі він подумав: «Бачиш, ніколи не треба бути песимістом».

— Тоді вам треба поспішати,— поквапив його воротар,— бо зараз буде гудок. Тоді коло воріт почнеться така штовханина, що ви не зможете пройти.

Рудольф разом із своїми футболістами пішов по стіл. Вони поставили його коло воріт так, що кожен, виходячи з фабрики, повинен був пройти мимо нього.

Тимчасом Рудольф підсипався до воротаря.

— Хто він такий, той чоловік, який дав вам це доручення? — запитав він.

Воротар не відповів.

— Не будьте такі цікаві. Краще дайте і мені анкету, щоб я теж проголосував.

В цю мить залунав гудок. Рудольф швидко підбіг до стола і, взявши анкету, вручив її воротареві.

— Та ви скажіть,— натискав він на нього,— хіба це таємниця?

— Він заборонив мені казати це,— відповів йому воротар,— я можу вам тільки сказати, що він член фабричної ради. Від профспілки... Авжеж, ви можете собі уявити, які у нього були б неприємності, коли б головні уповноважені довідалися, що він зв'язався з комуністами. Та він симпатизує вам.

Цього для Рудольфа було досить. Потираючи руки, він у доброму настрої повернувся до стола.

Робітники вийшли із сірих цехів. Мало світла було в тих темних сараях, де вони працювали, а свіжого повітря не було зовсім. В яскраві сонячні дні в цехах світили кварцові лампи. Люди вийшли надвір як напідпитку. Засліплені світлом, вони в перші секунди прикривали долонями очі і, йдучи, розминали ноги. Вони потягувалися. Ах, як добре вдихнути свіже повітря! Один робітник поліз рукою в кишеню, шукаючи цигарки, другий підійшов до

зеленого газону й сів на траву. Хто мав бутерброд, брався за нього, а хто не мав чого їсти і збирався чекати вечері, той задовольнявся поки що цигаркою.

Робітники були здивовані: коло воріт стояв стіл. Це щось нове. Перші робітники підійшли недовірливо, тепер скрізь у людей в усякий спосіб витягають гроші з кишені. Треба бути обережним. Деякі з них уже чули щось про народний опит. Навіщо це все, думав багато хто, адже все одно з нами роблять усе, що хочуть. Ми, робітники, завжди лишаємося в дурнях, ні, дякуємо, це нас не цікавить. Перші пройшли мимо стола.

— Як вам не соромно? — крикнула мати Ренкенс.— Чи ви хочете бути винуватцями нового лиха? Коли багатії збираються розв'язати нову війну, вони ж потребують саме вас.

Один молодий робітник обернувся до матері.

— Не хвилюйся, матінко, померти доведеться нам всім.

— Не плети дурниць,— кинув йому в обличчя один з колег,— ця жінка могла б бути твоєю матір'ю. А мені не все одно, чи помру я завтра чи тільки через сорок років.

— Твоя правда, цим жовторотим юнакам треба було б пустити з носа юшку, щоб відучити їх верзти такі дурниці,— роздратовано втрутився третій робітник, відомий забіяка.

Вони повільно підійшли ближче до стола. Коло воріт панував жвавий рух. Рудольф спробував виголосити промову про народний опит. Робітники ще вагалися. Рудольф сказав:

— ...адже це стосується вас.

Його сповнені добрих намірів слова наштовхувалися на байдужість недовірливих робітників. Говорячи, Рудольф помітив, що вони не зрозуміли того, що він каже.

Щодо матері, то вона робила інакше. Стара жителька Гельнгаузена, вона знала того чи того робітника гумової фабрики. Простовхуючись крізь юрбу, вона роздавала анкетні аркуші. Перед тим, як дати комусь анкету, вона штовхала його в бік.

— А, це ти, Фасбіндер, у тебе ж є діти, чи ти хочеш, щоб їх пожерла війна? Хороший з тебе батько, нема чого сказати. Чого ти ще вагаєшся?

Другому, кого вона зустріла і якому вручила анкету, вона нагадала про те, що його брат загинув на фронті.

— Це тому, що ви спали без задніх ніг.

Відходячи від тих, кому вона вже вручила анкети, вона йшла роздавати далі. Вона зустріла старого садівника.

— Хто доглядатиме твій сад, якщо тебе покличуть до війська? — спитала вона його.

Деякі робітники збиралися по кілька чоловік і заповнювали анкети. Але ще ніхто не повернув анкетного аркуша.

Перші аркуші принесли обидва футболісти. Цих гравців любили, вони користувалися авторитетом. Щонеділі, коли окружна ліга провадила футбольне змагання, робітники гумової фабрики стояли на площадці, підбадьорюючи команду.

В конверт були вкинуті перші анкети. «Десять, дванадцять, шістнадцять», рахував Рудольф. Мало. Робота його була погана, він дорікав собі за це.

Крізь ворота фабрики проштовхався чоловік у добре пошитому сірому костюмі і підійшов до стола. З першого погляду було ясно, що він не робітник. Взявши анкету, він поставив хрест там, де було написано «за мирний договір», і підняв її високо вгору, щоб її побачили всі.

— Колеги,— крикнув він так голосно, що його голос чути було аж на вулиці,— як вам відомо, ми хочемо збудувати клуб для нашого підприємства, власний басейн для плавання на Кінцігу. Хіба всі ви не голосували за це на останніх загальних фабричних зборах? Коли ж знову почнеться озброювання, коли ми не матимемо миру, ми не зможемо цього збудувати, і вам доведеться по-старому сидіти в бруді!

Він укинув свою анкету в конверт і, не обмінявшись жодним словом ні з Рудольфом, ні з пані Ренкенс, пішов назад на фабрику.

Тепер почали підходити всі. Ті, які вже заповнили свої анкети, клали їх просто на стіл. Рудольф збирав їх і вкладав у конверт. Робітники, які не мали олівця, позичали у матері Ренкенс.

Футболісти підставили спини, а люди клали на них анкети і ставили хрестики. Робітники, які були на фабричному дворі, також вийшли з воріт і проголосували.

У крамаря справи були не такі погані, як він собі уявляв. Деякі люди, проголосувавши, зразу ж повагом підходили до нього і випивали пляшку кока-кола. Вони й не уявляли собі, що саме цей концерн фінансує воєнну пропаганду в Західній Німеччині.

Бродячий гендляр, який завжди стояв коло питної будки, кудись зник. Навіть своєму колезі він не сказав, куди йде. Він вважав, що з його боку піти звідси — це просто дурість. Зрештою, в його крамничці, яку він звичайно вмещав у середнього розміру чемодані, було канцелярське приладдя, олівці і шарикові ручки, які тепер так тут потрібні. Без сумніву, він втратив добрий заробіток. Куди ж він подався? Коли його колега, власник будки з кока-кола, зайшов на фабрику, бродячий гендляр швидко уклав свій чемодан і подався геть. Він зупинився коло пошти, зайшов туди і подзвонив у поліцію. «Коло гумової фабрики провадять народний опит».

Чому він доніс у поліцію? Вже протягом кількох місяців він добивався дозволу на торгівлю в казармі. До цього часу офіцер контролю щоразу йому відмовляв. Тепер гендляр вважав, що цей, як йому здавалося, проамериканський вчинок приведе його нарешті до жаданої мети.

В гельнгаузенському поліцейському участку записали повідомлені ним дані. Власне кажучи, там не виявили ніякого інтересу до цієї справи. Вахмістр, який сидів коло телефону, похмуро передав це повідомлення черговому інспекторові. Той припинив читання кримінального роману і заглянув у список розпоряджень, і дивно, там, у додатку було зазначено, що народний опит заборонений, що він дуже небезпечний і йому за всяку ціну треба перешкоджати.

Опівдні в поліції завжди бувало спокійно, так спокійно, що поліцаї називали цей час «сонною службою». Авжеж, хто міг порушити їхній спокій, хіба що час від часу могла зчинитися сварка між базарними торговками, коли якась із них займала чуже місце. А так ніколи нічого не траплялося.

Тому це повідомлення зіпсувало інспекторові настрої, він сердито відклав роман і, викликавши вахмістра, дав йому вказівку: швидко з'їздити туди машиною і подивитися, що там сталося. Як на зло, машина кудись виїхала. Поліцмейстер поїхав нею додому обідати, хоч, власне,

це не дозволялося, бо машина службова. Але, як було сказано, хіба опівдні щось траплялося.

Інспектор розпорядився, щоб, коли через десять хвилин машина не повернеться, двоє поліцаїв пішли туди пішки.

Службова машина не могла прийти назад так скоро, бо поїхала привезти банки для варення, що їх купила поліцмейстєрова жінка. Вахмістрові нічого не лишалося, як піти пішки. Він з бурчанням підвівся з-за свого телефону, застєбнув на собі портупею, а потім збудив унтервахмістра, який спав, лежачи на нарах. Перед тим, як вийти, він перевів свій телефон на телефон інспектора, щоб хтось узяв трубку, якщо будуть викликати.

Жоден з обох вахмістрів не поспішав до фабрики. «Коли нам пощастить, то до нашого приходу все буде вже закінчено», думали вони. Повільно попленталися вони вниз по вулиці, мимо канцелярії ландрата, поки не дійшли спокійною ходою туди, куди прямували.

В цей час пролунав гудок. Обідня перерва закінчилася, що не заважало кільком допитливим робітникам стояти досі біля стола і розмовляти з Рудольфом. Вони питали у нього про все, що завгодно. На закінчення вони домовилися з ним про зустріч.

— Отже, до наступних зборів.

Вони потиснули йому руку. Спортсмени першими помітили поліцаїв. Вони підштовхнули Рудольфа.

— Ану, подивися, хто йде,— шепнули вони йому,— тільки на них ми й чекали.

Взяти зі столу конверт з анкетами і кинутися навітки! Рудольф зібрався діяти блискавично. Але потім передумав: «Чому, власне, ми повинні тікати,— зміркував він,— хіба ми злочинці, які повинні боятися поліції?»

Він зостався. Коли підійшли поліцаї, мати стала біля стола. Останні робітники, які оце щойно пішли, обернулися і з цікавістю наблизились до стола.

— Тут провадили народний опит? — спитав вахмістр.

— Так,— відповів Рудольф,— ми дозволили собі спитати робітників, чого вони хочуть: миру чи війни?

— Гм,— вахмістр нерішуче обмацував свою портупею,— значить, ви не заперечуєте?

— А навіщо мені заперечувати,— сказав Рудольф,— хіба це якийсь злочин стояти тут і нагадувати всім, що мир у небезпеці?

Рудольфові слова повернули вахмістрові ту твердість, якої йому бракувало, щоб вжити необхідних заходів.

— Хоч мені шкода, але я змушений вас поки що затримати і конфіскувати ці анкети.

— І не думайте чіпати анкети,— сердито пробурмотіла мати.

— А як із столом? — крикнув воротар.— Цей стіл є власністю фабрики. Щоб вам ще не спало на думку заарештувати і його.

Під час того, як мати дорікала поліцаям, лаяла їх, що вони дозволяють використати себе для придушення вільної думки, що вони взагалі виступають проти народу, син її мовчки чекав біля стола. Стояв нерухомо, поклавши руку на анкети.

Воротар і робітники, які скупчилися за огорожею; з подивом слухали, як стара до хрипоті кричить на поліцаїв. Один з вахмістрів не говорив нічого, другий час від часу щось белькотав. Він не знав, що йому казати.

І дійсно, жоден з поліцаїв не знав, чому тут треба вдатися до арешту. Наостанку їх ще вилаяли й робітники, які стояли за огорожею.

«Таке безглуздя лише підриває авторитет поліції», подумав про себе вищий чином вахмістр. Якщо ми хочемо вийти із скрутного становища, то повинні діяти обережно, не вдаючись до суворих заходів. Якомога поблажливіше. Найкраще — це створити для цих людей умови, щоб вони могли піти собі своєю дорогою,— подумав старший поліцай.— Це було б краще для всіх, насамперед для поліції, бо вона уникла б сорому».

Вахмістр з приязною усмішкою підійшов до стола, виявивши бажання разом з товаришем віднести його на фабрику.

— Будь ласка,— мати Ренкенс охоче відійшла вбік,— не затримуйтеся.

Поліцаї зникли за брамою. Воротар повів їх в обхід фабрики, щоб затримати якомога довше.

— Тікайте мерщій! — крикнули робітники Рудольфові.

— Послухайте, товариші,— сказав він,— адже справа зовсім не в тому, щоб я втік від поліції. Питання в іншому: злочинці ми чи ні. Вони ж не хочуть нас затримати. Хіба ви не бачите, що вони зовсім не хочуть вдава-

тися до арешту? А я не хочу дати їм змогу уникнути ганьби.

Поліцаї повернулися. Розлючений тим, що застав їх усіх на місці, вахмістр почав лаятися. Він схопив конверт, затримав Рудольфа і з сердитим рухом сказав, що всі інші можуть іти додому.

Ідучи заулками,—вахмістр пішов в обхід нижнім мостом через Кінціг,—вони дійшли до поліцейського участку.

— Я протестую,—заявив Рудольф поліцейському інспекторові,—я хочу знати, на підставі якого розпорядження мене заарештували? Хіба я порушив спокій і порядок?

Інспектор забарабанив пальцями по столу.

— Ви цього не робили, але у нас є спеціальний наказ, що стосується народного опиту, і ми повинні його виконувати.

— А коли ви одержите наказ стріляти, ви теж повинні будете його виконувати? —спитав Рудольф.

Інспектор пробурчав:

— Тримайте, будь ласка, язик за зубами, коли вас не питають. Вахмістре! — Він звернувся до того поліцає, який заарештував Рудольфа.— Видайте цьому чоловікові розписку в конфіскації тих цидулок і відпустіть його під чотири вітри, але не вступайте з ним ні в які дискусії, розумієте? Жодного слова. Розписку і під чотири вітри!

Вахмістр клацнув каблуками.

— Слухаю!

З кабінету інспектора Рудольфа вивели назад у постове приміщення. Конверт, наповнений анкетами, і досі лежав там, де він його поклав.

Вахмістр сів.

— Так це все? —спитав він.— Листівок нема?

Рудольф знизав плечима.

— Ні, скільки мені відомо,—відповів він.

— Гаразд,—вахмістр почав писати.— Затриманий... Рудольф Ренкенс і т. д. ... який проживає... Судимостей не було... так... Заради збереження громадської безпеки поліція конфіскує конверт...

— Стривайте-но,—перебив його Рудольф,— конверт не порожній, він повний. Пишіть: з анкетами народного опиту.

Поліцаї недовірливо подивився на нього. Він розірвав конверт і висипав на стіл анкети.

— Тут їх, заждіть-но, тут їх,— він почав рахувати; це тривало досить довго, поки він підрахував усі вісімдесят сім голосів,— тут точно вісімдесят сім анкет.

— Заждіть, треба або підрахувати точно або зовсім нема чого рахувати,— заявив Рудольф.— Адже тут є голоси «за» і голоси «проти», спершу треба їх розсортувати.

— Гарзд,— вахмістр з мученицьким виразом обличчя підняв брови.— Одна, дві, п'ять, десять.— Він почав рахувати голоси.— Чого вам треба? Адже всі вони однакові, це ж тільки голоси «за».

— Тільки рахуйте точно.

Рудольф наполягав на цьому. Знайшовся і голос «проти» і одна кругом замазана анкета.

— Значить, за мирний договір і проти ремілітаризації вісімдесят п'ять, один голос проти, один голос недійсний.— Він дуже старанно записав усі числа і вручив Рудольфові розписку в конфіскації, поставивши на ній, згідно з правилами, печатку і підписавши.— Так, тепер можете іти,— сказав він.

Рудольф з вишуканою гречністю попрощався з поліцаєм, який проти власної волі став його помічником у проведенні народного опиту.

ЧУДОВИЙ СЕРПЕНЬ

Наближався день, коли в Берліні мав початися Всесвітній фестиваль молоді. В самому місті Гельнгаузені та у віддалених селах округу молодь, як і всюди, готувалася поїхати на фестиваль і взяти в ньому участь. Рудольф із своєю групою ВНМ гарячково працювали. Вони роздавали листівки, Лені писала запрошення іншим молодіжним групам. Вечорами вони розклеювали плакати. За цей час у групі не відбулося жодної вечірки. Саме тільки обговорення. Обміркували питання «де» і «як». Бо ж не так просто було влаштувати поїздку в Берлін.

Серйозною притичиною для групи став Альфред. Хоч почав він добре, але незабаром зробився, як казали її члени, справжнім чваньком.

Він і досі не створив у Бібері групи ВНМ. Але танцювати на освяченні він був зугарний. Йому ще не було й

дев'ятнадцяти років, а він уже упадав за місцевими красунями. Крім Зофі з Ланцінгена, він придбав собі ще подружку і у Віртгеймі. Отже, не дивно, що на роботу він їздив стомленим.

Рудольф зажадав від нього пояснень. Альфред визнав, що його поведінка — погана. Керівник групи пригрозив йому, що розповість батькові, який фрукт його син.

— Тільки не роби цього,— попросив Альфред,— я все виконаю. Я добровільно завербую трьох чоловік для участі у фестивалі, тільки не вплутуйте сюди мого батька.

Альфред урочисто поклявся собі виконати все, що обіцяв Рудольфові. У Альфреда часто бували періоди, коли він вирішував, що стане хорошою людиною, коли йому хотілося вчитися і читати.

Такий стан тривав два, часом три дні, а потім це минало і все знову входило в стару колію.

Альфред повинен був завербувати трьох осіб. Він був знайомий з одним віртгеймським юнаком, який цікавився роботою ВНМ. Це буде перший,— рахував він. Батько, звичайно, також залучить когось до участі в поїзді. Останнім часом до Альбіна приходило багато молодих людей, які відкривали йому свої думки і яким він давав ті газети, що їх приносив йому син. Отже, лишалося знайти ще тільки когось одного, а кого саме,— він ще не знав.

Йому спало на думку завербувати молоду методистку Зофі. Справді, дуже дивно, що він згадав про неї, бо вже давно не брав її з собою на танці. Вони зустрічалися тільки в поїзді. Вона була ображена, бо останнім часом Альфред не сідав коло неї. І все ж таки йому здавалося, що вона зраділа б, якби він повернувся до неї, і зовсім не було виключено, що вона, щоб зробити йому приємність, поїхала б у Берлін.

Проте залишалися ще батьки, які могли їй заборонити. Він був певен, що особливо заперечувати буде батько, який стояв на чолі методистської релігійної секти. Все ж таки він вирішив спробувати.

Він запросив Зофі на танці.

Як дівчина зраділа! Вона знову танцюватиме із своїм хлопцем і одягне нову зелену сукню. Можна просто здуріти від радості. Вона повисла у нього на руці.

— А я вже подумала, що у тебе є інша,— сказала вона.

— Ах, Зофі,— заперечував він,— як ти могла таке по-

думати. Я ж мушу працювати. В серпні ми всі поїдемо в Берлін на Всесвітній фестиваль молоді. Туди приїдуть китайці, негри з Африки, всі народи. Вони будуть співати і танцювати, буде розіграватися спортивна першість серед студентів. Я вже задалегідь радію. А ти б не хотіла поїхати зі мною? Уяви-но собі, ми будемо разом. Ти побачиш там стільки, скільки не бачила за все своє життя. Ти не маєш охоти поїхати зі мною?

Чи має Зофі охоту? Але більше обрадувало її те, що він спершу подумав про неї.

— Та що скажуть батьки? — промовила вона. — Вони ніколи не дозволять мені поїхати.

— Все батьки та батьки, — пробурчав Альфред. — Чи ти живеш власним життям чи життям своїх батьків?

— В біблії написано, — тихо сказала Зофі, — що батька і матір треба шанувати.

— Гаразд, це не погано, — він говорив наче між іншим, ніби вже давно відмовився від свого наміру, — це не погано. Тоді я пошукаю іншої дівчини, яка поїхала б зі мною. Я насамперед подумав про тебе, бо ти мені наймиліша за всіх, але коли ти не хочеш, що ж, тоді будь ласка.

— Тьху! — вигукнула Зофі. — Який же ти негідник, я ж хочу поїхати, та що мені робити з батьками. Вони зроду-віку не дадуть своєї згоди на це.

А ввечері вони танцювали разом. Альфред залишався сидіти за столом поруч з нею, чого він ніколи досі не робив, і розповідав їй всяку всячину про далекі країни, про танці інших народів.

— Подумай тільки: наприклад, мексиканські дівчата місяцями будуть у дорозі, поки доберуться до Німеччини.

— Ходімо потанцюємо, — сказала Зофі, взявши його за руку і потягнувши за собою.

Навіть танцюючи, Альфред не кидав розповідати.

— Приїдуть і з Аргентини. А танго вони танцюють так, кажу я тобі, як ти ще зроду не бачила.

Знайомі хлопці спробували були відтягти Альфреда до стойки.

— Ходімо з нами, вип'ємо трошки.

Вони нічого не могли вдіяти. Альфред наче прилип до місця коло Зофі.

— Не заважайте мені, — відхиляв він їхні запрошення.

— Прибудуть учасники з Норвегії та з Італії. Будуть представлені всі народи Радянського Союзу. Знаєш, я бачив колись у Гельнгаузені радянський фільм. Ти собі не уявляєш, як вони співають!

— Перестань,— попросила Зофі свого друга,— обіцяю тобі, що спробую вирватися з дому. Може, батьки й дозволять. Я охоче поїхала б, охоче взяла б участь у фестивалі разом з тобою. Дай мені тільки час. Може, мені пощастить переконати батьків.

Вона поставилась до цього серйозно. «Я хочу познайомитися з нею, з молоддю інших країн», думала вона.

Всередині липня Зофі з Ланцінгена зробила вибір. Вона твердо вирішила будь-що поїхати разом з Альфредом на Всесвітній фестиваль молоді, навіть і тоді, коли батьки будуть проти цього, бо вона донині майже не виїздила із свого закутка. Вона лише двічі їздила з матір'ю у Франкфурт і один раз була у діда з бабусею, які живуть поблизу Касселя.

В цьому звичайно такому спокійному батьківському домі — жителі Ланцінгена цілком справедливо називали його «притулком доброти» — залунав гнівний роздратований голос. Батько вирішив, що він повинен наставити дочку на розум. Він пригрозив їй, що «виставить її за двері».

Якщо батько хотів затримати її вдома із самої впертості, то у матері це був страх за свою ніжну донечку, боязнь того, що з нею може щось трапитись. Зофі часто плакала, перестала молитися.

— Коли я залишуся вдома,— казала вона,— я, безперечно, помру з горя.

Вечорами цих сповнених сварками і незгодами днів батьки замість того, щоб, як, звичайно, віддавати посту і молитві одну годину, молилися дві довгі години, а часом і ще довше. Мати робила це машинально, мовчки ворущачи губами під час проказування молитви. А батько молився голосно, гаряче і старанно, часто кидався на підлогу і боровся зі своїм богом, як це робив Аврам перед тим, як принести в жертву свого сина Ісаака. Ці молитви прославили батька Зофі більше, ніж його ремесло. Побожних він захоплював, а невіруючих лякав своїм криком. Мати була спокійна, вона звикла до його молитв. А втім, під час молитви їй приходили в голову найкращі думки.

Так сталося і сьогодні.

— Послухай,— сказала вона чоловікові,— що мені спало на думку, коли я поринула в молитву.

— Ти побачила якийсь видіння,— перебив її чоловік,— це тобі сказав ангел.

Мати похитала головою.

— Це спало мені на думку,— тихо сказала вона, відкинувши будь-яке втручання з боку святих.

— Думки так само від бога,— шанобливо сказав батько, аж матері урвався терпець.

— Хочеш ти нарешті послухати, що я маю тобі сказати чи ні?

— Гаразд, кажи! — промовив батько.

— Про Зофі, вона вже давно мріє мати такий костюм, як носять міські дами. Скажи їй, що коли вона залишиться вдома, ти замовиш для неї костюм.

Це була хороша пропозиція. Батько охоче погодився з нею, тим паче, що він був твердо переконаний в тому, що цю думку нав'яв його жінці ангел. Недовго думаючи, він покликав до себе дочку.

— Коли ти залишишся вдома, ти одержиш костюм. Матеріал зможеш вибрати сама.

Це була найбільша спокуса, якій батьки піддали свою дочку. Костюм! Зофі уявила його собі: з довгими полами, вузький в талії, як носять у Гельнгаузені багаті жінки.

Але вона встояла. «Я завжди встигну придбати собі костюм,— думала вона,— але якщо я пропущу ці дні Берлінського фестивалю, то вони вже ніколи не повернуться».

— Ну,— сказав батько, допитливо дивлячись на неї,— вирішуй!

Зофі вважала за краще не гнівати старого, тим паче, коли цей суворий чоловік уже зійшов до такої пропозиції.

— Я подумаю,— сказала вона, щоб виграти час.

Зофі вирішила навідатись до своєї тітки у Віртгеймі, бо вона вже колись залишалася там довший час і батьки не заперечували проти цього. Вона збиралася почати свою поїздку на фестиваль з Віртгейма і лише тоді написати батькам довгого листа, коли вже буде в Берліні, на безпечній відстані.

— Лягай спати,— сказала мати, поцілувавши її в щоку.

— На добраніч, доню,— сказав батько,— і не забувай, що ангели допоможуть тобі стати доброю й слухняною дитиною.

Настала слухна година, перша партія вже повинна була виїхати в Берлін. Рудольф майже закінчив підготовку, але він так стомився, що мало не падав з ніг. На останці він мав ще відвідати окремі села, звідки молоді люди виїдуть на фестиваль, щоб дати їм точні вказівки, як поводитися в дорозі. Якщо Рудольф знесилився, то його мати знесилилася ще більше ніж він.

— Я на півгодини приляжу,— сказав Рудольф,— до прибуття мотоцикла. А ти поки що звари каву, але міцну, гаразд?

Мати кивнула головою і зварила синові каву. З гідною подиву стійкістю брала вона на себе весь тягар турбот. «Коли б батько не загинув на війні, він робив би так само». Тепер у неї був лише син, для якого вона була одночасно і супутницею, і матір'ю, і товаришкою. До гарячої кави вона додала ще бутерброд, бо її Рудольф уже протягом довгого часу не їв нічого поживного.

Коли прибув мотоцикл, вона збудила сина. Серце матері забилося, коли вона побачила, як важко йому піднятися, як довго він прокидається. До того ж він і не подумав з'їсти бутерброд, а запропонував його водієві мотоцикла.

— От дурень! — пробурмотіла вона.

Вони помчали геть, бо ще цієї ночі треба було повідомити всіх про час від'їзду. Учасники фестивалю прибули з п'ятнадцяти сіл. Загалом їх було тридцять чотири чоловіка. Вони мали виїхати ранковим поїздом. «Лише тоді, коли вони виїдуть, я зможу виспатися». Наступна партія повинна була вирушити в дорогу пізніше, за якийсь тиждень. До тієї пори у нього ще був час.

Початок подорожі здався Альфредові дуже дивним. В руці він тримав вузьку стрічку паперу, на якій було написано: «8.20 Вехтерсбах — швидкий поїзд далекого слідування 79, взяти квиток до Геттінгена». І це все. Рудольф, який вручив йому цього папірця, сказав:

— Будь пильним у дорозі, і на все добре.

Сказавши це, він попрощався.

Щоб своєчасно потрапити на поїзд у Вехтерсбаху,

Альфредові довелося виїхати з Бібера першим поїздом, о третій годині двадцять чотири хвилини ранку. На юнакові були довгі штани, в ранець, який він ніс на спині, Мільхен наклала повно бутербродів і пирогів. Батько довіз його до станції.

— Будь уважний, мій хлопчику,— сказав він,— завжди пам'ятай, що я супроводжу тебе в думках, що я б теж хотів бачити все, що побачиш ти. Нічого не забувай, роби собі замітки. Будь уважний і готовий допомогти іншим. Слухайся керівників, не відривайся від своїх, коли тобі закортить зробити це, подумай про те, що там будуть сотні тисяч людей і що не можна, щоб кожен робив, що йому заманеться, бо тоді порядок і організованість усього фестивалю опинилися б під загрозою.— Альбін обняв його, витяг з кишені портмоне і дав йому на дорогу десять марок.— Не будь легковажним,— порадив він синові.

Альфред подякував батькові і сів у поїзд. Коли поїзд рушив, він помахав на прощання батькові рукою. Альбін замислено йшов додому. «Якщо мій син справжній хлопець,— думав він,— у голові якого є розум, він повернеться додому не таким, яким поїхав».

Ранковий поїзд, в якому займав місце Альфред, був, як звичайно, порожній. Погойдуючись, він повільно посувався вперед по тихій нічній долині Бібера. Альфредове радісне чекання, задоволення тим, що він мчить назустріч Всесвітньому фестивалю, значно притамувалися. Він тривожився. «У Віртгеймі буде ясно, їде зі мною Зофі, чи не їде», думав він.

Його подруга з Ланцінгена, не вирішивши, чи повинна вона послухатися своїх батьків, чи ні, поспішила до тітки у Віртгейм. Там вона збиралася дочекатися такого значущого для неї дня від'їзду в Берлін. А значущий він був безперечно, бо вона при цьому ризикувала посваритися з батьками, та й чи може вона просто так довіритись Альфредові, цьому легковажному вітрогонові, щодо цього вона мала цілком обгрунтовані сумніви.

Коли Альфред сидів у поїзді, йому вже було це байдуже. Він не хотів мати через неї клопіт. І яке вона мала значення? Батьки її люди релігійні, зовсім не передові, як, наприклад, його батько, який сидів у тюрмі під час нацистського режиму. Якщо не поїде вона, то Лені з

Гельнгаузена неодмінно поїде з ним. Він збирався вже задовольнитися її присутністю.

В Ланцінгені він швидким поглядом виглянув з вагона, не вважаючи навіть за потрібне уважно озирнутися навколо. Вокзал був безлюдний. На поїзд не сіла жодна людина. На наступній станції, в Касселі, так само не сів ніхто. «Чому хтось має чекати на мене саме у Віртгеймі?» запитав себе юнак. Коли поїзд заїхав під дах цієї станції, Альфред вийшов з вагона. Тут у нього була пересадка. Він оглянув перон, але не побачив нікого. В залі чекання, в цей час ще зачиненому, було темно. Значить, вона не прийшла, що ж, добре. Він зітхнув з полегшенням.

Перекинувши через плече рюкзак, він заспівав популярну пісеньку: «Навіщо плакати, як розлуки час настав»... У нього ще був час. Поїзд на Вехтерсбах, на ту станцію, де зупиняються швидкі поїзди, прибував з Франкфурта на Майні у Віртгейм тільки за годину. Начальник станції зайшов у станційний будинок і виключив на пероні світло, не турбуючись про те, що там був пасажир. Він, звичайно, ще поспить трохи до приходу наступного поїзда. Альфред сів на лаву коло залу чекання і поклав біля себе рюкзак. Засірів ранок, стало холодно, жаби на лугах перестали кумкати. Час від часу деркач, маленький, коричневий, схожий на перепела птах, посилав свою тривожну пісню в сіре, молочне повітря. По довгій дорозі, яка веде до Фульди — Альфред добре бачив її з вокзалу, — час від часу з'являвся і знову зникав промінь прожектора.

Альфред почав мерзнути. Та й хто взагалі сидить на лаві вранці, о четвертій годині? Він піднявся і став ходити туди й сюди, щоб зігрітися. Він насвистував і наспівував, залежно від того, що спадало йому на думку. Хіба у нього не було причин для веселощів? «Будуй, будуй, — співав він, як співали у нього в групі, — німецька вільна молодь, будуй». Звісно, самому співати важко.

Зануджений, повернувся він назад до лави, де лежав його рюкзак. Може, йому чогось поїсти? Поволі розвиднялося. Хвилини справді-таки повзли, здавалося, що цій годині не буде кінця-краю. Було дуже холодно, йому знову довелося рухатись. Розміреним кроком він бігав по дорозі, що йде з вокзалу в центр Віртгейма.

Раптом у перших сутінках ранку він помітив, що по спадистій дорозі піднімається якась постать. Вона з'явилася далеко внизу, чи то жінка швидко йде до вокзалу, чи то дівчина? Може, Зофі... Так, це була Зофі. Вражений Альфред побіг їй назустріч.

— Зофі! — гукнув він, розкинувши руки. Він навіть не помітив того, як легко, майже щасливий, вигукнув він її ім'я.

Вона впустила на землю сумку, яку несла, і кинулася йому на шию.

— О,— сказала вона,— як добре, Альфред, що я з тобою.

Юнак почував, що вона плаче, припавши головою до його грудей. Йому треба було щось зробити. Він розгублено погладив її волосся.

— Який я радий,— затинаючись, сказав він,— що ти прийшла до мене, моя люба, моя любенька..

Він поставив Зофі на землю, підняв сумку, яку впустила дівчина, і провів її на станцію.

Прибув довгожданий поїзд, і вони обоє зайняли в ньому місце. Вони сиділи самі в купе, міцно пригорнувшись одне до одного.

Це була справді надзвичайна подорож. Альфред точно знав, що в цей час тисячі юнаків і дівчат перебувають у дорозі на Берлін. Вони їдуть поодиноці або по двоє, щоб зустрітися десь на певному місці, визначеному дбайливою організацією. Зофі про це не думала, коло неї був Альфред, і їй більш нічого не треба було, щоб почувати себе добре. Альфред думав про членів ВНМ з Гельнгаузена, з Ганау, із Зельбольда. В цей час і вони повинні бути в дорозі, прямуючи до невідомого збірного пункту.

Наші подорожні з долини Бібера прибули у Вехтерсбах, коли вже над лісом зійшло сонце. Коло будинку станції робітники складали в штабелі дерев'яні колоди. Скинувши з себе куртки, вони підважували колоди жердинами. Альфред і Зофі пішли через вестибюль вокзалу. Вони подивились на робітників. Хоч у цю ранкову годину було ще холодно, люди вмивалися потом.

Зофі глибоко вдихала свіже повітря. Поколоті дрова пахли смолою, а на зелених травинках висіли срібні кульки роси, сяючи на сонці. Один з робітників витер долонею піт з чола. Примруженими очима подивився він на сонце.

— Сьогодні буде гарячий день,— пробурмотів він.

З його обличчя Альфред побачив, що це його не радує. А його самого це влаштовувало. Настануть погожі дні, але хочеться, щоб вони були ще кращими.

Нарешті, прибув поїзд. Хоч він був повний-повнісінький, але Альфредові і Зофі все ж таки пощастило прощтовхатись у вагон.

Дівчина стояла коло вікна. Швидка їзда по цій місцевості розважала її. Вона переживала незнайому досі радість бути разом із своїм другом, бути коло нього. Пахаючи, паровоз тягнув угору свої вагони. Йому треба було подолати Дістельразен, пасмо горбів, яке відділяє Середню Німеччину від Південної Німеччини. За улогівинами поїзд заїхав у довгий тунель, а потім перед очима пасажирів постала річка Рен. Альфред, який трохи розумівся або хотів розумітися на планерному спорті, показав дівчині Вассеркуппе*. Коло їхніх ніг майнула Фульда, старе місто з собором і могилою місіонера Боніфаціуса. Далі на залізничній колії — Альфред пояснив Зофі, що тут поблизу проходить зональний кордон — вони зустрічали поїзди з американськими танками на платформах. Величезні сталеві колоси. Побачивши їх, дівчина жахнулася.

— Чого їм тут треба? — перелякано запитала вона.

Альфред не знав, що відповісти. Якийсь пасажир, що стояв коло них і чув запитання Зофі, бажаючи, очевидно, втрутитися в їхню розмову, сказав, що окупаційні війська провадять тут маневри.

— Це через Берлін,— багатозначно додав він.

— Як це так? — запитав Альфред.— При чому тут Берлін?

Він удав із себе простачка. Чоловік пояснив йому.

— Там відбудеться фестиваль, який не до смаку американцям. Щоб їм зручніше було закрити тепер зональні кордони, вони й розпочали тут маневри.

На наступних станціях на перонах з'явилася поліція. Казали, що в Геттінгені пасажирам доведеться залишити вагони. Двом нашим подорожнім, які їхали в Берлін, стало вже страшно й моторошно. «Що з нами буде?» Поїзд проходив мимо міста Верра. Зофі здалося, ніби він

---

* В а с с е р к у п п е — найвища гора над Реном, з якої провадяться планерні польоти. (Прим. пер.).

шалено мчить вперед. Наступна станція була Геттінген, а що потім? Альфред міркував, він гарячково шукав виходу. Якби можна було йому із Зофі десь сховатися, але де? Раптом вагон смикнуло. Завищали гальма. Пасажири, які стояли в проході, попадали одне на одного. Що сталося? Зіткнення?

Альфред одчинив вікно. Він побачив, як з поїзда стрибають юнаки і дівчата з сумками і чемоданами в руках.

— Вперед, на Берлін! — гукали вони. — Вперед, на Берлін!

Цей вигук передавався з вагона у вагон.

Альфред спокійно і впевнено перекинув через плече свій рюкзак, вхопив сумку Зофі і сказав:

— Ходімо, по-моєму, нам треба йти.

Він підштовхував дівчину до виходу. Позаду них були ще люди, які хотіли вийти з вагона. Зчинилася штовханина і тиснява.

— Трошки швидше!

Альфред уже вийшов з вагона, він почекав на Зофі, допоміг їй зійти з високого підніжжя, а потім разом з іншими побіг через колію.

— Вперед, на Берлін! — гукав і він.

Зірвавши з голови кашкет, він розмахував ним (у повітрі. Зофі бігла слідом за ним.

— Куди? — спитала вона зовсім задихана, але сміючися.

— Куди всі інші.

Інші — їх було багато сотень — прямували до залізничного насипу. Зофі почула, як хтось сказав:

— Там починається вже НДР.

Зофі не знала, що це значить. Вона почула, як одна жінка сказала:

— Там для вас буде досить місця.

Вона тягла двох малих дітей угору, на насип. Ті молоді люди, які гадали, ніби насип знаходиться вже на території Німецької Демократичної Республіки, помилялися.

На насипу з гвинтівкою на плечі стояв на посту самотній західнонімецький прикордонник. Він дуже добре бачив, як з раптовим поштовхом зупинився поїзд, як потім до його поста побігло багато сотень людей. Він ту ж мить зрозумів, що це ті, які хочуть потрапити на Всесвітній фестивалі. Адже йому ще кілька тижнів тому рішуче

наказали, щоб він не давав нікому наблизитись до кордону.

Ах, цей бідний нещасний прикордонник, він хотів би бути далеко звідси, бо чим усе це скінчиться? Він почував, що неприємностей йому не минути. Але було занадто пізно, він не міг ушитися, бо передні молоді люди були вже коло підніжжя насипу і встигли вже побачити прикордонника. Та все ж таки вони безтурботно йшли на нього. Що він мав робити? Від страху та подиву він ще не встиг зняти з плеча гвинтівку, а вже перші молоді люди пройшли мимо нього. І підходили все нові, і вони не звертали на нього уваги. Вони збігали вниз, проходили певну відстань уздовж луту, потім перетинали картопляне поле — кордон був за ліском. Причому, це відбувалося цілком спокійно, прикордонник не міг би сказати, що вони біжать поспішно, як люди з нечистим сумлінням. Навпаки, вони ще виставили коло картопляного поля пікетника, який говорив кожному, щоб він не потоптав картоплі. Прикордонник почув, як вони сказали:

— Досить горя у селян із своїм Аденауером, тож не будемо ще й ми завдавати їм шкоди.

Тут західнонімецький прикордонник схаменувся і згадав про свій обов'язок. Він зірвав з плеча карабін.

— Зупиніться! — гукнув він і вистрелив у повітря.

До нього бігцем прибуло підкріплення з двох солдатів. Молоді люди, які прямували на фестиваль, побачили їх уже позаду себе.

— Не стріляй! — кричали солдати своєму товаришеві. — Хіба ти не бачиш, що вони вже по той бік?

Прикордонник засміявся.

— Я ж стріляю тільки в повітря, щоб сказати щось інспекторові, коли він мене питає: «А що ви зробили, коли побачили, що юрба наближається до вас?» А я тоді відповім: «Я стріляв, пане інспектор», і він буде мною задоволений. Ви ще цього не розумієте, ви ще новачки на прикордонній службі.

З усіма іншими членами ВНМ опинилися на території Республіки і наші двійко, тепер вони могли спокійно бути одне коло одного і віддихатись. Альфред сів на траву під яблунею.

— Де ми знаходимося? — спитав він.

Спочатку ніхто цього не знав. Потім якийсь юнак сказав, що вони знаходяться у Ворбіському окрузі.

— А де знаходиться цей округ?

На це нове запитання так само ніхто не міг відповісти, але підійшов інший юнак, який сказав:

— В Ейхсфельді.

В Ейхсфельді. Зофі ніколи про нього не чула. Селянський хлопець із Пфальца, який розташувався на траві поряд з Альфредом, помацав землю.

— Тут, видно, хороша земля,— заявив він тоном спеціаліста.

Чи хороша, чи погана, але в усякому разі безпечна.

Тут зустрілися знову юнаки і дівчата з Гельнгаузена і з Ганау. Деякі з них уже бачили одне одного в поїзді, але там вони сиділи тихо і не віталися, щоб додержати конспірації. Лені з Гельнгаузена упала коло Альфреда.

— Добру ти мав подорож? — спитала вона, насмішкувато глянувши на дівчину, з якою не була знайома.

— Це Зофі,— похмуро представив її Альфред.— Вона прибула з Ланцінгена.

Лені подала їй руку.

— Дуже приємно,— промовила вона.

Зофі недовірливо оглянула нову знайому. Здається, між нею і Альфредом щось не так просто, чи це тільки тому, що вони обоє — члени ВНМ? Та Лені зразу ж пішла від них. Подивившись їй вслід, Альфред побачив, як вона взяла під руку одного юнака із Зельбольдської групи, який ходив з гітарою через плече і грав.

— Скажи-но, я також повинна казати «дружба», коли подаю комусь руку? — спитала Зофі.

— Звичайно, повинна,— пояснив Альфред,— хоча це привітання ВНМ, але тут, на Всесвітньому фестивалі, говорити так можуть усі.

Один день їм довелося пробути в Ейхсфельді, поки складався поїзд, що мав доставити їх до Берліна. Зофі відтанула поволі і почала довірливо ставитися і до інших членів ВНМ. Весь час для молоді щось влаштовували. Чи то вони дивилися кіно — Зофі побачила польський музичний фільм,— чи то вони сідали в коло і співали пісень. А коли вже всі пісні були проспівані, почали розповідати. Кожен розповідав про свої рідні краї — чим там люди займаються і як по-своєму борються за мир.

Звичайно, Зофі довелося розповісти про рідний Шпесарт. Вона не знала, що особливого їй розповісти, тільки те, що вона з Ланцінгена і що недалеко від нього —

в Касселі виробляють віники. Вона не знала, чи їй варто розказувати про те, що батько її — методистський проповідник і що він заборонив їй поїхати в Берлін. Та коли вона розгубилася, не знаючи, що казати далі, в розмову втрутився Альфред. Він розповів, що ландрат, незважаючи на всілякі хитрощі американців, відмовився дати їм у Шпессарті землю під полігон для маневрів. Він розповів їм історію Леттгенбрунна, поля й луки якого протягом сорока років були вже двічі конфісковані, і обидва рази після цього вибухала війна. Люди на селах говорять: «Поки не конфіскували землі Леттгенбрунна, війни не буде».

Найбільше зраділа Зофі, коли до перону подали поїзд. Він був кругом прикрашений прапорами і свіжою зеленню. Зофі не могла відмовити собі в тому, щоб не пробігти, як задоволена дитина, вздовж усього поїзда і не помилуватися з його оздоб, які веселили душу. Коли Альфред на мить спустив дівчину з ока, хлопці з Рейнпфальца просто взяли і викрали її.

— Залазь на паровоз,— сказали вони їй,— ми хочемо сфотографувати поїзд.

Що ж, гаразд. Попереду на паровозі висів транспарант: «Вперед за мир!» Зофі полізла на паровоз, і хлопці сфотографували її.

Побачивши це, Альфред забурчав, потягнув її до себе і повів у купе.

— Сиди тут,— сказав він сердито.— Зараз нас розподілять на групи по десять чоловік, коли ти будеш ловити тепер гав, ти лишишся без харчів.

Ах, який він ревнивий!

Ця подорож до Берліна була справді тріумфальною. Скрізь, де проходив їхній поїзд, знали вже, що серед його пасажирів їдуть ті, які зупинили состав біля зонального кордону. На багатьох станціях групами збиралася молодь, яка кричала їм, скандуючи:

— Ми виїдемо за вами слідом, коли закінчимо роботу.

Юнаки і дівчата із Західної Німеччини кивали їм і вигукували «дружба!».

Зофі ніби очманіла, вона була найгорлатішою крикухою. Вони ще не доїхали до Берліна, а вона вже, знеможена криками, сіла на лаву і сказала:

— Ні, я ніколи не уявляла собі, що тут буде так гарно.

Пізно ввечері вони прибули в Берлін. Урочиста зустріч. З вокзалу Кепенік вони пішли по квартирах. На них уже всюди чекали. Збірним пунктом був радіозавод. Там розподіляли харчі і видавали ковдри. Зофі ще ніколи не була на такому великому заводі, а тепер вона почуває себе там, наче у себе вдома.

Всі, що прибули з Ганау і Гельнгаузена, спали на підлозі в маленьких квартирах великого будинку. Для них приготовлені були сінники, заслані свіжими простиралами. Жительки цього будинку варили їм каву, навіть прали їхню білизну. Був там душ, під яким вони добре вимилися з дороги. Господарі подбали про все. Хоч було вже дуже пізно, але приємним зустрічам з берлінцями і розповідям, здавалося, не буде кінця-краю. Мешканці будинку заходили до них і коли довідувалися, що їм довелося дорогою пережити, вони охоче сиділи б з ними цілу ніч. Але й завтра буде день. Дівчата пішли спати праворуч, а хлопці — ліворуч. Зофі притьмом заскочила до Альфреда, який вже простягся на сіннику.

— Дякую тобі, що ти взяв мене з собою,— прошептала вона.

— На добраніч!

По-святковому прикрашений прапорами Берлін прийняв їх усіх, прибулих з Баварії і Саксонії, з узбережжя Північного моря і з Тюрінгійського лісу. На всіх будинках, на всіх флагштоках з шелестом майоріли строкаті полотнища з кольорами націй. Прапори шуміли і лопотіли на вітрі. Такою ж життєрадісною і строкатою, як кольори прапорів, була й молодь, яка шумливим потоком затопила вкриті мирною зеленню берлінські вулиці. Місто в цей час нагадувало літній луг, усипаний найчудеснішими квітами.

На радіозаводі для новоприбулих видавали сині сорочки і сині блузки. Одержували їх керівники груп.

Як здивувалася Зофі, котра лежала на своєму сіннику, коли її керівниця прийшла з пакунком синіх блузок. Як здивувалися всі. Старша поклала блузки на стіл.

— Це для вас,— коротко сказала вона.

— Для нас? — Дівчата здивовано переглянулись і зазмерли в одній позі.— Невже ці сині блузки для нас? —

Коли одна з дівчат відважно підійшла до пакунка, всі схопилися із своїх сінників і, сп'янілі від радості, почали копирсатися в тих блузках.

— Тихше, тихше,— закликала їх керівниця,— тут вистачить для всіх.

У Зофі було темне волосся. Гарне каштанове волосся. Взагалі говорять, що синій колір найкраще до лиця блондинкам. Та це не значить, що завжди буває так, Зофі любила якраз цей колір, світлий, яскравий синій колір. Та чи він справді був їй до лиця, то питання, на яке їй могло відповісти тільки дзеркало. Отже, швидше, швидше одягтися. Блузка їй чудово пасувала, до неї б ще тільки чорну спідницю... У дівчат було тільки одне дзеркало, перед яким товпилися всі. Звичайно, кожна хотіла побачити, як вона виглядає. Нічого не можна було вдіяти, слабка Зофі не могла пробитися до дзеркала.

Вона піднялася з сінника і, спустившись поверхом нижче, подзвонила до тієї жінки, яка варила для них каву.

— Ах, чи не можна мені глянути у ваше дзеркало? — попросила вона.— У нас так багато дівчат. Ми одержали блузки.

Жінка цілком розуміла її.

— Заходь, заходь, чепурухо,— сказала вона і повела її в спальню,— пробач, що тут не прибрано. Через фестиваль у нас стало тісно, бо ми ще прийняли гостей і в свою квартиру.

Це аж ніяк не обходило Зофі, її цікавило тільки дзеркало: як вона виглядає в синій блузці. Вона критично оглянула себе.

— Ви не думаєте, що коли я зачешу волосся назад, блузка буде мені більше до лиця?

— Ах, моя дитино,— сказала жінка,— тобі ж усе до лиця.

Але Зофі хотіла побачити, чи й так вона виглядає гарно. Звичайно, вона виглядає гарно. Значить, усе гаразд. Майже заспокоєна, але все ж таки з сумнівом у серці, попрощалася вона з жінкою. «А сподобається це Альфредові?» спитала вона себе. Це була її основна турбота.

Під час урочистого відкриття, коли з арени стадіону імені Вальтера Ульбріхта злетіло десять тисяч поштових голубів, щоб понести в свої країни вістку про фестиваль, були присутні і Альфред із Зофі. Кожен з них був по-своєму захоплений тією картиною, яка їм відкрилася.

Прапори яскравих кольорів. Люди, які стояли обабіч прапорів, розмовляли всіма мовами світу. Колони націй крокували мимо них, правду кажучи, вони скоріше танцювали, ніж ішли. В кожному русі, в кожному звуку була радість, насолода життям. Ось марширує молодь Румунії в пастуших убраннях своєї вітчизни. Ось молоді французи, вони розмахують не тільки французькими, але й німецькими прапорцями. Тут зав'язуються узи справжньої міцної дружби, які ніколи не можна буде розірвати. Китайські бійці-переможці гордо вступають на стадіон під шелест червоного полотнища свого прапора. Ось поляки; німці особливо бурхливо привітали їх, як дружню сусідню націю. Попереду учасників з Радянського Союзу йшов велетень з прапором країни соціалізму. В зімкнутому строю йшли спортсмени, комсомольці, являючи собою картину сили, краси і певності. Кожна окрема нація є підвалиною, на яку спирається мир цілого світу. А Радянський Союз — це фундамент.

Дівчата з Києва, з Москви дружньо кивали молоді, яка переповнила кам'яні лави стадіону, і скрізь, де вони проходили, їх зустрічали бурхливими оплесками.

Керівник молоді світу відкрив фестиваль. Під звуки молодіжної пісні, яка, вирвавшись із сотень тисяч грудей, радісно злетіла в блакитне небо, був піднятий прапор фестивалю. Ця пісня справді перейшла всі кордони, слова її проникли глибоко в серця людей, і воля молоді до збереження миру стала міцною і непохитною.

Почалися ігри. Берлін, що був колись гніздом фашизму, став оплотом миролюбної молоді всіх народів. Зофі, маленька дівчина з Ланцінгена, побожно склала руки. «Як це чудесно,— думала вона,— що всі дівчата мого віку — китаянки, мексіканки, росіянки й американки — мислять так само, як я. Вони хочуть танцювати і красиво одягатися. Працювати і мати змогу жити краще. Коли більше не будуть виробляти гармат, буде більше театрів. Найважливіше для всіх — це мир». Так думала вона, і від цих думок у грудях її сильніше билось серце. Вона була щаслива тим, що присутня при цьому, звичайно, із своїм Альфредом. Але при такій події, як урочисте відкриття фестивалю, Альфред був для неї не найважливіше. Хоч це тривало лише хвилину, коли все особисте було забуте і повинно було поступитися місцем думкам про спільну справу. В такі моменти здавалося, що вся молодь, яка

зібралася на величезному стадіоні, має єдине серце, яке б'ється в унісон, і єдину думку.

«Головне — це мир», шепотіла про себе Зофі. А її Альфред, — він також був одним з тих борців у Західній Німеччині, про яких тут так багато говорили, вона ще ніколи не усвідомлювала цього так ясно, як тепер. Як Зофі пишалася ним!

Від нескінченних оплесків у Альфреда вже горіли долоні. Його бідна горлянка від нескінченних вигуків «дружба» зовсім захрипла. Та хіба це його турбувало? Щоразу, коли вигукували або співали, він неодмінно брав участь. Адже це цілком ясно. Тепер, коли всі вони були в захваті, коли вони усвідомили, які вони міцні разом, — здавалося, ніби випростався на весь свій зріст прекрасний юнак, який дуже довго спав, і обмацав свої м'язи і побачив, що вони сильні і міцні. Тепер, сидячи на зігрітому серпневим сонцем стадіоні, хлопець згадав про свого батька. Йому б треба було тут бути, і колегам з гумової фабрики також. Які вражені були б вони!

Година спливала за годиною. Після урочистого відкриття, за програмою, грала радянська футбольна команда «Динамо» з командою Німецької Демократичної Республіки.

Перед початком матчу Зофі і Альфред проштовхалися в перші ряди. «Просто чудово, яка зіграність цього «Динамо», подумав хлопець. Такої гри Альфред ще ніколи не бачив, в порівнянні з нею гра команди «Германія — Бібер» була просто дитячою забавою. Гравці подавали один одному м'яч точними низькими передачами. А коли були в настрої, били вгору «свічкою», дивовижна комбінація, удар і... м'яч пройшов коло самих воріт.

Зовсім непогано проштовхатись наперед, як це зробив Альфред, навіть і тоді, коли при цьому безпардонно нехтуєш інтересами інших. Той, хто захоплюється футболом, як він, може йому пробачити. Гірше, коли ні з того ні з сього попадаєш в індійську делегацію і не можеш порозумітися з її членами, як це трапилося із Зофі і Альфредом. Ах, ці індійці, як чудово поставилися вони до них обох. Із соромливими усмішками вони дали місце гарячим головам, склали на грудях руки і всміхнулися.

Альфредові, який добре переносив крики і стусани, стало якось не по собі від цих мовчазних індусів, хоч, очевидно, вони добре ставилися до нього. Чого він не

вмів — так це поважати людей. «Приїхали б вони до Гельнгаузена, коли там розігрується командна першість, ніколи в житті не одержали б вони місця, якби так поводитись», подумав Альфред. Він дивився на футбольне поле, але при всьому спокої і миролюбності індусів йому здавалося, ніби ті пильно дивляться йому в потилицю, ніби думають, який він все ж таки безцеремонний хлопець. «Може, вони подумують, що всі німці — такі», зробив висновок Альфред. Він поволі почав усвідомлювати, що його поведінка була негідна. Та що йому тепер робити, може, попросити пробачення? Але ж він не міг говорити по-їхньому. Його поволі охопило почуття тривоги. Навіть чудесна гра не давала йому задоволення, бо його мучило сумління. «Найкраще, що я можу зробити — це втекти звідси», подумав він.

Коли він зібрався був узяти Зофі за руку, щоб піти з нею геть, зі складаного стільчика раптом підвівся один з індусів і запропонував Зофі сісти. Зняковівши, зашарівшись, Зофі глянула в обличчя чужоземцеві. Вона потиснула йому руку, сказала «дружба» і сіла. Дівчина вперше сиділа на стільці, що належав індусові. Вона почала ближче придивлятися до чужинців. Жінки носили шовкові одіння, а в чорному волоссі у них сяяли перлини. На смуглявому кавалері, який віддав їй своє місце, була біла куртка, яка сягала йому до колін, і біла лляна шапочка. Матч наближався до кінця, і німецька команда на футбольному полі старалася з усіх сил до одного вже забитого гола додати ще й другий. Альфред уже звик до чужоземного товариства. Його цілком захопило напруження гри. До того ж, він був прив'язаний до Зофі, яка, маючи сидяче місце, і не думала покидати своїх нових друзів.

Один з індусів блискавично і непомітно витягнув з кишені блокнот і почав робити ескіз шпессартської дівчини. Вірний своїй малярській школі і сумлінний, молодий художник намалював темні кільця її кучерів — добре, що в них стирчали заколки, які тримали вкупі пишну копицю волосся. За вухом спадала вниз лінія шиї, а за нею йшла синя блузка. Якщо художник гадав, що дівчина його не помітила, то він помилявся. Спочатку Зофі вдала, ніби нічого не помічає, а потім все більше й більше прибирала такої пози, щоб він намалював її в найкрасивішому вигляді.

Коли художник закінчив малювати, він без слів простягнув Зофі свій ескіз.

— О! — вона не могла втримати вигуку подиву.

Від цього вигуку Альфред швидко обернувся.

— Диви-но, — гукнула вона йому, — він мене намалював.

Альфред підійшов і подивився на портрет. Дійсно, добре схоплено — констатував він. Зофі хотіла попросити малюнок, але як з ним порозумітися? Молодий індус добре зрозумів її, але — він показав на свій альбом — це все спогади про Берлін, я хочу взяти їх з собою до мого далекого дому, до якого треба їхати тижнями, і цей малюнок буде мені завжди нагадувати про німецьку дівчину. Щось подібне хотів він сказати, Зофі зрозуміла його. Раптом художник підступив ближче до неї, зняв з шиї хустку і пов'язав їй. Це була така хустка, які носять усі, — на ній намальована земна куля і голуб миру. Хустка була шовкова, з дорогої матерії, яка легко обняла шию Зофі. Дурненька щаслива дівчина подякувала йому реверансом. А втім, може, це й не було так нерозумно, бо індус відступив на крок, склав руки на грудях і нахилив голову. Тому вручення подарунка набуло до певної міри урочистого характеру. Це почуття було таке прекрасне, що трохи злякало Зофі. Вона зніяковіла і вже не могла всидіти на місці, а схопила за руку Альфреда і потягла його геть за собою.

Молодий художник подивився їй вслід і всміхнувся. Він здогадався, що відбувається в душі дівчини.

Після закінчення матчу глядачі залишили стадіон. Всі пішли по своїх квартирах. Альфредові і Зофі захотілося трохи походити по Берліну. Вони повільно пішли вниз по Фрідріхштрассе, маючи намір купити щось поїсти. День був довгий, а ті два пакуночки печива, які вони взяли з собою, вони вже поїли. До того ж Альфред одержав гроші. Біля вокзалу він зупинився коло сосисочного ларка і став у чергу. А Зофі зупинилася перед якоюсь вітриною і почала розглядати виставлені в ній товари.

Попереду Альфреда в довгій черзі стояла стара жінка. Вона, звичайно, не належала до молоді світу. Це була пенсіонерка, яка жила в Західному Берліні. Вона «вигідно» обміняла свої пфеніги, діставши за них німецьку марку, валюту Німецької Демократичної Республіки. Ста-

ра спробувала пояснити Альфредові, що звичайно тут, на Сході, не так добре, як тепер, під час фестивалю.

— Тепер усе тут завалено товарами,— сказала вона, тихо хихикаючи.— Нам, старим, треба скористатися з цього під час молодіжного свята.

Стара розповіла, що їй не солодко живеться в західному секторі Берліна.

— На свою пенсію в шістдесят марок я не можу прожити,— сказала вона.— Якби я не вимінювала на східні гроші, я б нічого не могла собі дозволити.— Хитра бабуся багатозначно поплескала по своїй сумочці.— Авжеж, треба мати щастя,— продовжувала вона розповідати.— Нещодавно я сиділа у Фрідріхсгайні, і двійко дівчат подарували мені кусень прекрасної сухої ковбаси, такої жирної, скажу я вам. Просто чудо таке свято,— сказала вона, кивнувши головою.— Я не дуже розуміюся на політиці, але це свято має свої хороші сторони і для нас, старих людей!

Черга потроху посувалася вперед. Продавщиця брала з паруючої каструлі червону, блискучу, пружну свіжу сосиску, клала її на картонну тарілочку, намазувала горчицею і до того ж давала кожному покупцеві ще й маленьку булочку. Альфред купив дві сосиски. Молоді люди поїли і пішли вештатися далі, щоб послухати ще вечірній концерт на Унтер-ден-Лінден.

Від Лінденштрассе, що в Кепеніку, йдуть двоповерхові омнібуси, які доїжджають до озера Мюггельзее. Звичайно, Альфредові і Зофі треба було забратися нагору, де так приємно гойдає і де під час їзди доводиться триматися одне за одного. Машина була повна молодих людей, вони сміялися і співали. Позаду Альфреда сидів хлопець, який грав на губній гармонії. І як здорово він це робив. Маленький срібний інструмент ковзався по його губах, він видобував з нього такі гучні звуки, що здавалося, ніби, в омнібусі сидить цілий оркестр. Але ця музика таїла в собі певну небезпеку, бо юнаки й дівчата почали ритмічно похитуватися в такт мелодії, тож кондукторові довелося припинити цей концерт.

Альфред і Зофі їхали на прогулянку до дзеркальної гладенької поверхні Мюггельзее, до свіжих лісів піскуватої Бранденбурзької землі. Квартирохазяйка, жінка з

другого поверху, яка щоранку варила для них каву, порадила їм виїхати якось за місто, до води. Адже Мюггельзее — це гордість берлінців.

— Як там гарно! Сидячи на мюггельських горбах, можна дивитися на воду і рахувати парусники, — сказала хазяйка.

Гладячи дівчину по голові, вона говорила, що у неї теж є дочка, звичайно, вона вже давно замужем, але саме там, у кав'ярні над озером, вона під час танців познайомилася із своїм чоловіком.

Вони вискочили з омнібуса там, де кондуктор крикнув:

— Кому до Тейфельсзее, прошу, виходьте, трохи швидше, будь ласка.

Вони зійшли з асфальтованого шосе і побігли по лісу, де земля була обсипана сосновими шишками.

В глибині лісу вони побачили маленьке озерце.

— Оце і є Мюггельзее? — спитала Зофі. Коли це так, то берлінська квартирохазяйка занадто перебільшила. Воно дуже маленьке, а щодо парусників, то їх і сліду нема. Альфред запитав у людей, які гуляли там, і вони висміяли його:

— Це Мюггельзее? Просто смішно! Це тільки Тейфельсзее.

В лісі скрізь розташувалися люди. Посідавши на розстелені ковдри, вони їли пироги, які принесли з собою. Про відпочинок наші мандрівники й не подумали, вони поспішили далі і попали на дорогу, що круто піднімається вгору. Зверху до них долинали звуки музики. Коли тут є кав'ярня, прийшов до висновку Альфред, значить вона там, нагорі. Вони поквапилися піднятися нагору і дійсно, вони дійшли до своєї мети. Але якщо у них була надія знайти вільні місця, то вони помилялися. За всіма столиками сиділи люди. Кельнерші в білих фартухах, несучи над головами уставлені тістечками підноси, намагалися проштовхнутися між гістьми.

— Заходьте через годину, — промовила одна з одягнених у чорні плаття кельнерш, ставлячи піднос на столик, поблизу якого стояв Альфред, — тоді буде трохи вільніше.

Альфред вирішив піднятися із своєю подругою на спостережну башту. «За той час, поки ми будемо дивитися з башти на озеро, — подумав Альфред, — може, в кав'ярні звільняться місця».

Вгорі, на башті їх добре продув вітер. За такої спеки вони сприйняли це як благодіяння. Зофі одягла на голову хустку, щоб вітер не розтріпав її зачіски. Тепер коло їхніх ніг лежало озеро Мюггельзеє, на обрії — широкий простір берлінських будинків. Дзвіниці церков піднімалися в небо, а димарі заводів розгорнули прапори диму.

Вони не могли довго лишатися на цьому високому вітряному спостережному пункті. Місця там було небагато, а іншим також хотілося побувати на башті. Коли вони спускалися хисткими сходами, хтось із зустрічних молодих людей сказав їм, що на терасі звільнився столик.

Почувши це, Альфред кинувся в кав'ярню. Зофі він тягнув за собою. Сівши, він дуже поважно витяг з кишені портмоне і замовив по два тістечка на душу і дві чашки кави.

Попоївши, вони спустилися до озера і стали гуляти понад берегом.

Цей прекрасний день теж повинен був закінчитися. Поволі стало вечоріти і на землю впали сутінки. На човнах, які пливли озером, засвітилися різнокольорові ліхтарі. Плавно пройшов яскраво освітлений пароплав. Десь у лісі заграли до танцю, а на тому березі озера, де стояли будинки, з гучномовця залунала музика.

Альфред потягнув свою подругу на траву.

— Глянь на це море барвистих вогнів,— сказав хлопець. Нахилившись над дівчиною, він сильною рукою пригорнув її до себе і поцілував.

Впершись своїми маленькими кулачками йому в груди, Зофі спробувала визволитись.

— Ах, облиш,— сердито сказала вона,— тут не можна. Нас можуть побачити.

Альфред з подивом глянув на неї.

— Та що ти! Що тобі спало на думку, адже тут нікого нема.

В порівнянні з великим, по-святковому уквітчаним Берліном маленький Гельнгаузен був у серпні хоч і гарним і мальовничим, але глухим містом. У неділю, як завжди, відбувся футбольний матч, і чепурно й чисто вдягнені люди, які робили свою недільну прогулянку, сердилися, що їхня команда програла, бо ж трое кращих гравців виїхало на фестиваль.

І останні з тих, які хотіли поїхати в Берлін, уже також виїхали. З ними через зональний кордон перебрався і Рудольф. Після довгих днів стомливої роботи йому всміхнулося щастя побувати на Всесвітньому фестивалі молоді.

Саме в цей час американська ставка в Гейдельбергу прийняла рішення, яке повинно було мати тяжкі наслідки для населення округу Гельнгаузен. Після багатомісячних таємних переговорів армійським інстанціям удалося зібрати досить робочої сили для того, щоб прискорити будівництва казарм.

День у день конфіскували все нову землю, здебільшого городи. До їхніх власників з'являлися без будь-якого попередження чиновники, які заявляли, що земля конфіскується і щоб селяни зверталися до каси окупаційного управління по відшкодуванню збитків, там їх повідомлять про розміри відшкодування.

Вже другого дня приходили оснащені громохкими землечерпалками сапери і починали рити землю.

Конфіскація землі відбувалася так несподівано, що бургомістр не встигав чинити їй дійового опору. А може, й не хотів. Бо, де люди працюють, там надходять податки, будівництво казарм теж має свої позитивні сторони. Мовчав і ландрат, полишивши події на самоплив, а в своїй канцелярії він заявив, що проти грубого насильства нічого вдіяти не можна, коли самому не вдатися до грубого насильства. Був тільки один чоловік, який вчинив цьому опір. Цей чоловік був судовий писар Рой.

Пан Рой, цей дивак, який з більшою охотою був би садоводом, ніж службовцем суду, мав у долині Герцбаха, далеко від міста, маленьку хату, де жив разом із своєю жінкою. Цю хату, щось середнє між кам'яною і дерев'яною будовою, також мали знести, бо казарма повинна була дійти аж до неї.

Ви тільки уявіть собі: хата, оточена деревами, вирощеними паном Роем, має зникнути. Труд багатьох років піде нанівець весь до останку. Пан Рой трохи розумівся на юриспруденції — не дарма ж він працював у суді — і знав, що може вчинити опір. Хоч він вчинив би опір і тоді, якби й не мав правових можливостей для цього, бо любив свої дерева.

Що ж він зробив, коли до нього прийшли чиновники? Він сказав їм:

— Будь ласка, заберіть своє повідомлення. Я не піду з мого дому; тільки тоді, коли я помру, ви зможете винести мене звідси.

Чиновник лишив повідомлення на столі. Пан Рой навіть і не глянув на цей паршивий папірець. Він зостався в своїй хаті — і край. З властивою йому педантичністю він насамперед написав до суду заяву з проханням надати йому відпустку і залишився вдома, бо передбачав, що за цим візитом підуть ще й інші, безперечно, неприємніші. Жінку він послав до міста зробити запаси харчів: він збирався витримати справжню облогу, але не йти з дому ні в якому разі.

Другого дня перед його хатою відбулася справжня демонстрація сили. Коло паркана зупинилися екскаватори, готові змести його з лиця землі. За ними стояли сапери, які повинні були розпланувати територію його саду. В хату зайшов офіцер і зажадав, щоб пан Рой добровільно покинув свою земельну ділянку, інакше — пригрозив він — доведеться вжити інших заходів... З того, що сказав офіцер, схвильований господар нічого не второпав. Він залишився.

Але оскільки офіцер хотів, щоб його зрозуміли, він удався до заходів, які були цілком зрозумілими. Він наказав солдатам винести надвір меблі судового писаря.

На Роя це не вплинуло, він сів просто на підлогу. Але залишився.

Тепер пішла в наступ німецька поліція. Вона дістала вказівку підтримувати дії американців, але прямого наказу про виселення не мала.

Рой не відступав.

Що ж тоді сталося? Сталося те, чого ставка за всяку ціну хотіла уникнути. В місті поволі почали про це говорити. «Бач який він, цей пан Рой». В тоні людей, які це казали, відчувалися подив і пошана. Виявилося, що його мало хто знав, бо в місті він бував майже тільки на службі, а з його жителями товаришував не більше, ніж із своїми деревами.

Ті люди, які його знали, були тим паче здивовані, бо ніколи не сподівалися, що він виявить таке тверде самовладання. Казали, що він дуже любить бджілок, хоч сам не займається бджільництвом. Бо ж бджілки дбають про обпилення яблуневого цвіту його дерев. Одного весняного

сонячного дня бджілки вперше вилетіли з вуликів. Деякі з них залетіли дуже далеко, сонце сіло, стало прохолодно, і задубілі бджілки впали на землю. Треба було вам тоді бачити пана Роя. Як божевільний, бігав він по всьому саду, піднімав кожну бджілку і заносив її в хату, він хотів, щоб ні одна з них не замерзла вночі. Він такий добрий,— сказала якась базарна торговка,— а з другого боку такий твердий і непоступливий. Вона кивнула головою. «Гм, гм», дуже дивно.

Оскільки населення виявляло інтерес до цього дивака — на його боці були загальні симпатії,— американські будівельні інстанції поки що не наважувалися застосувати до нього силу. Мотори екскаваторів, які стояли коло Роевого саду, були виключені. Робітники припинили працювати або зайнялися іншими справами.

Хоч Рой і користувався симпатіями жителів Гельнгаузена, та все ж населення співчувало йому не настільки, щоб підтримати його в боротьбі. На жаль, жителі міста тільки милувалися з нього, а допомагати не допомагали. По-перше, вони боялися кийків поліцаїв, а по-друге, яке їм було діло до Роя? Якщо судовий писар не хоче віддати свою хату, то це його приватна справа. Вони не відчували для себе ніякої загрози. Ніхто не збирається зазіхнути на їхнє майно, на їхній дім чи на їхній сад.

Щодня після обіду в долину Герцбаха приходило кілька чоловік, їм цікаво було глянути, як далеко зайшла справа.

А Рой не рушив з місця. Він і не думав про відступ.

Одного дня він убрався в свій чистий чорний недільний сюртук, вийшов з дому і подався до залізничної станції, щоб сісти на поїзд, який іде на Вісбаден.

Вісбаден — це столиця землі Гессен. Там знаходиться уряд. Знайшовши його, пан Рой попросив у членів уряду допомоги проти окупаційних властей.

Тонка справа конфіскація, проте члени уряду хотіли зробити спробу йому допомогти, так би мовити, заради власного престижу. Цілими годинами чиновник, сидячи за письмовим столом, розмовляв по телефону із штабом армії, але не добився нічого. Все лишалося так, ніби він взагалі ні з ким не розмовляв.

Рой був у розпачі. Уряд, від якого він сподівався дістати допомогу, в крайньому разі, підтримку — Рой гадав, що він демократичний,— цей уряд виявив своє без-

силля. Він не міг запропонувати йому нічого іншого, крім поради погодитись на відшкодування.

Рой знову повстав проти цього.

— Якщо ви мені не допоможете,— рішуче заявив він,— я звернуся до інших.

— Бога ради, не робіть цього,— перебив його урядовий радник,— ви ж не збираєтесь, я думаю, звернутися до комуністів?

— Саме це я й збираюся зробити,— заявив Рой.

— Я гадав, що ви розумніший,— сказав міністерський чиновник, нервово барабанячи олівцем по письмовому столу.— Комуністи можуть вам тільки пошкодити. Ви ставите на карту своє відшкодування. Американці з цим не жартують. Коли вас запідозрять у тому, що ви комуніст, ви не одержите жодного пфеніга. Тільки днями було ухвалене таке розпорядження.

Рой розпачливо впав на стілець. Він здався.

— Що ж мені тепер робити? — беззвучно спитав він.

— Насамперед,— став повчати його чиновник,— не мати нічого спільного ні з комуністами, ні з борцями за мир, а може,— він проникливо глянув на нього,— а може, ви вже налагодили з ними зв'язок?

— Я не сказав їм жодного слова,— сполохано крикнув Рой. Він клятвено склав руки на грудях.— Жодного слова, в цьому я можу поклястися.

— Добре,— урядовий чиновник став привітнішим,— тоді я зроблю вам останню пропозицію: земля Гессен купує вам коло Гельнгаузена, або де ви хочете, будівельну площадку. Адже ви одержите відшкодування, мабуть, ще й позику, значить, ви зможете зразу ж приступити до будівництва. Чи це влаштовує вас?

Рой, не бачачи іншого виходу, сказав «так». Це було «так» знесилої людини. Протягом цілого тижня він доводив свій характер. Він втратив свій сад, свою силу, свою міць. Тепер його, як усякого іншого, можна цькувати і ганяти. А він не молодий. «Тепер,— думав він,— багато мине часу, поки я вирощу такий сад. Може, це мені й не під силу». Виходячи з будинку уряду, він почував себе таким нещасним, що йому захотілося вмерти.

І от настав день, коли сапери вдерлися в Роїв сад. Одним махом екскаватори збили дощаний паркан, що його оточував. Саме німецькі робітники, найняті амери-

канцями, зразу ж запопадливо взялися за хату і почали її ламати.

Пригнічений і хворий, стояв господар коло своєї хати і дивився, як руйнується його рідне гніздо. Він був не спроможний щось зробити. Виселенням керувала його діяльна жінка. Вона впорядковувала все, запаковувала те, що стояло ще в квартирі. А потім вони приготувалися тягтися за возом, який мав перевезти в Гельнгаузен їхні пожитки.

Подивитись на цю сумну подію прийшло щось із десятків людей. Був серед них і якийсь столяр. Йому дуже кортіло здобути ці фруктові дерева. Він міг би з вигодою використати це дерево. Він звернувся до Роя.

— Дорогий Рой,— сказав він елейно,— я не повинен тобі говорити, як мене засмучує твоя доля. У твоєму саду стоять дерева. Дуже шкода, коли їх зламають. Чи не відпустиш ти їх мені? Звичайно, я добре заплачу тобі за них.— Так сказав столяр, сподіваючись добре заробити на чужому горі.

Рой глянув на нього розгубленим поглядом, ніби не зрозумівши, що той сказав. Всі ці дні він провів за обдумуванням того, чому люди загубили характер, свою внутрішню силу і почуття доброго. І він прийшов до висновку, що люди надміру дорожать тим, що приносить їм вигоду. Короткочасну вигоду на сьогоднішній день. Вони вже не питають, що добре для всіх нас, а тільки яку користь це дасть мені. Коли він боровся, ніхто з жителів Гельнгаузена йому не допоміг, вони жаліли його так, як цей чоловік. Ніхто його не підтримав, бо це не дало б їм ніякої користі.

Рой був розлючений на своїх співгромадян.

— Ні,— відповів він столярові,— нехай екскаватори зламають мої дерева, нехай сапери розпалють собі з них вогнище, нехай солдати зігріються ними вночі, стоячи на посту.

Столяр вражено похитав головою. «Він уже не розуміє своєї вигоди,— подумав він,— цей чоловік з'їхав з глузду».

— Я ж дам тобі за них гроші,— умовляв він його,— добрі гроші, які тобі завжди згодяться.

Раптом сповнений душевної муки, нестерпно змучений Рой вскочив у свій сад, схопив сокиру і почав рубати дерева. Він знищував те, що було його радістю. Нехай

на світі більше не лишиться нічого гарного. Люди не заслужують цього. Розмахуючи сокирою, наносячи удари і злорадо спостерігаючи, як холодний метал вбивається в м'яке, соковите дерево, він раптом подумав, що рубає дерево пізнання. «Якщо ви поїсте плоди цього дерева,— сказала змія,— ви станете, як бог, і будете знати, що добре і що погане». Це була, так би мовити, його остання думка, сокира вислизнула з його рук, і він знепритомнів.

Його жінка кинула напризволяще свої пакунки, які вона зносила до купи, і підбігла до нього. Вона з зойком упала коло нього навколішки, поклала його голову собі на груди і розстебнула йому сорочку.

— Від цієї втрати він уже ніколи не поправиться,— сказала вона і знову заплакала.— Чому це люди не дають йому спокою, адже він така добра людина.

Альфред і Зофі сиділи в театрі. Святковий концерт радянської молодіжної спілки. В переповненому Фрідріхштадтпаласті Альфредові ще пощастило знайти хороші місця для себе і своєї подруги. Десятий ряд партеру, звідти вони могли милуватися музикантами в темних костюмах. На диригентові — фрак. На його грудях гордо сяяли два ордени. Звичайно, Альфред відразу ж помітив їх.

— Він лауреат Сталінської премії,— просвіщав він свою Зофі.

А вона з захопленням дивилася на красиві плаття співачок. Хоч музика була дуже гарна, але їй більше сподобались танці. Яке це задоволення — дивитись, як танцюристи літають по сцені, наче справжні акробати, і під такт музики і ритмічні оплески глядачів танцюють навприсядки, стрибають угору або в завзятті біжать на руках по сцені.

В театр вони ходили часто, як на Альфреда, то занадто часто, але дівчині це подобалося, і йому доводилося з цим миритися. Коли йому щастило поставити на своєму, вони ходили на стадіон, там він почував себе вільніше. Щиро кажучи, в театрі йому доводилося напружуватись. І не тільки тому, що треба було сидіти спокійно. «Музика — дуже гарна річ,— казав собі хлопець,— але тільки для того, хто її розуміє». Щождо Альфреда, то він не розумів у музиці нічого, і де йому було цього навчитися?

Танці — то вже інша справа. На них йому цікаво було дивитися. Але була ще одна обставина, яка хвилювала Альфреда, так, справді хвилювала. Там дуже багато говорили про борців за мир. Його, як західного німця, назвали борцем, а це ж була неправда. Адже він так багато ледарював, не раз тікав, коли треба було розклеювати плакати, відмовився взяти участь у проведенні народного опиту. Це була помилкова поведінка, Альфредові було тепер соромно. А коли він довідався про Раймонду Дьен, яка стала на рейках, щоб не пропустити транспорт, щоб перешкодити повезти зброю в Індо-Китай, йому стало ще більше соромно. Вона була дівчиною, а вже стала героїнею, яку захоплено зустрічають всюди в Берліні, де б вона не з'явилася. А він, хлопець, безперечно вдсятеро сильніший за неї, він поліз у кущі, коли треба було провадити народний опит.

Так, він вирішив змінитися. Це було його тверде, чесне бажання. Від того часу Альфред часто ходив гуляти з керівником групи. Вони розмовляли. Він завжди брав із собою Зофі, щоб і вона чогось навчилася. Керівник групи радів за свого підопічного і радив йому, які читати книжки.

Пропагандистська шумиха в підвладних американцям західних секторах ішла повним ходом. Ріас (радіостанція в американському секторі) виставив на секторальних кордонах гучномовці, які цькували і обмовляли Німецьку Демократичну Республіку. Захлиналися голоси дикторів. «Переходьте до нас,— закликали вони молодь, яка справляла своє свято,— подивіться на повні магазини, подивіться на західну свободу».

Тим, які прибули в Берлін з міст і сіл НДР, це, звичайно, дошкуляло. Вони домовилися перейти на той бік, поспівати, потанцювати, принести квіти фестивалю в сектори ганьби і приниження. Хтось розповів про це, хто, невідомо, але всі про це довідалися на своїх квартирах, а в гуртожитках членів ВНМ тільки про це й говорили: «Як там буде, в Західному Берліні?»

Дізнався про демонстрацію й Альфред. Деякі полохливі хлопці нашіптували йому, що це не така вже й безпечна справа. Але саме це й потрібне було Альфредові, який хотів за одним махом звільнитися від докорів сумління в тому, що він нічого не робив у Гельнгаузені. Він також прийшов на те місце, де зібралися члени ВНМ,

щоб перейти секторальний кордон. Хоч як відраджували Альфредові йти, він настояв на своєму. А коли йому пояснили, що для нього, як для західного німця, це вдвоє небезпечніше, він засміявся і заявив, що це саме те, чого йому треба.

— Штуммівська поліція якраз і чекає на таких людей, як ти,— застеріг його один з членів ВНМ.

Та ні, йому просто необхідно піти і, коли це можливо, він хоче крокувати в перших рядах. Зофі даремно намагалася втримати його. Даремно старший товариш по організації нагадав йому про дисципліну, якій він як член ВНМ повинен коритися. Альфред стояв на своєму, і його вже хотіли затримати силоміць, але поки вони домовлялися про те, чи йти йому чи не йти, пролунала команда виступити. І він також пішов. Сяючи від радості, він кивнув у відповідь Зофі, яка сумно залишилася стояти на місці.

Веддінг, розташований у північній частині Берліна,— це робітничий район. Густо заселені будинки, сірі вулиці. Частина життя проходить на задвірках, де повітря затхле, де майже нема сонця. Коли туди вступили з піснею колони під чорно-червоно-золотими демократичними прапорами, які майоріли під вітром, а за ними зашелестіли блакитно-білі полотнища прапорів миру і молодості, вікна в будинках відчинилися. Дівчата, які марширували по вулиці, пробували кидати у вікна квіти. Іноді це їм удавалося, а часом букети падали на тротуар, і до них підбігали діти, піднімали їх і швидко відносили своїм матерям.

«Ми радість несемо в кожен, в кожен дім...» — співали демонстранти. Люди у вікнах дивилися на них вражено, але дуже приязно, де-не-де хтось крадькома махав їм рукою, бо відкрито не можна було виявляти свої симпатії: внизу по вулиці, обабіч колони йшла поліція. Але жителі з усміхом приймали той привіт, що його принесла їм молодь, привіт з того Берліна, де справлялося свято, яке служить бажанню всіх народів і кожної окремої людини: служить мирові і щасливому майбутньому.

Поліції на вулиці ставало все більше. Похідні радіостанції посилали сигнали тривоги в усіх напрямках. Але поки що було спокійно. Держачи руки на гумових палицях, цих знаряддях західної демократії, поліцаї в сірих мундирах розтяглися вздовж довгої колони, оточили її і

повільно пішли з нею рядом. Ці одягнені в поліцейські мундири батьки сімейств почували себе неприємно, вигляд у них був похмурий, і вони уникали дивитися в збуджені від захвату обличчя молодих людей, які крокували з піснею.

Альфред ішов у колоні синіх сорочок з почуттям: «Що ж, побачимо, нічого страшного не трапиться». Страху він не чув, адже поруч з ним були ще люди. Він не знав нікого, та це не мало значення, це ж були випробувані в дружбі члени ВНМ, найкращі і найвірніші друзі. Нехай він був для них незнайомий, як вони для нього, все одно їх зв'язували ті ж самі думки, та ж сама мужність, що йшла з гарячого серця, примушуючи їх сміятися і співати своїх пісень.

Обабіч колони на тротуарах так само йшли люди, які або співали разом з демонстрантами, або з цікавістю простували слідом за ними. Може, вони хотіли почути, що скажуть їм молоді люди, котрі прийшли з фестивалю. Вони не мали сумніву в тому, що десь таки повинен відбутися мітинг.

За рогом демонстрантів підстерігало невідоме. Усі, що йшли по вулиці, почували це цілком виразно. Не можна було припустити, щоб західноберлінський сенат послав сюди поліцію тільки для того, щоб вона захищала особисті членів. Попереду поліцаїв їхала похідна радіостанція, поліцейські автомашини оточували колону. Альфред скося дивився на машини, і йому здалося, що в усіх людей, які в них сиділи, були злі, погрозливі обличчя.

Голова колони досягла широкої площі. Там кінотеатр, зупинка трамвая. Посередині площі стояли дерева, досить жалюгідні, з запорошеним листям і об'їденою корою, справжні безрадісні дерева великого міста.

А потім прибули автомашини, на яких повно було блідолицих молодих поліцаїв.

Машини помчали на колону. В голові її, коло прапорів, порядок трохи порушився.

Йолопи в сірих мундирах зіскочили на землю і почали бити юнаків і дівчат гумовими палицями.

— Розійтись!

Колона не зупинилася, учасники демонстрації не відступили ні на крок. Вони вище підняли прапори, і пісня їхня залунала з нечуваною силою.

Поліцаї відступили. Вони зібралися докупи, чекаючи нових наказів своїх офіцерів.

Всі прохожі, які бачили цей підступний напад, засуджували його, залунали вигуки протесту:

— Ганьба злочинцям!

— За віщо ви їх б'єте?

— Хіба ви не німці?

— Що вони вам зробили?

Дівчата, які йшли попереду, заспівали пісню: «Ми любимо весело жити...»

Альфред тремтів від хвилювання. Він бачив, як біля поліцейських машин офіцери знову нацьковують хлопців на демонстрантів. Поліцаї кинулися саме на дівчат, які співали пісню. Спочатку здавалося, що весела мелодія пісні, яка лилася їм назустріч, зупинила їх. Хіба й вони не люблять весело жити?

Позаду них майор поліції закричав «Вперед!», і вони його послухались. Вони почали бити. Одна з дівчат, яка співала пісню, впала, обливаючись кров'ю.

У відповідь пролунав голосний крик обурення. З тротуарів підбігали прохожі. Вони з лайкою оточили поліцаїв і таким чином позбавили їх можливості знову кинутись на колону.

Голова колони зупинилася. Колона не розсипалася, вона тільки стала ширшою. Нарешті вона зайняла всю вулицю. Дівчину, яка впала на брук, підняли і занесли всередину колони. Тепер члени ВНМ захищали її власними тілами. У центрі колони якийсь юнак заліз на плечі товариша і вигукнув:

— Хай живе мир між народами!

Всі, що були на вулиці, заплескали йому в долоні. Люди, які стояли у вікнах, так само замахали руками — «і я за мир»... подумав кожен.

Майор поліції наказав, щоб заарештували крикуна. Але той тимчасом спустився із свого живого сидіння і зник у натовпі. «Всі ми такі ж крикуни, — заявили молоді люди поліцаям, які пішли проти людського муру, — заарештуйте нас усіх».

Раптом якась дівчина, що стояла позаду, крикнула «Хай живе наша Німецька Демократична Республіка і її президент Вільгельм Пік!», і її чистий голос зазвучав над площею, наче дзвін. Знову нескінченна овація.

Альфред опинився трохи осторонь колони. Якщо по-

ліцаї знову нападуть і почнуть бити, йому доведеться з ними зіткнутися. Нехай вони тільки підійдуть. Він не дасть себе скривдити. Коли він бачить цього майора, який, стоячи в своєму «Мерседесі», віддає накази, йому хочеться схопити його за горлянку і задушити голими руками. Хоч демонстранти домовилися між собою не дратувати поліції, не давати їй прямого приводу для втручання, Альфред з нетерпінням чекав того моменту, коли зможе почати діяти. Нехай вони знають, який він, цей хлопець з Бібера.

Хто так нетерпеливо чекає, той свого дочекається. Сталося так, що якась стара жінка, котра ходила спираючись на палицю, саме шкандибала через брук. Очевидно, вона хотіла потрапити в юрбу, яка утворилась навколо поліцаїв, щоб їх як слід полаяти. «Що це за поведінка?» бурмотіла вона про себе. Йшла вона дуже повільно і добралася до прупи, яка гостро сперечалася, тільки тоді, коли поліцаї знову взяли гору. З допомогою стусанів і штурханів намагалися вони відтіснити назад на тротуар обурених прохожих.

Не встигла бабуся огледітись, як дістала «бубона», що призначався комусь іншому. Вона впала на землю, палиця — єдина її підпора — відлетіла далеко вбік, і стара зосталася лежати на вулиці, безпорадно веслуючи руками.

Це був саме той момент, якого чекав Альфред. Він кинувся на допомогу старій і спробував її підняти. Він не подумав про те, що так він може опинитися задалеко від товаришів і тоді поліції вдасться відрізати його від них.

— Бережися, поліцай ззаду! — кричали йому товариші. — Обережно! — гукали вони, але було вже пізно. Двоє поліцаїв, які ганялися за демонстрантами, помітили його і побігли йому навперейми, щоб відрізати йому дорогу. Альфред вирішив будь-що допомогти бабусі. Він встиг лише подати їй палицю, щоб вона могла стояти, коли поліцаї вже були біля нього. Вони збиралися вхопити його. Тоді Альфред удався до хитрощів. Одному із своїх противників він підсунув бабусю, і тому довелося обережно її прийняти і, виконуючи свій обов'язок, довести до безпечного місця, а другому він підставив ніжку і так шарахнув його, що той аж захитався і впав, а сам Альфред побіг за колоною демонстрантів, яка спокійно верталася назад.

Але крім тих поліцаїв, від яких він щойно втік, було ще багато інших. І він потрапив просто в обійми до одного з них.

— Зупинись! — крикнув той, можна сказати, майже добродушно, вхопив його за зап'ястя і викрутив йому назад руку.

Альфред зціпив зуби. «Вони переламають мені кістки, — подумав він, — якщо так піде далі. Чи вони битимуть мене?» Щойно він це подумав, як на його спину, голову, плечі посипались удари. Куди попадала палиця, там він відчував пекучий біль.

— Я тебе навчу, як підставляти мені ніжку, — б'ючи його, кричав поліцай.

Альфред насмілився підвести очі, щоб побачити обличчя свого мучителя. Ту ж мить він дістав такий удар у лоб, що знепритомнів, коліна його якимось дивно підломилися, він упав, як мішок, і лишився лежати на землі.

Його товариші голосно гукали «Ганьба!». Наче за командою, всі вони спинилися і кинулися вперед, щоб звільнити з рук поліції пораненого Альфреда.

Поліцаї зупинилися. Сила, яка сунула на них, мала такий грізний вигляд, що вони вважали за краще ушитися. Свого скривавленого бранця вони покинули на землі. Товариші підняли його і внесли всередину колони.

Потім вони завернули і пішли назад. Автомашини весь час намагалися порушити порядок колони. Для поліції, звісно, було дуже важливо відтіснити з вулиці молодіжну колону. Сповнені бойвого духу демонстранти співали робітничу пісню. Пісню, яка народилася в боротьбі проти гноблення і завжди піднімає на боротьбу: «Повстаньте, гнані і голодні!»

Колона дуже розтяглася і стала вужчою, тому поліції пощастило прорвати її в кількох місцях. Тепер завданням демонстрантів було будь-що держатися вкупі і підтримувати зв'язок з усіма частинами колони. Але там, де колона знову ставала компактніша, де ряди її змикалися, там знову з'являлися меткі автомашини поліції й починали «прасувати» колону, намагаючись її розірвати, вони впритул наїздили на демонстрантів, і тим, щоб не попастися під колеса, доводилося відскакувати вбік.

Групи катів ганялися насамперед за промовцями, які через голови інших вигукували здравиці на честь робітничого класу всіх країн. Коли поліцаям удавалося спій-

мати когось із них, вони забирали його і відводили до своїх машин. Поки поліцаї вели затриманих до машин, вони били їх до крові. Проте, хоч як жорстоко били заарештованих, але ті не переставали співати.

Двоє товаришів підхопили Альфреда під руки і потягли його з собою. В голові у бідного хлопця гуло. Він обережно обмацав рукою голову і відчув, що з правого боку у нього пухлина.

— Це не така вже біда, — казали йому товариші, — маленька гулька, не більше. Нічого, не треба тільки чіпати, тут потрібна перев'язка.

Вони не сказали йому, що волосся від крові злиплося.

Коли колона вже от-от мала вступити в демократичний сектор, поліцейські холуї західного сенату особливо розлютилися. Вони били кожного, хто відкривав рота, навіть для того тільки, щоб заспівати. Це була така мерзенна картина, що один старший віком поліцай скинув свій шолом і припинив бити. Жбурнувши геть палицю, він звернувся до свого офіцера і попросив у нього дозволу піти геть.

— Не для того пішов я в поліцаї, щоб бити німецьких дітей.

Офіцер удав, ніби не почув цих слів.

Про поранених було виявлене особливе піклування. Машина швидко привезла Альфреда в лікарню, де лікар оглянув його і наклав йому перев'язку. Спочатку лікар послав його на рентген, щоб побачити, чи нема у нього перелому кісток. На щастя, перелому не було.

— У тебе твердий череп, мій хлопче, — сказав він, прихильно поплескуючи його по плечу.

— У мене твердий шпессартський лоб, — тихо озвався Альфред із слабкою усмішкою.

З широкою пов'язкою на голові прибув Альфред у Кепенік. Першим запитанням його було:

— Де Зофі?

Її там не було. Коли по радіо передали про ганебний напад на демонстрантів, вона поспішила до секторального кордону, на те місце, звідки Альфред та інші учасники демонстрації вирушили в путь. Та ніякого Альфреда там не було, вона даремно чекала.

Засмучена, повернулася вона назад, твердо переконана

в тому, що по той бік його заарештували і тримають у тюрмі.

Коли вона почула, що він уже давно тут, що хоч йому трохи попало, але взагалі він у доброму здоров'ї, вона якомога скоріше побігла до нього в гуртожиток.

Справді, він сидів там, оточений товаришами, і розповідав про те, що йому довелося пережити в західному секторі. Щоб не перешкодити йому, але водночас зробити йому сюрприз, Зофі ззаду підійшла до нього, до свого пораненого друга, і ніжно поклала руку йому на плече.

Альфред обернувся і з-під перев'язки підморгнув своїй подрузі. Не уриваючи розповіді, він поклав свою руку на руку Зофі і потиснув її. Дівчина слухала, в основному їй було байдуже, що кричав той або той товариш і як на це реагувала поліція; головне те, що Альфред знову з нею. Уважніше слухала вона, коли потім Альфред докладно все пояснив їй. Він говорив доти, поки не розповів усіх подробиць цього походу і не пояснив усіх прихованих причин цієї політики терору в Західному Берліні.

Після цього походу — це Зофі добре примітила — в Альфреді сталися зміни. Не те, щоб він чванився чи записався тим, що йому довелося пережити. Ні, він лише став спокійнішим і вдумливішим. Наприклад, йому прикро було, що він порушив дисципліну і взяв участь у демонстрації, хоч це було рішуче заборонено членам ВНМ із Західної Німеччини.

— Більше я б цього не повторив, — сказав він Зофі, — уяви собі, що сталося б з нашою боротьбою за мир, якби кожен робив по-своєму, як це зробив я.

Звичайно, треба було послухатися старших, і дівчина це розуміла. Не став Альфред і ханжею, який повторює все, що йому говорять. У нього були власні думки, а коли він чогось не розумів, він ішов до Рудольфа і питався у нього. В ці дні Альфреда часто запрошували на збори, де йому доводилося розповідати про те, що він пережив «там». Хлопець робив це неохоче, бо відчував, що не доріс ще до того, щоб виголошувати промови, він вважав, що йому ще треба багато вчитися.

При всьому тому, що з ним трапилося, було не дивно, що його самовпевненість зростає. «Ще більше зростає його самовпевненість?» може, запитують ті, яким здається, що вони вже знають доброго Альфреда. Ще більше

зросла його самовпевненість? Адже він і перед цим був чваньком і хвальком, який голосно говорив: «Увага, тепер танцюю я», коли з гордо випнутими грудьми виходив на танцювальну площадку Самовпевненість, про яку говориться тут,— це щось інше. Тепер він не дуже чванився тим, що у нього міцні мускули, або тим, що під час останнього футбольного матчу він сам забив усі голи у ворота противника. Його рішення все частіше диктувалися почуттям відповідальності, міркуваннями корисності. Частіше, ніж досі, він пов'язував тепер свої дії з середовищем, яке його оточувало, навчився розпізнавати, що добре позначиться на його товаришах, а що — погано. Ми не хочемо цим сказати, що він завжди приймав правильні рішення. Але він навчився дивитися на речі по-новому. Тепер він збагнув усе, що хотів прищепити йому батько: і те, що він син робітника, і те, що він належить до того класу, який повинен стати революційною силою в житті свого народу. Він відчував під собою міцний ґрунт. Він сильний тому, що сильний його клас.

Його як пораненого під час тієї пам'ятної демонстрації запросили одного дня в студентський будинок відпочинку біля Мюггельзее на чашку кави і тістечка. Альфред погодився прийти, але настоював на тому, щоб з ним разом запросили і його Зофі. Керівник групи ВНМ спробував його відговорити.

— Її не запросили,— сказав він,— значить, не треба їй їхати з тобою.

Проте Альфреда це не спинило.

— А чому їй не поїхати зі мною, може, забракне тістечок, га? Ми ще побачимо.

І справді, в призначений час він прибув до будинку відпочинку разом з нею. Це був гарний будинок. При широких дверях за столиком сидів чоловік, він спитав у Альфреда, як його прізвище.

Альфред назвав себе. Чоловік глянув у список і поставив «птичку».

— А вона куди? — спитав він, побачивши Зофі.

— Вона — зі мною,— рішуче сказав Альфред,— у неї тут нікого нема, крім мене.

Чоловік за столиком засміявся. Справді, шкода це бідне створіння у великому Берліні: серед тисяч подруг — і все ж таки самотня.

— Що ж, коли у неї дійсно нікого нема, — добродушно сказав швейцар, — нехай іде з тобою.

І він впустив обох.

Вони зайняли місце за довгим по-святковому прибраним столом. Як на справжніх іменинах, місце гостей були прикрашені квітами. Досить для всіх було й тістечок. Приносили повні листи пирогів із здобного тіста, як це буває дома. Дівчата в синіх сукнях, пов'язані білими фартухами, ходили між гостей, розносячи гарячий шоколад.

Коли частування закінчили, гості вийшли в парк. З тераси будинку вони спустилися до озера, на кладку, яка сягала далеко, у воду. Там, легко погойдуючися на хвилях, стояли на причалах різні човни — великі і малі. Були там веслові і парусні човни, гарні й стрункі, з різьбленими носами. Вітрила не були підняті, вони згорнутими лежали на палубах.

— Прошу зайняти місце! — гукнув хлопець у білій куртці й білих штанах, на голові у нього хвацько сиділа синя в'язана шапочка з прапорцями націй. — Плавання зараз почнеться.

Альфред і Зофі, не чекаючи повторного запрошення, скочили в човен, що легко гоїдався на воді. Дівчина скрикнула і злякано вхопилася за борт. Бути на воді — це для жительки Шпессарта справа незвичайна. Човен був великий і просторий, з каютою, в якій стояли дві койки, отже, цілком придатний до плавання.

Охочих покататися більше не було, тому «мореплавець» підняв вітрила і сів за руль. Човен відділився від кладки і, гнаний легеньким вітерцем, поплинув удаль.

Є дні, які залишаються в пам'яті назавжди. В такі дні ми відчуваємо, що живемо і що на світі дуже гарно. Це іскристі дні, сповнені прагнення й радості буття, дні, які своїм сяйвом освітлюють і зогрівають далину майбутніх років. В спогадах вони часто здаються ще прекраснішими. В пам'яті закарбовуються найменші подробиці. Такими, як ми бачимо в той день цих людей, бачимо ми їх і через багато років і пам'ятаємо, що цей був у сірому піджаку, а той тримав у руці книжку. Це тому, що ми любимо.

Пригорнувшись одне до одного, сиділи в човні Альфред і Зофі. Вони втомилися від блаженства. Дівчина моргала від яскравого сонячного сяйва, рука її звисала за

борт, і долоня піднімала на воді легкі брижі. Мужньо, як капітан зі свого містка, дивився Альфред на водні простори, спостерігаючи, що діється на Мюггельзеє. Хлопець у синій шапочці сидів за рулем. Він повернув ял за вітром. Коли вони робили поворот, грот-шкот повернувся, і наші закохані пересіли на інші місця, обережно, щоб їх не вдарило стеньгою по голові.

— Може, вам хочеться сісти за руль? — спитав рульовий.— Це не важко.

Альфред одразу ж погодився. Він схопив румпель і став удавати справжнього рульового. Спочатку все йшло добре. Ліниво дув південний вітер, і рульовий вважав, що він може бути цілком спокійним, залишивши коло руля самого Альфреда. Він забрався на палубу, сперся на щоглу і, витягнувши з кишені губну гармонію, став незабаром видобувати з неї мелодійні звуки.

Мабуть, музика розгнівала бога погоди, бо раптом знявся вітер. Човен загрозливо накренився. До цього спричинився трос, що ним грот-шкот був занадто міцно прив'язаний до човна. Хлопець-човняр, який сидів коло щогли, помітив небезпеку.

— Попусти трос! — гукнув він.

Схвильований Альфред зробив якраз навпаки. Він натягнув його ще тугіше. Човен все більше накренився. До того ж Альфред так невміло правив, що човен опинився з навітряного боку. Він, безперечно, перекинувся б, якби човняр, нехтуючи небезпекою, не стрибнув униз і не попустив трос. Він зразу ж сів за руль. Альфредове кермування наробило їм клопоту. Лежачи з навітряного боку, вони щодуху мчали просто до берега. Для того, щоб повернути на інший галс, місця було обмаль. Щоб запобігти більшому лихові, рульовий скерував човен в очерет, там він повинен сісти на мілину.

Він правильно розрахував. Вони застрягли в очереті, не маючи змоги плисти ні назад, ні вперед. Альфредові довелося зійти з човна — він скинув з себе черевики, шкарпетки і штани — і спробувати зіштовхнути його з мілини в напрямку озера, що йому пощастило зробити ціною великого напруження. Що ж, нехай він трошки потрудиться, це ж його провина, що човен мало не перекинувся. Трапився моторний човен, який допоміг нашим мореплавцям вибратися з очеретяної гущавини. Нарешті, коли вони вже змогли плисти самотужки, було так піз-

но, що їм довелося якомога скоріше повернутися в будинок відпочинку. Загалом вони плавали щонайбільше якусь годину, зате дві години з гаком просиділи в очереті. І все ж таки це було гарно. Альфред голосно розповідав усім зустрічним про свою пригоду на озері. Люди слухали його і висловлювали похвалу його сміливості.

— Для сухопутного моряка це здорово,— сказав директор будинку відпочинку.— На цих водах часом навіть найдосвідченіші морські капітани втрачають орієнтацію, бо тут дуже примхливі вітри.

Альфред вважав для себе великою честю те, що на цьому озері мав справу з капризною погодою. При цьому він згадав, що у нього завжди були симпатії до військово-морського флоту.

Дорогою додому Зофі призналася, що вона натерпілася страху.

— Подумаєш, якась калюжа...— зневажливо заявив Альфред, жартуючи з нею.— Чи ти мене б не полюбила, якби я був моряком?

— Але ж ти зовсім не моряк,— відповіла Зофі.

— Але я міг би стати ним,— сказав Альфред, не бажаючи так просто здавати свої позиції.

— Ти мені дуже подобаєшся й таким, як ти є, бо ти ж мені все показав у Берліні. Ти такий самий, як інші хлопці, але все ж не такий. Ти вмієш співати, правити парусниками, грати у футбол, нічого не боїшся.

Говорячи, Зофі дивилася на дорогу, уникаючи зустрічатися поглядом з Альфредом. Під кінець вона призналася, що вступила у ВНМ. Вражений Альфред зупинився. Чи добре він почув?

— Правда,— підтвердила вона,— я зробила це, щоб ми могли нарешті створити в Бібері групу і щоб тобі не доводилося весь час їздити в Гельнгаузен. Я сподіваюся, що ти якось обійдешся без Лені.

Альфред пустив повз вуха її останній жарт.

— Зофі,— розчулено сказав юнак; він узяв її за руку, але не знав, що з нею робити, і тому трусив її туди й сюди,— ти ж моя найкраща дівчина.

Останньою великою подією, що нею мав закінчитися фестиваль, була клятва, яку всі його учасники повинні були дати. Кожен учасник фестивалю, з якої б країни він не приїхав, давав священну обіцянку захищати мир, обороняти його скрізь, де б йому не загрозувала небезпека.

Альфред і Зофі нічого не знали про клятву. Цілком несподівано для них вийшов наказ шикуватися.

— Зайняти місця в квадраті Ц, третій взвод, шоста сотня!

Керівник групи сказав, що вони йдуть на заключну демонстрацію.

— А довго вона триватиме? — запитав його Альфред.

— Думаю, що довго, — відповів старший, — не будь роззявою і захопи з собою пару тістечок, а перед тим, як іти, добре попоїж, бо ти ще вріжеш дуба.

Цього Альфред не боявся. Він бачив, що обидва футболісти з Гельнгаузена, які спали з ним поряд на сінниках, повісили через плече сумки з їжею. Альфред запитав їх, навіщо вони це роблять.

— А то ж як, — відповіли вони, — демонстрація затягнеться до ночі, не інакше, сам подумай, хлопче, буде ж великий фейєрверк.

Так, про фейєрверк давно вже говорять у Кепеніку західні німці. Альфред повинен був признатися собі, що не поцікавився програмою. Що ж, гаразд. Зофі й він послухалися поради свого керівника групи, добре поїли на кухні, а потім сховали в кишеню ще пару тістечок і цукерок. Після цього вони, згідно з наказом, зайняли місця в квадраті Ц.

Роздали транспаранти. Альфред ніс транспарант з написом «Гессен», це була назва сотні, до якої він належав. Зофі марширувала поряд нього, несучи паперовий корейський прапорець, яким вона розмахувала. Поки вони дійшли до площі, їх безліч разів фотографували. На площі Маркс-Енгельс-Плац стояли фотографи кінохроніки і знімали. Зофі поправила на собі блузку. Вона зняла з шиї хустку і розмахувала нею і корейським прапорцем разом. Сотні марширували, співаючи пісень.

З привітаннями йшли вони мимо трибун. Альфред пізнав президента Німецької Демократичної Республіки Вільгельма Піка, голову Всесвітньої спілки молоді Гі де-Буассона і генерального секретаря радянської молодіжної спілки Михайлова. Демонстранти радісно вітали їх. У Альфреда не було прапорця, яким він міг би махати, тому він опускав і піднімав транспарант з написом «Гессен», що, на його думку, мало означати привітання.

— Дружба перемагає! Дружба перемагає! — Цей вигук щоразу лунав із сотень тисяч уст.

Діти різних народів,
В серці мрію про мир несемо,
В грізні роки негоди
Ми за щастя бореться йдемо.

Це співалося всіма мовами. У Альфреда був рішучий вигляд, Зофі побожно склала руки і майже молилася, такий врочистий був у неї настрій. Потім прапороносці схилили знамена, на площі запанувала тиша, і в мікрофоні залунали слова клятви. Всі серця затріпотіли від хвилювання, і молоді люди, всі як один, дали клятву. Альфред потиснув дівчині руку. А коли закінчили клятву, він додав:

— І хоча б це коштувало мені життя, я захищатиму свою вітчизну од війни і всякої небезпеки.

Прапор молоді світу був спущений. Фестиваль закінчився.

Під тріск пострілів маленьких мортир — високо вгору піднімалися ракети, барвисті зорі лопалися в повітрі і падали вниз уже жовтими, зеленими, червоними кулями — вишикуваним демонстрантам дозволено було розійтися. Благоговійна серйозність урочистого завершення фестивалю зникла. Їй довелося поступитися місцем радості, яка спалахнула всюди. На площі із слізьми на очах обнімалися розчулені люди, які вперше бачили одне одного. І здавалося, ніби вже тепер молода дружба народів збирається святкувати свою перемогу, яку спершу ще треба було завоювати.

Цього вечора Альфред випив два келихи вина, Зофі він почастував шоколадним тортом. Вони невтомно танцювали до самого ранку, доки грала музика. Дні свята пролетіли занадто швидко.

Члени ВНМ поїхали додому, туди, звідки приїхали, — на південь, на північ, на схід, на захід — назад до своїх матерів, до своїх робочих місць. Англійці попливли додому пароплавом по Балтійському морю. Індуси поїхали залізницею сотні кілометрів, поки дісталися до румунського порту Констанца, де сіли на пароплав. Італійці весело поїхали через Альпи, а жителям з-над Рейну, з Південної, Північної та Західної Німеччини вже не було потреби таємно пробиратися по німецькій землі. Вільно і відкрито перейшли вони зональні кордони і... були за-

тримані поліцією. Але поліції скоро довелося їх випустити, тому що, будучи вкупі, вони співали й жартували, на задоволення населення демонстрували танці, що їх навчилися в Берліні. Ні, з боку поліції то була нерозумна поведінка садовити в тюрму молодих патріотів, бо населення зразу ж обурилося цим.

— Невже у вас нема іншої роботи, тільки заарештовувати танцюючих дітей? — питали люди у поліцаїв.

Учасників фестивалю не тримали й трьох годин, їх скоро випустили. І от вони вже вдома. Перші дні пролетіли непомітно. Альфред зразу ж повів Зофі до батьків. Хлопець носив синю сорочку, а на дівчині була синя блузка. Селяни і селянки на вулиці в Ланцінгені дивилися їм вслід.

— Диви, щоб вони не оженилися, — казали вони, багатозначно переглядаючись.

Зофі одразу ж розповіла про те, що цю хустку їй подарував індус. Вона переможно розмахувала нею. Ця хустка була її дорогоцінністю, яку вона показувала всім. З блиском в очах розповідали молоді люди про все, що було на фестивалі.

Лісоруб, який часто заходив до Альбіна Дебуса, так заслухався, що забув смоктати свою люльку.

— Здорово, — сказав він, — якби то знаття, що буде так цікаво, я б теж охоче взяв участь.

ЗАХОДЯТЬ ЗМІНИ

Наближалася вереснева повня. Вночі збуджено і хрипко кричав серед лісу дикий козел. На скошені поля падали вогкі, холодні тумани. Лісовий пугач, безшумно б'ючи крилами, сідав на телеграфний стовп і кричав своїм зловісним криком. Картопля викидала вгору стебла, вона дозрівала в останню чергу.

Вдень селянин виходив на поле, де ріс кормовий буряк, вантажив його на підводі і возив додому. На селі ще були дні напруженої роботи. Між хатами стугоніла молотарка. Всі були заклопотані. Робітники, які мали завтра виїхати залізницею на інші місця, одягли вже теплу білизну. Принаймні джемperi. Хто ще не завіз до свого дровника дрова на зиму, повинен був, не гаючи часу,

зробити це. Люди збирали яблука і зносили їх до давила. Щоб мати добре вино, треба було вже у жовтні налити в діжки молодий сидр.

В цей час у місті великі магазини проводили розпродаж літнього одягу. Дівчата з долини Бібера мали тепер змогу купити собі за дешеву ціну тонкі літні платтячка, які вони носитимуть наступного року. Де-не-де в хатах пряли вовну. Мало хто робив це сам. Більшість давала вимиту вовну зразу ж після стрижки на фабрику і одержувала її у вигляді мітків і клубків.

Звичайно Філомела все ще займалася в'язанням. Але цього року з липня місяця вона була в ліжку. Ноги у неї набрякли, вона, безперечно, хворіла на водянку. Боляче було бачити цю завжди таку діяльну жінку нерухомою на постелі. Вона, яка завжди працювала за інших, зазнавала тепер справжньої муки, коли приходила Мільхен, допомагала їй і прибирала в хаті. Альфред, який в свої дев'ятнадцять років ще не знав, як поводитися з хворими, якось зайшов до неї і, сівши коло її ліжка, почав розповідати їй про фестиваль. Робив він це механічно, не вкладаючи в свої слова любові, як цього заслуговувала стара жінка. А з якою охотою дізналася б Мела про все. А Альфред швидко пробубонів з десяток слів: тричі «чудово», «багато їли», «часто танцювали», «бачив справжніх негрів», «були й китайці»... «Авжеж, розповісти щось треба, але ж вона лише тітка», думав він.

А Мела вислухувала все з великим подивом, але дуже уважно. Колись вона читала книжку про якогось там місіонера, в якій священик писав про «своїх чорних братів». Ця книжка дуже їй сподобалася. Мела ніжно торкнулася кошавою рукою Альфреда і урочисто заявила йому, що всі люди, серед них і чорні, це його брати.

— А ти думаєш, я цього не знаю? — обурено нагримав на тітку Альфред. — Я навіть допомагаю їм у боротьбі проти їхніх білих гнобителів.

Звичайно, Мела в цьому нічого не розуміла, але це не перешкодило їй погодитися з ним.

В провінціальному уряді у Вісбадені, в секторі «сільського господарства і лісів», працював «експерт по конфіскації окупаційними властями придатної для сільського господарства землі». Цього пана звали Карл Егон граф фон унд цу Брокдорф. Він став компетентним у цих справах частково тому, що в Східній Пруссії позбувся со-

лідних розмірів маєтку. Безпосередньо у нього цей маєток не відібрали, але ж він утік, вважаючи, що це правильніше, ніж дістати самому усне повідомлення від радянських військ, які туди вступали. Після того, як він бідував кілька років, якийсь приятель влаштував його, нарешті, в міністерство. Тимчасом його донечка, двадцятитрирічна красуня, вийшла за американського солдата і виїхала з ним у Штати. Звичайно, це стало для нього стимулом для співробітництва з союзними властями. Та це ще не все. Щоб його ще більше спонукало до старанності, до активності, так це, мабуть, об'єднання колишніх великих землевласників із східних областей.

Брокдорф ніколи довго не барився, він так запопадливо конфіскував першу-ліпшу землю, яку бажали мати окупаційні власті, ніби робив це для себе. Коли у вищих інстанціях його за це хвалили, він виявляв помірну скромність і посилався на пруське розуміння обов'язку, яке стало приказкою. Американці надавали йому певного значення. Вони залюбки передоручали йому такі об'єкти, з якими самі не могли нічого вдіяти. Він зробить, казали вони, бо дещо розуміє в сільському господарстві і у нього високоповажне, старе, звучне прізвище, яке донині впливає на деяких простодушних людей.

Одного дня кур'єрська пошта доставила цьому експертові чималий документ, так званий «Випадок», як його називають офіційно.

Прочитавши на конверті напис «Леттгенбрунн-Вільбах», Брокдорф зразу ж сказав:

— Ага, знову складний випадок, з яким американці самі справитися не можуть.

Він наказав панночці, яка сиділа за друкарською машинкою, негайно розпечатати пакет і принести його до нього в кабінет. Швидкий погляд у папери зразу підтвердив припущення пана експерта. Звичайно, все було зроблено неправильно, на його думку. «І як неправильно, навіть дитина зробила б це розумніше», подумав граф і засміявся. «Вони наче діти, яким треба пояснювати найпростіші речі».

З одного боку — попрожувати, з другого — обіцяти, он як треба поводитися з селянами. Взагалі, — міркував він, — що воно таке селяни? Це пожильці хижок або в кращому разі поселенці. Той, хто не володів принаймні двадцятьма гектарами землі, не був в очах графа фон-Брокдорфа

селянином. Я наведу там порядок,— вирішив експерт. Треба приїхати солідно, як належить, в урядовій машині з усіма причандалами, хоч він з більшою охотою прибув би з ескадроном кінної поліції. Я їм по-східнопрусському покажу, де раки зимують.

Так, експерт був трохи дивною людиною. Те, від чого всі ухилялися, такі завдання, які не можна було виправдати ні з людського, ні з патріотичного погляду, були для нього дрібницями, він брався за них і виконував свій «сбов'язок». Він корився всім наказам свого начальства, чим жорстокіші вони були, тим кращі, аби лише ці накази були по-справжньому суворі. «Адже ми живемо на світі не для задоволення», говорив він.

Оскільки ця справа була нагальною, Брокдорф другого дня викликав до себе своїх співробітників.

— Чим скоріше ми впораємося з лєттгенбруннською справою, тим краще,— сказав він, коли вони зібралися навколо нього.— На нас, панове, чекають більші завдання, можна сказати, континентальні завдання. Програма заселення, яке ми проведемо далеко на Сході, поза Уралом. Цю лєттгенбруннську справу я вважаю дрібницею, але вона важлива для нас, бо є передумовою того, що європейська армія стане колись боєздатна.

Його співробітники слухали цю промову. Вони вже не раз чули з його уст фрази про програму заселення континенту, іноді він піднімався навіть до виразу «глобальне заселення Сходу». Їм доводилося виявляти до цього цікавість, бо вони одержували за це гроші.

Штат його співробітників складався з добірних суб'єктів урядової коаліції. Це все були люди, які чудово вміли схвально кивати головами.

— Панове,— продовжував експерт свою промову,— цей час сприятливий для нас. Урожай з полів зібраний. Тому селянам буде не так важко покинути свою землю, як це було б тоді, якби на ній були хліба й городина. Покладіться на мене, я знаю склад думок цих людей.

Співробітники, як завжди, кивнули, він повинен знати це, бо ж він, зрештою, експерт.

На полях горіли багаття з картопляного бадилля. На узліссі чорного шпессартського лісу піднімався тонкий і кучерявий синій дим. Бургомістр Лєттгенбрунна важким

кроком ішов уздовж лугової межі. Цієї осені вогко, під ногами у нього чвакала вода. Поганий жовтень, вогкий, холодний і туманний жовтень. До підошов селянина, який плугом викопував картоплю на полі, прилипали важкі грудки глини. Селянки повзали навколішках, збираючи картоплю. Вони лаялися. Разом з кожною картоплиною вони кидали до коша кусок глини. «Якби тільки не вдарив мороз, бо тоді вся картопля зіпсується, вже тепер вона частково гние в землі».

Бургомістр підійшов до селянина, який ішов за плугом.

— Ну, Гейнер! — крикнув він йому. — Як ся маєш?

Селянин зупинив свою шкапу і трохи випростав похилену спину.

— Ну, як мені ся мати, кепська справа, каша, проклята богом, хиренна земля. Наш брат вимучується, а це лайно не приносить нічого. Тут нічим не зарадиш, гаруй та й годі.

Бургомістр посміхнувся, він знає своїх людей. Вони лають цю землю, це поле, та нехай хтось спробує лишень відняти її у них, як учора, наприклад, цей Брокдорф! Прибув сюди, підїхав як велике цабе, відкрив рота, ніби має хтозна-скільки сказати. Та вони не дали йому нічого, вони на нього наплювали, навіть не пустили в хату. «Чоловіка нема вдома», казали йому жінки. І Гейнерова стара так само. «Чоловіка нема вдома», сказала Дореттхен, і так було всюди, в усьому селі.

Тільки потім Брокдорф застав селян у шинку. Він просто загнав їх так, як мисливець заганяє своїм псом дичину. І чого він тільки не горлав. «Я маю повноваження!» безперервно кричав він.

А селяни, сидячи за круглим столом, опустили носи в кухлі і нишком хихикали.

— Якщо ви не хочете добровільно, я повернуся з солдатами, — лютував експерт. — Тоді вам не доведеться скаржитись, відшкодування ви не одержите. Виселимо силоміць і край... Поглянемо, як ви будете далі жити. Що ж, коли ви цього хочете...

У відповідь на цю промову поважно підвівся бургомістр.

— Ви вже мені пробачте, пане уповноважений, — відповів він, — але ви повинні розуміти, це все для нас трохи несподівано. Спочатку ми повинні звикнути до цієї дум-

ки і порадитися між собою. Коли ви приїдете за тиждень, ми дамо вам відповідь.

Закінчивши, він сів, а експерт почув, як селяни говорять: «Він правий, приїжджайте за тиждень».

Спочатку експерт і слухати не хотів про відстрочку. Зразу ж почати переговори, тільки так і не інакше, хіба він для того приїхав сюди, щоб вислухувати їхні теревені? Проте після короткої паузи — він подолав свій гнів — він передумав і погодився. «Гаразд», пробурмотів він з хитрою посмішкою. Якщо під час майбутніх переговорів селяни не зможуть сказати «ми цього не знали», це тільки буде йому на користь. І він забрався геть разом із своїм штабом та ще й уявляючи собі, наче діяв дуже хитро.

Чи селяни справді думали просто так віддати свою землю? Де там! Такого у них ніколи не було на думці. Хіба вони вже не запобігли небезпеці тоді, коли до них приходили топографи з Вісбадена? Тому вони навіть і не думали про відшкодування. Треба оборонятися! Бургомістр поїхав у Бібер і розшукав Альбіна.

Він не забув про нього, про цього Дебуса. Від дня його останнього візиту минуло більше, ніж рік. Але він ще добре пам'ятає, що той йому сказав. «Коли всі заходи, яких ви вживете, не будуть спроможні оборонити землю, — сказав він тоді, — ми повинні будемо поставити на ноги весь Шпессарт».

Тепер настав час діяти. Бургомістр постукав у Альбінів дім і розповів йому про все, що сталося.

І Альбін послав свого сина. Хлопець був рухливіший. Настав час, коли Альфред міг показати, на що він здатен. Він думав про клятву, яку дав на Всесвітньому фестивалі молоді, вона сповнювала його серце.

Закінчивши роботу, він сів на свій велосипед. Підштовхуючи його вгору, він швидко піднімався, а вниз мчав із шаленою швидкістю. Протягом лише двох днів він розвіз по селах друковані листівки. Всюди збори. Заклик до великої демонстрації в Леттгенбрунні.

У хлопця було багато помічників. З Альфредової футбольної спілки (він розповів товаришам, як грала московська команда), з Гельнгаузена, з Ганау і з Франкфурта, добровільні помічники з підприємств. Він був не сам один, їх було багато. В усякому разі, їх було значно більше, ніж буркунів, які не могли вирватися із своїх картопляних

льохів і говорили: «Нас не стосується те, що трапилося десь у Леттгенбрунні».

В усьому, що робилося,— в розклеюванні плакатів, у роздаванні програм, у відвідуванні селян, в агітації, в ходінні з однієї сім'ї до другої,— в усьому брала участь одна дівчина — це Зофі з Ланцінгена. А яку боротьбу довелося їй витримати вдома! По-перше, батько насилу подолав своє незадоволення тим, що вона їздила в Берлін, без батьківського благословення, так би мовити. Але ж вона повернулася звідти і ніхто її там не затримав, як весь час писали тутешні газети, і повернулася в доброму здоров'ї. Мати від радості проливала сльози, а батько трохи згодом поклав на стіл перед дочкою матерію на костюм, який він пообіцяв їй, коли вона не поїде на фестиваль.

Після першої бурхливої радості побачення, яка тривала кілька днів, батьки на свій превеликий жах помітили, що їхня дитина займається такою мерзенною справою, як політика. Вона займається цим витвором людським, мотлохом грішного світу, замість того, щоб віддавати належне методистському богові. Побожний батько марно пробував утримати її від цього. Але дочка висунула вимоги своєму батькові. Якщо він хоче бути добрим християнином, він неодмінно повинен демонструвати проти конфіскації землі, і не тільки він сам один, це повинна зробити вся його парафія.

«Це ж просто нечувана річ», подумав батько. Вкрай здивований і ображений цією вимогою, він склав руки на грудях, і на його обличчі була написана відмова.

— Тримайся якомога далі від усього цього, дитино моя, — попросив він дочку, — хіба ти забула, що сказано в святому письмі: маленькі купки віруючих, ідіть, не збочуючи, крізь усі спокуси аж до дня Страшного суду. Поодинокі добрі люди протистоять жорстоким, диявольським масам. Але права віра робить їх сильними, тому вони можуть, не піддаючися спокусам, чекати на прихід спасителя.— Батько клятвено простяг руку в напрямі дочки.— Хай цей світ живе, як хоче,— сказав він високим, пронизливим від запалу голосом.

Зофі відсторонилася. Вона похитала головою.

— Я не вірю ні в купку добрих людей, ні в диявольську масу — зіпсований світ. Бог дав нам розум, бо ми люди. В святому письмі сказано також, що людина має

волю вільно вибирати, чи стоїть вона за добро, чи за зло. Коли це так,— батько ствердно кивнув: це так,— коли це так, тоді бог хоче, щоб ми стояли за добро. Людський розум багато що створив: машини і прилади, які можуть принести нам щастя чи нещастя. Одна сторона служить знищенню, це диявольська сторона, а друга — щастю і розквіту, це наша сторона добрих, побожних, угодних богам людей.

«Може, дочка й не така вже неправда»,— міркував батько. В усякому разі, він їй не заперечив. А Зофі не мала часу чекати, чи скаже щось батько, чи ні. Їй ще треба було багато зробити для підготовки демонстрації в Леттгенбрунні. Вона мала ще відвідати місцевого вчителя і поговорити з селянами, щоб вони дали свої вози для перевезення жителів Ланцінгена на Вільбахські горби.

Із самого лише Гельнгаузена в Леттгенбрунн виїхали три вантажних автомашини з демонстрантами. Скликав їх Рудольф Ренкенс. Були серед них робітники гумової фабрики, домашні господарки і ті жителі Гельнгаузена, які належали до «Шпессартського товариства мандрівників».

На одній з цих автомашин к сьо Рудольфа сидів Альфред. Виїхавши з міста, вони весь час мчали Лейпцігським шосе. Альфредові думки линули до Зофі.

— Чи вдасться їй залучити на демонстрацію методистів?

Рудольф знизав плечима.

— Хто зна?

Люди потоком припливали із сіл, такою юрбою, як на ярмарок. Мало хто знав точно, в чому справа. Дехто казав: буде процесія. Дехто ждав сутички з поліцією або з американцями, але все ж таки не зостався вдома. До цього треба додати, що село після тих руйнувань, яких воно зазнало під час війни, було цілком відбудоване, а мало хто бачив новий Леттгенбрунн. Прибувши туди, учасники демонстрації довідалися про всі подробиці.

— Вони хочуть виселити нас із наших хат, хочуть забрати у нас землю, — говорили збентежені селяни.

Щось за сто метрів від села стояла стара повітка. Колись вона, безперечно, була пристойним хлівом. Це єдина будівля, яка пережила довоєнні, воєнні і післявоєнні часи. Гарною вона не була — похилилася, стіни вже де-

не-де прогнили, але могла ще стати в пригоді Вільній німецькій молоді. У Альфреда виникла думка написати на ній білою фарбою: «Не даймо землі для війни, наші лани — для миру». Бургомістр дозволив йому це зробити.

— Драбину можеш узяти з пожежного депо.

Коли вже власник фабрики зельтерської води «Шпесартське джерело» вирішив виїхати з Росбаха і, навантаживши свій триколісний велосипед, пустився в напрямку Леттгенбрунна, щоб принести спратлим демонстрантам прохолоду і насолоду, значить, він був певен, що матиме добрий заробіток. А скільки народу було в єдиному шинку на сільській площі! Пива ще не привезли, промовця ще також не було. Але в дорозі вже була машина, яка везла і те і друге: пиво — з броварні, а промовця — з вокзалу.

Точність — це половина життя, — сказав експерт, вигідно вмотивувшись на м'якому сидінні автомашини. Його співробітники вже так само були на місці. — Рушайте, — наказав він своєму водієві, бо хотів прибути в Леттгенбрунн точно в призначений час. — До того ж, я повинен своєчасно повернутися, бо о восьмій у мене засідання у Вісбадені.

Водій нахилився над рулем і сказав:

— Дуже добре.

Він дав газ, натиснув на педаль, включив мотор, і «Мерседес» помчав попереду двох інших автомашин.

Багато людей з Бібера так само вирушило в дорогу. Жінки і діти, дівчата й чоловіки видиралися вгору вузькою стежкою поза Реріхтом, щоб скоротити собі путь по шосе. Альбін підготував усе, як міг. Як перший уповноважений в раді громади, він намагався умовити біберського бургомістра, щоб той активно підтримав свого леттгенбруннського колегу. Авжеж, нехай він сам, подаючи приклад населенню, візьме участь у демонстрації в Леттгенбрунні. Бургомістр вагався, зрештою, він позапартійний, хто зна, як на це подивляться власті в Гельнгаузені. І він не прийшов. Зате євангелічний священник заявив про своє бажання взяти участь у демонстрації.

Філомела була прикута до ліжка. Стан її здоров'я з переміною погоди настільки погіршав, що став небез-

печним. Їй ніяк не можна було й думати про те, щоб встати з постелі. А про те, щоб ходити, взагалі не могло бути й мови. А вона хотіла взяти участь в демонстрації разом з усіма. До цього часу вона ніколи не лишалася осторонь, коли йшлося про захист її Леттгенбрунна. Адже ж вона посила прапор, що його поручив їй сам єпископ.

Перед тим, як вирушити в Леттгенбрунн, Альбін ще раз завітав до неї. Він нагадав їй, що треба спокійно лишатися в ліжку.

— Нічого з цього не вийде,— сказав він,— спочатку ти повинна одужати.

Він пообіцяв, що після демонстрації зайде і розповість усе.

Як личить людині, яка запевне перевтомилася на відповідальній посаді, експерт на хвилину задрімав. На те ж у нього й м'яке сидіння. Прокинувся він уже тоді, коли машина їхала по вибоїстих сільських дорогах крізь долину Бібера.

— Ці шляхи,— сердився він,— які вони брудні!

Розгорнувши газету, він спробував читати. Але думка про наступні переговори з бургомістром Леттгенбрунна не давала йому спокою. Спочатку він збирався поговорити з ним віч-на-віч. «Треба його відокремити від селян», вирішив він. Бо ця людина безперечно має свої слабості. Краще вести переговори без свідків. Може, він честолюбний, а коли ні, то він, напевно, має добрий нюх на господарські вигоди, які він одержить, якщо першим зголоситься піти із села. Тоді й з рештою селян, — розраховував Брокдорф,— також можна буде справитися. Начальників кабріолет «Мерседес» поїхав повільніше, щоб його змогли наздогнати машини із співробітниками. Завдання цих людей полягало в тому, щоб піти до кожного селянина і вручити йому посвідку про відшкодування, пояснити, як її заповнити. Вони повинні встановити приблизний розмір земельних ділянок, скласти кошторис наявного інвентаря, коротко кажучи, на них лежала вся технічна сторона справи.

Першими, хто зустрів три машини з Вісбадена — експертська машина як завжди ішла попереду,— були ланцінгенські методисти.

Натомлені довгим переходом, вони сіли відпочити поблизу зруйнованої повітки. Такі довгі дороги були для цих побожних людей втомливі, до того ж, вони не хотіли заходити в село, їхні почуття не прагнули земного ячмінного пива, а коли вже чогось прагнули, то скоріше небесної насолоди. Зофі була з ними, це саме вона підганяла маленьку громадку. Раптом на дорозі з'явилися автомашини з загарбниками землі. Тепер треба було діяти.

— Давайте, давайте, — сказала Зофі, зганяючи докупи людей, які стояли де попало, — нам треба заспівати щось, мерщій, вони вже тут.

Показуючи на машини, вона одного за одним виштовхнула всіх віруючих на дорогу.

— А що ж нам співати? — спитав у неї довготелесий перукар, який виконував у них обов'язки хормейстера.

— Що хочете, — відповіла Зофі, — тільки співайте мерщій...

Перше, що впало в очі Брокдорфу, був напис на старій повітці. Він зупинив машину і прочитав: «Не даймо землі для війни, наші лани — для миру». Цей напис білою фарбою був такий великий і широкий, що експертів навіть не довелося чіпляти окуляри. Пригнічений, він одкинувся на сидіння. Ще бракувало, щоб його випередили комуністи. Вони втручаються в усі справи. На його думку, це може дуже затруднити його переговори з бургомістром і селянами, привести до ускладнень, можливо, до зволікання, ах, чорт би їх забрав, тих босяків.

— Ідьте далі, — сердито наказав він водієві.

Та як міг він їхати далі, коли перед самим його радіатором поставали методисти. Очевидно, вони ще не вирішили, що їм робити, бо стовбичили на дорозі тут і там. Вони то ставали лицем до колони машин, то робили поворот і йшли вперед, але завжди так, щоб машини не могли проїхати. У декого з них висіли гітари через плече, і вони легко смикали за струни. Люди взялися під руки і, легко похитуючися, йшли по дорозі. Співаючи, вони збуджено заглядали всередину машин. «Ісусе, ми твої сини і ти наш рульовий, ти в бурю й зливу нас ведеш у порт безпечний свій». Вони співали це в легкому вальсовому такті пісень армії спасіння.

Не допомогло ніяке гудіння, машини зупинились. Експерт висунувся з вікна.

— В чому тут справа? — накинувся він на співаків.

Зофі, яка стояла трохи осторонь машин, проштовхалася вперед.

— Не заважайте нам співати, — сказала вона, глянувши Брокдорфу в обличчя. — До того ж, ми демонструємо.

Це вже звучало, як справжня погроза.

— А чому ви демонструєте? — трохи насмішкувато спитав Брокдорф.

— Проти вас, звичайно, — просто відповіла дівчина, — проти конфіскації землі.

В експерта зразу ж пропала охота жартувати.

— Забирайтеся звідси! — закричав він із свого «Мерседеса».

Водій дав пудок. Методисти перелякано відскочили вбік. Машина проїхала в пролом, що утворився. Водій дав газ, і «Мерседес» помчав уперед.

Звичайно, далеко машини не заїхали. Перед самим селом експерт у питаннях конфіскації придатної для сільського господарства землі побачив нові групи людей, які прогулювались туди й сюди. Брокдорф добре відрізняв городян від жителів сільських районів в їхніх старомодних чорних недільних сюртуках з блискучими срібними гудзиками. Не можна повірити, щоб усі ці люди були з Леттгенбрунна. А коли він побачив транспаранти «Ніякої Кореї в Німеччині!» і «Ami go home!», він відчув, що сподіватися чогось хорошого йому не доводиться. Він зрозумів, чим це пахне.

Коли машини заїхали в село, Брокдорф наказав водієві їхати повільніше. Він боявся проминути бургомістрів дім. «Це справжній скандал, — лютував у душі експерт, — кожен бургомістр — це в першу чергу державний службовець, — думав він, — спочатку він повинен проводити в життя політику уряду, а потім, уже в другу чергу, може поцікавитися, якої про це думки його громада».

Юрба людей так запрудила вулицю, що автомашини не могли рушити ні вперед, ні назад. Довелося їм зупинитися. Тут експерт визнав за доречне висловити свій протест.

— Мені треба до бургомистра, — крикнув він у нестямі. Він спробував відчинити дверцята, щоб піти далі пішки,

але через тисняву йому не вдалося це зробити. На його біду, машина стояла саме серед групи робітників гелн-гаузенської гумової фабрики, які, співаючи своїх пісень, не боялися пристукувати по кузову машини. Вони сказали йому, що бургомістр скоро прийде, нехай він запасеться терпінням.

— На вас уже тут чекають, — промовив один особливо зухвалий робітник.

Брокдорф бачив, що його оточують рішучі люди. Люди, які хоч і сміються, але жартувати з якими не варто, це він добре відчував. Експерт лишився сидіти й дожидати в блокованому автомобілі. «Коли б хоч прийшов бургомістр», думав він.

Тимчасом прийшов і бургомістр. Супроводжуваний Альбіном і Рудольфом, він підійшов до машини. Балачки змовкли. На сільській вулиці запанувала тиша. Бургомістр підійшов до вікна, за яким він побачив Брокдорфа. Глузливо посміхнувшись, він вклонився.

— Добридень, — чемно промовив він, підіймаючи капелюх. — Ми прибули сюди, всі селяни Леттгенбрунна, Вільбаха, і нас, як бачите, дуже багато. Не бійтеся. Всі селяни лише хочуть сказати вам, якої вони думки про вашу пропозицію.

Експерт зробив рух протесту і опустив скло вниз.

— Але прошу вас, тут, на вулиці, не місце для переговорів, — сказав він.

— Так от, — випростуючись, відповів бургомістр, витягнувши з кишені клапоть паперу. — Мені здається, що ми можемо вести переговори й тут, щоб нас могли чути всі. У мене є список, в якому зазначені прізвища селян, я викликатиму одного за одним, і пан урядовий радник матиме змогу запитати у кожного з них цілком особисто.

Не чекаючи, що скаже на це Брокдорф, він почав за абеткою читати прізвища.

Експерт почув такі вигуки, як:

— Нема про що й говорити!

— Ні!

— Нехай він поцілує мене в гузно!

Щоразу, почувши таку відповідь, він здригався.

Маленький на зріст селянин, такий собі верткий чоловічок, будь-що хотів побачити «дядька з уряду». Він протиснувся крізь юрбу і з допомогою гімнастичних вправ пробрався аж до самої машини.

— А скільки ти нам заплатиш, мій любчику? — валився він ніжним соловейком. Люди, які стояли навколо, засміялися.— Послухай, може, ми домовимося?

Експерт, звичайно, помітив, що це блазень, який з нього глузує, і з обережності мовчав.

— Так, так, — дзюркотів далі маленький селянин, — значить, ти не хочеш нічого нам платити, тоді ми залишимося на своїй землі.

Це прозвучало вже трохи серйозніше. Експерт відчув себе змушеним сказати щось про відшкодування.

— Тільки для того, щоб не було неясностей, — додав він.

Власне кажучи, неясності не було ні у кого, хіба що тільки в експерта і його співробітників. Альбін вважав, що тепер саме час говорити ясно і недвозначно. Він стояв попереду робітників гумової фабрики, які після останнього висловлювання Брокдорфа міряли його розлюченими поглядами.

— Забирайтесь геть! — голосно пукнув Альбін.— Невже ви ще не второпали, що вам тут нема чого робити, тікайте разом із своїми американцями в Америку і більше тут не показуйтеся. Забирайтесь, раджу вам по-хорошому, коли ви не підете звідси, може статися, що вам не пощастить винести цілими свої ноги за океан.

Це «забирайтесь» було для експерта, як удар батою. Спочатку він зблід від страху, потім почервонів від гніву. Його водій включив мотор і дав повільний задній хід, решта машин пішла за його прикладом.

Брокдорф все ще не тямив себе від гніву, він не квапився відповідати, поки машина не завершила, поки ніщо не перешкоджало його швидкому від'їзду. Коли машина завершила, він висунув голову з «Мерседеса» і погрозив:

— Ви ще пошкодуєте про це. Заждіть-но! Тепер ви не хочете, але коли прийдуть американці, ви не одержите відшкодування, а вони неодмінно прийдуть, можете не сумніватися.

Йому не треба було так далеко висовувати свою голову з вікна. Яблуко, яке влучило в неї, поклато край його погрозам. Автомашини з «Мерседесом» попереду поїхали так швидко, що вже за якусь хвилину зникли з очей присутніх на сільській площі людей. І ніхто не пожалкував, що вони забралися геть.

Жителі Леттгенбрунна, члени ВНМ і гості із сіл і міста влаштували собі після цього веселий день. У шинку йшов бенкет на всю губу. Маленький селянин забрався на стіл і виголосив промову.

— Ну,— сказав він,— обкаляв я дядька з уряду, чи пі?

— Авжеж,— заревли всі,— обкаляв!

Зофі і Альфред поїхали велосипедами Альбіна і Мільхен до Бібера.

— Знаєш що,— сказав хлопець, коли вони проїздили містечком,— давай навідаємось до Мели, вона хвора і не могла сьогодні бути разом з усіма.

— До Мели? — здивовано запитала Зофі. — А хто це така?

— Це моя тітка,— пояснив їй Альфред. — Тобі треба потроху знайомитися з моїми родичами.

— Облиш ти своїх родичів,— пожартувала Зофі,— зрештою я ж вийду заміж за тебе, а не за твоїх родичів.

Альфред з ніжністю подивився на свою наречену.

— Не кажи так, моя хороша,— сказав він, при цьому він впритул підїхав до її велосипеда, бажаючи покласти руку на її плече. Звичайно, він підїхав занадто близько, і велосипеди зіткнулися.

Зофі захиталася, але уникла падіння, встигнувши зіскочити на землю. Альфред, якому не вдалося так швидко загальмувати, простягся на весь зріст разом із своїм велосипедом.

Зофі стояла поряд нього, міцно тримала руль і сміялася.

— Бачиш, це тобі за те, що ти даєш мені приписи.

Альфред скочив на ноги. Удаючи розлюченого, він підїшов до неї.

— Як ти кажеш, що мені за це? — закричав він жартома на неї. І обняв свою Зофі.— Тебе я маю за це,— сказав він, цілуючи її. Він завжди знаходив привід, щоб її цілувати, навіть і серед білого дня по дорозі з Леттгенбрунна в Бібер.

Хвора Мела була в ліжку. Широко розплющені очі втупила вона в стелю. На підвіконні стояв у склянці пучок польових квітів. Вікно було відчинене, і в нього вли-

валосся повітря. Хороше, пряне повітря Шпессарта, яке пахло землею.

У склянці з квітами, яка стояла на вікні, відбивалося сонячне проміння. Воно падало в кімнату, малюючи на стелі блискучі кільця, які яскраво блищали всіма кольорами веселки. Мела пильно дивилася на ці світляні плями. Вона бачила, як вони тремтять. Довгими пообідніми годинами стежила вона за цим світлом, як воно мандрує з одного кутка в другий. «Тепер у Леттгенбрунні влаштували процесію,— думала вона,— і всі беруть у ній участь: Альбін, Мільхен і Альфред». Знову точиться боротьба за землю. На її очах уже втретє відбувається ця боротьба селян за свої поля. Сумно було їй, що вона хвора і не може бути разом з усіма. А їй треба було піти і нести прапор, що його вручив їй сам єпископ. Вона злякано спитала себе, а хто все ж таки понесе прапор, коли її там нема.

Мела глибоко зітхнула. Погляд її блукав по кімнаті. Їй належали всі меблі, дзеркало, стіл і шафа, яку вона купила колись, до дня заручин з Віллі. Вона все придбала собі, щоб налагодити своє життя.

Хвора не без напруження спробувала підвестися. Вона дивилася на все, що їй належало, і їй здалося, ніби ці меблі, бідні та вбогі, стоять у голій кімнаті, до якої вони зовсім не підходять. Мела натягнула ковдру на оголені руки. Як тут холодно! В думці до неї прийшла Годя. Мела заплющила очі, і їй здалося, ніби вона, як колись, чує з уст старої знайомі казки та історії.

Мела не пасувала до цього вбогого життя. Вона лежала в порожній кімнаті, де було холодно, хоч надворі і сяяло сонце. Якщо вона ще могла жити, то лише в спогадах! Коли жила Годя, дні були сповнені квітів, сповнені любові. Її охопило тепле почуття... А тоді, коли прийшов Віллі, її Віллі... Життя не вберегло її від розчарувань. Вона все сохла і сохла. Мабуть, винна в усьому була комета, яка принесла нещастя.

Сонячні кільця зникли зі стелі. Вона почула, як по вулиці проїхав автомобіль. Нехай хоч молоді буде житися краще,— побажала вона. Наприклад, Альфредові, він пасує до цього часу. Він нагадував їй Віллі, той також серйозно ставився до політики.

Мела згадала: Мільхен розповідала їй, що у нього

вже також є подруга. Мела всміхнулася. «Як добре мати когось, кого ти любиш. Може, він ожениється з нею, — думала вона. — Дівчата хочуть не тільки танцювати, вони хочуть і вийти заміж».

Вона почула, як відчинилися ворота. «Вони йдуть, — подумала вона, — ідуть люди з Леттгенбрунна, я ж знала, що вони про мене не забудуть».

Піднявшись на постелі, вона зціпила зуби. Їй було дуже боляче, але нехай всі бачать, що вона наділа свою найкращу нічну сорочку, ту, з узорами.

— Ну, як там справи? — запитала вона, коли Альфред і Зофі зайшли в кімнату.

— Все склалося чудово, здорово все вийшло, вони втекли, по-справжньому накивали п'ятами всі ті члени комісії, і землю вони не одержать.

Обличчя старої Мели освітілося променистою усмішкою.

— А хто ніс прапор? — запитала вона.

— Який прапор? — запитав Альфред.

Мела заплющила очі.

— Ну, хіба ж ти не знаєш, прапор процесії, жовтий шовковий прапор, який завжди хрустить, коли ним грається вітер. Адже сам єпископ дав мені в руки той прапор, це було колись давно.

Зофі мовчала. Альфред подумав, чи справді тітка гадає, що це була церковна процесія? Така, як за старих часів?

— Ми залишили прапор у церкві, — сказав він. — Бо тебе не було з нами, — тепло додав він.

— Так, так, — тихим голосом сказала Мела, — коли мене не буде, все одно комусь треба нести прапор, чуєш, мій хлопчику?

Альфред лише кивнув.

Коли вони вийшли з кімнати хворої жінки, Зофі штовхнула свого Альфреда.

— Знаєш, про що я насамперед подумала, коли тітка заговорила про прапор?

— Про що?

— Я подумала про наш синій прапор з сонячною емблемою.

— Я також подумав про це, — признався Альфред, — другим разом ми візьмемо його з собою. Як сказала тіт-

ка: «Адже комусь треба нести прапор», і,— він легко торкнувся своїх грудей,— його понесу я.

Через два тижні після того дня, коли в Леттгенбрунні сталися ці видатні події, в гельнгаузенській окружній газеті появилось коротке повідомлення. В ньому зазначалося, що окупаційні власті відмовляються від землі в районі Леттгенбрунна, яку вони спочатку мали намір використати під полігон. Обслідування, проведене експертом, встановило, що ця земля болотяна і не придатна для цієї мети.

ВІД РЕДАКТОРА

Перекладачеві цієї цікавої книжки, присвяченої актуальним, животрепетним проблемам сучасної розколотої навпіл Німеччини, влітку 1956 року, коли він в складі групи радянських туристів відвідав НДР, пощастило познайомитися в Берліні з її автором — молодим західно-німецьким письменником Готтгольдом Глогером. Тоді ж таки автор дав свою згоду на те, щоб для українського видання романа змінити назву його, скоротивши її з «Philomela Kleesriess trug die Fahne» на «Philomela trug die Fahne».

Згодом, в процесі роботи над перекладом, перекладач звернувся до автора з листом, в якому просив його написати кілька слів про себе та про історію створення «Філомели».

Глогер охоче відгукнувся на це прохання і незабаром надіслав нам коротенького листа, що його ми подаємо нижче замість післямови до українського видання романа «Філомела несла прапор».

Щодня від вокзалу відходить омнібус на Бібер. Він покритий гарною синьою фарбою, і на обох боках його намальований герб міста Гельнгаузена. Проїзд до Філомелиного рідного села коштує не більше, ніж коштують десять фунтів картоплі. Там, за горами, далеко від головного торговельного шляху, яким ще Гете їхав з Франкфурта на Майні у Веймар, лежить долина Бібера. Оточені горами, розкинулись зелені долини. Там багато лісу і мало роботи. Земля в тих краях кам'яниста й скупа, і тому бідно виглядає стіл, що його накриває селянка: сир і картопля. Нужденне життя не справляє такого враження, як краєвид. На щастя, велика кількість яблунь розчепірює тут свої гілки. Щороку на них виростають нові плоди. З яблук виробляють вино «Гоер Ангеймер», як глузливо називають його селяни, щоб воно хоча б за своєю назвою мало спо-

рідненість з рейнвейном. Хоч вино це не таке благородне, як рюдесгеймерські або гауальгестгеймерські вина, але в цій убогій місцевості воно все ж таки приносить радість людям. Це грубе задоволення; але ж відомо, що кисле веселить.

Після гітлерівської війни я переселився із Східної Пруссії в Гессен і спочатку повинен був звикати до тієї місцевості, де п'ють сидр.

Народився я 1924 року в Кенігсбергу, в родині вчителя. Я часто завдавав турбот своїм батькам, які, звичайно, бажали мені добра. Наприклад, уже з раннього дитинства я відмовлявся носити незручні (але дуже корисні для здоров'я) шерстяні костюми, бо вони кололи мені шкіру. Тому мене ніколи не брали на недільні прогулянки. Я відмовлявся від звичайного струделя і малинового сиропу, зате читав (під замком) книжки. Моїм бажанням було стати художником, що дуже засмучувало моїх батьків і навіть далеких родичів.

Після закінчення середньої школи, перед тим, як піти в солдати, я ще мав змогу короткий час відвідувати академію мистецтв. Ставши солдатом, я за «розклад оборонної моці», як називався всякий опір нацистам, був загнаний для «випробування» в штрафну роту. Мені пощастило вижити, і 1945 року я переселився в Гессен і знову взявся вчитися малювання. Малював я дико і дуже по-сучасному. Але я довго не витримав перебування в Німеччині і подався бродити по Італії і Франції, відданий мистецтву і принагідному заробіткові на хліб. Відвідав багатьох художників, серед них і Пікассо, а в Марселі взяв участь у страйку докерів. На півдні я доти залишався без документів, поки мене не захопила поліція і я був звільнений від турботи про гроші на проїзд до Німеччини.

Перехід від покликання художника до покликання літератора відбувався не стільки на полях аркадійських, скільки на полі господарському. Фарби, полотно і папір для малювання в Західній Німеччині дуже дорогі, а попиту на сучасне мистецтво — малий. Я купив собі дешевого письмового паперу і почав писати на ньому про те, що пережив у Франції та Італії. Так я заробляв гроші на папір і фарби. Це джерело скоро вичерпалось, бо буржуазні газети відмовлялись приймати мої оповідання про боротьбу робітників проти імперіалістичної війни та про страйки. Але не тільки світу, що у вікні. Всі ці оповідання

були згодом надруковані в газеті «Фольксцейтунг». Так я зустрівся з комуністами. В двадцять п'ять років я познайомився з марксизмом. Але це не все. Я поїхав у Берлін і побачив, що в НДР робляться спроби побудувати пристойнішу Німеччину. Незабаром після того я вступив у партію робітничого класу.

Під час роботи над романом «Філомела» з усіма його проблемами, які були мені чужі, бо я прибув у Гессен з іншого краю, я глибоко закопався в шпессартський ґрунт. Ніби пустив коріння в новій вітчизні.

З недавнього часу я стараюсь проникнути в таємниці фотографування. Там багато що треба брати до уваги. Наводку на різкість і видержку. Запобігання впливам стороннього проміння і фільтр. Фільтрування теж важлива справа, бо коли приглушуєш одну фарбу, інша виступає сильніше. Пишучи, я особливо хотів фільтрувати людські риси.

Раз на рік у Бібері святкують освячення церкви. Всі беруть участь у цьому святкуванні. Танцюють, співають і веселяться, хоч на кілька днів намагаються забути про турботи. Коли свято в розпалі, хтось із хлопців стрибає на стіл.

— Біберському освяченню, блакитному краю, Замковій горі, любим музикантам — слава!

— Ура! — кричать, радіючи, люди.

Всі, що живуть у блакитному краї і працюють на Замковій горі, мають право на щастя. Лісоруби, робітники, водії і селяни — слава їм усім, ура!

* * *

Дописати ці рядки мені перешкодила поліція, яка прийшла до мене з трусом. Остання новина: уряд Аденауєра заборонив комуністичну партію. Ці дурні уявляють собі, що перед ними пшеничне поле, і закликають пшеницю, щоб вона перестала рости. Ми забороняємо це вам. Пшениця буде й далі рости, а ті, що це забороняють, не одержать з урожаю нічого.

Бюдінген, 17 серпня 1956, в день, коли була заборонена Комуністична партія Німеччини.

Готтгольд Глогер.

З М І С Т

	Стор.
Комета	3
Стрибок «Пантери» на Агадір	46
Травневі свята 1914 року	72
Злигодній час, бурхливий час	109
Втрачені шанси	143
На руднику щось негаразд	182
Діти	267
Поганий вчитель	304
Гертруда	345
Переможні і надзвичайні реляції	406
Страсна п'ятниця	441
Повинно стати інакше	452
Поїздка на Рейн	492
Чудовий серпень	538
Заходять зміни	581
Від редактора	599

Редактор *Н. М. Андріанова*
Художній редактор *А. М. Девянін*
Художник *К. В. Бобровников*
Техн. редактор *Ю. Б. Юновський*
Коректори *О. К. Бобренко,*
О. Т. Супруненко

Готтгольд Глогер. *Филомела несла знамя.*

Роман

(На українском языке)

БФ 19310. Здано на виробництво 3/VIII 1956 р. Підписано до друку 29/X 1956 р. Формат паперу 84×108^{1/32}. Папер. арк. 9,437. Друк. арк. 30,955. Обліково-видавн. арк. 33,48. Ціна 18 крб. 25 коп. Замовлення 711. Тираж 15 000.

Надруковано з матриць Книжкової фабрики ім. Фрунзе Головвидаву Міністерства культури УРСР, Харків, Донець-Захаржевська, 6/8, в друкарні «Комуніст» Головвидаву Міністерства культури УРСР, Харків, Пушкінська, 29.

888

Готтгольд Глогер

ФІЛОМЕЛА
НЕСЛА
ПРАПОР

18 крб. 25 коп.

ДЕРЖЛІТВИДАВ УКРАЇНИ